

TC
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ ENSTİTUSU
DOKTORA TEZİ

72882

**TÜRKİYE'DE TEK PARTİ DÖNEMİNDE
İKTİDAR VE MUHALEFET
(1923-1950)**

Hakkı UYAR

Danışman: Prof. Dr. Ergün AYBARS

İZMİR-1998

**T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMAN İZMİR MERKEZİ**

TUTANAK

Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü'nün tarih ve sayılı toplantısında oluşun jüri, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin maddesine göre, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı Doktora öğrencisi Hakkı Uyar'ın "Türkiye'de Tek Parti Dönemi'nde İktidar ve Muhalefet (1923-1950)" konulu tezi incelenmiş ve aday tarihinde saat 'da tez savunmasına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini savunmasından sonra dakikalık süre içinde gerek tez konusu gerekse tezin dayandığı anabilim dalından jüri üyelerince sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin olduğuna oy ile karar verildi.

Jüri Başkanı

Jüri Üyesi

Jüri Üyesi

Doktora tezi olarak sunduğum "Türkiye'de Tek Parti Dönemi'nde İktidar ve Muhalefet (1923-1950)" adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel geleneklere aykırı düşücek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin bibliyografyada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

..... / / 1998

Hakkı UYAR

Hakkı Uyar

ÖNSÖZ

Bu çalışma, Türkiye'deki tek parti döneminin iktidarını ve dönemin muhalefetini bütünsel açıdan ele almayı amaçlamaktadır.

1923-1950 yılları arasında, ülke yönetimini elinde aralıksız olarak elinde bulunduran ve bu dönemde, girilen çok partili rejim denemelerine rağmen, başat parti olma özelliğini koruyan CHP, çağdaşı olan diğer tek partilerden büyük ölçüde ayrılmaktadır.

Tezimizin Giriş bölümünde, tek parti kavramı üzerinde durduk ve bu konuda, siyaset bilimcilerin ortak bir noktada buluşamadıklarını belirtirken, CHP'nin bir tek parti olarak, nasıl tanımlanabileceğini ele aldık.

I. Bölüm'de, Birinci ve İkinci Dünya Savaşları arasındaki "*Felaket Çağı*" olarak tanımlanan dönemde, "*Demokrasi Krizi*" nin yaşandığı ve totaliter ideolojilerin yükseldiği bir ortamda, CHP'nin çağdaşı olan tek partilerin yönettiği ülkeler hakkında genel bilgiler verdik.

II. Bölüm'de, Cumhuriyete gelinceye kadar olan yakın dönem Türkiye tarihinde, siyasal partilerin ve modern anlamda siyasal muhalefetin ortaya çıkışını genel çizgileriyle vermeyi amaçladık.

III. Bölüm'de, 1923-1950 yılları arasında ülke yönetimini elinde bulunduran CHP'nin tarihçesini genel olarak ve ayrıca ele aldık.

IV. Bölüm'de, tek parti yönetiminin belirgin olarak hissedildiği, 1925-1945 yılları arasında, gerek Türkiye dışındaki muhaliflerin (genel olarak 150'likler) ve gerekse ülke içindeki muhaliflerin (legal, illegal, örgütlü, örgütsüz...) geniş bir değerlendirmesini yaptık.

V. Bölüm'de, tek parti yönetiminden çok partili hayata geçiş aşamasında ortaya çıkan muhalif hareketleri; partileşme girişimlerini ve basını inceledik.

VI. Bölüm'de, günümüz Türkiye'sindeki partilerde bile hala sağlanamayan parti içi demokrasinin, tek parti dönemindeki CHP içinde ne ölçüde olduğu ve parti örgütünün yapısı ve işleyişi üzerinde durduk.

VII. Bölüm'de ise, yapısı bakımından homojen olmayan ve doktriner bir ideolojiye sahip olmayan CHP'nin, çağdaşı olan birçok tek partide görülen kanlı parti içi tasfiyeler yapmadığını (ama, bazı kansız tasfiyelerin yaşandığını); çeşitli nedenlerle parti içinde ortaya çıkan çekişme ve hizipleşmeler hep var olduğunu ortaya koyarak; parti içinde yaşanan mücadelenin nedenlerini ve buna yol açan bazı olayları değerlendirdik.

Bu gelişmelerin yaşandığı ve CHP'nin tek parti olarak iktidarı elinden buldurduğu dönemde, Türkiye'nin Tanzimat'tan bu yana devam etmekte olan modernleşme sürecinde doruk noktasına ulaştığını; modern topluma geçişin önündeki engeller olan geleneksel toplum yapısının önemli ölçüde yıkıldığını ve bunun yerine modern toplum yapısının getirilmeye çalışıldığını; ülkeyi düşmandan kurtaran CHP'nin (A-RMHC'nin), Osmanlı Devleti'nin başına gelen çöküşü tekrar yaşamamak için hızlı ve otoriter bir modernleşme hareketine giriştiğini ve gecikmiş bir ulus-devlet "*inşasının*" yaşandığı bir ortamda, temel sorunun kalkınma olduğunu ve CHP'nin böylece, "*kurtuluşçu*" misyonunu devam ettirdiğini ortaya koymaya çalıştık. Ayrıca, yaşanan modernleşme sürecinin demokrasinin altyapısının hazırlanmasında önemli bir pay sahibi olduğunu ve yine CHP'nin dünyada totaliter ve otoriter ideolojilerin egemen olduğu bir ortamda, kendisini, Avrupa'nın radikal (sol) ve demokrat partilerine yakın hissettiğini ortaya koyduk.

Hazırlamış olduğum bu tezin, konusunun belirlenmesinde ve içeriğinin oluşumunda büyük yardımlarını gördüğüm ve ayrıca, sağladığı özgür çalışma ortamından dolayı, hocam Prof. Dr. Ergün Aybars'a teşekkür borçluyum. Ayrıca, tez süresince, ulaşmakta güçlük çektiğim birçok bilgi ve kaynağa ulaşmamı sağlayan Erdoğan Bakkalbaşı, Necip Mirkelamoğlu, Arslan Kaynardağ, Murat Koraltürk, Orhan Özacun, Nedrit Nişli, Çetin Güney, Adem Mutlu, Aşkın Atay, Hakan Palabıyık, Hüseyin Çevirgen ve Hasip Akgül'e de teşekkür ederim. Bundan başka, İzmir Milli Kütüphane, Ankara Milli Kütüphane, TBMM Kütüphanesi, Cumhuriyet Arşivi, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı ve İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi çalışanlarına da teşekkür ederim.

İzmir, 1998

İÇİNDEKİLER

ONSOZ	I
İÇİNDEKİLER	III
GİRİŞ	1
I. BÖLÜM: BİRİNCİ VE İKİNCİ DÜNYA SAVAŞLARI ARASINDA AVRUPA, BALKANLAR VE TÜRKİYE ÜZERİNE GENEL BİR DEĞERLENDİRME	6
A. Stalin Liderliğindeki SSCB (Bolşevik)	9
B. Hitler Liderliğindeki Almanya (Nasyonal Sosyalist)	11
C. Mussolini Liderliğindeki İtalya (Faşist)	13
D. Güneybatı Avrupa Ülkeleri: İspanya ve Portekiz	15
a. Franco Liderliğindeki İspanya (Falanjist)	15
b. Salazar Liderliğindeki Portekiz (Korporatist)	17
E. Orta ve Doğu Avrupa ile Balkan Devletleri	17
a. Orta ve Doğu Avrupa Devletleri	17
b. Balkan Devletleri	20
F. Savaş Yılları	27
G. Savaşın Sonu	29
H. Genel Bir Değerlendirme	30
II. BÖLÜM: CUMHURİYET HALK PARTİSİ'NDEN ÖNCE TÜRKİYE'DE SİYASAL PARTİLER: TARİHSEL ARKA PLAN	32
A. II. Meşrutiyet'ten Önce	32
B. II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1918)	34
C. Mütareke Dönemi (1918-1922)	36
D. Cumhuriyetin İlanına Kadar Geçen Süreç	40
III. BÖLÜM: CHP'NİN TARİHÇESİNE KISA BİR BAKIŞ (1923-1950)	42
A. Halk Fırkası'nın Doğuşu: A-RMHC'den Halk Fırkası'na	42
B. Halk Fırkası'nın Örgütlenişi	50

C. Tek Parti Döneminde CHP	54
D. İktidar Değişikliğine Doğru	62
E. Genel Bir Değerlendirme	63
IV. BÖLÜM: TEK PARTİ DÖNEMİ'NDE MUHALEFET (1925-1945)	65
A. Yurt Dışında Muhalefet	65
1. Çerkes Ethem ve Kardeşleri	66
2. Arif Oruç	68
3. Bulgaristan'da 150'likleri Yayınları	73
4. Paris'te 150'likler: Mehmet Ali Bey'in "Zincire Vurulmuş Cumhuriyet" i ...	75
5. Suriye'de 150'likler ve Diğer Muhalifler	76
a. 150'lik Olmayan Bir Muhalif: Nizamettin Kibar	76
b. 150'liklerden Refik Halit Karay ve Doğru Yol Gazetesi	77
6. Diğer Bazı 150'likler Hakkında Kısa Bilgiler	80
B. Yurt İçinde Muhalefet	81
1. Örgütlü Muhalefet	81
a. Yasal Muhalefet	81
a. a. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası	81
a. b. Serbest Cumhuriyet Fırkası	84
a. c. Diğer Siyasal Partiler	89
a. d. Müstakil Grup	90
b. Yasal Olmayan Muhalefet	100
b. a. Türkiye Komünist Partisi	100
2. Örgütsüz Muhalefet	104
a. Basın	104
a. a. 1920'ler Türkiye'si'nde Basın	104
a. b. 1930'larda Türkiye Basını	106
a. c. 1940'lı Yılların İlk Yarısında Türkiye Basını	121
b. Bağımsız Milletvekilliği	129
V. BÖLÜM: ÇOK PARTİLİ YAŞAMA GEÇİŞ DÖNEMİ'NDE	
MUHALEFET (1945-1950)	137
A. Örgütlü Muhalefet	137
1. Yasal Muhalefet	137
a. Milli Kalkınma Partisi	137
b. Demokrat Parti	139
c. Millet Partisi	144
d. Sosyalist Partiler: Türkiye Sosyalist Partisi ve	
Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi	145

e. Diğer Siyasal Partiler	147
B. Örgütsüz Muhalefet	147
1. Basın	147

VI. BÖLÜM: CHP'DE PARTİ İÇİ DEMOKRASİNİN

İŞLERLİĞİ YA DA İŞLEMEZLİĞİ	164
A. Parti Üyelği	164
B. Parti Genel Merkezi'nin Yapısı	173
1. Genel Başkan	173
2. Umumi Riyaset Divanı ve Fırka Divanı	174
3. Umumi Heyeti İdare	175
a. Parti Müfettişliği ve Mutemetlik	175
4. Büyük Kongre	178
a. Yerel Kongrelerden Büyük Kongre'ye Halkın İsteklerini İletme: Dilek Sistemi	182
C. Parti'nin Taşra (Yöresel) Örgütleri	184
1. Ocak ve Bucak Örgütleri	184
a. Ocak Örgütleri	184
b. Bucak Örgütleri	186
2. İlçe ve İl Örgütleri	187
a. İlçe Örgütleri	187
b. İl Örgütleri	188
D. Parti Adaylarının Belirlenmesi ve Seçimler	191
1. Parti Adaylarının Belirlenmesi	191
a. Genel Seçimlerde Milletvekili Adaylarının Belirlenmesi	191
b. Yerel Seçimlerde Adayların Belirlenmesi	194
2. Seçimler	197
a. Genel Seçimler (Milletvekili Seçimleri)	197
b. Yerel Seçimler (Belediye Seçimleri)	199
E. CHP TBMM Grubu (CHP'nin Meclis Grubu)	201
1. CHP Arşivi ve CHP Meclis Grubu Tutanakları	201
2. CHP Tüzüklerinde CHP Meclis Grubu	204
3. CHP Meclis Grubu Toplantılarının İçeriği	206

VII. BÖLÜM: CUMHURİYET HALK PARTİSİNDE

HİZİPLEŞMELER (1923-1950)	215
A. 1923-1927 Yılları Arasındaki Hizipleşmeler	216
1. Halk Fırkası'nın Kuruluş Aşamasında İlk Muhalefet: Lozan'a Hayır Diyenler	217

2. 1924 Anayasa Tartışmaları	217
3. Halk Fırkası'ndan İlk Kopuş: TpCF	219
4. Ağaoglu Ahmet'in Bir Raporu	221
B. 1927-1931 Yılları Arasındaki Hizipleşmeler	222
1. Milli Mücadele'yi Kazananların Rant Paylaşımı ya da Emeklerinin Karşılığını Almak İsteyişi ve Buna Duyulan Tepkiler	223
a. Cumhuriyet Döneminin İlk Divan-ı Ali'si: Yavuz-Havuz Davası ...	223
b. İş Bankası ve Diğer Şirketlerde Yer Alan Politikacılar	224
c. Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) Bey'in Tepkisi	225
d. Mahmut Esat (Bozkurt) Bey'in Tepkisi	226
2. CHF İçinden Güdümlü Muhalefet Yaratma Girişimi: SCF	232
3. CHF-Türk Ocakları Çatışması	233
C. 1931-1935 Yılları Arasında Hizipleşmeler	234
1. Masonluk Tartışmaları ve Dernekler Meselesi	234
2. Kadro-Ülkü (Y. Kadri Karaosmanoğlu-Recep Peker) Çekişmesi	236
3. İş Bankası Grubu-İsmet Paşa Çekişmesi: İlk Raunt	239
D. 1935-1938 Yılları Arasında Hizipleşmeler	241
1. Atatürk-İnönü Çekişmesi	241
a. Dış Politika	242
a.a. Hatay Sorunu	242
a.b. Nyon Konferansı	243
b. İç Politika	245
b.a. Orman Çiftliği, Bira Fabrikası ve Ziraat Vekili'nin Eleştirilmesi	245
2. İnönü-Bayar Çekişmesi: İkinci Raunt	245
3. İnönü'yü Siyasal Yaşamdan Silme Planları	247
E. 1938-1945 Yılları Arasındaki Hizipleşmeler	249
1. Atatürk'ün Ölümünden Sonra İnönü'nün Yaptığı Tasfiyeler	249
2. İnönü'nün Muhaliflerle Barış Politikası	250
3. Atatürk döneminden Kopuş: Bazı Örnekler	251
4. İkinci Dünya Savaşı Yılları: Amerika/İngiltere mi, Almanya mı?	254
F. 1945-1950 Yılları Arasında Hizipleşmeler	257
1. Koy Enstitüleri'nden Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'na	257
2. Hasan Ali Yücel-Reşat Şemsettin Sirer Çekişmesi: ya da Sol-Sağ Çekişmesi	261
3. Recep Peker'e Karşı 35'ler	
4. Yolsuzluklar ve Yüce Divan'a Verilen Bir Bakan: Suat Hayri Urgüplü	266

SONUÇ	268
KAYNAKÇA	279



GİRİŞ

Ele alacağımız dönemin büyük bir bölümünde Cumhuriyet Halk Partisi, "*Tek Parti*" olarak egemendir. Çalışmamızın kapsadığı 1923-1950 yıllarının ilk ve son birkaç yılı ile ara bir dönem dışında CHP, ülke yönetimini tek başına ve kendini gerçek anlamda tehdit edecek ciddi bir muhalefet olmadan yönetti. Bu nedenle, Giriş bölümünde siyasal partiler içinde önemli bir yer tutan "*Tek Parti Kavramı*" ve buna ilişkin kuramsal sorunlar işlenecektir.

Bir tarih çalışması olması nedeniyle tezimizde siyasal parti tanımlarına ve siyasal parti türlerine yer vermeyeceğiz¹. Bu çalışmada sadece tek parti kavramı ve tek parti türleri üzerinde durulacaktır.

Siyasal parti tanımı, siyasal parti türleri ve özellikle de tek parti kavramı ve tek parti türleri üzerinde İkinci Dünya Savaşı sonrasında daha geniş bir şekilde durulmaya başlanmıştır. Bununla birlikte, günümüze kadar geçen süreç içerisinde, başta tek parti kavramı olmak üzere birçok konu hakkında kavram kargaşası hala devam etmektedir.

Tek partili yönetimler, diktatörlük ve totaliterlikle birlikte değerlendirilir ve ele alınır². Böyle bir yöntem belli bir ölçüde doğru olmakla beraber, yetersizdir. "*Tek parti*

¹ Bu konu üzerinde Türkçede zengin bir literatür vardır. Örneğin bkz. Niyazi Berkes, *Siyasi Partiler*, Yurt ve Dünya yay., İstanbul, 1946; Tarık Z. Tunaya, *Türkiyede Siyasi Partiler, 1859-1952*, İstanbul, 1952; Tarık Zafer Tunaya, *Siyasi Müesseseler ve Anayasa Hukuku*, İU Hukuk Fak. yay., İstanbul, 1975; Maurice Duverger, *Siyasi Partiler*, (Çev. Ergun Özbudun), Bilgi yay., Ankara, 1993; Maurice Duverger, *Siyasal Rejimler*, Gelişim yay., İstanbul, 1974; Mete Tunçay, T.C. 'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931), Cem yay., İstanbul, 1989; Erdoğan Teziç, *100 Soruda Siyasi Partiler*, Gerçek yay., İstanbul, 1976; Bülent Daver, *Siyaset Bilimine Giriş*, Doğan yay., Ankara, 1969; Ergun Özbudun, *Siyasal Partiler*, AÜ Hukuk Fak. yay., Ankara, (1974); Ahmet Taner Kışlalı, *Siyaset Bilimi*, İmge yay., Ankara, 1994.

² Tunaya, *Siyasi Müesseseler...*, s. 406. E. Özbudun'a göre, tek partili sistemleri çok partili sistemlerinden ve partisiz sistemlerden ayırmak kolay değildir. Bazı ülkelerde tek partinin varlığına rağmen, gerçekte partisiz bir sistemden söz etmek daha doğrudur. Bazı ülkelerde ise, çok parti var olmakla beraber, gerçekte tek parti sisteminin yürürlükte olduğu şüphesizdir. Tek partili rejimleri partisiz yönetimlerden ayıran bazı özellikler vardır: Siyasal parti'nin kendini yaratan "*sosyal güçler*" karşısında belli bir "*örgütsel özerklik*" sahibidir. Örgütsel özerkliğin göstergelerinden biri de partinin "*biçimsel yapısı*" na ilişkin kural ve yöntemlerin (parti programı ve tüzüğü, kongreler vd.) uygulanıp uygulanmadığıdır. Özerkliğin bir başka göstergesi de, partinin kendisini diğer sosyal gruplardan ayırtedecek bir "*ideoloji*" sinin olmasıdır.

Ülkedeki üst düzey yöneticilerin hangi aşamalardan geçerek göreve geldikleri de tek parti ile partisiz yönetimlerin ayırt edici özelliklerindedir. Eğer üst düzey yöneticiler, parti içi yollardan görevlerine geliyorsa tek parti yönetiminden söz edilebilir. Bunun tersi, yani bu kişiler "*bürokrasi*" ve "*geleneksel statü*" gibi yollardan geçerek üst düzey yönetici konumuna geliyorsa tek parti değil, partisiz bir yönetim var demektir.

Bunları örneklendirecek olursak; Afrika'daki tek partinin egemen olduğu devletlerde genellikle partisiz bir yönetim vardır. Çünkü, bu ülkelerde üst düzey yönetici konumuna gelebilmek için parti içi yollardan değil, bir geleneksel statü olan "*kabile reisliği*" gibi yollardan geçmek gerekmektedir.

rejimi, bir ülke sınırları içinde başka partilerin kurulmasını ideolojik nedenlerle kabul etmeyen rejimin adı sayılabilirse de" tek parti yönetiminin bulunduğu her yerde "aynı karakterde" ve "aynı koşulların ürünü" bir dikta rejiminin var olduğu anlamına gelmez³. Tunaya'ya göre, bazı tek parti rejimleri "hukuki" (sürekli=daimi), bazıları ise "fiili" (geçici)dir⁴.

Giovanni Sartori, tek partileri muhalefet partilerinin varlıklarına ve işlevlerine göre, "hakim parti", "hegemonyacı parti" ve "gerçek tek-parti" olarak ayırmaktadır⁵.

Hakim partiye sahip yönetimlerde muhalefet partilerinin varlığı kanunlarca ve biçimsel olarak kabul edilmiştir. Hakim partinin (predominant party) karşısında yer alan muhalif partiler fonksiyonlarını yerine getirirler. Böyle bir ortam plüralist/çoğulcu bir ortamdır. Tek partinin varlığı fiili olarak vardır. Uzun süredir parlamentodaki çoğunluğu elinde tutan hakim partinin her zaman çoğunluğu elinde tutması garanti değildir. Yapılan dürüst ve serbest seçimlerle çoğunluğu kaybetmesi mümkündür.

Hegemonyacı parti sistemlerinde ise, gerçek anlamda muhalefet partileri bulunmamaktadır. Bu sistemde "ne biçimsel ne de gerçek anlamda" iktidar mücadelesi vardır. Hegemonyacı parti dışındaki parti birer "uydu" niteliğindedir. Bunun doğal sonucu olarak da, iktidarın el değiştirmesini, gerçek anlamda ve eşit koşullarda iktidar mücadelesini düşünmek "teorik" olarak bile imkansızdır.

Sartori hakim ve hegemonyacı parti sistemlerinin dışında ele aldığı gerçek tek-parti sistemini üçe ayırmaktadır: Totaliter, otoriter ve pragmatik tek parti sistemleri. İdeolojinin en yoğun olduğu totaliter tek parti sistemlerinde, devletin toplum üzerindeki baskısı "en şiddetli" bir aşamadır ve toplum kaynaklarının seferber edilebilmesi en yüksek düzeydedir⁶. Pragmatik tek parti sistemleri, ideolojik unsur ve mobilizasyon bakımından zayıf sistemlerdir. Otoriter tek parti sistemleri ise, bu iki sistem arasında yer almaktadırlar⁷. Sartori'nin bu sınıflamasına yönelik şöyle bir şema yapılabilir⁸:

Mısır'daki Arap Sosyalist Birliği de benzer bir durumdadır. Bu, asker ve sivil bürokrasinin bir uzantısı olmaktan öteye geçememiştir. İspanya ve Portekiz'deki tek parti rejimleri ise, tek parti ile partisiz sistemler arasında bir yer işgal etmektedir. Tek parti "kriterleri" ne uygun düşen partiler ise; Komünist, Faşist, Nasyonal-Sosyalist ve az gelişmiş ülkelerdeki milliyetçi ve modernleştirici tek parti (Türkiye'de CHP, Meksika'da Devrimci Kurumlar Partisi, Tunus'ta Yeni Düstur...) sistemleridir. Bkz. Özbudun, age., ss. 111-113.

³ Tunaya, age., s. 407.

⁴ Tunaya, age., s. 407.

⁵ Giovanni Sartori, "The Typology of Party Systems-Proposals for Improvement", *Mass Politics: Studies in Political Sociology* (der. E. Allardt ve S. Rokkan), The Free Press, New York, 1970 (ss. 322-352), ss. 326-331. Aktaran Özbudun, age., ss. 113-114.

⁶ Aktaran Özbudun, age., ss. 114-116. Buradaki "baskı" terimi, "fiziksel zor" anlamında değil, "kütünelere yön verme, onların çabalarını rejimin amaçları yönünde kullanabilme (mobilizasyon) yeteneği" olarak kullanılmaktadır (s. 116).

⁷ Aktaran Özbudun, age., s. 116.

Pragmatik tek parti yönetimleri, diğer grupları kendi içinde barındırarak özümlemektedir. Onları dışlamamakta ve yok etmemektedir. Pragmatik tek parti yönetimlerinin katı bir ideolojisi yoktur. Bu nedenler partinin zayıf bir yapıya sahip olmasına yol açarlar. Partinin zayıf yapısı da toplumu harekete geçirmesininin zayıf olması demektir.

Otoriter tek parti yönetimleri, totaliter tek parti yönetimlerine göre daha yumuşaktır ve kendi dışındaki gruplara sadece sınırlama getirmekte, tamamen yok etmemektedir. Toplumun tümünü harekete

<u>Türler:</u>	Totaliter	Otoriter	Pragmatik
<u>Ölçütler:</u> İdeoloji	güçlü ve toptancı	daha zayıf ve toptancı değil	önemsiz ya da çok zayıf
Zorlama, seferber etme	yüksek	orta	zayıf
Dış gruplara karşı güdülen siyaset	yıkıcı	dışlayıcı	özümleyici
Alt grup bağımsızlığı	hiç yok	yalnız siyasal olmayanlarda	izin verilir ya da hoşgörülür
Keyfilik	sınırsız ve önceden kes-tirilemez	önceden kes-tirilebilir sınırlar içinde	sınırlı

Sartori'nin yaptığı sınıflandırmaya benzer bir sınıflandırmayı La Palombara ve Weiner de yapmaktadır. Bu iki siyaset bilimci siyasal partileri yarışmacı olanlar ve yarışmacı olmayanlar diye ikiye ayırmaktadır. Yarışmacı olmayan siyasal partileri kendi arasında üçe ayırarak; "otoriter, çoğulcu ve totaliter" olarak ele almaktadır. Yazarlara göre, totaliter tek partiler "ideolojik" açıdan "katı" dır ve totaliterlik, "belli bir ölçüde ekonomik ve teknolojik çağdaşlaşmışlığı gerektirmektedir". Bunun örneğini Komünist, Nazi ve Faşist partilerde görmek mümkündür. Çoğulcu tek partiler "yarı-otoriter olup katı ideolojik olmaktan çok pragmatiktir, öteki gruplarla ilişkileri yıkıcı olmaktan çok özümleyicidir, geleneksel seçkinlerin ve yapıların sürmesine, eski sömürgeci devlete bağımlılığın devam etmesine çok önem vermez, öteki örgütlere karşı da 'hoşgörücü, ama denetim altında bir çoğulculuk' havası vardır". Bunun örneklerini Meksika ve bazı Afrika ülkelerinde görmek mümkündür. Otoriter tek partilerde ise, parti ve ülke genellikle "tek bir önderin yönetimindedir, muhalefet devrime ya da ulusa ihanet ve güvenliği tehdit etmekle suçlanır, ideolojisinin değiştirici olması gerekmez, tutucu da olabilir, zaten bu tür ekonomik ya da siyasal çağdaşlaşmaya pek elverişli olmayıp Totaliterliğin planlı denetim olanaklarından da, Çoğulculuğun yenilik ve deneme olanaklarından da yoksundur, uzun sürünce tıkanmaya uğramak eğilimindedir". Bunun örneklerini İspanya ve bazı Latin Amerika ülkelerinde görmek mümkündür⁹.

La Palombara-Weiner ile Tunaya aynı tarihlerde (1966) birbirlerinden habersiz olarak Türkiye'deki tek parti yönetimi hakkında "vesayet" kavramını ileri

geçirmeyi hedeflemez; "toptancı" değil, "dışta bırakıcı" dır. Bkz. Giovanni Sartori, *Parties and Party Systems*, Cambridge Univ. Press, New York, 1976, s. 227. Aktaran Tunçay, age., s. 12.

⁸ Sartori, age., s. 227. Aktaran Tunçay, age., s. 12. Tunçay bu tasniften yola çıkarak, Türkiye'deki tek parti yönetiminin "totaliter" olmadığını, "otoriter" ve "pragmatik" türler arasında değerlendirilebileceğini söylemektedir (s. 13).

⁹ Joseph La Palombara-Myron Weiner, "The Origin and Development of Political Parties", *Political Parties and Political Development*, Princeton, 1966, ss. 37-41. Aktaran, Tunçay, age., s. 13. La Palombara ve Weiner'in tasnifinden yola çıkarak Tunçay, CHF'nin "otoriter" ve "çoğulcu" türler arasında yer aldığını belirtmektedir.

sürmüşlerdir¹⁰. Tunaya'ya göre, "her tek parti rejimi otoriterdir, ama mutlaka totaliter olmayabilir. O kadar ki, bazı tek parti rejimleri, geçici olduklarını ve demokratik ve uygarca düzene varmak için köprü olduklarını ilan etmişlerdir. Geri kalmış ülkelerde bu duruma daima tanık olunmuştur, bugün de olunmaktadır. Böyle bir tek parti bir çeşit vesayet rejimi kurar. Ülke içinde başka partiler bulunsun bile, kendisi hepsinden güçlüdür ve onları belli bir yöne sevk edici önder durumundadır. Biz bu sisteme vesayet partisi denmesi yanlısıyız. Yine, bu sistemlerde, başka partiler ve belli hürriyetler, Anayasada kurulmalarına ve kullanılmalarına bir hukuki engel bulunmadığı halde, kurulmazlar ve kullanılmazlar. Daha doğrusu kurdurulmazlar ve kullandırılmazlar. Bu suretle, hukuki olmayan, fiili bir tek parti rejimi vücut bulmaktadır. Bu rejimde de, hakim bir vesayet partisi önderlik etmektedir. Bu partinin, tek partilerde gördüğümüz, niteliklerin birçoğuna sahip olduğu bir gerçektir. Ne var ki, totaliter olmamakta, olamamaktadır. Ve, demokratik bir sistem hazırlayıcısı olduğu için, kendi sonunu kendisi hazırlamaktadır. Çin'de Kou Min Partisi, Türkiye'de CHP bu niteliklere sahip olmuşlardır. Hindistan'da, Kongre Partisi de bir vesayet partisidir"¹¹.

M. Duverger, 1951 yılında siyasal partilere ilişkin olarak yayınlanan kitabında "te parti dominant" (hakim parti) deyimini kullanmaktadır. Duverger bu terimi, tek parti ile çok parti rejimleri arasında yer alan bir sisteme bu adı vermektedir. Bu sistemin özellikleri şunlardır: "a- Çok partili rejim içindedir. b- Rakiplerini, belli bir süre içinde hayli geride bırakmıştır; c- Kendisini bütün milletle intibak halinde sayar". Hindistan'ı ve bazı Afrika ülkelerini bu sisteme örnek olarak veren Duverger, hakim partinin parlamentoda büyük bir çoğunluğa sahip olduğunu; zihniyetinin tek parti sistemlerine benzediğini ama aynı olmadığını; çünkü, "muhalafetin varlığını ve diyalogu" kabul ettiğini belirtmektedir¹².

¹⁰ Tunçay, age., ss. 11-12. Ayrıca bkz. La Palombara-Weiner, agm.; Tarık Zafer Tunaya, *Siyasi Müesseseler ve Anayasa Hukuku*, İstanbul, 1966. "Siyasal vesayet" deyimini daha sonraki yıllarda Weiker de kullanmıştır. Bkz. Walter F. Weiker, *Political Tutelage and Democracy in Turkey -The Free Party and Its Aftermath-*, Leiden, 1973.

¹¹ Tunaya, *Siyasal Kurumlar...*, s. 314. Üçüncü dünya ülkelerindeki tek parti rejimlerinden bazıları (Zambiya, Gana, Irak, Hindistan, Meksika, Brezilya, Jamaika, Küba) hakkında şu güncel kaynağa bkz. *Political Parties in the Third World*, Edited by Vicky Randall, Sage Publications, London, 1990. Bu konuda diğer bir kaynak da şudur: Barry Rubin, *Modern Dictators, Third World Coup Makers, Strongmen and Populist Tyrants*, Mc Grow-Hill Book Company, New York, 1987.

¹² Tunaya, age., s. 314-315; Duverger, age., 335 vd. Duverger'ye göre, "bazı tek partiler, gerek felsefeleri gerek yapıları bakımından gerçek anlamda totaliter değildir. Bunun en iyi örneğini, 1923'ten 1946'ya kadar Türkiye'de de tek parti olarak faaliyet göstermiş olan Cumhuriyet Halk Partisi sağlamaktadır. Bu partinin başta gelen özelliği, demokratik ideolojisindedir. (...)

Seçime tek bir adayın katılması dolayısıyla bu çoğunluğun garantilenmiş olması, işin başka bir yönüdür. Bu durum bile, bir ideal olarak değil, geçici ve esef verici bir zorunluluk olarak gösterilmiştir. Türk tek-parti sistemi, hiç bir zaman bir tek parti doktrinine dayanmamış; tekele resmi nitelik vermemiş; onu, sınırsız bir toplumun varlığıyla ya da parlamenter çekişmeleri ve liberal demokrasiyi ortadan kaldırma arzusuyla meşrulaştırmaya çalışmamıştır. Sahip olduğu tekelden daima rahatsızlık, hatta utanç duymuştur. Türk tek partisi, bir suçlu vicdanına sahip olmuş, ... Parti liderlerinin gözünde tekel, Türkiye'deki özel siyasal durumun bir sonucu olmuş ve çok-partili sistem ideal olmakta devam etmiştir. Kemal, çeşitli fırsatlarda bu tekele bir son vermeye çalışmıştır ki, bu olgu tek başına bile derin bir anlam taşımaktadır. Hitler Almanyası'nda ya da Mussolini İtalyası'nda böyle birşey düşünülemezdi."

S. P. Huntington, parti sistemlerini partisiz otoriter sistemler, başat parti sistemi ve tek parti sistemi olarak ele almaktadır. Tek parti sistemini de kendi içinde zayıf, ılımlı, kuvvetli tek parti sistemleri olarak alt bölümlere ayırmaktadır.

Huntington'a göre, tek parti sistemleri "*ayırılma ya da bölünmeyle çözülemeyen dinsel ya da etnik yahut ekonomik çatallanmaların*" (bölünmelerin) sonucunda kurulmaktadır. Tek parti sistemlerinin çoğu, çağdaşlaşma süreçlerinin başlangıcında kurulmuştur. Mevcut durumdan daha ileriye ulaşmayı amaçlayan, geleneksel toplumdaki çıkararak modernleşmeye yönelen toplumlarda birtakım çatışmalar ve farklılaşmalar oluşmaktadır. Toplumdaki çatışmaların derinleşmesi ve rakip gruplardan birinin diğerine karşı üstünlüğü ele geçirmesiyle tek parti yönetiminin kurulmasını sağlayacak ortam oluşmaktadır. Üstünlüğü ele geçiren grubun ülke yönetimini "*tekeline*" alarak tek parti yönetimini kurmaktadır. Toplumdaki çatışmaların derinleştiği ölçüde tek parti yönetiminin de gücü o oranda artmaktadır.

Huntington toplumsal bölünmeler karşısında aldıkları tavır bakımından tek partileri ikiye ayırmaktadır: a. Dışlayıcı tek partiler, b. Devrimci tek partiler. Dışlayıcı tek partiler, kendilerinin dışındaki grupların siyasal katılımlarını ya yasaklamakta ya da sınırlamaktadır. Partiyi kendi taraftarlarını harekete geçirmek için bir araç olarak kullanırlar. Ancak bir süre sonra sağlanan toplumsal ve ekonomik modernleşme sonucunda dışlanan gruplar güçlendiği gibi, elit tabaka arasında da bölünmeler ortaya çıkabilmektedir. Bu gelişme karşısında tek parti yönetimi, toplumsal ve ekonomik gelişmeyi yavaşlatmaya ya da toplum ve muhalifler üzerinde baskıyı artırarak "*kışla/polis devleti*" olmaya yönelebilir. Tek parti yönetiminin yapabileceği diğer bir seçim de Türkiye'de olduğu gibi çok partili yönetime geçmektir.

Devrimci tek parti yönetimleri, karşılarındaki muhalif grupları ya ortadan kaldırmakta, ya da kendi içinde eritmektedir. Devrimci tek partiler zamanla "*yerleşmiş tek parti*" haline gelirler. Bu yeni durumda, ideolojinin önemi azalır, pragmatik düşünceler ağırlığını artırır. Siyasal önderlik kişisellikten çıkıp kurumsallaşır. Aydınlar, rejimi yönetmek yerine eleştirmektedirler¹³.

Tek bir tip "*tek parti*" kavramının olmadığı, siyaset bilimcilerin başta tek parti kavramı olmak üzere siyasal partiler üzerine son 50 yıl boyunca yaptığı çalışmalarla bu konudaki terminolojiyi gittikçe "*daha açık ve anlaşılabilir*" bir hale getirdikleri görülmektedir. Ancak, özellikle tek partilerin "*sınıflandırılması*" na ilişkin sorunlar hala devam etmektedir.

Nüfuzlu kişiler etrafında birçok hizipler vardı. Bu hizipler daha Atatürk'un sağlığında ve CHP içinde başlamıştı. Bu hizipler Faşist partilerde olduğunun aksine tasliye edilmedi. İnönü-Bayar rekabeti serbestçe gelişmişti. Parti dışında yasaklanan çoğulculuk, parti içinde yeniden doğmuş ve orada devam etmiştir. Duverger'ye göre, Türkiye'deki tek parti yönetimi "*nazik demokrasi bitkisinin çorak bir toprakta buyumesini sağlayacak geçici bir destek*" görevini gören "*tek bir örnek*" tir. Bkz. Duverger, age., ss. 359-364.

¹³ Aktaran Tunçay, age., ss. 15-18.

I. BÖLÜM

BİRİNCİ VE İKİNCİ DÜNYA SAVAŞLARI ARASINDA AVRUPA, BALKANLAR VE TÜRKİYE ÜZERİNE GENEL BİR DEĞERLENDİRME

Modern anlamda demokrasi, yani Batı tarzı temsili demokrasi (liberal demokrasi), Fransız Devrimi ve Sanayi Devrimi'nin sonrasında modern toplumun bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla geleneksel toplumdaki¹ modern topluma² geçiş sürecinin yaşandığı ya da ekonomik, sosyal ve kültürel bunalımların yaşandığı toplumlarda "Demokrasi Buhranı" yaşanmıştır. Bu buhranın en yoğun olarak yaşandığı dönem her iki dünya savaşı arasındaki yıllardır (1914-1945).

20. yüzyılın başında dünyanın % 80'inin Avrupa devletlerinin sömürge olduğu ve bu sömürge ülkelerin de geleneksel toplum çizgisinde olduğu düşünülecek olursa, bu bölümde neden Avrupa, Balkanlar ve Türkiye'yi ele aldığımız ortaya çıkacaktır. Bu yıllarda sadece Avrupa ülkeleri, ABD ve Japonya'nın dışında bağımsız olan devlet sayısı son derece azdı. Yarı sömürge durumunda olan Osmanlı İmparatorluğu, Çin, İran ve Habeşistan'ın dışındaki ülkelerin büyük bir bölümü tam sömürgeydiler. Birinci Dünya Savaşı sonunda bu yarı sömürge devletlerden Osmanlı İmparatorluğu parçalanırken yerine Türkiye Cumhuriyeti kuruldu. 1935-36'larda Habeşistan, İtalya tarafından; İkinci Dünya Savaşı yıllarında Çin, Japonya tarafından; İran da, SSCB ve İngiltere tarafından işgal edildi. Görüldüğü gibi her iki dünya savaşı ve bu iki savaş arasındaki dönem sömürge paylaşım kavgasının yaşandığı yıllardır. Bu nedenle birçok ülke işgale uğramıştır. İşgalden Doğu Avrupa ve Balkan ülkeleri de kendilerini kurtaramamışlardır.

Birinci Dünya Savaşı ile İkinci Dünya Savaşı arasındaki dönem, yani 1914-1945 yılları arasındaki yaklaşık 30 yıllık süre tarihçiler tarafından "Felaket Çağı" (Katastrof Çağı) olarak tanımlanmaktadır³.

¹ Geleneksel toplum; tarım ekonomisine, dinsel cemaatlere ve dinsel-monarşik devlet yapısına dayanır.

² Modern toplumun temelleri; aydınlanma, bireyselleşme, ulus-devlet oluş ve sanayileşme/kapitalistleşme'dir. Bu dört ilkenin gerçekleştiği toplumlarda demokrasi bir sonuç olarak ortaya çıkar.

³ Eric Hobsbawm, Kısa 20. Yıl, 1914-1991, Aşırılikler Çağı, (Çev. Yavuz Alogan), Sarmal Yay., İstanbul, 1996, ss. 31-260.

Robert Goldston'a göre, iki dünya savaşı arasındaki dönemde "demokrasi krizi" ("The Crisis of Democracy") yaşanmış; "Ein Volk, Ein Reich, Ein Führer" ya da "One People, One Realm, One Führer" sloganı yani "Tek Halk, Tek Ülke, Tek Lider" sloganı geçerlilik kazanmıştır. Bkz. Robert Goldston, The Road Between the Wars: 1918-1941, The Dial Press, New York, 1978, s. 165, 172-188.

Birinci Dünya Savaşı ile İkinci Dünya Savaşı arasındaki dönem, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöktüğü, Türk Kurtuluş Savaşı'nın ve arkasından Türk Devrimi'nin gerçekleştirildiği yıllara rastlamaktadır. Bu yılların koşullarını ve Türkiye'nin yakın çevresindeki ülkelerin siyasal ve ideolojik konumlarını incelemek yakın dönem Türkiye tarihinin anlaşılmasını kolaylaştıracak niteliktedir.

Birinci Dünya Savaşı çok uluslu imparatorlukların sonu oldu. Osmanlı İmparatorluğu birtakım başka nedenlerin de etkisiyle tamamıyla dağılırken, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu da Avusturya ve Macaristan diye ikiye bölünürken Yugoslavya ve Çekoslovakya gibi devletler ortaya çıktı. Bir başka çok uluslu imparatorluk olan Çarlık Rusyası ise, 1917 Bolşevik Devrimi ile kabuk değiştirdi. Bunun sonucunda da çok uluslu yapının parçalanması 70 yıl gecikti.

Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik çıkan Almanya, Avusturya, Macaristan, Bulgaristan ve Osmanlı Devleti imzaladıkları ağır barış anlaşmalarının koşullarının değiştirilmesi ve savaşın galipleri arasında yer alan ama İngiltere'nin etkisi ile ve içinde siyasal ve sosyo-ekonomik bunalımın etkisiyle yeterince "ganimet" alamayan İtalya, mevcut statükonun değişmesi için "Revizyonist" bir politikayı benimsediler. Bunun karşısında, savaşın galipleri de "Anti-revizyonist" karşı cepheyi oluşturdular.

Savaşın mağlupları arasında yer alan Osmanlı İmparatorluğu yıkılınca; O'nun mirasçısı olarak, Atatürk'ün önderliğinde Türk Kurtuluş Savaşı ve Türk Devrimi başarılararak Türkiye Cumhuriyeti kuruldu. Bu, Anti-revizyonist gruba indirilmiş ilk darbe idi. Türkiye bu başarısından sonra, bölgesel ittifaklara yöneldi ve Balkan Antantı ile Batı sınırlarını, Sadabat Paktı ile Doğu sınırlarını güvenceye aldı. Bu dönemde, yani Birinci ve İkinci Dünya savaşları arasındaki dönemde, Türkiye'nin güney komşusu olan Suriye, Fransa'nın mandaterliği altındaydı; Irak ise, İngiltere'nin mandaterliği altında bulunmaktaydı. Türkiye'nin doğu komşusu olan İran, Pehlevi hanedanının yönetimindeydi ve İkinci Dünya Savaşı yıllarında İngiltere ve Sovyetler Birliği'nin işgaline uğradı.

1930'lu yılların başında Türkiye, SSCB ile imzaladığı dostluk anlaşmaları, Milletler Cemiyeti'ne girişi (1932) ve Batı blokuna yaklaşması ile çok yönlü, barışçı ve akılcı bir dış politikayı benimsedi.

Her iki dünya savaşı arasındaki dönem, totaliter rejimlerin egemen olduğu ve yükseldiği bir dönemdir. Bu dönemin totaliter rejimlerini sınıflandırmak çok kolay olmamakla beraber, şöyle bir sıralama yapmak mümkündür⁴:

1. Stalin'in liderliğindeki SSCB (Bolşevik)
2. Hitler liderliğindeki Almanya (Nasyonal-Sosyalist)

⁴ Bu tasnifte Avrupa ülkeleri dikkate alınmıştır. Totaliter ülkeler arasına Avrupa ülkelerinin dışında yer alan Japonya da eklenebilir.

Bu dönemin totaliter ideolojileri için bkz. George H. Sabine, *A History of Political Theory* (Revised by Thomas Landon Thorson), (fourth edition), Dryden Press, Hinsdale, Illinois, 1973.

3. Mussolini liderliğindeki İtalya (Faşist)
4. Güneybatı Avrupa ülkeleri: İspanya ve Portekiz
5. Orta ve Doğu Avrupa ile Balkan devletleri

Görüldüğü üzere, totaliter ülkelerin Avrupa'da büyük bir çoğunluk oluşturduğu, demokratik ülkelerin sınırlı kaldığı ortadadır. Demokratik niteliğini koruyan belli başlı büyük devletler İngiltere ve Fransa'dır. Demokratik niteliğini koruyan bu devletlere Avrupa dışında olan ABD'yi de eklemek gerekir. Dünya ekonomik buhranı sonrasında ABD de günün koşullarına uygun önlemler (New Deal=Yeni Düzen) almıştır⁵. Bu demokratik devletlerden Fransa, İkinci Dünya Savaşı yıllarında Almanya tarafından işgal edilecek ve demokratik rejim kesintiye uğrayacaktır.

İkinci Dünya Savaşı, "demokratik imparatorluk" lar (Anti-revizyonist grup: İngiltere ve Fransa) ile "faşist imparatorluk" lar⁶ (Revizyonist grup: Almanya, İtalya ve Japonya) arasında çıktı. Savaşın devam ettiği yıllarda demokratik imparatorlukların yanında ABD ve SSCB yer aldı. Birbiriyle savaşan her iki grup için de "imparatorluk" deyimini kullanmamızın nedeni, "sömürgeci" niteliklerinden kaynaklanmaktadır. "Demokratik" ve "faşist" nitelendirmeleri de bu ülkelerin sömürgeleri dışında, kendi "anavatan"larında uyguladıkları yönetim biçimi nedeniyledir.

Bu yıllarda dünyanın en büyük sömürge imparatorluğuna İngiltere sahipti. "Uzerine güneş batmayan" bir imparatorluk olarak tanınan İngiltere'nin başbakanı Joe Chamberlain 19. yüzyıl sonunda şöyle diyordu: "Bu ırkın dünyanın şimdiye kadar tanıdığı en büyük yönetici ırk olduğuna inanıyorum". İngiltere'den sonra dünyanın ikinci büyük sömürge imparatorluğunu Fransa elinde bulunduruyordu. Almanya ve İtalya da bu sömürgecilik yarışında üstünlüğü, daha doğrusu dünyayı ele geçirmek istiyordu. Bu konuda özellikle Almanya'nın büyük planları vardı. Revizyonist bu iki ülkeye göre, onların egemen olduğu bir "Yeni Nizam" (Yeni Düzen) oluşacaktı⁸.

Doğu Avrupa ve Balkan milletleri, İkinci Dünya Savaşı öncesinde ve savaş yıllarında "küçük milletler" olarak tanımlanıyor; totaliter "büyük milletler" (Almanya, İtalya ve SSCB) onlara yaşama hakkı tanımıyordu. Doğu Avrupa ve Balkan ülkelerine (Polonya, Çekoslovakya, Macaristan, Yugoslavya, Arnavutluk, Romanya, Bulgaristan ve Yunanistan) göz attığımızda krallıkların, askeri yönetimlerin, diktatörlüklerin bulunduğu ve bununla beraber, darbelere dayalı sık sık yönetim değişikliklerinin olduğu ve toplumsal çalkantıların sürdüğü görülmektedir.

⁵ Allan Nevins-Henry Steele Commager, **Amerika Birleşik Devletleri Tarihi**, (Çev. Halil İnalçık), Varlık yay., İstanbul, 1961, s. 402 vd.

⁶ Faşist imparatorlukları, "totaliter imparatorluk" gibi daha geniş bir başlık altında değerlendirmek gerekir. Totaliter imparatorlukları iki alt başlık altında değerlendirmek mümkündür: Faşist imparatorluklar ve Bolşevik imparatorluk (SSCB).

⁷ Hubert Deschamps, **Sömürge İmparatorluklarının Çöküşü**, (Çev. Oktay Akbal), Akşam Kitap Kulubu yay., İstanbul, 1966, ss. 26-27.

⁸ Yeni Düzen fikri hem Birinci Dünya Savaşı ve hem de İkinci Dünya Savaşı sonrasında gündeme geldiği gibi, SSCB ve Doğu Bloku'nun 1990'larda dağılmasından sonra da Yeni Dünya Düzeni olarak farklı şekillerde olsa da gündeme gelmiştir.

İki dünya savaşı arasındaki dönemin olağanüstülüğü, toplumsal çalkantılar, ekonomik bunalımlar, savaş tehlikesi vb. göz önüne alındığında, bu ülkelerin yaşama ve ayakta kalma mücadelesi verdikleri bir ortamda demokrasi "gözardı" edilmek zorunda kalmıştır.

Türkiye'ye gelince: Osmanlı İmparatorluğu'nun 1878-1918 yılları arasında hızla dağılması, Türk aydınları ve bürokratlarında büyük panik yarattı. Osmanlı İmparatorluğu'nun 16. yüzyıldaki "ebed müddet" devlet geleneğinden, dünya hakimiyetinden 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında devletin yıkılacağı korkusuna gelindi. Devletin nasıl kurtarılacağı sorusu, 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında aydın ve bürokratların en temel sorunuydu. Cumhuriyet aydınları da Osmanlı aydınlarının yaşadığı bu sorunları, korkuları yaşarken, bundan çıkış yolu olarak gördükleri bir "ulus" kimliği etrafında bir "kollektif kimlik" oluşturmaya, bir ulus-devlet inşasına, modern bir toplum/devlet yaratmaya yöneldiler. Bu yoğun yapılanmaların yaşandığı olağanüstü koşullarda ve o yıllarda dünyanın içinde bulunduğu sorunlar göz önüne alındığında, "demokrasi" geri planda kalmak zorunda kalmıştır. Ancak, oluşturulan tek parti yönetimi (1925-1945), 20 yıllık iktidarı boyunca "vesayetçi" bir özellik taşıyarak ve topyekün bir modernleşmenin sonucu olarak çok partili yaşama ulaşmayı sağladığı gibi, çok partili yaşama geçişin, demokrasinin bilinçli bir şekilde altyapısını hazırlamaya da girişmiştir.

Bu bağlamda Türkiye'deki otoriter tek parti yönetimi, kendisiyle gelişmişlik düzeyi açısından (siyasal, sosyal, ekonomik, kültürel) benzer özellikler taşıyan Doğu Avrupa ve Balkan devletlerindeki otoriter ve totaliter yönetimlerden ayrılmaktadır.

Bu dönemin totaliter ve otoriter ülkelerini teker teker ele alalım:

A. Stalin Liderliğindeki SSCB (Bolşevik)

1917 yılı sonlarında Lenin'in önderliğinde gerçekleşen Bolşevik Devrimi sonucu Çarlık Rusyası'nın yıkılmasıyla kurulan SSCB'nin ilk işi İtilaf Devletleri yanında yer aldığı Birinci Dünya Savaşı'ndan çekilmek oldu. Sovyetler içeride Bolşevik rejimin düşmanlarının ayaklanmalarıyla (Amiral Kolçak, Vrangel vd.) uğraşmak zorunda kaldıkları gibi, dış saldırılara da uğradılar (İngiltere, Fransa, Japonya ve Polonya). Butun bu güçlere karşı kazanılan başarılar sonunda, 1922 yılında eski Çarlık Rusyası'nın topraklarının büyük bir bölümünün üzerinde SSCB kuruldu. Bu birliğe Kafkasya ve Orta Asya cumhuriyetleri de katıldı, daha doğrusu katılmak zorunda kaldı. Çarlık rejiminden daha merkezîyetçi, Bolşevik liderlerin önderliğinde şiddete dayalı bir diktatörlük kuruldu. Lenin'in 1924 yılında ölümünden sonraki iktidar mücadelesini Stalin kazandı. Stalin, Troçki de dahil olmak üzere tüm rakiplerini saf dışı etti⁹.

⁹ Coşkun Uçok, *Siyasal Tarih (1789-1960)*, AU Hukuk Fak. yay., Ankara, 1975, ss. 257-260; Stephen J. Lee, *The European Dictatorships, 1918-1945*, Cambridge, 1987, s. 24 vd.; E. H. Carr, *Sovyet Rusya Tarihi, Bolşevik Devrimi, 1917-1923*, c. I, (Çev. Orhan Suda), Metis

Stalin, 1928 yılında 5 yıllık bir kalkınma planı yürürlüğe koydu. Bu plana göre, SSCB kısa bir sürede sanayileşecekti ve tarım da kolektifleştirilecekti. Bunun sonucunda da sosyalist toplum ve devlet kurulacaktı. Bu yeni ekonomik plana karşı birçok ayaklanma çıktı. Bu ayaklanmalar şiddetli bir şekilde bastırıldı. Plan başarılı bir şekilde uygulanmakla beraber, halkın ekonomik durumunun düzelmesine önemli bir katkı sağlamadı. Birinci beş yıllık plan 1929-1932, ikinci beş yıllık plan 1933-1937 yılları arasında uygulandı. Bu beş yıllık ekonomik planlar dörder yılda başarıldı. SSCB'nin sanayileşebilmesi ve sosyalist ekonomi planını yürütebilmesi için barış ortamına ihtiyacı vardı. Bu nedenle çevre ülkelerle barışçı ve dostluk temelinde ilişkiler geliştirilirken ve uluslararası silahsızlanma politikaları desteklenirken, savaş tehlikesine karşı hızla silahlandı ve beş yıllık planlar çerçevesinde silah sanayisi oluşturuldu¹⁰.

1933 yılında Milletler Cemiyeti'ne giren SSCB, statükocu yani anti-revizyonist grup içerisinde yer alarak, hiçbir ülkeye toprak vermek niyetinde olmadığını ve aynı zamanda da hiçbir ülkeden toprak talebinde bulunmadığını belirtti. 1933 yılında ABD tarafından tanınan SSCB, Hitler'in iktidara gelmesinden ve Almanya'nın doğuya doğru yayılma politikasından ve ayrıca Japonya'nın doğuda yarattığı tehlikeden çekinerek, Fransa ile yakınlaştı. İspanya iç savaşının çıkması ve Almanya ve İtalya'nın desteklediği Franco'ya karşı Sovyetler'in Halk cephesini desteklemesi, Almanya'nın Avusturya, Çekoslovakya ve Polonya'ya yönelik uyguladığı yayılmacı politikalar ilişkilerin daha da gerginleşmesine yol açtı. Fransa, İngiltere ve Rusya Almanya'nın yayılmasına karşı Doğu Avrupa ve Balkanlar'da Polonya ve Romanya'ya garanti vermek için anlaşmaya yöneldiler; ancak SSCB'nin Baltık Devletleri'ni ele geçirmek istemesi üzerine bu görüşmelerden istenilen sonuçlar alınamadı.

Savaş tehlikesinin yakın olduğunu düşünen SSCB, bu savaşı kendi sınırlarından uzak tutmaya çalışıyor ve Kapitalist ve Faşist devletler arasında çıkacak olan bu savaştan her iki tarafın zayıf çıkmasını istiyordu. Bu savaşın dışında kalmayı planlayan SSCB, savaş sonucunda dünya ihtilalini gerçekleştirecek ve yayılmacı planlarını yürürlüğe koyacaktı.

1939 yılında Sovyetlerle İngiltere ve Fransa arasında işbirliği görüşmeleri yapılırken, Sovyetler Almanya ile İkinci Dünya Savaşı'nın çıkmasından bir hafta önce, 23 Ağustos 1939 tarihinde anlaştilar. Bu ani politika değişikliğinin nedeni şuydu: Almanya Sovyetlerle anlaşarak, Polonya'yı rahatça ele geçirmek, sonra da rahatça Fransa ve İngiltere'ye saldırmak istiyordu. Sovyetler de Almanya ile anlaşarak, hem

yay., İstanbul, 1989; **Kendi Belgeleriyle Rus Devriminde Menşevikler**, (Haz. Abraham Ascher), (Çev. Celal Kanat), Metis yay., İstanbul, 1992; **Kendi Belgeleriyle Rus Devriminde Anarşistler**, (Haz. Paul Avrich), (Çev. Celal Kanat), Metis yay., İstanbul, 1992; A. Fadeyef-E. Çerminski-G. Golikof, **Sovyetler Birliğinde Sosyalizmin Kuruluşu**, (Çev. Şerif Hulusi), Payel yay., İstanbul, 1966; François Xavier Coquin, **Rus İhtilali**, İstanbul, 1966; Murat Sarıca, **Birinci Dünya Savaşından Sonra Avrupada Barışı Kurma ve Sürdürme Çabaları (1919-1929)**, İÜ SBF yay., İstanbul, 1982, s. 229 vd.

¹⁰ Uçok, age., s. 260; Fadeyef-Çerminski-Golikof, age., ss. 159-201; Lee, age., ss. 41-57.

Polonya'nın bir bölümünü hem de Baltık devletlerini ele geçirmek, ayrıca silahlanmasını tamamlamak ve kapitalist ve faşist devletler arasındaki savaşın sonuçlarını bekleyerek avantajlı duruma geçmek amacındaydı¹¹.

B. Hitler Liderliğindeki Almanya (Nasyonal Sosyalist)

Birinci Dünya Savaşı'na katılan, farklı gruplarda yer alan Almanya ve İtalya, savaşın sonunda benzer koşullara sahipti: Siyasal istikrarsızlık, toplumsal kargaşa ve ekonomik bunalım.

Savaştan yenik olarak çıkan Almanya topraklarını ve hammadde kaynaklarını yitirmiş, ordusunu dağıtmış ve ağır bir mali yükün altına girmişti. Savaşın hemen sonunda Almanya'da çıkan komünist ayaklanma bastırılmış ve kabul edilen federal anayasa ile bu atlatılmıştı. Ordunun dağıtılmış olması ve silah sanayisinin durdurulması Almanya'yı hızla artan bir işsizlikle karşı karşıya bıraktı. Almanya'nın para birimi olan mark'ın hızla değer yitirmesi, ekonominin gittikçe kötüye gitmesine yol açmış ve o zamana kadar Almanya'da görülmedik bir miktarda enflasyona yol açmıştı. Almanya'nın ödemek zorunda olduğu savaş tazminatları da işi daha da güçleştiriyordu. Dünya ekonomik bunalımının yaşandığı bu yıllarda Almanya bu yüklerden bir ölçüde İngiltere'nin yardımı ile kurtuldu. Bu sorunların yaşandığı bir ortamda, 1933 yılında Nasyonal-Sosyalist partisinin iktidara gelmesi, Almanya'yı yeni bir savaşa sürükledi¹².

Bu partinin kuruluşu Birinci Dünya Savaşı'nın bitimine rastlamaktadır. Alman İşçi Partisi olarak kurulan partiye üye olan Adolf Hitler¹³, partide etkin bir konuma geldi. Partinin adı 1920 yılında Nasyonal-Sosyalist Alman İşçi Partisi olarak değiştirildi. Partide egemen konuma gelen Hitler, Alman halkının askerliği sevmesinden, ulusal duygularından, üniforma sevgisinden yararlanarak partisini büyüttü. Partisine bağlı milis güçleri oluşturdu ve işsizlere iş bulacağını söyledi. Almanların ulusal duygularını okşayarak, Yahudi düşmanlığı yaptı. Düşüncelerini *Kavgam* adlı kitapta toplayan Hitler, 1932 yılına gelindiğinde Almanya cumhurbaşkanı Hindenburg ile boy ölçüebilecek bir konuma geldi. Yapılan cumhurbaşkanlığı seçimlerinde Hindenburg 19.3 milyon, Hitler de 13.1 milyon oy almıştı. 1932 yılında Meclis'te bir partinin salt çoğunluğu sağlayamadığı seçimler arka arkaya yapıldı. Bu seçimlerden Hitler'in partisi birinci parti olarak çıktı. Kurulan koalisyon hükümetlerinin başarısızlığı sonunda Ocak

¹¹ Uçok, age., ss. 261-262; Lee, age., ss. 57-68.

¹² Uçok, age., 262-263; Lee, age., ss. 135-145; Sarıca, age., s. 249 vd.; Ernst Nolte, *Faşist Hareketler*, (Çev. Halim İnal), Hür yay., İstanbul, 1980.

¹³ Hitler, Birinci Dünya Savaşı'nı onbaşılıkla bitirmişti. Asıl mesleği boyacılık ve dekorasyondur. Uçok, age., s. 263. Hitler'in ve partisinin düşünceleri ve gelişimi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. A. Haluk Ülman, "Alman Nasyonal Sosyalist Partisi", Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, c. XII, No. 4, Aralık 1957, ss. 148-179.

1933 tarihinde Hitler hükümeti kurdu. Dünyayı savaşa sürükleyecek olan Hitler için iktidara geldikten sonra diğer partileri dağıtmak ve diktatörlüğünü kurmak kolay oldu¹⁴.

Nasyonal-Sosyalizm birçok bakımdan faşizme benzemektedir. Nasyonal-sosyalizmin faşizmden ayrılan özellikleri ise, Alman ırkının üstünlüğüne inanması, Yahudi düşmanlığı gütmesi ve Birinci Dünya Savaşı sonunda imzalanan Versailles ve St. Germain anlaşmalarının kaldırılmasını savunmasıdır. Nasyonal-sosyalist parti programına göre, devlet bütün yurttaşlara iş ve ekmek bulmak zorundadır. Bütün halkı beslemek imkanı yoksa, o zaman Alman ırkından olmayanlar sınır dışı edileceklerdir. Devletçi ve toplumsal fikirleri de olan Naziler, orta sınıfa dayanıyorlardı ve bu kesimin güçlendirilmesi gerektiğine inanıyorlardı. Merkezîyetçi ve otoriter bir siyasal ve toplumsal düzenden yana olan Naziler, paralı ordu yerine ulusal ordunun kurulmasını istiyorlardı¹⁵.

Dış politika alanında Versailles ve St. Germain anlaşmalarının yürürlükten kalkmalarını savunan Naziler, Avusturya ile birleşmeye (Anschluss) yönelik girişimlerde bulundular. Zaten Avusturya'da 1933 yılında başbakan Dollfuss diktatörlüğünü ilan ederek Almanya'ya yakın bir rejimi benimsemişti. Bu birleşme ile Almanya'nın aşırı derecede güçleneceğini düşünen İtilaf devletleri bu birleşmenin önüne geçmeye çalışıyorlardı. Birinci Dünya Savaşı sonunda yenilerek Trianon anlaşmasını imzalayan Macaristan da İtalya'nın yardımıyla bu anlaşmayı ortadan kaldırmaya çalışıyordu. Macaristan'la sınırları olan Çekoslovakya, Romanya ve Yugoslavya Fransa'nın desteği ile buna karşı Küçük Antant'ı oluşturdular. Onların amacı ise, statükonun korunmasıydı.

Hitler'in ilk işi Versailles anlaşmasının Almanya'ya getirdiği sınırlamaları ortadan kaldırdı. İtalya'nın işgaline uğrayan Habeşistan'la dünyanın uğraşmasını fırsat bilerek askersiz bölge olması gereken Ren bölgesini işgal etti. İngiltere ve Fransa arasındaki rekabetten yararlanan Hitler'e bu oldubitti karşısında hiçbir devlet ses çıkaramadı. Güçlü bir ulusal ordu kuran Hitler, Avusturya'yı ilhak ettikten sonra Çekoslovakya'da Alman asıllı Sudetler'i bahane ederek bunların yaşadığı bölgeyi de Almanya'nın topraklarına katmak istedi. Eylül 1938'de gerçekleşen bu olayla birlikte Avrupa büyük bir savaşın eşiğine gelmiş oldu. İngiltere ve Fransa'nın savaşa henüz hazır olmamaları nedeniyle, bu sorun barışçı bir şekilde çözülmeye çalışıldı. Ancak, Çekoslovakya'yı federal bir devlet haline getiren Hitler, 1939 yılı Mart ayında bu devleti tümüyle işgal etti. Böylece, Polonya ile sınırdaş olan Almanya, Danzig nedeniyle Polonya'yı rahatsız etmeye başladı. İngiltere, Polonya'ya garanti verdi. Aynı tarihlerde İtalya, Arnavutluk'u işgal

¹⁴ Uçok, age., ss. 263-264; Lee, age., ss. 142-145. Hitler'in bu dönemdeki uygulamaları hakkında Hitler yönetiminden kaçan ve Türkiye'deki Üniversite Reformu'ndan sonra İstanbul Üniversitesi'nde görev alan Ernst F. Hirsch'in anılarında ilginç bilgiler vardır. Bkz. Ernst F. Hirsch, *Anılarım, Kayzer Donemi, Weimar Cumhuriyeti, Atatürk Ülkesi*, (Çev. Fatma Suphi), TÜBİTAK yay., Ankara, 1997.

¹⁵ Uçok, age., ss. 264-265; Lee, age., ss. 135-202; Nolte, age.; Ülman, agm.

etmişti. Bunun üzerine İngiltere ile Romanya, Türkiye ve Yunanistan arasında anlaşmalar imzalandı.

Savaş tehlikesinin gittikçe artması üzerine İngiltere ve Fransa yakınlaştıkları gibi, Almanya'ya karşı SSCB ile anlaşmaya çalıştılar. Ancak Stalin, Almanya ile diğer batı devletleri arasında çıkacak savaştan karlı çıkmayı planladığı için Almanya ile anlaşdı. Bu anlaşmaya rağmen, daha sonraki savaş yıllarında Almanya, SSCB'ne saldıracaktır. İkinci Dünya Savaşı Almanya'nın 1 Eylül 1939 tarihinde Polonya'yı işgale etmesiyle başlamış oldu¹⁶.

C. Mussolini Liderliğindeki İtalya (Faşist)

Birinci Dünya Savaşı'nın galipleri arasında yer alan İtalya, savaş sonundaki barış anlaşmalarında istediklerini elde edememişti. Başta Almanya'nın sömürgeleri olmak üzere toprak paylaşımından istediğini alamadığı için, savaşta aynı grupta yer aldığı İtilaf devletlerinden uzaklaştı. Savaş ganimetlerinden pay alamayışının İtalyanlar arasında yarattığı kızgınlığa ek olarak, savaşın yarattığı sosyo-ekonomik sıkıntılar devlet otoritesini zayıflatmış ve işçi hareketleri artmıştı. Bu sorunlar beraberinde bir iç savaş tehlikesini de getirmişti. Bu tarihlerde sosyalistler, Moskova'ya bağlı komünistler ve faşistler örgütlenerek mücadeleye başlamışlardı.

Savaş sonrasında iş başına geçen hükümetler iç ve dış politikaya egemen olamamışlar; faşistler ve komünistler ülke yönetimini ele geçirmek için mücadele ettikleri gibi, birbirleriyle de savaşımaya girişmişlerdi. Komünistlerin bir ihtilalle ülke yönetimini ele geçirme tehlikesinin belirmesi üzerine, onlarla başarıyla savaşan faşistler ve onların lideri Mussolini bir hükümet darbesi ile iktidarı ele geçirmeye karar verdi. Ekim 1922'de Napoli'den Roma üzerine 40.000 kişi ile bir yürüyüş başlattı. Hükümet, görevinden çekilmek zorunda kaldı ve kral, hükümeti kurma görevini Mussolini'ye verdi. Böylece, İtalya'da 23 yıl sürecek olan bir Faşist iktidar kurulmuş oldu¹⁷.

Faşizm İtalyanca'dan gelen bir sözcük olup, mecazi anlamda siyasal birlik anlamına gelmektedir. Devlet otoritesini sağlamlaştırmayı ve Birinci Dünya Savaşı'nda elde edilenleri korumayı amaçlayan faşistlerin dayandığı temellerden ikisi milliyetçilik ve emperyalizm'dir.

İtalyan faşizminin milliyetçilik anlayışı gereği, İtalyan olmayan vatandaşlar zorla İtalyanlaştırılmaya ve yabancı ülkelerdeki İtalyanların anavatanla bağları güçlendirilmeye çalışılmaktaydı. İtalyan emperyalizmi de, eski Roma İmparatorluğu'nun yeniden kurulmasını ve Afrika'da büyük sömürgeler elde etmeyi amaçlıyordu.

¹⁶ Uçok, age., ss. 265-267; Lee, age., ss. 135-202; Nolte, age.

¹⁷ Uçok, age., ss. 252-253; Lee., age., ss. 88-97; Sarıca, age., s. 239 vd.; Nolte, age.; Giampiero Carocci, *Faşizmin Tarihi*, (Çev. Muhittin Yılmaz), Remzi Kitabevi yay., İstanbul, 1965; Murat Sarıca-Rona Aybay, *Faşizm*, İstanbul, 1965.

İtalyan faşizmi, liberalizmi ve demokratik parlamentarizmi reddediyordu. Duçe yani önder ünvanını taşıyan Mussolini şef ve hükümet başkanı olarak devlet gücünü temsil etmekteydi. Parlamento, Faşist partisi'nin tekelindeydi. Sınıf mücadelesini kabul etmeyen faşizm, tüm sınıfların devletin yükselmesi için çalışmasını amaçlıyordu. Sermaye-emek ilişkisini de düzenleyen faşizm; grev, toplu işten çıkarma gibi eylemleri yasaklamış ve sendikaları devlet kuruluşu haline getirmiştir¹⁸.

Mussolini iktidara geldikten sonra bir süre parlamentoya dokunmadan ülkeyi yönetti. Yeni kabul edilen seçim kanunu ile Aralık 1924'te yapılan seçimlerde egemenlik tamamıyla Faşist partisi'ne, dolayısıyla Mussolini'ye geçti. 1929'da Katolik kilisesinin temsilcisi Papa ile anlaşta ve Vatikan adlı küçük bir devletçik ortaya çıktı.

Ülke içinde yönetimini sağlamlaştıran Mussolini, kurmayı planladığı Faşist imparatorluk için emperyalist planlarını yürürlüğe koydu. Doğu Afrika'daki sömürgelerini genişletmek için bir sınır anlaşmazlığı çıkararak Etyopya'ya (Habeşistan) saldırdı. İtalyanların silah teknolojisindeki üstünlüğü ve zehirli gazlar kullanmaları, Etiyopyalıların kahramaça direnişini kırdı¹⁹. Milletler Cemiyeti'nin gösterdiği tepkiler yetersiz kalmış ve İtalya, Etiyopya'yı ele geçirmişti. Etyopya'yı ele geçirdikten sonra İtalya kralının Etiyopya İmparatoru olduğunu ilan eden Mussolini, Faşist-İtalyan İmparatorluğu'nu kurdu (10 Mayıs 1936). Bu tarihlerde İspanya iç savaşının çıkışı ve Almanya ile Avusturya'nın anlaşmaları üzerine İtalya, Almanya ile ilişkilerini geliştirdi.

¹⁸ Uçok, age., ss. 253-254. Faşizm, özünde bir teori ya da doktrine dayanmaktan ziyade, daha çok pratik bir siyasal harekettir. Bireyciliği red edip devleti yücelten, totaliter, korporasyon sistemini benimseyen, şiddete ve savaşa dayanan bir ideolojidir. Bkz. Bulent Daver, *Çağdaş Siyasal Doktrinler*, Doğan yay., Ankara, 1969, ss. 128-136.

¹⁹ Uçok, age., ss. 254-255. İtalya'nın bu saldırgan tutumları ve kullandığı silahlar Türkiye'de de yankı uyandırdı. Türk Hava Kurumu'nun halktan topladığı kampanyalarla uçak alımı için bağışlar toplanırken, Halkevleri'nde zehirli gazlardan korunma yollarına ilişkin kurslar düzenlendi. Bu konudaki kampanya, 1935 yılında Türk Hava Kurumu'nun Altıncı Kurultay'ında Başbakan İsmet İnönü'nün yaptığı konuşma ile başladı. Bu konuşmada İnönü, Türkiye'nin hava tehlikesine açık olduğunu ve Türkiye'nin kendini koruyabilmesi için 500 uçağa ve 30.000.000 liraya ihtiyaç duyduğunu, bunların devlet olanaklarıyla sağlanmanın kısa zamanda mümkün olmadığını ve bu nedenle de halktan toplanacak bağışlarla uçakların alınmasını önermektedir. Bkz. Türk Hava Kurumu Altıncı Kurultayı Zabıtları, 24-25 Mayıs 1935, Ankara, 1935.

İtalya'daki faşist yönetim, Türkiye'deki bazı yazarlarca olumlu karşılanmıştır. Orneğin bir yazıda şu görüş yer alıyor: "... faşizmin siyasal felsefesi yeni İtalyanın bütün alanda canlılığına inanmış bir doktrin olarak karşımıza çıkmaktadır". Bkz. Hasan Şükrü Adal, "Bugünkü İtalyanın Siyasal ve Soysal Felsefesi", *Aylık Siyasal Bilgiler*, Dördüncü Yıl, sayı 45, Birincikanun 1934, (ss. 9-18), s. 18.

1930'lu yıllarda Türkiye'de birçok aydın İtalya, Almanya ve Sovyetler Birliği gibi ülkelerdeki totaliter yönetimlerin sağladığı siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel gelişmelerde devletin "kutsal" bir misyon yüklenerek yüceltilmesinin büyük bir payı olduğunu düşünerek, bu devletlerin "medenileştirici/modernleştirici" girişimlerini hayranlıkla izlemişlerdir. Bu yazarlardan biri de Falih Rıfkı Atay'dır. Atay, Sovyetler Birliği üzerine yazdığı bir kitapta şunları dile getiriyor: "*Kitabımda marksizm bahislerine girmiş değilim. Ben bizim kalabalığına benzeyen bir kalabalığı garplileştirmek, geri bir memleketi ileri götürmek için kızıl komşumuzun tecrübelerini ve metotlarını tetkik ettim ve Yeni Rusya'nın nasıl bir yolun üstünde olduğunu göstermek istedim.*

(...) ... 'Yeni Rusya' iptidai bir halkı ve memleketi, büyük bir hızla, garp seviyesine çıkarmak için aramış ve bulunmuş ihtilalci metotları tez olarak almıştır. (...)

(...) Her millet, başka memleketlerde semere veren müesseselerin, ancak içinde bulunduğu şartlarla uygun olanlarını alır; en şekillenmiş müesseseleri bile bu şartlara uydurmak için değiştirir". Bkz. Falih Rıfkı, *Yeni Rusya*, Ankara, 1931, ss. 3-5.

İkinci Dünya Savaşı'nın çıkışının en büyük nedenlerinden biri olan Roma-Berlin "Mihver" anlaşmasını imzaladılar²⁰. İspanya iç savaşını destekleyen Mussolini, buraya birlikler göndererek Batı Akdeniz'de güçlenmeye çalışırken, Balkanlar'da da etkinliğini arttırmaya girişti. Amacı Arnavutluk'u ele geçirmektir. 7 Nisan 1939'da Arnavutluk'a saldırdı ve birkaç gün içinde bu ülkeyi ele geçirdi. İtalya kralının aynı zamanda Arnavutluk kralı olduğunu ilan etti. Böylece İtalya, Etyopya'dan sonra Milletler Cemiyeti'nin diğer bir üyesini ortadan kaldırmış oldu. Artık Milletler Cemiyeti'nin etkinliği kalmamıştı. İngiltere, Arnavutluk'un işgal edilmesi üzerine Yunanistan ve Romanya'ya garanti verirken, İtalya Almanya ile beraber İkinci Dünya Savaşı'nın çıkmasının nedenlerinden birçoğunu hazırlamıştı²¹.

D. Güneybatı Avrupa Ülkeleri: İspanya ve Portekiz

a. Franko Liderliğindeki İspanya (Falanjist)

20. yüzyılın başında krallıkla yönetilen İspanya'da, anayasal yönetimin uygulandığı 1902-1923 yılları arasında 33 hükümet düştü. Siyasal istikrarsızlığa ekonomik bunalımların eklenmesi sonucunda, Eylül 1923'te ordu yönetime el koydu. Siyasal ve ekonomik hayata bir yön verilmek isteniyordu. Yapılan darbe sonucunda krala dokunulmadı, başbakanlığa General Primo de Rivera geçti. Rivera, Mussolini'den esinlenerek faşist bir diktatörlük kurdu. Demokratik yaşama son verdi. Ancak bununla beraber, ekonomik kalkınmaya ve batılılaşmaya yöneldi²².

Rivera'nın altı buçuk yıllık iktidarı ülkenin içinde bulunduğunu büyük sorunlara köklü bir çözüm getirmedir. Diktatörlük rejimi Ocak 1930'da Rivera'nın iktidardan ayrılması ile sona erdi ve anayasal rejim yeniden yürürlüğe girdi. 1930-1931 yıllarında birçok cumhuriyetçi ayaklanmalar çıktı. Anayasal rejim, iç karışıklıkların sürdüğü yoğunlaştığı bir ortamda, iç savaşın başladığı 1936 yılına kadar devam etti. 1931 yılında yapılan seçimlerden sonra cumhuriyet ilan edildi ve kral XIII. Alfonso ülkeyi terk etti.

Demokratik bir rejim geleneği güçlü olmayan İspanya'da, kralcılar ve tutucular bir yanda, anarşistler ve komünistler bir yandaydı. Radikal güçlerin ağırlıkta olduğu İspanya'da ılımlı güçler azınlıktaydı. Her iki kesim arasındaki nazik bir dengeye

²⁰ Uçok, age., s. 255.

²¹ Uçok, age., ss. 255-256.

²² Fahir Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, 1914-1980, Türkiye İş Bankası yay., Ankara, 1988, s. 263; Hans Magnus Enzensberger, Anarşinin Kısa Yazı, Buenaventura Durruti'nin Yaşamı ve Ölümü, (Çev. Mehmet Aşçı), Ayrıntı yay., İstanbul, 1993. Enzensberger'e göre, "Primo de Rivera, öncelikle sanayi burjuvazisinin adayydı; Kemal Atatürk'le Mussolini'nin parolalarından kopardığı bir "modernleşme" programıyla ortaya çıkmıştı. Bu arada elbette ordunun desteğine ihtiyacı vardı ve bu yüzden de orduya her türlü tavizi veriyordu" (s. 67). M. Kemal ile Rivera arasında böyle bir bağlantı kurmak pek mümkün değildir. M. Kemal ne sanayi burjuvazisinin adaydır (zaten Türkiye'de bir sanayi burjuvazisi yoktur) ne de bir darbe ile iktidara gelmiştir. Ortak nokta, geri kalmış toplumu modernleştirme çabaları olsa gerektir. M. Kemal'in modernleşirmeciyonu daha köklü, geniş kapsamlı ve devrimcidir.

dayanan demokratik rejim, seçimlerden radikal sol güçlerin galip çıkması üzerine, radikal sağcıların tepkisi arttı ve İspanya'yı iç savaşa götüren gelişmeler yaşandı²³. İspanya, 1923-1930 yılları arasında diktatörlükten cumhuriyete geçerken, 1930-1939 yılları arasında cumhuriyetten diktatörlüğe geçti²⁴.

1936 yılı Temmuz ayında, İspanya'nın Fas'taki birliklerinin komutanı olan General Franco, askeri bir isyan başlatarak İspanya'ya geçti. Franco'nun başlattığı ayaklanma iktidardaki Halk Cephesi'ne karşıydı; sağcı ve kralcı bir özellik taşıyordu. Franco fazla bir direnme ile karşılaşmadan İspanya'nın batı ve güney bölgelerini ele geçirdi. Hükümet, Valencia'ya çekilerek, Franco'ya karşı mücadele etmeye girişti. Böylece, İspanya'da Franco ile Halk Cephesi arasında üç yıl sürecek ve Avrupa devletlerinin de karışacağı bir iç savaş başlamış oldu²⁵.

İtalya ve Almanya, Franco'nun çıkardığı ayaklanmayı desteklediler. Mihver devletlerine Franco'nun liderliğindeki İspanya'nın katılması, İngiltere ve Fransa'nın işine gelmiyordu. İspanya Mihver'e katılırsa Fransa güneyden de kuşatılmış olacaktı ve Afrika'daki sömürgelerine ulaşma yolu tehlikeye girecekti. İngiltere açısından da tehlike vardı. İngiltere'nin Akdeniz'den sömürgelerine giden yol tehlikeye düşebilecekti. İngiltere ve Fransa, İspanya iç savaşına doğrudan müdahale etmediler. Çünkü, böyle bir müdahalenin bir Avrupa savaşına yol açacağını düşünüyorlardı. İngiltere'nin isteği üzerine, Ağustos 1936'da Londra'da bir Karışmazlık Komitesi oluşturuldu. Buna göre, hem isyancılara ve hem de Halk Cephesi hükümetine yardım edilmeyecekti. Böylece, isyancılarla hükümet aynı derecede değerlendiriliyor ve isyancılar da tanınmış oluyordu²⁶.

Karışmazlık Komitesi'nin kararlarına İngiltere ve Fransa uydular. Ancak, İtalya ve Almanya uymadılar. İtalya, General Franco'ya 100.000 kişilik bir ordu gönderirken, Almanya da önemli miktarda silah ve cephane gönderdi. Dünyanın birçok tarafından 35.000'e yakın gönüllü Cumhuriyetçilere yardıma geldi. İtalya ve Almanya'nın yardımı sayesinde General Franco, 1939 yılında, İkinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde İspanya'nın tümünü ele geçirdi. Bu iç savaş sırasında SSCB, Cumhuriyetçilere yardıma geç başladı ve yine yardımı erken kesti. SSCB, Cumhuriyetçilere daha çok diplomatik destekte bulundu. İkinci Dünya Savaşı'ndan kısa bir süre önce, Mihver devletleri bir kez daha kaba kuvvetle kazançlı çıkmış ve Batı Akdeniz'de yeni bir faşist yönetim kurulmuştur²⁷.

²³ Armaoglu, age., ss. 263-264; Oral Sander, *Siyasi Tarih, 1918-1994*, Imge yay., Ankara, 1996, ss. 50-51.

²⁴ Lee, age., ss. 227-236.

²⁵ Sander, age., s. 51; Armaoglu, age., ss. 264-265.

²⁶ Sander, age., s. 51; Armaoglu, age., ss. 265-267.

²⁷ Sander, age., ss. 51-52; Armaoglu, age., ss. 265-268.

Falanj partisi nedeniyle Falanjist²⁸, diktatör Franco nedeniyle de Frankist denilen İspanya'daki yönetimin belli başlı özellikleri şunlardır²⁹: Katolik kilisesine ve orduya dayanan rejim, İtalya'dan esinlenen baskıcı bir yönetim kurmuştur. Ancak, İtalya gibi emperyalist olmamıştır.

b. Salazar Liderliğindeki Portekiz (Korporatist)

Portekiz'de 1910 yılında monarşi yıkılarak cumhuriyet ilan edildi. Cumhuriyetin ilanında rol oynayanların ortak noktası monarşi karşıtlığı idi. Politik ve ideolojik açıdan birbirlerinden ayrılıyorlardı. Ülke yönetimini elinde bulunduran sol eğilimli cumhuriyetçilerin radikal bir laiklik anlayışı izlemeleri ve bu çerçevede kiliselerin kapatılması, din derslerinin yasaklanması tepki doğurdu. 1911 yılında kabul edilen anayasa da sorunları çözemedi. Sosyal, ekonomik, siyasal ve ideolojik görüş ayrılıkları ve tahrikler ülkeyi yeni bir ayaklanmaya sürükledi. 1910-1926 yılları arasındaki 16 yıllık dönemde, 10 cumhurbaşkanı değişti ve 16 ayaklanma çıktı. Bu süre içerisinde çıkan kanlı ayaklanmalar sonucunda diktatörlük ile cumhuriyet arasında gidilip gelindi³⁰.

1928 yılında bir darbe ile ülke yönetimini General Carmona ele geçirdi. İç ve dış sorunlarla karşı karşıya bulunan Portekiz'in bir diğer sorunu da ekonomik bunalımdı. Bu sorunu çözmek için ekonomist bir öğretim üyesi olan Olivera Salazar, Maliye bakanlığına getirildi. Uyguladığı mali politikalarda başarılı olan Salazar, 1932 yılında başbakan oldu. İç ve dış borçların ödenmesinden başka, dış politikada etkin konuma geldi.

1933 yılında kabul edilen anayasa ile Portekiz, Korporatifler Birliği Cumhuriyeti haline geldi. Rejimin temel parolası "*Tanrı, Ülke, Aile, Çalışma ve Otorite*" idi. Uyguladığı bayındırlık politikaları ile de başarılı olan Salazar, kurduğu katı tek parti yönetimi ile ülkeyi yönetti ve İkinci Dünya Savaşı'na da sokmadı³¹.

E. Orta ve Doğu Avrupa ile Balkan Devletleri

a. Orta ve Doğu Avrupa Devletleri

Polonya: Polonya, coğrafi konumunun da etkisiyle tarih boyunca birçok saldırıya uğradı. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Prusya Krallığı ve Çarlık Rusyası tarafından 1772, 1793, 1795 yılları arasında üç kez bölüşüldü ve

²⁸ Franco Kimdir, Falanjizm Nedir?, (Der. T. Kakinç), Kıtay yay., İstanbul, 1969.

²⁹ Sarıca-Aybay, age., ss. 75-76.

³⁰ Fuat Doğu, Portekiz Kırmızı Karanfiller İhtilali, İstanbul, 1982, ss. 19-23; Olivera Salazar Kimdir? Korporatizm Nedir?, Tasvir Neşriyatı, İstanbul, (t.y.), ss. 5-7.

³¹ Doğu, age., ss. 23-30; Olivera Salazar..., s. 8 vd.

Salazar döneminde uygulanan Korporatizm'in Etatizm ve Liberalizm ile hukuki açıdan karşılaştırılması için bkz. Edhem Menemci, "Etatizm, Korporatizm, Liberalizm", *Siyasal Bilgiler*, yıl 4, sayı 48, Mart 1935, ss. 27-30.

A. Nihat Sabri, Salazar'ın "profesör" olması üzerinde dururken ve yaptığı olumlu şeyleri overken, O'nu "modern diktatörlerin en orjinal olanı" olarak tanımlamaktadır. Bkz. A. Nihat Sabri, "Salazar: Portekiz'in Profesör Diktatörü", *Siyasal Bilgiler*, yıl 4, sayı 47, Şubat 1935, ss. 57-60.

bağımsızlığını kaybetti. Bağımsızlığını tekrar kazanması için 150 yıllık bir zaman geçti³².

Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ile Polonya milliyetçileri bağımsızlık için harekete geçti. Yürütülen bağımsızlık mücadelesi ile Polonya, Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda, 1918'de bağımsızlığını kazandı. Bağımsızlığın kazanılmasından sonra, siyasal, ideolojik ve kişisel iktidar mücadeleleri başladı. Ülkede siyasal istikrarsızlığa yol açan bu mücadeleler, Polonya'nın bağımsızlık mücadelesini yürütenler arasında yer alan Pilsudski'nin 1926 yılında diktatör olması ile noktalandı. Pilsudski'nin diktatörlüğü 1935 yılına kadar sürdü. O'nun ölümünden sonra yerini Mareşal Smigly-Rydz'in diktatörlüğü aldı³³.

Siyasal mücadelelerin sürdüğü bu yıllarda Polonya'yı uğraştıran ekonomik kalkınma, toprak reformu, işçi sorunları ve anayasa sorunu gibi sorunlar vardı. Polonya sürekli olarak savaş alanı olduğu için ağır tahribatlara uğramıştı. Nüfusun büyük bölümü köylüydü. Yapılmaya çalışılan toprak reformları yeterli olmadı. Anayasa konusunda yürütme ve yasama organlarının yetkileri sürekli bir tartışma konusuydu. Bu tartışmalar, 1926'da diktatörlüğün kurulması ile sona erdi³⁴.

Polonya'nın bu yıllardaki en temel sorunlarından biri de azınlıklar sorunuydu. Birinci Dünya Savaşı sonunda Polonya kurulurken, ulusal sınırlarının dışına da taşmış ve diğer ülkelerden de toprak almıştı. Bu azınlıklar arasında Ukraynalı, Rutenyalı, Litvanyalı, Musevi ve Almanlar önde gelmekteydi³⁵. Ülke nüfusu 30 milyondtu ve bunun 10 milyonu azınlıklara aitti. Böylesi önemli bir miktardaki azınlıkları asimile etmek için baskı politikaları uygulandı.

Polonya'nın dış politikasında 1920'lerden Almanya'da Nasyonal Sosyalistlerin iktidara gelmesine kadar Fransa etkin bir konumdaydı. Almanya ve Sovyet Rusya arasında sıkışan Polonya, Fransa ile dayanışmaya giderek 1921 yılında bir ittifak anlaşması imzaladı. Polonya, Sovyet Rusya'nın tehdidi karşısında benzer endişelere sahip Romanya ile de 1921'de anlaştı³⁶.

Polonya'nın Almanya ile ilişkileri 1934 yılına kadar iyi gitmedi. 1934'te iki ülke arasında, sorunları barışçı yollardan çözmeye yönelik bir deklarasyon imzalandı. Ancak bu deklarasyon sorunları çözmedi. Çünkü, hem Polonya'daki Alman azınlığının varlığı ve Danzing sorunu ile Almanya'nın toprakları arasından Polonya'ya Birinci Dünya Savaşı

³² Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi, c. 3, İletişim yay., İstanbul, 1988, s. 782.

³³ Armaoğlu, age., s. 194. Polonya'daki yönetim 1919-1939 yılları arasında üç döneme ayrılabilir: 1. Tam demokrasi dönemi (1919-1926), 2. Pilsudski'nin yarı diktatör dönemi (1926-1935), 3. Diktatörsüz diktatörlük dönemi (1935-1939). Bkz. S. Alaçam-E.D. Deriş, Polonya, İstanbul, 1945, İlaveli İkinci Baskı, s. 72. Alaçam ve Deriş, Pilsudski'nin yönetimini ve yaptığı olumlu işleri övmektedirler. Hatta, yazarlara göre, Pilsudski kendi isteği dışında diktatör olmuştur (s. 69).

³⁴ Armaoğlu, age., ss. 194-195.

³⁵ Armaoğlu, age., s. 195; Nolte, age., s. 160.

³⁶ Armaoğlu, age., s. 195.

sonunda denize çıkmak için koridor bir arazinin verilmesi belli başlı önemli sorunlardı. Bu sorunların varlığı Polonya'yı rahatsız etmekteydi. Batılı devletlere yanaşması da Polonya'ya yeterli güvenceyi veremedi. Almanya, Ağustos 1939 tarihinde Sovyet Rusya ile anlaştı. İmzalanan bu anlaşma Polonya'nın sonu, İkinci Dünya Savaşı'nın başlangıcı oldu³⁷.

Çekoslovakya: Çekoslovakya, Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda 1918'de Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun dağılması sonucu kuruldu. Birinci Dünya Savaşı sonunda yenilen devletlerle imzalanan anlaşmalar sonunda Çekoslovakya topraklarını genişletti. Ancak bunun yarattığı azınlıklar sorunu ile de karşı karşıya kaldı. Çek ve Slovak nüfusun dışındaki Alman, Macar, Ruten, Polonyalı ve Museviler nüfusun önemli bir bölümünü oluşturuyordu³⁸.

Çekoslovakya, ekonomik ve siyasal yönüyle, ele aldığımız ülkelerden birçok bakımdan ayrılmaktadır. Güçlü bir sanayisi vardı. Ancak, aynı güçte bir tarımı yoktu. Bu nedenle hem ham madde ithal etmek, hem de sanayi ürünlerine pazar bulmak zorundaydı. İstikrarsız doğu ve orta Avrupa ülkelerine yönelmek yerine batı Avrupa ülkelerine yöneldi.

Siyasal açıdan Masaryk ve Beneş gibi liderlerin önderliğinde diğer ülkelere nazaran daha istikrarlı ve daha demokratik bir yönetim kurmuşsa da sorunlar yok değildi. Anti-revizyonist grup içerisinde yer alan Polonya, azınlıklar sorunu ile karşılaştığı gibi, egemen Çek ve Slovaklar arasında da mücadele vardı. Revizyonist grup içerisinde yer alan Macaristan ve Almanya'nın tehdit edici tavırları ve Çekoslovakya'da yaşayan Macar ve Alman azınlıkların tepkileri karşısında Çekoslovakya, Fransa ve Küçük Antant ülkeleri ile iyi ilişkiler geliştirmeye çalıştı³⁹. Alman tehlikesinin artması üzerine, Sovyet Rusya ile iyi ilişkiler kurmaya yönelen Çekoslovakya, tüm çabalarına rağmen 1938 yılından itibaren parçalanmaktan kurtulamadı.

Macaristan: Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik olarak çıkan ve Trianon anlaşmasını imzalayan Macaristan, karışıklıklar içerisindeydi. 1919'da Sovyet Rusya'nın da desteği ile komünistlerin ülke yönetimini bir süre için ele geçirdiler. Soyluların önderliğinde hazırlanan bir ulusal ordu komünist rejimi yıktı.

Yugoslavya, Avusturya, Çekoslovakya ve Romanya'ya savaş sonunda toprak vermek zorunda kalan Macaristan, revizyonist grup içerisinde yer aldı. Küçük Antant, Macaristan'a karşı sürekli endişe duydu⁴⁰. Macaristan ve İtalya'nın diktatörlükle yönetilmeleri ve revizyonist grup içerisinde yer almaları iki ülkenin ilişkilerinin

³⁷ Armaoğlu, age., ss. 195-196. Alaçam ve Deriş, Polonya'nın Almanya ve Sovyet Rusya arasında kalışını "Orsle çekiç arasında" kalmaya benzetmektedirler. Bkz. Alaçam-Deriş, age., s. 73.

³⁸ Armaoğlu, age., ss. 180-181; Nolte, age., ss. 170-175.

³⁹ Armaoğlu, age., ss. 180-181.

⁴⁰ Armaoğlu, age., ss. 179-180.

gelişmesini kolaylaştırdı. Almanya'da Hitler'in 1933'te iktidara gelmesinden sonra, Macaristan Almanya ile ilişkilerini geliştirerek bu ülkeye dayanmaya başladı⁴¹.

b. Balkan Devletleri

Yugoslavya: Birinci Dünya Savaşı'ndan yenilgiyle çıkan Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun dağılması sonucunda, onun toprakları üzerinde kurulan devletlerden biri de Yugoslavya'dır. 1918 sonunda kurulan bu devletin, bu tarihteki adı Sırp-Hırvat-Sloven Birleşik Krallığı idi⁴².

1919-1929 yılları arasında uygulanmaya çalışılan parlamenter deneyi, Sırp-Hırvat etnik çatışmasının yoğunlaştığı, siyasal istikrarın sağlanamadığı ve suikastların, toplumsal çalkantıların devam ettiği bir ortamda başarılı olamadı⁴³. Parlamenter demokrasi deneyi Ocak 1929'da Kral Alexander'ın diktatörlüğü ile noktalandı. 1921 yılında kabul edilen Anayasa yürürlükten kaldırıldı ve kral bütün yetkileri kendisinde topladı. Son derece baskıcı bir yönetim kuruldu ve ağır cezalar içeren yasalar çıkarıldı. Ekim 1929'da devletin adı Yugoslavya olarak değiştirildi ve ülke yönetiminde Sırpların egemenliği pekiştirildi. 1929 ekonomik buhranı bir tarım ülkesi olan Yugoslavya'yı derinden etkiledi; halktaki hoşnutsuzluk arttı. Bu, kralın şekilde de olsa parlamenterizme yönelmesine yol açtı. Kralın bu manevralarına rağmen, Hırvat ve Makedon (IMRO) muhalefet şiddet eylemlerine yöneldi.

Yugoslavya'nın karışıklık içinde bulunması, bu ülke üzerinde istekleri bulunan İtalya'yı memnun ediyordu. Kral Alexander'ı İtalya'dan başka, Almanya'da Nasyonal Sosyalistlerin iktidara gelmesi de rahatsız ediyordu. Bu nedenle, 1934'te Romanya, Yunanistan ve Türkiye ile Balkan Paktı'nı imzaladığı gibi, Fransa'yla ilişkilerini geliştirmeye yöneldi ve bu amaçla Fransa'ya gitti (Ekim 1934). Ancak, Hırvat faşistlerinin düzenlediği bir saldırı sonucu Marsilya'da Fransa Dışişleri Bakanı ile birlikte öldürüldü⁴⁴.

Alexander'ın ölümünden sonra, veliaht küçük yaşta olduğu için bir naiplik kurulu ülkeyi yönetti. Yapılan "*şaiBELi*" seçimlerden sonra oluşan hükümette dinsel ve etnik azınlıklara yer verilerek, kısa süreli bir istikrar sağlandı. Bu dönemde başta Alman

⁴¹ Armaoğlu, age., s. 180.

⁴² Bu birleşme sırasında Karadağ da Sırbistan ile birleşmişti. Bkz. Sina Akşin-Melek Fırat, "İki Savaş Arası Dönemde Balkanlar", *Balkanlar*, Ortadoğu ve Balkan İncelemeleri Vakfı (OBİV) yay., İstanbul, 1993, (ss. 93-125), ss. 101-102; Lee, age., s. 279.

⁴³ Gerçekten Yugoslavya'nın etnik, din ve mezhep yapısı son derece karışıktı: Sırp, Hırvat, Sloven, Alman, Macar, Arnavut, Romen, Türk, Çek, Slovak, Retunyalı, Rus, Polonyalı ve İtalyanlardan oluşan etnik nüfusun yanısıra Ortodoks, Katolik, Protestan, Müslüman ve Yahudi din ve mezheplerinden oluşan karışık toplumsal yapı, birçok sorunu beraberinde getiriyordu. Bu etnik, dinsel ve mezhepsel yapıların sayısal oranları için bkz. Georges Castellat, *Balkanların Tarihi*, 14.-20. Yüzyıl, (Çev. Ayşegül Yaraman-Başbuğu), Milliyet yay., İstanbul, 1993, s. 426.

⁴⁴ Akşin-Fırat, agm., s. 104; Atilla Kollu, *Türkiye-Balkan İlişkileri (1919-1939)*, Hacettepe Univ. AİTE yayınlanmamış Doktora tezi, Ankara, 1996, ss. 139-142.

sermayesi olmak üzere yabancı sermaye ülkeye girdi. Bunun sonucunda işçi hareketleri arttı. Aktifleşen Yugoslavya Komünist Partisi içinde J. B. Tito etkin bir konuma geldi.

Yugoslavya üzerinde Almanya'nın etkisi ekonomik alanla sınırlı değildi; hemen her alanda Alman etkisini Yugoslavya'da görmek mümkündür. Naiplik kurulu başkanı Prens Paul bir anti-komünist olarak, komünizm tehlikesini Almanya'nın önleyebileceğine inanıyordu. 1936-37 yıllarında Yugoslavya, daha önceki yıllarda Fransa'nın desteği ile Küçük Antant ülkeleri olan Çekoslovakya ve Romanya'ya danışmadan İtalya ve Bulgaristan ile anlaştı. Bu, Yugoslavya'nın anti-revizyonist gruptan, revizyonist gruba yönelmesi anlamına geliyordu. Bu yıllarda Yugoslavya'da ve Balkanlar'da Alman etkisi gittikçe arttı. Buna paralel olarak Yugoslavya'da diktatörlük eğilimleri de arttı. Etnik çatışmaların artması, hükümeti baskıya yöneltti. Hırvat ve komünist örgütler yeraltına çekildi⁴⁵. İkinci Dünya Savaşı öncesinde Yugoslavya dış politika alanında Almanya ve İtalya'nın güdümüne girdi⁴⁶.

Arnavutluk: 1912 yılında, Balkan savaşları sırasında Osmanlı İmparatorluğu'ndan bağımsızlığını kazanan Arnavutluk, Birinci Dünya Savaşı'na girmemesine rağmen, savaş yıllarında İtilaf devletlerinin işgaline uğradı. Savaş sonunda İtalya ve Yunanistan'ın anlaşması ve bu çerçevede Arnavutluk'un İtalyan kontrolüne verilmesi Arnavutluk ve Yugoslavya'da büyük tepki yarattı. Konu Paris Barış Konferansı'nda da ele alındı. İtalyan işgaline karşı halkın genel grev, gösteri ve silahlı mücadele ile gösterdiği tepki sonucunda, 1920 yılında İtalyanlar Arnavutluk'tan çekilmeyi kabul etti ve iki ülke arasında dostluk anlaşması imzalandı. 1920 sonunda da Arnavutluk bağımsızlığını kazanmış bir ülke olarak Milletler Cemiyeti'ne katıldı. Bağımsızlığın kazanılmasından sonra siyasal gruplaşmalar ve iktidar kavgaları başladı. Oluşan siyasal partilerin hepsi de geniş halk kitlelerinin desteğinden yoksundu ve önder partisi niteliğindedi⁴⁷.

Arnavutluk, 1920-1928 yılları arasında parlamenter demokrasi deneyimini yaşadı. Arnavutluk'un feodal yapısı ve aşiretler, muhafazakar toplumsal kesimler ve ülkenin az gelişmiş yapısı bu deneyimin ilk yıllarda siyasal istikrarsızlıklar, sık sık hükümet değişimi ve ayaklanmalarla karşılaştığı görülmektedir⁴⁸. Bir süre başbakanlık yapan Ahmet Zogu ayaklanmalar nedeniyle ülke dışına kaçmak zorunda kaldı. Yugoslavya'da oluşturduğu ordu ile Arnavutluk'a giren ve iktidarı ele geçiren Zogu,

⁴⁵ Hırvatistan'ın bağımsızlığını isteyen Ustaşa adlı örgüt, 1930 yılında İtalya'da kurulmuştu. Bkz. Castellan, age., s. 429. Hırvatistan'ın bağımsızlığını isteyen Ustaşa adlı örgüt, 1930 yılında İtalya'da kurulmuştu. Bkz. Castellan, age., s. 429.

⁴⁶ Akşin-Fırat, agm., ss. 104-105; Castellan, age., ss. 429-430.

⁴⁷ Akşin-Fırat, agm., ss. 109-110; Castellan, age., s. 447 vd.

⁴⁸ Castellan'ın belirttiğine göre, bu tarihlerde Arnavutluk'ta okuma yazma bilmeyenlerin oranı % 90'dır. Castellan, age., s. 449.

1925 yılında Cumhuriyeti ilan etti ve Cumhurbaşkanı olarak Zogu, koşulsuz veto yetkisi, seçim çağırısı ve anayasada değişiklik yapma yetkisine sahipti⁴⁹.

İktidara gelmesinden kısa bir süre sonra muhalefeti ortadan kaldıran A. Zogu, halktan gelen baskı sonucunda toprak reformu yaparak, toprakların az bir miktarını da olsa topraksız çiftçiye dağıttı. Sınırlı kalan bu toprak reformu, topraksız köylünün sorununu çözemedi; toprak reformundan sonra topraksız köylü oranı % 52 idi. Bu dönemde, Arnavutluk sanayileşmede Avrupa'nın en geri ülkelerinden biriydi ve GSMH'daki sanayi ürünlerinin payı % 9.8'di. Bu sanayi yatırımlarının büyük bölümü de İtalyan sermayesine aitti⁵⁰. Arnavutluk, sorunlarından çıkış yolu olarak İtalya ile ilişkilerini geliştirmeye yöneldi (1926). Hukuk sistemi, polis ve ordu teşkilatı, Merkez Bankası vb. alanlarda İtalyan etkisi arttı. Arnavutluk İtalya'ya kabotaj hakkı tanıdığı gibi, İtalya ile imzaladığı Dostluk ve Güvenlik Antlaşması ile İtalya'ya kendi iç işlerine karışma hakkı tanıyordu. Yugoslavya'nın protestolarına rağmen, ertesini yıl Arnavutluk İtalya'yla "*Savunma İttifakı*" imzaladı. Arnavutluk'un uluslararası ilişkilerde İtalya'nın yarı-sömürgeci durumuna gelmesi karşısında Yugoslavya, Fransa ile ittifak anlaşması imzalayarak durumu dengelemeye çalıştı (1927)⁵¹.

Zogu'nun cumhurbaşkanlığı 1928 yılında krallığa dönüştü. Ülke içinde bütünsel anlamda yetkileri elinde tutan Zogu, kendine bağlı aşiretler dışındaki aşiretleri silahsızlandırdı. Ülke içinde mutlak bir otorite haline gelen Zogu'nun 1930'ların başında İtalya'ya dayanma gereği kalmamıştı. Bu dönemde her iki ülke arasındaki ilişkiler soğumaya başladı. Bu tarihlerde İtalya, Habeşistan üzerine saldırıyı planlıyordu. İtalya bu nedenle Arnavutluk'la ilişkilerin bozulmasını istemiyordu. Habeşistan'ı ilhak ettikten sonra, uygun bir ortamını bularak, 7 Nisan 1939 tarihinde Arnavutluk'u işgal etti. Zogu ülkeden kaçmak zorunda kaldı. Onun krallığı zamanında yurtdışına kaçan Verlaci ülkeye gelerek İtalyan egemenliği altında kral oldu. Arnavutluk faşist İtalya'nın bir eyaleti haline geldikten sonra, İtalya'ya Yunanistan yolu açılmış oldu⁵².

Romanya: Romanya Birinci Dünya Savaşı'ndan topraklarını genişleterek çıktı. Ancak, topraklarını genişletmesinin yarattığı bir sorunla karşılaştı. Bu, genel olarak Balkan devletlerinin ortak sorunu olan azınlıklar sorunudur. Romanya nüfusun % 70'i Romen'di. Bunun dışında Macar, Alman, Yahudi, Ukraynalı, Rus, Bulgar, Çingene, Türk-Tatar vd. azınlıklar vardı⁵³.

⁴⁹ Akşin-Fırat, agm., s. 111.

⁵⁰ Akşin-Fırat, agm., s. 111. Castellan'a göre, İkinci Dünya Savaşı öncesinde Arnavutluk, hala Avrupa'nın en az gelişmiş ülkesiydi. Sanayi üretiminde kişi başına düşen ortalama gelir 8 dolardı. Bu oran Romanya'da 20, Fransa'da 140 dolardı. Nüfusun % 85'i köylüydü ve üretimin % 90'ı tarımsaldı. Sanayi ulusal üretimin % 10'undan azdı. Kişi başına düşen elektrik üretimi Yunanistan'da 38, Yugoslavya'da 75, Arnavutluk'ta 9 kw/saat idi. Castellan, age., s. 451.

⁵¹ Akşin-Fırat, agm., s. 111; Castellan, age., s. 450.

⁵² Akşin-Fırat, agm., s. 112; Castellan, age., ss. 450-451; Lee, age., s. 276.

⁵³ Akşin-Fırat, agm., ss. 105-106; Castellan, age., s. 432.

Romanya'nın ekonomisi tarıma dayanıyordu. Büyük toprak sahipliğine dayalı bir feodal yapı vardı. Sanayi yatırımlarının büyük bölümü yabancılara aitti.

Romanya parlamenter demokrasi deneyimini 1922-1930 yılları arasında yaşadı. Kabul edilen anayasaya göre, parlamento ve siyasal partiler iktidarı kral ile paylaşıyorlardı. Siyasal istikrarsızlık, azınlık sorunları (örneğin Transilvanya milliyetçileri), ekonomik sorunlar (1929 dünya ekonomik buhranı) ve dış politikadaki sorunlar parlamenter demokrasi deneyiminin başarısızlıkla sonuçlanmasına yol açtı.

Romanya kralı Carol, 1930-1939 yılları arasında ülkeyi bir diktatör olarak yönetti. Dünya ekonomik buhranının etkisiyle, tarım ürünlerinin fiyatları düştü ve çiftçiler borçlarını ödeyemediler. Devlet de, çiftçilere yardımcı olamadı. Çünkü, dünyada savaş tehlikesinin belirlediği bu yıllarda, Romanya silahlanmaya ve sanayileşmeye ağırlık verdi⁵⁴.

1930'lu yıllarda dünyada ve Balkanlarda Almanya ve İtalya'nın etkisi artmaya başladı. Bunun ülkenin içinde bulunduğu krizle birleşmesi sonucunda, 1931 yılında kurulan Demir Muhafızlar adlı faşist örgüt⁵⁵ etkinliğini arttırdı ve 1933 yılında başbakanı bir suikast düzenleyerek öldürdü.

Kral Carol, anti-revizyonist safta yer alan Fransa ve Küçük Antant ülkeleriyle ilişkilerini keserek, 1936 yılından itibaren Almanya yanlısı bir politikayı benimsedi ve ülke içinde de faşizme ve anti-semitizme yöneldi.

Bu durum karşısında ülkedeki sol örgüt ve partiler anti-faşist bir cephe oluşturdular. Bu cephenin oluşu ve Demir Muhafızların faşist bir darbe yapma tehlikesinin belirmesi üzerine Carol, 10 Şubat 1938'de resmen diktatörlüğünü ilan etti. Yeni kabul edilen anayasayla tüm demokratik haklar kaldırıldı; sendikalar ve anti-faşist partiler kapatıldı, parlamento feshedildi. Balkan ülkelerinin tek gerçek faşist partisi olan Ulusal Diriliş Partisi, Romanya'da tek parti olarak kaldı ve seçimlere tek başına katıldı. Bu partinin silahlı gücü olan Demir Muhafızlar, ödünsüz bir Almanya yanlısı politika izlenmesini istiyorlardı. Carol kendisinden daha koyu Almanya yanlısı olan Demir Muhafızların lideri Corneliu Codreanu ve 13 arkadaşını hapse attı ve daha sonra öldürttü. Almanya'nın desteklediği Demir Muhafızlara karşı uygulanan bu tavır, Hitler'i rahatsız etti⁵⁶.

Bu gelişmelere rağmen, Romanya ile Almanya arasındaki ilişkiler 1939 yılında en üst noktasına ulaştı. Bu yılın Mart ayında Almanya ile imzalanan ticaret anlaşmasına göre, Almanya Romanya'nın tarımını destekleyecek, silah yardımıyla bulunacak, petrol ve maden sanayisine yatırım yapacaktı. Romanya'ya ekonomik yararlar sağlayan bu anlaşma ile, Almanya da Alman ordusunun yiyecek ve yakıt ihtiyacını sağlayacaktı.

⁵⁴ Akşin-Fırat, agm., ss. 106-108.

⁵⁵ Demir Muhafızlar Almanya ve İtalya'dan esinlenmişti. Uniformaları, Roma selamı, yahudi ve komünist düşmanlığı, lidere büyük önem verme gibi özellikleri vardı. Bkz. Castellan, age., s. 439.

⁵⁶ Akşin-Fırat, agm., s. 108.

Romanya, SSCB tehlikesine karşı Almanya'ya yakınlaşmasına rağmen, aynı tarihlerde Almanya ile SSCB arasında saldırmazlık anlaşması imzalandı. Böylece, Romanya İkinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde Avrupa'nın büyük devletleri arasında sıkışıp kalmış oldu⁵⁷.

Bulgaristan: Birinci Dünya Savaşı'na İttifak devletlerinin yanında giren Bulgaristan'da ekonomik sorunlardan kaynaklanan toplumsal huzursuzluklar daha savaş sırasında etkisini göstermeye başlamıştı. Ülkedeki siyasal partiler arasındaki sürtüşmeler devam ederken, ordu içinde de ayaklanmalar çıktı. Siyasal istikrarsızlık ve karışıklıkların sürdüğü bir dönemde, 29 Eylül 1918 tarihinde ateşkes imzalandı ve Bulgaristan İtilaf devletlerince işgal edildi.

Ağustos 1919'da yapılan seçimlerde Bulgaristan Çiftçi Partisi birinci, Bulgaristan Komünist Partisi ikinci oldu. Çiftçi Partisi liderlerinden Stambuliski, Komünist Parti dışındaki diğer bazı partilerle anlaşarak hükümeti kurdu. Son derece ağır siyasal ve ekonomik koşulların yaşandığı bu dönemde, 27 Kasım 1919'da Stambuliski hükümeti Neuilly anlaşmasını imzalamak zorunda kaldı. Bu anlaşmayla Romanya, Yugoslavya ve Yunanistan'a önemli miktarda toprak vermek zorunda kalan Bulgaristan, toprak kaybettiği gibi Ege denizine çıkışını da kaybetti. Topraklarının önemli bir bölümünü kaybeden Bulgaristan savaş sonunda revizyonist grup içerisinde yer aldı⁵⁸.

Savaştan yenilgiyle çıkılması sonrasında ülke içinde karışıklıklar devam etti. BKP önderliğinde yapılan grevler karşısında Stambuliski, sıkıyönetim ilan ederek, komünist liderleri tutuklattı ve orduyu kullanarak grevleri dağıttı.

Bulgaristan bu güç koşullar altında, parlamenter demokrasi deneyimini 1919-1934 yılları arasında yaşadı. 1920 yılında yapılan seçimleri Çiftçi Partisi kazandı. Bulgaristan'ı modern bir tarım ülkesi haline getirmek isteyen Stambuliski, toprak reformu yaptı⁵⁹ ve köylülere sağlık ve eğitim hizmetleri götürmeye girişti.

Stambuliski uyguladığı politikalarla birçok kesimin tepkisi çekti. Yugoslavya'ya ile iyi ilişkiler kurmak istemesi, Makedonya için savaş veren IMRO adlı örgütün; tarıma ağırlık vermesi, liberallerin; Cumhuriyetçi fikirleri, Bulgaristan Çarı'nın tepkisini çekiyordu. Ordunun da desteğini alan muhalifler, Haziran 1923'te bir darbe yaparak yönetimi ele geçirdiler ve Stambuliski'yi öldürdüler. Komünistlerin önderliğinde girişilen karşı darbe girişimi ise, Eylül 1923'te bastırıldı.

1923 yılı sonlarında yapılan seçimleri anti-komünist güçler kazandı. Komünist liderler hapse atıldı. Sanayileşmeye yönelik çalışmalar başladı ve yabancı sermayenin ülkeye girişi desteklendi. Ancak, başarılı ekonomik politikalar geliştirilemedi; ayrıca

⁵⁷ Akşin-Fırat, agm., ss. 108-109.

⁵⁸ Akşin-Fırat, agm., ss. 112-113; Castellan, age., s. 443 vd.

⁵⁹ Bulgaristan, Balkan ülkeleri içinde toprak dağılımının en iyi olduğu ulkeydi. Buna rağmen Stambuliski toprak reformuna girişti. Akşin-Fırat, agm., s. 113.

1929 dünya ekonomik buhranının etkisiyle sorunlar daha da arttı. 1931 yılında Çiftçi Partisi'nin önderliğinde merkez partileri Halk Cephesi adıyla örgütlendiler. 1934 yılında Halk Cephesi seçimleri kazandı ama, gerçekleştirilen askeri darbe ile hükümet devrildi⁶⁰.

Bu darbenin yapıldığı 1934 tarihinden İkinci Dünya Savaşı'nın çıktığı 1939 yılına kadar geçen süre içerisinde Bulgaristan diktatörlükle yönetildi. Askerlerden oluşan Zveno örgütü bir yıl yönetimi elinde bulundurdu. SSCB ve Yugoslavya ile ilişkileri geliştirmek istediler. Siyasal partiler de dahil olmak üzere siyasal örgütlere sıcak bakmıyorlardı ve bu nedenle bir yıllık Zveno diktatörlüğü boyunca, siyasal partiler ve sendikalar kapatıldı. Bunlar eğitim reformu, kent-köy ayrımının kaldırılması, çiftçiye kredi kolaylıklarının sağlanması ve IMRO'ya karşı mücadele gibi amaçları vardı.

Çar Boris, darbeden bir yıl sonra 1935'te Zveno'cular arasında çıkan çekişmeden yararlanarak, bir karşı darbe ile yönetimi ele geçirdi ve 1943 yılına kadar diktatörlüğünü sürdürdü. Bu dönemde Meclis varlığını sürdürdü, ama bir danışma meclisi niteliğinden başka bir özellik taşımıyordu.

İkinci Dünya Savaşı öncesinde ülkeyi diktatoryal bir krallık rejimi ile yöneten Çar Boris, dış politikada Almanya ve müttefiklerine yakın bir politika izliyordu⁶¹.

Yunanistan: Yunanistan yukarıda söz ettiğimiz ve sosyal, ekonomik ve tarihsel süreç bakımından birbirine benzeyen diğer dört Balkan ülkesinden birçok bakımdan ayrılmaktadır. Belli başlı ayrılık noktaları şunlardır: a. Yunanistan'da kral Balkan ülkelerindeki kralların gücüne sahip değildi. Ordunun siyasette büyük bir ağırlığı vardı. Orduda cumhuriyetçilerin ya da kralcıların ağır basmasıyla, ülkede yönetim sık sık değişiyordu. b. Yunanistan, Arnavutluk hariç diğer Balkan devletlerinden daha güçlü ekonomik koşullara sahipti. Ülke topraklarının ancak 1/4'ünde tarım yapılabiliyor ve gıda maddelerinin % 50'si ithal ediliyordu. c. Yunanistan'da azınlıklar sorunundan daha önemli bir sorun vardı: Yunan kökenli mülteciler sorunu. Birbuçuk milyona yakın mültecinin varlığı, zaten güçlü durumda olan ülke ekonomisini daha da ağırlaştırıyordu. ç. Yunanistan'da yaşanan siyasal süreç, diğer Balkan ülkelerinden daha farklı oldu. Birinci Dünya Savaşı sonunda, 1919 yılında toplanan Paris Barış Konferansı Balkan ülkelerine barış getirirken, Yunanistan'dan tam tersi oldu⁶².

Yunanistan başbakanı Venizelos, 1917 yılında İtilaf devletlerinin desteğini alarak kral Konstantin'i tahtından uzaklaştırdı, yerine onun oğlu Alexander'ı geçirdi. Çünkü, Konstantin İttifak devletlerinden yanaydı. Konstantin'in tahttan uzaklaştırılmasından sonra Yunanistan İtilaf devletlerinin yanında Birinci Dünya Savaşı'na girdi. Bu savaş, Yunanistan'ın 1922 yılında noktalanın Anadolu macerasıyla sona erdi.

⁶⁰ Akşin-Firat, agm., ss. 113-114.

⁶¹ Akşin-Firat, agm., ss. 114-115.

⁶² Akşin-Firat, agm., s. 115; Konstantin Çukalas, Yunanistan Dosyası, (Çev. Şeyla), Ant yay., İstanbul, 1970.

Alexander'ın ölümü ve 1920 yılında yapılan seçimleri Venizelos'un kaybetmesi üzerine, kral Konstantin yeniden tahta geçti. Venizelos ülkeyi terketti. Anadolu'daki savaş kaybedilince, bu savaşın başlamasının sorumlusu olmamasına rağmen, bütün sorumluluk kral Konstantin'e yüklendi ve kral tahttan ayrılmak zorunda kaldı. Yerine oğlu II. Yorgi kral oldu. Yunanistan Sevr anlaşmasıyla kazandığı yerleri, 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan Lozan ile kaybetti. Toprak kaybının yanısıra, imzalanan mübadele anlaşmasıyla farklı kültürel, sosyal ve ekonomik yapıya sahip Anadolu'dan birbuçuk milyon kişi Yunanistan'a geldi.

1923 yılı sonunda yapılan seçimleri liberaller kazandı ve Mart 1924'te cumhuriyet ilan edildi, kral ülkeyi terketmek zorunda kaldı. Yapılan plebisit sonucunda halk bu kararı onayladı. Liberallerin uyguladıkları ekonomi politikaları ve sanayileşme çabaları ekonomiyi canlandırdı. Ancak, bu yıllarda siyasal istikrarsızlık devam ediyordu. Ocak 1924 ile Haziran 1925 arasındaki birbuçuk yıllık dönemde altı hükümet işbaşına gelmişti. 1925 yılının yaz aylarında General T. Pangalos bir darbe ile yönetimi ele geçirdi; oluşturduğu diktatörlük yönetimi ile parlamentoyu dağıttı, muhalif parti yöneticilerini tutuklattı. 1926 yılında yapılan bir başka askeri darbe ile Pangalos devrildi. Yerine bir başka general, Y. Kondilis geçti. Bu da uzun süre iktidarda kalamadı. Yapılan seçimler sonucunda koalisyon hükümeti kuruldu. 1928 yılına kadar iktidarda kalan bu hükümet döneminde, eskisine göre daha liberal bir anayasa kabul edildi.

Venizelos'un liderliğindeki Liberal Parti, 1928-1933 yılları arasında iktidarı elinde tuttu. Bu dönemde ekonomi ve dış politikada önemli gelişmeler sağlandı. Arnavutluk, Bulgaristan, Yugoslavya, Türkiye, İtalya ve SSCB ile yakın ilişkiler kuruldu. Bu ülkelerle dostluk ve ticaret anlaşmaları imzalandı. Ekonomisi tarım ve turizme dayanan Yunanistan, 1929 dünya ekonomik bunalımından derinden etkilendi. Bu nedenle batılı ülkelerden sürekli borç alındı ve bütçe açığı büyüdü. Hükümet, 1932 yılında iflasını açıkladı. Giderek ağırlaşan ekonomik koşulların yaşandığı bir ortamda, 1933 yılında yapılan seçimleri monarşist Halk Partisi kazandı ve P. Tsaldaris başbakan oldu⁶³.

Yeni hükümet ekonomik sorunları tam olarak çözemedi. Yeni vergiler konması ve işsizlik sigortasının kaldırılması komünist ve faşist eylemlerin artmasına yol açtı. 1934 yılında sol parti ve örgütler anti-faşist bir eylem birliği oluşturdular. Ayaklanmaların artması üzerine Tsaldaris diktatörlüğünü ilan etti. Ordudaki monarşist generaller, 1935 yılında Tsaldaris'i istifaya zorlayarak Kondilis'i başa getirdiler ve kral ülkeye dondu. Bunu takiben tarafsız bir hükümet kuruldu. 1936 başında yapılan seçimlerde hiçbir grup da Meclis'te çoğunluğu sağlayamayınca ve bu grupların Meclis'te kilit parti durumunda bulunan komünistlerle işbirliğine yanaşmaması üzerine yeniden tarafsız bir hükümet kuruldu. Ancak başbakanın kısa bir süre sonra ölümü üzerine, savaş bakanı general

⁶³ Akşin-Fırat, agm., ss. 115-117; Çukalas, age., s. 43 vd.

Metaxas, kral tarafından başbakanlığa getirildi. Kısa sürede iktidarı eline geçiren Metaxas, ayaklanmaları bastırdı, işçi hareketlerini önledi ve muhalefeti susturdu. Kralın da onayını alarak, Ağustos 1936'da diktatörlüğünü ilan etti. Böylece, parlamenter rejim yaşanan siyasal istikrarsızlık ve ekonomik bunalımların sonunda diktatörlükle sonuçlandı. Parlamento feshedildi, otoriter ve baskıcı bir rejim kuruldu. Ordu yeniden düzenlendi. Görüldüğü gibi, Yunanistan da diğer Balkan ülkeleri gibi İkinci Dünya Savaşı öncesinde diktatörlükle yönetilmeye başlanmıştı⁶⁴.

F. Savaş Yılları

İkinci Dünya Savaşı, 1 Eylül 1939 tarihinde Almanya'nın Polonya'ya saldırması ile başladı. Almanya'nın Polonya'nın batısını işgal etmesi üzerine Polonya'dan pay almak isteyen Sovyetler Birliği de doğu Polonya'yı işgal etti. Bir ay içerisinde Polonya'nın paylaşılmasından sonra, Sovyetler Birliği Baltık ülkelerine yöneldi. Litvanya, Letonya ve Estonya üzerinde baskı kurarak, Almanya'nın da onayını alarak buraları kendine bağladı. Finlandiya'dan üs istedi. Bu öneri kabul edilmeyince de Finlandiya'ya saldırdı. Finlandiya, Sovyetler Birliği'ne karşı başarılı bir şekilde direndi. Mart 1940'da imzalanan anlaşma ile bazı toprak tavizleri karşısında işgalden kurtuldu⁶⁵.

Almanya, Polonya'yı ele geçirdikten sonra İskandinav ülkelerine yöneldi. İsveç'ten sağladığı demiri garantilemek için Danimarka ve Norveç'i ele geçirdi. Bunun ardından Almanya, Hollanda, Belçika ve Lüksemburg'a saldırdı ve buraları da fazla bir direnişle karşılaşmadan ele geçirdi.

Cermen İmparatorluğu kurmak peşinde olan Hitler'in bundan sonraki hedefi Fransa'ydı. Hitler, Polonya ile meşgulken saldırma fırsatını kullanmayan Fransa, Maginot hattına güvenerek savunmada kalmıştı. Bu sırada İngiltere, Fransa'daki askerlerini geri çekmişti ve Fransa Almanya'nın saldırısı karşısında yalnız kalmıştı. Alman saldırısı karşısında yenilgiye uğrayan Fransa barış istedi. Almanya'nın zaferi kazanacağına inanan İtalya da bu sırada savaşa katıldı. Fransız mareşali Petain barış isteyerek, Almanya ile anlaştı. Almanya, Fransa'nın bir bölümünü işgal etti, geri kalan bölümünde Almanya'nın güdümünde Vichy hükümeti kuruldu. Vichy hükümeti Nazi sempatizanı olup, Fransız Devrimi'nin ilkeleri olan "*özgürlük, eşitlik ve kardeşlik*" ilkeleri yerine "*iş, aile, vatan*" ilkelerini koydu. Bu sırada Fransız generali de Gaulle İngiltere'ye kaçmıştı. Burada mücadeleyi sürdürdü ve hatta Fransa'nın bazı sömürgelerini de kontrolüne aldı⁶⁶. Almanya ile İngiltere arasındaki savaş, Batı Avrupa'da daha çok hava savaşları şeklinde cereyan etti.

⁶⁴ Bu diktatörlük rejimi bir bakımdan diğer Balkan ülkelerinden ayrılmaktaydı. O da şudur: Diğer Balkan ülkelerinde diktatör kralken, Yunanistan'da diktatör kral değil, Metaxas'tı. Bkz. Akşin-Fırat, agm., ss. 117-118; Çukalas, age., ss. 43-62.

⁶⁵ Üçok, age., ss. 275-276; Sander, age., ss. 112-116.

⁶⁶ Üçok, age., ss. 276-278; Sander, age., ss. 121-123.

Almanya'nın kazandığı başarılarından sonra Almanya, İtalya ve Japonya arasında uçlu bir anlaşma imzalandı. Hitler, Orta ve Güneydoğu Avrupa'daki küçük devletlerin topraklarını da ele geçirmek istiyordu. Böylece doğuya doğru genişleyerek hammadde stoklarını arttırarak İngiltere ile uzun sürecek olan savaş için hazırlık yapmak ve ayrıca Sovyetler Birliği ile yapılacak savaş için üstün konuma geçmek istiyordu. Bu dönemde Almanya, Sovyetler Birliği'nin Finlandiya, Bulgaristan ve Boğazlar üzerindeki isteklerini geri çevirmişti. Aynı tarihlerde Balkanlarda da önemli gelişmeler oluyordu. Romanya topraklarının bazı bölümlerini Macaristan, Sovyetler Birliği ve Bulgaristan'a kaptırdı. Bunun üzerine Romanya'da çıkan Demir Muhafızların ayaklanmalarını bastıran General Antonescu diktatör olarak yönetimi ele geçirdi.

Balkanlara müdahale eden bir diğer ülke İtalya idi. Arnavutluk'u ele geçirdikten sonra İtalya, Ekim 1940'da Yunanistan'a saldırdı. Ancak, İtalyan saldırısı başarılı olmadı, hatta geri çekildiler. Bu sırada Mihver devletleri safına katılan Yugoslavya üzerinden geçen Alman birlikleri Bulgaristan'ı işgal etti. Yugoslavya'da Mihver karşıtı askeri darbe olması üzerine, Nisan 1941'de Hitler Yugoslavya'yı işgal etti ve ülkenin bir bölümünü İtalya ve Bulgaristan'a verdi. İşgal karşısında komünistler ve milliyetçiler gerilla savaşıyla direnişe geçtiler. Almanya, Yunanistan'a da saldırdı ve İtalya'nın başaramadığını gerçekleştirerek Yunanistan'ı ve Ege adalarını ele geçirdi⁶⁷.

Avrupa'da bu gelişmeler yaşanırken ABD, Mart 1941 tarihli "*Ödünç Verme ve Kiralama*" kanunu ile İngiltere'ye açık bir şekilde destek olmaya başladı. Almanya, İngilizlere karşı Afrika'da da savaşıyordu.

Almanya, Haziran 1941'de Sovyetler Birliği'ne saldırdı. Avrupa'daki diğer ülkelerden gelen gönüllülerin yanı sıra Romanya ve Finlandiya da Almanya'nın yanında Sovyetler Birliği'ne karşı savaşa katıldı. Almanya başlangıçta büyük başarılar kazandı. Rusya içlerinde hızla ilerleyen Alman ordusu, Sovyet ordusunun ağır kayıplar vermeden çekilmesi ve kış mevsimin gelmesiyle, Sovyet ordusunun karşı saldırısına uğradı.

Almanya'nın Sovyetler karşısındaki başarılarından cesaret alan militarist Japonya, Pasifik İmparatorluğu kurmayı amaçlıyordu. Anglo-saksonların Pasifik'teki zayıf durumlarından da yararlanmak istedi ve Pearl Harbour'daki Amerikan donanmasının tamamına yakını yok etti. Amerika ile Japonya'nın birbirlerine savaş ilan etmelerinden sonra Almanya ve İtalya da Amerika'ya savaş açtılar. Böylece savaş, bir dünya savaşı haline geldi. Ancak Japonya, Sovyetler'e savaş açmayarak Uzak Doğu'da topraklarını hızla genişletme yoluna gitti. Japonların karşısına Uzak Doğu'da savaşa hızla hazırlanan ABD çıktı ve Kasım 1942'deki bir deniz savaşında Japonları büyük bir yenilgiye uğrattılar⁶⁸.

Almanya, İtalya ve Japonya'nın ittifakına karşı, Sovyetlerin Almanya'nın saldırısına uğramasından sonra Amerika, İngiltere ve Sovyetler Birliği arasında ittifak

⁶⁷ Uçok, age., ss. 277-279; Sander, age., ss. 126-132.

⁶⁸ Uçok, age., ss. 279-281; Sander, age., ss. 139-154.

imzalandı. 1942 yılından itibaren savaşın kaderinde önemli değişimler oldu. Almanya, ABD'nin de desteğini alan İngiltere karşısında Afrika'da ve Avrupa'da hava savaşlarında üstünlüğünü kaybetti. Sovyetler Birliği karşısında Kafkaslara kadar ilerlemesine rağmen Almanya, Stalingrad'dan çekilmek zorunda kaldı ve böylece saldırı üstünlüğü Sovyetlere geçti. 1943-1944 kışında Almanlar Sovyetler Birliği'nin topraklarından tamamıyla atıldılar. Finlandiya ile barış anlaşması imzalayan Sovyetler Birliği, Bulgaristan'ı işgal etti ve Yugoslavya'nın bir bölümünü de ele geçirdi. Hatta Macaristan içlerine kadar ilerledi. Runu takip eden dönemde Amerika ve İngiltere Normandiya çıkarmasını yaparken, Sovyetler de Polonya ve Doğu Prusya'ya girdiler. Böylece Almanya ve İtalya savaşta kesin bir yenilgiye uğradılar.

Uzakdoğu'da ise Japonya, ABD karşısında yenilgiye uğradı. Hiroşima ve Nagasaki'ye atılan atom bombalarıyla Japonya kayıtsız şartsız teslim oldu⁶⁹.

Türkiye savaş süresince, savaşın dışında kalmak için tarafsızlık ve denge politikası uyguladı. Bulgaristan, Yunanistan ve Ege adalarının Almanya'nın elinde olduğu bir dönemde Türkiye sürekli saldırıya uğrama tehlikesiyle karşı karşıya kaldı. Buna karşı da nüfusuna nazaran çok fazla miktarda orduyu beslemek zorunda kaldı.

G. Savaşın Sonu

Savaşın sona ermesi ile dünyadaki güç dengeleri kesin bir şekilde değişti. İngiltere üstünlüğünü ABD ve SSCB'ne kaptırdı. Savaş sonrasında bu iki ülke etrafında bir ideolojik, siyasal ve ekonomik bir kamplaşma meydana geldi. Soğuk Savaş dönemi denen bu dönemde her iki ülkenin etrafında yer almak istemeyen ülkeler Bağlantısızlar hareketini oluşturdular. Böylece, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Batı Avrupa devletleri dünya siyasetini yönlendirme işlevlerini kaybetmiş oldular.

İkinci Dünya Savaşı'ndan en karlı çıkan devlet SSCB oldu. Avrupa ile kendisi arasında tampon niteliği de taşıyan Polonya, Çekoslovakya, Doğu Almanya, Macaristan, Romanya ve Bulgaristan ile Doğu Bloku'nu oluşturdu. Bundan başka, aynı tarihlerde Yugoslavya, Arnavutluk ve Çin de komünist yönetim biçimini benimsediler.

ABD öncülüğünde NATO kurulmadan önce, Truman doktrini ve Marshall planı ile ABD şemsiyesi altında yer alan ülkelere yardıma yönelik politikalar uygulandı. Böylece, Sovyetler Birliği'nin yayılmacı politikaları karşısında, onun karşısına İkinci Dünya Savaşı sonrasında İngiltere'nin yerini devralan ABD tavır aldı.

Türkiye, Sovyetler Birliği'nin kendisinden Boğazlarda üs ve Doğu Anadolu'da toprak talep eden isteklerine karşı şiddetle direndi ve buna ABD başta olmak üzere Batılı ülkelerle ilişkilerini geliştirmekle yanıt verdi.

⁶⁹ Uçok, age., ss. 281-286; Sander, age., ss. 154-169.

H. Genel Bir Değerlendirme

Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden sonra dünyada demokrasinin geçici olarak başarı kazandığı görülmektedir⁷⁰. Bu başarı yerini 1920'li yılların sonlarından itibaren dünyada otoriter ve totaliter yönetimlere bıraktı. 20. yüzyılın en karanlık çağı olan her iki savaş arasındaki dönemde demokrasi giderek geriledi; otoriter ve totaliter yönetimler ilerleme kaydetti.

1918-1920 yılları arasında 2, 1920'lerde 6, 1930'larda 9 ve İkinci Dünya Savaşı yıllarında Alman işgali altındaki 5 Avrupa ülkesinde yasama organları lağvedildi. 1920'de tüm dünyada anayasal ve seçilmiş 35 hükümet varken, bu sayı 1938 yılında 17'ye düştü. 1944 yılında ise, dünyadaki 64 ülkeden sadece 12'si demokratik ve anayasal bir yapıya sahiptir.

Birinci ve İkinci Dünya Savaşları arasındaki dönemde Avrupa'da demokratik kurumların kesintisiz olarak işlediği ülkeler İngiltere, Finlandiya, İrlanda, İsveç ve İsviçre'dir. Avrupa'nın dışında ise, demokratik kurumların işlediği belli başlı ülkeler şunlardır: ABD, Kanada ve Avustralya⁷¹.

Türkiye'deki tek parti yönetimi, her iki dünya savaşı arasındaki yıllarda Avrupa ülkeleriyle karşılaştırılınca demokrasi ortalamasında birçok ülkeyi geride bırakmakta ve geçer notu almaktadır⁷².

1924-1925 yıllarında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve 1930 yılında Serbest Cumhuriyet Fırkası ile denenen çok partili yaşam, ülkede istikrarın, devrimin ve laik cumhuriyet rejiminin tehlikeye düşmesi nedeniyle başarısızlıkla sonuçlandı. Ancak, 1930'larda "müstakil mebusluk"ların "ihdas" edilmesi ve 1939'dan itibaren "Müstakil Grup" un oluşturulmuş olması Türkiye'nin çok partili yaşamdan uzun süreli olarak vazgeçemediğinin göstergelerinden birisi olsa gerektir.

SCF denemesi sonrasında ortaokullarda "Medeni Bilgiler" adıyla okutulan derslerde demokrasi ve özgürlük gibi kavramların anlatılması, halkı demokratik bir rejime hazırlama amacından kaynaklanmaktadır.

Bu yıllarda Türkiye'de demokrasinin yerleşmesini sağlayacak temel koşullar yoktu. Kişi başına düşen yıllık gelir 60-70 dolar civarındaydı. Okuma yazma oranı % 5-10 kadardı. Nüfusun % 80'i kırsal kesimde yaşıyordu. Mevcut 40.000 köyden 35.000'ininde öğretmen ve okul yoktu. 32.000 köyde öğretmen, okul ve posta teşkilatı yoktu. Devletin buralarla doğrudan ilişkisi ancak jandarma aracılığı ile olabiliyordu. Köylerde okuma-yazma oranı % 1'di. Okuma-yazma bilenlerin çok az olması nedeniyle muhtar yapılacak insan bile güçlükle bulunuyordu.

⁷⁰ Nolte, age., s. 7 vd.

⁷¹ Hobsbawm, age.; Zafer Toprak, "Entellektüel Bakış: Cumhuriyet Demokrasiye Hazırlığı", *Milliyet*, 10.11.1995, s. 18.

⁷² Sina Akşin, "Atatürk Döneminde Demokrasi", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, c. 47, sayı 1-2, Ocak-Haziran 1992 (Prof. Dr. Gunduz Okçun'e Armağan), ss. 245-252.

Türkiye bu sorunlarından çıkmak için topyekün bir kalkınma politikası benimsedi. Devletçilikle ekonomik gelişme sağlanırken ve halkın refah seviyesi yükseltilmeye çalışılırken, Halkevleri gibi kurumların yardımıyla da halkın kültür düzeyi artırılmaya çalışıldı.

Türkiye'deki tek parti yönetimi, Türkiye ile benzer gelişmişlik düzeyinde olan birçok ülkeden farklı özellikler taşımaktadır. Bu ülkelerle Türkiye'nin gelişmişlik düzeyi birbirine yakın olmakla beraber, tarihsel ve siyasal özellikleri çok farklıdır. Türkiye'deki modernleşirmeci tek parti yönetimi, siyasal istikrarı ve toplumsal huzuru sağlayarak, belli bir siyasal, ekonomik ve sosyo-kültürel gelişmenin sonunda kendi isteği ile demokratik yoldan iktidarı bırakmıştır.

Doğu Avrupa ve Balkan devletlerinin uzun süreli devlet geleneği olmamıştır. Türkiye bu bakımdan da bu devletlerden ayrılmaktadır. Bu devletlerin çoğu Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra bağımsızlığını kazanmış, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Sovyetler Birliği'nin kontrolüne girmişlerdir⁷³.

Avrupa'nın güney-batısında yer alan Portekiz ve İspanya, ilk sömürge imparatorluklarındandır. Gerçi sömürgeleri daha sonra diğer Avrupa devletlerinin eline geçmiştir ama, sömürgeciliğin anavatana sağladığı ekonomik yararların etkisi daha sonraki yıllarda da görülmektedir. Bu iki ülkedeki diktatörlük yönetimi 1970'li yıllara kadar devam etmiştir. İkinci Dünya Savaşı yıllarında Türkiye gibi savaş dışında kalan bu ülkelerde savaş sonunda diktatörlük yönetimi devam ederken, Türkiye'deki tek parti yönetimi çok partili yaşama geçti. İspanya ve Portekiz'deki diktatörlük yönetimlerinin sona ermesinden sonra her iki ülke de Avrupa Birliği'ne girmişler ve bunun ekonomik getirilerinden de yararlanmışlardır.

Avrupa demokrasisine sonradan katılan ve Avrupa'nın coğrafi olarak kenarındaki İspanya ve Portekiz'den başka, güney-doğu ucunda Yunanistan ve Türkiye vardır. Yunanistan, İkinci Dünya Savaşı'nda Alman işgalini yaşadıkdan sonra bir de iç savaşla karşılaştı. Siyasal istikrarsızlıkları 1970'li yıllara kadar sürdü. Yunanistan da yoğun nüfus artışını yaşamayan bir ülke olarak demokrasiye geçtikten ve istikrarı sağladıktan sonra Avrupa Birliği'ne girmiştir⁷⁴.

⁷³ İkinci Dünya Savaşı sonrasında Doğu ve Batı blokları arasındaki gerginlik dönemi "Soğuk Harp" dönemi olarak tanımlanmaktadır. Bu dönem için örneğin şu resmi yayına bkz. TC Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Yayınları, *Soğuk Harp*, (Çev. Fahri Çeliker), Ankara, 1976.

⁷⁴ İspanya, Portekiz ve Yunanistan'ın 1980'li yıllardaki durumu hakkında ayrıntılı değerlendirmeler için bkz. Aydın Cıngı, *Diktadan Demokrasiye, Güney Avrupa'nın Yeni Demokrasileri*, İspanya-Portekiz-Yunanistan, TUSES yay., İstanbul, (1990).

II. BÖLÜM

CUMHURİYET HALK PARTİSİ'NDEN ÖNCE

TÜRKİYE'DE SİYASAL PARTİLER: TARİHSEL ARKA PLAN

A. II. Meşrutiyet'ten Önce

Türkiye'de örgütlü siyasal muhalefet hareketinin kökenlerini 19. yüzyılda bulmak mümkündür. 1808 tarihli Sened-i İttifak ve 1839 tarihli Tanzimat Fermanı, Osmanlı padişahının yetkilerini sınırlamakla beraber, örgütlü birer siyasal hareketi ifade etmezler. Ayrıca, 19. yüzyılda, azınlıkların kurduğu ayrılıkçı örgütleri de, siyasal muhalefet hareketi içerisinde değerlendiremeyiz¹.

Osmanlı Devleti'nde mevcut iktidarı değiştirmeye yönelik ilk gizli örgüt "*Fedailer Cemiyeti*" dir. Bu cemiyetin üyeleri Çengelköy'deki Kuleli Kışlası'nda yargılandıkları için, bu olay tarihe "*Kuleli Vak'ası*" olarak geçmiştir. Örgütün amacı, ordunun da desteği ile -ki üyeleri arasında ordu mensupları da vardı-, Padişah Abdülmecid'i tahttan indirmek ve Ali Paşa hükümetini devirmektir. Abdülmecid'in yerine Abdülaziz tahta geçirilecekti. Cemiyet üyeleri çok farklı kesimlerden gelmekteydi. Bu ilk örgütlü muhalefet hareketi "*meşveretli*" (meclisli) bir yönetim kurulmasını istemekteydi. Cemiyet, "*Yeni Osmanlılar Cemiyeti*" nin de ilham kaynağı olarak kabul edilmektedir².

Tanzimat Fermanı sonrasında, Fedailer Cemiyeti'nden sonra kurulan ikinci örgütlü muhalefet 1865 yılında kurulan "*Yeni Osmanlılar Cemiyeti*" dir. İstanbul'da kurulan örgüt, Paris ve Londra gibi bazı Avrupa şehirlerinde de etkinlik göstermekteydi. Osmanlı Devleti'nin siyasal hayatında önemli bir rol oynayan örgütün amacı "*Meşrutî*" bir yönetim kurulmasıydı. Yürütme organının Parlamento karşısında sorumlu olması ve "*anayasa*" lı bir yönetim kurulmasını istiyorlardı³. Yeni Osmanlılar'ın öncülüğünü

¹ Tarık Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler (1859-1952)*, İstanbul, 1982, s. 81 vd. ve Bahri Savcı, "Partilerimizde Tabakalaşmanın Gerçek Mahiyeti ve Sosyal Muhtevahı Politika Meyli (1)", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, c. XIII, No. 1, Mart 1958, ss. 42-80. Buna Yunan örgütlerinden başka Ermeni, Bulgar ve Makedon örgütlerini de eklemek gerekir.

² Tunaya, age., ss. 89-90. Tunaya'nın siyasi partilere ilişkin kitabının Kuleli Vak'ası'nın olduğu 1859 yılında başlaması son derece anlamlıdır. Bu olay hakkında ayrıca bkz. Savcı, agm.; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. VI, TTK yay., Ankara, 1983; Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Doğu-Batı yay., İstanbul; Erdoğan Teziç, *100 Soruda Siyasi Partiler (Partilerin Hukuki Rejimi ve Türkiye'de Partiler)*, Gerçek yay., İstanbul, 1976, ss. 172-173; Nükhet Turgut, *Siyasal Muhalefet, Batı Demokrasileri-Sosyalist Ülkeler-Türkiye*, Birey ve Toplum yay., Ankara, 1984, s. 235.

Kuleli Vak'ası ile birlikte oluşturulan modern ordunun Yeniçerilerden farklı bir şekilde siyasal hayatta rol oynayacak bir güç haline gelmeye başladığı görülmektedir.

³ Böylesine önemli bir amacı olan Yeni Osmanlılar Cemiyeti ve kendinden önceki Fedailer Cemiyeti bir siyasal parti olmaktan çok uzaktır. Bir siyasal partiye dönüşmeyi İttihat ve Terakki başaracaktır. Ancak, o

Namık Kemal, Ziya Paşa, Ali Suavi ve Mithat Paşa gibi aydın ve yöneticiler yapıyordu. Bu dönemde ilk kez Namık Kemal, egemenliğin halk'a ait olduğunu söylerken, O ve arkadaşları daha çok Fransız Devrimi'nin yarattığı etkinin altındaydılar. Avrupa'da Jön Türkler olarak adlandırılan Yeni Osmanlılar, Fedailer Cemiyeti gibi uzun ömürlü olamamış, bir kısım üyeleri yurtdışına kaçmak zorunda kalmışlardır. Avrupa'da çıkardıkları gazetelerde meşrutiyet rejimini ve hürriyet kavramını savunmuşlar; ancak, kısa süre sonra dağılmışlardır. Yeni Osmanlılar, Avrupa'daki siyasal kurumların Osmanlı Devleti'ne getirilmesi halinde devletin kurtulacağına inanıyorlardı. Görüldüğü gibi, onlar için temel sorun, devletin nasıl kurtulacağı sorunuydu. Kurumlardaki moderleşme, bu amacın gerçekleştirilmesi için bir araçtı⁴.

23 Aralık 1876 tarihinde "*Kanun-u Esasi*" nin ilanı ile, Osmanlı Devleti anayasalı bir döneme (I. Meşrutiyet) geçti. Anayasa'da örgütlü bir siyasal muhalefete yer verilmiyordu. I. Meşrutiyet'in ilanından kısa bir süre sonra, II. Abdülhamit Kanun-u Esasi'yi askıya aldı ve meşrutiyet rejimine son verdi. Bu durum beraberinde bazı tepkileri getirdi. Bunların ilki, Ali Suavi'nin örgütlediği "*Üsküdar Komitesi*" dir. Komitenin amacı anayasayı askıya alan II. Abdülhamit'in yerine V. Murat'ı geçirmekti. Bu amaçla komite üyeleri Mayıs 1878'de Çırağan sarayını basarlar; ancak, başarısız olurlar ve Ali Suavi öldürülür, diğer arkadaşları da yakalanır⁵.

Kanun-u Esasi'nin askıya alınması ve Meclis-i Mebusan'ın dağıtılmasından sonra, II. Abdülhamit'in kurduğu istibdat rejimine duyulan tepkiler sonucunda, Mayıs 1889'da Askeri Tıbbiye'de öğrencilerden İbrahim Temo'nun önerisiyle İshak Sükuti, Çerkes Mehmet Reşit ve Abdullah Cevdet'in katılımıyla "*İttihad-ı Osmaniye*" adlı örgüt kuruldu. Mason ve Carbonari örgütlenmelerinden de yararlanan örgüt üyeleri, Paris'teki Ahmet Rıza Bey'le de ilişki kurdular, bunun sonucunda örgüt "*İttihat ve Terakki*" adını aldı. Örgüt, önce Askeri Tıbbiye'de örgütlenir. Daha sonra, Batı tarzında kurulan diğer yüksek okullar olan Harbiye, Baytariye, Mülkiye, Topçu ve Mühendishane okullarında örgütlenmeye girişir. İlerleyen yıllarda Paris, Cenevre, Kahire şehirlerinde şubeler kurulur ve buralarda örgütün yayın organı olan "*Meşveret*", "*Osmanlı*", "*Kanun-u Esasi*" gibi gazeteleri çıkarırlar.

II. Abdülhamit'in istibdat yönetimine son verilerek, Kanun-u Esasi'nin yeniden yürürlüğe girmesini ve Meşrutî bir yönetimin kurulmasını isteyen İttihat ve Terakki'nin

da bir müddet cemiyet-parti ikilemini yaşayacaktır. Partiye dönüştükten sonra da bir örgüt gibi "*fedailer*" olmaya devam etmiştir. Yakup Cemil gibi...

⁴ Bu dönem hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Tunaya, age.; Berkes, age.; Teziç, age.; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. VII, TTK yay., Ankara, 1983; Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, (Çev. Mümtaz'er Türköne-Fahri Unan-İrfan Erdoğan), İletişim yay., İstanbul, 1996; Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1987; Hüseyin Çelik, *Ali Suavi ve Dönemi*, İletişim yay., İstanbul, 1994; E.E.Ramsaur, *Jön Türkler ve 1908 İhtilali*, (Çev. Nuran Yavuz), Sander yay., İstanbul, 1982; Yuriy Aşatoviç Petrosyan, *Sovyet Gözüyle Jontürkler*, (Çev. Mazlum Beyhan-Ayşe Hacıhasanoğlu), Bilgi yay., Ankara, Ankara, 1974.

⁵ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. VIII, TTK yay., Ankara, 1983; Tunaya, age.; Teziç, age.; Mardin, age.; Çelik, age.

kendi içinde karşılaştığı sorunları çözmek amacıyla 1902 yılında Paris'te toplanan kongresi kesin bir ayrılıkla sonuçlandı ve iki ayrı grup oluştu. Gruplardan "*Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti*"nin lideri Ahmet Rıza Bey; "*Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti*"nin ise lideri Prens Sabahattin idi⁶.

II. Meşrutiyet öncesinde Osmanlı Devleti'nin diğer bazı yerlerinde de örgütlenmeye girişen İttihatçılar'ın örgütlendiği en önemli yerlerden biri de Selanik'ti. Burası önemli bir askeri merkezdi ve azınlık sorunlarının yaşandığı ve bu nedenle de Avrupa ülkelerinin etkili olduğu bir yerdi. Abdühamit yönetimi burada fazla etkili olamıyordu. Ordu içinde de hızla örgütlenen İttihatçıların, geniş yığınlarla bağlantısı yoktu. Örgütlenmeler asker-sivil bürokrat aydınlar arasında gerçekleşiyordu.

B. II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1918)

İttihatçıların Balkanlar'da II. Abdülhamit'e karşı başlattıkları eylemler sonucunda, padişah 23 Temmuz 1908 tarihinde Kanun-u Esasi'yi yeniden yürürlüğe koymak zorunda kaldı ve Meclis-i Mebusan seçimlerinin yapılacağını açıkladı. Böylece, bu tarihten Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı 30 Ekim 1918 tarihine kadar süren II. Meşrutiyet dönemi başlamış oldu. Birçok partinin kurulduğu çok partili bir dönem başladı. Bu partilerin kurulması 1876 tarihli Kanun-u Esasi'nin 120. maddesinde yapılan değişiklikle sağlandı. 120. madde, dernek kurulmasına olanak sağlıyordu. Ayrıca, 16 Ağustos 1909 tarihli ve 310 sayılı Cemiyetler Kanunu da bu konudaki yasal düzenleme yapıldı. Yapılan yasal düzenlemeler sonucunda, daha önceki yıllarda birer gizli örgüt niteliğindeki kuruluşlar partileşme olanağını elde ettiler.

II. Meşrutiyet döneminde iki büyük parti vardır: İttihat ve Terakki ile Hürriyet ve İtilaf. Bu iki partinin dışında yer alan küçük partiler ise şunlardır: Fedakaran-ı Millet Cemiyeti, Osmanlı Ahrar Fırkası, Osmanlı Demokrat Fırkası, İttihad-ı Muhammedi Fırkası, Mutedil Hürriyetperveran Fırkası, Ahali Fırkası, Osmanlı Sosyalist Fırkası, Milli Meşrutiyet Fırkası.

⁶ Ahmet Rıza Bey'in liderliğindeki grup, Auguste Comte'un; Prens Sabahattin'in liderliğindeki grup ise, Frederic Le Play'in etkisi altındaydılar. Merkezi bir meşrutiyeti savunan İttihatçılara karşı Teşebbüs-u Şahsiyeciler federatif bir devlet yapısını savunuyorlardı. 1902 kongresinde örgütün ikiye bölünmesinde rol oynayan nedenlerden biri de "*devrim*" aşamasında, ordunun ve yabancı devletlerin desteğinin alınıp alınmaması konusuydu. Ahmet Rıza Bey'in liderliğindeki grup, ordunun devrimde rol oynamasını gerekli görürlerken, yabancı devletlerin kanışmasını istemiyordu. Prens Sabahattin'in liderliğindeki grup ise, yabancı ülkelerle işbirliği yapılmasını ve demokrat ülkelerin devrim aşamasındaki müdahalesini gerekli görüyordu. İttihatçılar aydın, asker-sivil bürokrat işbirliğine dayanan merkezi bir yönetim amaçlıyordu. Teşebbüs-ü Şahsiyeciler, yerli ve yabancı burjuvazinin işbirliğine dayanan, federatif yapılı ve bireysel girişimleri destekleyici bir yapı istiyordu. Bu gruplardan birincisi II. Meşrutiyet döneminde iktidarda bulunurken, diğer grup ise aynı dönemde muhalefette Ahrar, Osmanlı Demokrat, Ahali ve "Hürriyet ve İtilaf" fırkaları içerisinde yer alacaktır. Aynı örgüt içindeki, 1902 kongresinde belirginleşen ayrılık II. Meşrutiyet döneminde ayrı ayrı partilerin kurulmasına yol açacak; hatta, Kurtuluş Savaşı döneminde yaşanan sorunların bir bölümü bu iki grup arasındaki mücadeleden kaynaklanacaktır.

İttihat ve Terakki'nin gelişimi için bkz. Tunaya, age.; Teziç, age.; Akşin, age.; Ramsaur, age.; Petrosyan, age.; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, c. III, İttihat ve Terakki, *Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, Hürriyet Vakfı yay., İstanbul, 1989; Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri (1895-1908)*, İletişim yay., İstanbul, 1989.

II. Meşrutiyet dönemi İttihat ve Terakki'nin egemenliği altında geçti. Öteki bütün partiler bu on yıllık süre boyunca muhalefette kaldılar. II. Meşrutiyet dönemine damgasını vuran İttihat ve Terakki, bazen demokratik yollardan gerçekleştiremediği iktidarını hükümet darbeleri (Babıali baskını) ve "sopulu seçim"lerle (1912 seçimleri) gerçekleştirecektir; hukuken yapamadığını, fiilen yapacaktır.

İttihat ve Terakki'nin Birinci Dünya Savaşı'ndaki yenilginin sorumlusu olarak Kasım 1918'de iktidardan ayrılmasına kadar geçen süreç içerisinde, on yıl boyunca 22 hükümet işbaşına gelmiştir. Her hükümetin ortalama ömrü 5 aydır. Bu da göstermektedir ki, İttihat ve Terakki parlamentoda çoğunluğu tek başına elinde bulundurmasına rağmen, iç ve dış çalkantıların etkisiyle, hükümet buhranları sürekli bir şekilde devam etmiştir⁷.

II. Meşrutiyet'in ilk yıllarında İttihat ve Terakki'ye karşı oluşan dağınık ve küçük muhalefet grupları, Kasım 1911'de birleşik bir muhalefet cephesi kurdular: Hürriyet ve İtilaf Fırkası. Oluşan bu muhalefet cephesi içerisinde azınlıklar (Ermeni, Rum, Bulgar, Arnavut), İttihat ve Terakki'den ayrılanlar, İslamcılar ve diğer bazı küçük partilerdi. Fırka, İttihat ve Terakki'nin siyasal tekeline son vermek istiyordu. Prens Sabahattin'in "adem-i merkeziyetçi" görüşlerinden etkilenen fırkanın temel görüşleri; Osmanlıcılık, adem-i merkeziyet ve teşebbüs-ü şahsi olarak tanımlanabilir.

II. Meşrutiyet'in ilanı öncesinde, İttihat ve Terakki gizli bir örgüt olarak, Kanun-u Esasi'nin yeniden yürürlüğe konulmasını, o dönemin yaygın deyişi ile "Hürriyetin İlan"ını istiyordu. Bunun dışında ileriye dönük geniş bir projesi yoktu. Bu nedenle de, II. Meşrutiyet'in ilk yıllarında önemli bocalamalar yaşadı. Gizli bir örgüt niteliğini bu yıllarda da sürdürdü. Merkez-i Umumi, fedailer, örgüt içi mücadele, cemiyet-fırka çelişkisi uzun yıllar sürdü. İttihat ve Terakki, cemiyet-fırka çelişkisini ancak 1913 yılında aşabildi. İdeolojik açıdan Osmanlıcılık ve İslamcılık'tan askeri yenilgilerin sonunda sıyrılan İttihat ve Terakki, Türkçülük düşüncesinin ve ulusal burjuvazi oluşturmanın öncülüğünü yaptı⁸.

⁷ Arnavutluk isyanı, Trablusgarp, Balkan ve Birinci Dünya savaşları ile İttihat ve Terakki'nin Hürriyet ve İtilaf ile giriştiği sert mücadele beraberinde suikastları, idamları, sürgünleri getirmiştir.

⁸ İttihat ve Terakki ile Hürriyet ve İtilaf Fırkası arasındaki mücadele, Cumhuriyet döneminde de çeşitli partilere dönüşerek devam etti: CHF-TpCF mücadelesi; CHF-SCF mücadelesi; CHP-DP mücadelesi; CHP-AP mücadelesi.

İttihat ve Terakki ile Hürriyet ve İtilaf Fırkası arasındaki mücadele ve düşmanlık Türk Kurtuluş Savaşı'nı da olumsuz yönde etkiledi.

Tunaya, Türkiye'de Siyasi...; Tunaya, İttihat ve Terakki; Tarık Z. Tunaya, Hürriyetin İlanı, İkinci Meşrutiyetin Siyasi Hayatına Bakışlar, İstanbul, 1959; Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler, c. I, İkinci Meşrutiyet Dönemi, Hürriyet Vakfı yay., İstanbul 1988; Petrosyan, age.; Ramsaur, age.; Teziç, age.; Aykut Kansu, 1908 Devrimi, (Çev. Ayda Erhal), İletişim yay., İstanbul, 1995; Feroz Ahmad, İttihat ve Terakki (1908-1914), Kaynak yay., İstanbul, 1986; Muzaffer Sencer, Türkiye'de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri, May yay., İstanbul, 1974; Zafer Toprak, Türkiye'de "Milli İktisat" (1908-1918), Yurt yay., Ankara 1982; İdris Küçükömer, Düzenin Yabancılaşması Batılaşma, Ant yay., İstanbul, 1969; Mehmet Kabasakal, Türkiye'de Siyasal Parti Örgütlenmesi (1908-1960), Tekin yay., İstanbul, 1991

C. Mütareke Dönemi (1918-1922)

Mütareke dönemini değerlendirirken iki ayrı merkezi, yani Ankara hükümeti ile İstanbul hükümetinin egemenliğindeki bölgeleri ayrı ayrı değerlendirmek gerekmektedir.

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'nda uğradığı yenilgi 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Mütarekesi ile Mütareke dönemi başlamaktadır. Ülkenin birçok yerinin Mütareke hükümlerine dayanılarak işgal edilmesine ve buna tepki göstermeyen İstanbul hükümetine karşı oluşturulan yerel kurtuluş hareketlerinin örgütü olan Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin kurtuluşu sağlama girişimleri ve Kuvayı Milliye hareketi uzun bir Kongreler döneminden geçerek, önce Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, sonra da TBMM çatısı altında birleşti.

Mütareke'nin ilk günlerinde İttihatçı önderlerin ülkeyi terketmelerinden sonra, Ahmet İzzet Paşa hükümetinin yerine gelen Tevfik Paşa hükümeti, İttihatçıların egemenliğindeki Mebusan Meclisi'ni Aralık 1918'de Padişah Vahdettin'in de isteği üzerine dağıttı. Ülkenin içinde bulunduğu olağanüstü koşulların etkisiyle ve etkinliklerini arttıran Hürriyet ve İtilafçıların baskısıyla Tevfik Paşa hükümeti kısa sürede istifa etmek zorunda kaldı. O'nun yerine Mart 1919'da Damat Ferit Paşa sadrazamlığa getirildi ve Ekim 1919'a kadar üç ayrı hükümet kurdu. Damat Ferit Paşa'dan sonra hükümeti Ali Rıza Paşa kurdu. Aralık 1919'da yapılan seçimlerden sonra toplanan son Osmanlı Mebusan Meclisi, 28 Ocak 1920 tarihinde Misak-ı Milli'yi kabul etti. Bu dönemde Ali Rıza Paşa hükümetinin yerine Salih Paşa hükümeti geldi. Mebusan Meclisi'ndeki gelişmelerden rahatsız olan İtilaf devletleri 16 Mart 1920'de İstanbul'u resmen işgal ettiler ve mebusların büyük bir bölümünü tutukladılar. Ertesi günü toplanan çok az sayıdaki mebusların aldığı kararla Meclis'in toplantısı ileri bir tarihe ertelendi. İstanbul'un işgalinden sonra dördüncü kez sadrazamlığa getirilen Damat Ferit Paşa hükümeti döneminde, 11 Nisan 1920 tarihinde Padişah Meclis'i dağıttı. Böylece, son Osmanlı Mebusan Meclisi tarihe karışırken, Ankara'da Mustafa Kemal'in önderliğinde yürütülen ulusal bağımsızlık savaşının parlamentosu olan BMM, 23 Nisan 1920 tarihinde toplandı.

Mütakere döneminde, II. Meşrutiyet'in ilk yıllarını çağrıştıran bir partileşme ve dernekleşme bolluğu görülmektedir. Bu dağınık örgütler arasında birlik sağlama girişimleri sürerken, İttihatçı-İtilafçı çatışması da içten içe devam ediyordu. İtilafçı örgütler Anadolu'da yürütülen savaşıma karşı çıkarılarken, İttihatçı kökenden gelenler Anadolu'da yürütülen savaşıma destekliyorlardı.

Mütareke döneminde İstanbul'da bulunan belli başlı parti ve dernekler şunlardır: Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası, Radikal Avam Fırkası, Selamet-i Avam Fırkası, Teceddüt Fırkası, Osmanlı Sulh ve Selamet Cemiyeti, Milli Türk Cemiyeti, Milli Kongre, Ahali İktisat Fırkası, Selamet-i Osmaniye Fırkası, Kürdistan Teali Cemiyeti, Sosyal Demokrat Fırkası, Sulh ve Selameti Osmaniye Fırkası, Wilson Prensipleri Cemiyeti, Hürriyet ve İtilaf Fırkası, Osmanlı Mesai Fırkası, Nigehban Cemiyet-i

Askeriyesi, Trabzon ve Havalisi Adem-i Merkezîyet Cemiyeti, Osmanlı Çiftçiler Derneği, Mağdurin-i Siyasiye Teavün Cemiyeti, Teali-i İslam Cemiyeti, Türkiye Sosyalist Fırkası, Vahdet-i Milliye Heyeti, Türkiye'de Arnavut Teavün Cemiyeti, Laz Tekamül-i Milli Cemiyeti, Milli Ahrar Fırkası, İngiliz Muhipleri Cemiyeti, Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası, Türk Teali Cemiyeti, Osmanlı Musevileri İntihap Cemiyeti, Osmanlı İla-yı Vatan Cemiyeti, Milli Türk Fırkası, Türk-Fransız Muhipleri Cemiyeti, Makedonyalılar Cemiyeti, Piyertoti Cemiyeti, Hukuk-u Osmani Nigehban Cemiyeti, Musalemet İttifakı, Amele Fırkası, Tarikat-ı Salahiye Cemiyeti, Türkiye Zürra Fırkası, İnkişaf-ı İctimai Cemiyeti, Şark-ı Karib Çerkesleri Temin-i Hukuk Cemiyeti, Cemiyet-i Akvama Müzaheret Cemiyeti, Müstakil Sosyalist Fırkası⁹.

İstanbul'daki siyasal hareketliliğin dışında, Anadolu'da özellikle Ermeni ve Rum tehlikesine karşı, bu tehlikenin ortaya çıkabileceği yerlerde (Trakya'da, Ege Bölgesi'nde ve Doğu Karadeniz'de Rumlara; Doğu Anadolu ile Çukurova ve civarında Ermenilere karşı) yerel örgütler oluşmaya başladı. Müdafaa-i Hukuk cemiyetleri denilen bu örgütler genellikle haklılıklarını siyasal mücadele ile "*Düvel-i Muazzama*" ya (Büyük Devletlere=İngiltere, Fransa, ABD ve İtalya) ispat etmeye çalışıyorlardı. Daha sonraki aşamalarda silahlı mücadelenin zorunluluğunun ortaya çıkması ve dağınık yerel örgütlerle bir yere varılamayacağını anlaşıldığından "*ulusal*" nitelikli bir birleşmeyi beraberinde getirdi. Bu birleşme iki aşamada gerçekleşti: A-RMHC ve TBMM. İlk aşama Sivas Kongresi (4-11 Eylül 1919) ile kurulan A-RMHC ile gerçekleşti. Ancak, bu tüm yerel inisiyatifleri tek ve ulusal bir merkeze bağlamaya yetmedi. İkinci aşama, 23 Nisan 1920 tarihinde açılan BMM ile gerçekleşti. BMM'nin açılmasından sonradır ki, yürütülen kurtuluş hareketi birçok iç isyanla karşılaşmakla beraber, resmi, ulusal ve tek bir merkezde toplanabildi.

Anadolu ve Trakya'da Kasım 1918-Ekim 1920 tarihleri arasındaki yaklaşık iki yıllık dönemde 28 yerel kongrenin toplandığı görülmektedir: Kars İslam Şurası (Kasım 1918), Birinci Kars Kongresi (Kasım 1918), Kars İslam Şurası Büyük Kongresi (Kasım-Aralık 1919), Birinci Ardahan Kongresi (Ocak 1919), İkinci Ardahan Kongresi (Ocak 1919), Büyük Kars Kongresi (Ocak 1919), İzmir Büyük Kongresi (Mart 1919), Birinci Balıkesir Kongresi (Haziran-Temmuz 1919), Erzurum Kongresi (Temmuz-Ağustos 1919), İkinci Balıkesir Kongresi (Temmuz 1919), Birinci Nazilli Kongresi (Ağustos 1919), Alayşehir Kongresi (Ağustos 1919), Muğla Kongresi (Ağustos 1919), Sivas Kongresi (Eylül 1919), Üçüncü Balıkesir Kongresi (Eylül 1919), İkinci Nazilli Kongresi (Eylül 1919), Üçüncü Nazilli Kongresi (Ekim 1919), Birinci Edirne Kongresi

⁹ Tunaya, Türkiye'de Siyasi...; Tank Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler, c. II, Mutareke Dönemi, Hürriyet Vakfı yay., İstanbul, 1986; Teziç, age.; Mete Tunçay, Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925), Bilgi yay., Ankara, 1978; Sina Akşin, İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, Cem yay., İstanbul, 1983; Fethi Tevetoglu, Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara, 1991; M. Tayyip Gökbilgin, Milli Mücadele Başlarken, c. I-II, Türkiye İş Bankası Kültür yay., Ankara, 1959-1965.

(Ekim 1919), Sivas İçin Muğla Kongresi (Ekim 1919), Dördüncü Balıkesir Kongresi (Kasım 1919), İkinci Edirne Kongresi (Ocak 1920), Oltu İslam Terakki Fırkası Kongresi (Şubat 1920), Beşinci Balıkesir Kongresi (Mart 1920), Lüleburgaz Kongresi (Mart-Nisan 1920), Üçüncü (Büyük) Edirne Kongresi (Mayıs 1920), Afyon Kongresi (Ağustos 1920), Pozantı Kongresi (Ağustos 1920), Pozantı Kongresi (Ekim 1920)¹⁰.

Sivas Kongresi'nde yerel kurtuluş hareketlerini birleştiren Aradolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, Birinci BMM'ne egemen olmuş ve milletvekilleri A-RMHC üyeleri arasından çıkmıştır. Toplumun farklı kesimlerinden gelen kişilerden (aydın, asker-sivil bürokrat, din adamı, aşiret reisi, şeyh, toprak sahibi ve tüccar) oluşan BMM, genellikle ülkenin kurtuluşu fikrinin ortaklığından başka ortak bir amaca sahip olmayan üyelerden oluşuyordu. Milletvekilleri farklı toplumsal kesimlerden geldikleri gibi, aynı zamanda II. Meşrutiyet yıllarından beri aralarında farklı ideolojik yaklaşımlar da vardı. Her ne kadar Sivas Kongresi sırasında "her türlü fırkacılık"tan uzak kalınmasına ilişkin alınan karar, BMM içinde partileşmelerin önünü kapamakla beraber, birçok gruplaşmalar ve hizipleşmeler kendini göstermiştir¹¹. Başlangıç aşamasında oluşan bu gruplaşma ve hizipleşmeler ileriki aşamalarda iki büyük grubu doğurmuştur: Birinci Grup ve İkinci Grup. Bu iki grubun dışında kalan bağımsızlar da vardır¹².

I. TBMM'ne seçilen tüm milletvekilleri, Sivas Kongresi sırasında kurulan A-RMHC'nin üyeleridir. Yürütülen savaşın ulusal düzeydeki ilk örgütü olan A-RMHC, BMM'de bölünerek, önce Birinci Grup'u (10 Mayıs 1921) ve daha sonra da İkinci Grup'u meydana getirmiştir. Ancak, tüm bu A-RMHC'nin bünyesindeki bölünmeler,

¹⁰ Bu dönemde toplanan kongrelere öncülük eden ya da işgallere karşı çeşitli direniş tavırları alan örgütler ve dernekler şunlardır: Trakya-Paşaeli Müdafaa Heyet-i Osmaniyesi, İzmir Müdafaa-i Hukuk-u Osmaniye Cemiyeti, İstihlası Vatan Cemiyeti, Kilikyalılar Cemiyeti, Milli Şura Hareketi, Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, (İzmir) İlhakı Red Heyet-i Milliyesi, Trabzon Muhafaza-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti, Karakol Cemiyeti, Mim Mim Grubu, İstanbul Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti... Bu konuya ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Tunaya, Türkiye'de Siyasi...; Bülent Tanör, Türkiye'de Yerel Kongre İktidarları (1918-1920); Afa yay., İstanbul, 1992; Ergün Aybars, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I, DEÜ Hukuk Fak. yay., Ankara, 1995; Şerafettin Turan, Türk Devrim Tarihi, 1. Kitap, İmparatorluğun Çöküşünden Ulusal Direnişe, Bilgi yay., Ankara, 1991.

¹¹ Mustafa Kemal, Nutuk'ta I. TBMM'deki gruplaşmaları şöyle tasnif ediyor: a. Tesanüd Grubu, b. İstiklal Grubu, c. Müdafaa-i Hukuk Zümresi, d. Halk Zümresi, e. İslahat Grubu. Bkz. Gazi Mustafa Kemal, Nutuk-Söylev, c. II, (1920-1927), TTK yay., Ankara, 1987.

Samet Ağaoglu ise, I. TBMM'de Tesanütçüler, Milliyetçiler ve Komünistler'den oluşan üç grubun olduğunu belirtmektedir. Bkz. Samet Ağaoglu, Kuvayı Milliye Ruhü, Kültür Bak. yay., Ankara, 1981.

BMM içindeki bu gruplaşmaların dışında, Meclis içinde ve dışında, gizli ve açık olarak etkinlik gösteren ve ele alınması gereken başka gruplaşma ve partileşmeler de vardır: Yeşil Ordu, Türkiye Komünist Fırkası (Resmi), Türkiye Komünist Fırkası (Gizli), Türkiye Halk İştirakiyon Fırkası. Bu konuda bkz. Tunçay, age.; Gazi Mustafa Kemal, age.; Tunaya, Türkiye'de Siyasi...; Tevetoglu, age.; Rasih Nuri İleri, Atatürk ve Komünizm, Anadolu yay., İstanbul, 1970; İlhan Darendelioglu, Türkiye'de Komünist Hareketleri, Tokar yay., İstanbul, 1979; Aclan Sayılğan, Türkiye'de Sol Hareketler (1871-1972), Hareket yay., İstanbul, 1972.

¹² Bu iki grup hakkında değerlendirmeler için örneğin bkz. Ahmet Demirel, Birinci Meclis'te Muhalefet, İkinci Grup, İletişim yay., İstanbul, 1994; İhsan Güneş, Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Düşünsel Yapısı (1920-1923), Anadolu Univ. yay., Eskişehir, 1985; Kurtuluş Kayalı, Ordu ve Siyaset, 27 Mayıs-12 Mart, İletişim yay., İstanbul, 1994; Hakkı Uyar, "Tarihe Nasıl Bakmak? Türk Devrimi, İkinci Grup ve Hüseyin Avni Ulaş Örneği", Toplumsal Tarih, 18/Haziran 1995, ss. 58-64.

savaş yıllarında ve savaş sonrası yıllarda bu örgütün sık sık "referans" olarak alınmasını engellemeyecektir. "Ulusal" düzeyde yürütülen savaşın "ilk öncüsü" olarak kabul edilen A-RMHC'nin "dönüşmesi" sonucu "ulusal" düzeyde "devrim" in (Türk Devrimi'nin) partisi olan Halk Fırkası ortaya çıkacaktır¹³.

Birinci Grup'un liderliğini Mustafa Kemal yaparken, İkinci Grup'un öncülüğünü Hüseyin Avni (Ulaş), Ali Şükrü ve Selahattin (Köseoğlu) Beyler yapıyordu. Birinci Grup'un yaklaşık 200, İkinci Grup'un yaklaşık 60 üyesi vardı¹⁴. Her iki grup birbirinden başlangıçta kesin sınırlarla ayrılmamaktadır. Bir gruptan diğerine geçişler görülmektedir. Keskinlik daha çok grupların liderleri arasındadır. Zaman geçtikçe gruplar arasında geçişler azalmış, farklılıklar belirginleşmiştir¹⁵. Tunaya'nın belirttiğine göre, İkinci Grup'un amacı şahıs istibdadını önlemek; bireysel egemenlikler yerine yasal egemenlikleri koymaktır. Grup, Meclis diktatörlüğüne taraftar olup, "şahıs otokratlığına muhaliftir"¹⁶. Buradan da anlaşılacağı üzere, İkinci Grup M. Kemal'in kişisel egemenlik kuracağı endişesiyle ve O'nun etrafında oluşan Birinci Grup'a karşı kurulmuştur¹⁷.

¹³ Aslında A-RMHC'nin mirasına ilk olarak Birinci Grup sahip çıktı. A-RMHC ve A-RMH Grubu içinden Halk Fırkası'na dönüşen Birinci Grup'tur. İkinci Grup başlangıçta, yani 1923 seçimleri döneminde partileşmemiş, daha sonra TpCF içinde yer almıştır. TpCF'yi kuranlar arasında Birinci Grup'tan ayrılanlar da vardır. Bunlar İkinci Grup ile birleşmişlerdir. Birinci Grup içinde yer alan Kazım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy, Rauf Orbay gibi "Milli Mücadele" kahramanları TpCF'ye geçmişlerdir. Bu da beraberinde "Milli Mücadele"nin mirasının paylaşılmasını beraberinde getirmiştir. Milli Mücadele'de en çok kimin payı olduğu konusu başlangıçta, Gazi Mustafa Kemal'in CHF'nin İkinci Büyük Kurultayı'nda söylediği Nutuk'ta tartışılmış; buna Kazım Karabekir, 1933 yılındaki anularında yanıt vermiştir. Ancak, bu anılar matbaadayken CHF ileri gelenlerinin girişimiyle toplatılmış ve uzun yıllar sonra, 1951 yılında tekrar yayınlanabilmiştir. Bkz. Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimizin Esasları, Yanlış Bilgi Felaket Kaynağıdır*, İstanbul, 1933-1951.

Karabekir, "yanlış bilgi felaket kaynağıdır" diyerek Nutuk'a ve diğer bazı söylemlere yanıt verirken, CHF yöneticilerinin anıların yayınlanmasına izin vermemeleri, daha matbaadayken toplatmaları son derece anlamlıdır. Daha ileriki bölümlerde ele alacağımız için bu konuya kısaca değinmek istiyoruz. Bu toplatmanın temel nedeni CHF'nin tek parti olarak ülke yönetimini elinde bulundurmasının kendince "meşru" nedenlerinden kaynaklanmaktadır. CHF iktidarının meşruiyeti iki temele dayanmaktaydı:

1. Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri temeli. Milli Mücadele'nin başarıyla sonuçlanmasının verdiği prestiji değerlendiren CHP, Sivas Kongresi sırasında (4-11 Eylül 1919) kurulan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ni (A-RMHC) kendisinin ilk şekli olarak ilk şekli olarak kabul eder. Hatta, CHP'nin ilk kongresi olarak da, CHP tarafından Sivas Kongresi'nin kabul edilmesi bu bağlamda çok anlamlıdır. Bu "vurgu" dönemin resmi kaynaklarında sık sık tekrarlanmıştır.

*2. Sınıfsız imtiyazsız kaynaşmış kitle düşüncesi. Halkı meslek grupları temelinde değerlendiren, korporatist bir anlayıştan esinlenen CHP, "halkçı" bir söylemi benimsemesi dolayısıyla, ülkedeki "tüm" kesimleri kapsama iddiasındaydı. Bu bağlamda CHP, kendisini toplumun tüm kesimlerinin "temsilcisi" ve "ulusal" bir parti olarak tanımlıyordu. Ülkede "sınıf" olmayınca, "ulusal" parti olarak CHP, tüm toplumsal kesimleri temsil edebiliyor ve tek parti yönetiminin meşruluğunu buna dayandırabiliyordu". Bkz. Hakkı Uyar, "Devletin İşçi Sınıfı ve Örgütlenme Girişimi: CHP İzmir İşçi ve Esnaf Cemiyetleri Birliği (1935)", *Tarih ve Toplum*, 160/Nisan 1997, (ss. 14-20), s. 14.*

Birinci Grup hakkındaki bazı belgeler ve Grup'un Meclis'teki toplantıları hakkında bkz. Faik Reşit Unat, "Türkiye Büyük Millet Meclisinin Birinci Devresinde Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubunun Kuruluşuna ve Çalışmalarına Ait Bazı Vesikalar", *Tarih Vesikaları*, sayı 13, Ağustos 1944, ss. 1-15.

¹⁴ Her iki grubun üyelerinin listesi için bkz. Demirel, age., ss. 120-127.

¹⁵ Uyar, "Tarihe Nasıl Bakmak?...", s. 61.

¹⁶ Tunaya, *Türkiye'de Siyasi...*, s. 538.

¹⁷ Her iki grup arasında Milli Mücadele yılları boyunca süren çatışma için bkz. Uyar, agm.; Kayalı, age.; Demirel, age.

Her iki grup hakkında sonuç olarak şunları söylemek mümkündür: "M. Kemal'in önderliğindeki Birinci Grup (sonra CHP), Devrimci/Reformcu, Jakoben bir dünya görüşüne sahiptir. Bu noktada İkinci Grup'tan ayrılmaktadır. Birinci Grup'un lideri M. Kemal'in 'inkılabın kanunu, mevcut kanunların üstündedir' görüşünü benimsemeyen İkinci Grup lideri H. Avni 'İhtilalin de hukuku vardır. Olağanüstülüğün de hukuku vardır' demektedir" ¹⁸.

D. Cumhuriyetin İlanına Kadar Geçen Süreç

Milli Mücadele'nin askeri safhasının başarıyla sonuçlanmasıyla yeni bir döneme girilmiş oldu. Bu tarihten Cumhuriyetin ilanına kadar geçen süre içerisinde Saltanat'ın kaldırılması, Lozan Barış Antlaşması ve Ankara'nın başkent olması gibi önemli olaylar oldu. Ülkenin geleceğine yön verilmesine ilişkin başka önemli adımların atıldığı bu dönemde Birinci TBMM'nin işlevini ve süresini tamamlaması üzerine seçimlere gidildi. 1 Nisan 1923 tarihinde alınan seçim kararı üzerine yapılan seçimlere İkinci Grup üyeleri bir araya gelip katılmadı/katılmadı. Birinci Grup üyeleri -Gümüşhane'de bir milletvekilliği hariç- seçimleri tümüyle kazandılar¹⁹.

Bu seçim kararının alınmasından kısa bir süre önce, işgalden kurtarılmasından 5 ay kadar sonra, İzmir'de bir İktisat Kongresi toplandı (17 Şubat-4 Mart 1923). Ülkenin kurtarılması ile birlikte İstanbul'daki Milli Türk Ticaret Birliği, bir dış ticaret kongresi toplamaya girişti. Ancak, Ankara hükümeti hem daha geniş ve hem de kendi kontrolünde bir kongre düzenlemek istediğinden, kendi dışında bir yapılanmaya gidilmesini

¹⁸ Uyar, agm., s. 61. İkinci Grup, Birinci Grup'tan farklı olarak evrimci, geleneksel ve yerel özellikler taşımaktadır.

¹⁹ İkinci TBMM seçimleri için bkz. İhsan Güneş, "1923 Seçimlerinde Oylar Nasıl Kullanıldı?", Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Muammer Aksoy'a Armagan, C. XLVI, No. 1-2, Ocak-Haziran 1991, ss. 253-264; Tunçay, age.: Tefik Çavdar, "Müntehib-i Sani"den Seçmene, V yay., Ankara, 1987.

Daha sonra yapılan ara seçimlerde bağımsız olarak Bursa'dan milletvekilliğine (Sakallı) Nurettin Paşa seçilmiştir. Bkz. Ahmet Demirel, "1923 Seçimleri", Tarih ve Toplum, 144/Aralık 1995, ss. 23-31; Mete Tunçay, T.C.'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931), Cem yay., İstanbul, 1989, ss. 117-119.

1923 seçimlerinde azınlık temsilcileri, esnaf ve amele teşkilatları Birinci Grup'u desteklemişlerdir. 1923'te seçim kararı alınca Yemen ve Musul da seçimlere katılmak istemiş ve Türkiye'ye bağlılık bildirmişlerdir. Ankara Hükümeti Musul'un istegini kabul etmiş ve Musul'un tahminen 4 milletvekili çıkaracağı hesaplanmıştır. Hatta Mudafaa-i Hukuk Grubu, Musul adaylarını da belirlemiştir: Şeyh Vasfi, Esbak Şeyhülislam Haydarizade İbrahim Efendi, Şeyh Said-i Kurdi, Eşraftan Musa ve İstinaf Mahkemesi Reisi Haşim Bey. Bkz. Hayrullah Cengiz, II. Dönem TBMM Seçimleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri, İU SBETC Tarihi Anabilimdalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1996. Musul'daki seçimler daha sonra yapılmamış olsa gerektir. Ancak, buranın milletvekili seçimlerine dahil edilmek istenmesi, Türkiye'nin Musul'da hak iddia ettiğini göstermesi bakımından dikkate değerdir. 1923 seçimleri karar alındığında Lozan'daki barış görüşmeleri henüz sonuçlanmamıştı. Musul'dan milletvekilliğine aday gösterilenlerden biri olan Şeyh Said-i Kurdi'nin Saidi Nursi mi, yoksa Şeyh Said mi olduğu saptayamadık. Saidi Nursi'nin daha önce, Saidi Kurdi olarak tanındığı düşünülecek olursa, bunun Saidi Nursi olma ihtimali vardır. Ancak, Saidi Nursi'nin Şeyh olarak anılıp anılmadığını bilemiyoruz. Adının başında, Şeyh kelimesi olması, 1925'te ayaklanan Şeyh Said de olabileceğini düşündürmektedir.

istemediğinden dönemin İktisat Vekili Mahmut Esat Bey'in (Bozkurt) öncülüğünde bir kongre düzenledi²⁰.

Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanmasından kısa bir süre sonra, 11 Ağustos 1923 tarihinde İkinci TBMM ilk kez toplandı ve 23 Ağustos 1923 tarihinde Lozan Antlaşması'nı onayladı²¹. İkinci TBMM daha sonra Ankara'yı başkent yapacak, Cumhuriyet'i ilan edecek ve Halifeliği de kaldıracaktır.

M. Kemal, İzmir'in kurtarılmasından kısa bir süre sonra "*Halk Fırkası*" nı kuracağıının işaretlerini vermiş, bunu çeşitli konuşmalarında dile getirmiştir. 1 Nisan 1923 tarihinde seçim kararı alınmasından hemen sonra, "*Dokuz Umde*" yi yayınlamıştır. Seçimlerden sonra da, Ankara'da milletvekillerinin katıldığı toplantılarda partinin tüzüğü görüşülmüş ve "*Halk Fırkası*" kurulmuştur²².



²⁰ Kongre ve M. Esat hakkında bkz. A. Gunduz Okçun, *Türkiye İktisat Kongresi, 1923-İzmir, Haberler-Belgeler-Yorumlar*, AU SBF yay., Ankara, 1981; A. Afetinan, *İzmir İktisat Kongresi (17 Şubat-4 Mart 1923)*, TTK yay., Ankara, 1989; Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul, 1994; Korkut Boratav, *Türkiye'de Devletçilik, Savaş yay.*, Ankara, 1982; Doğu Perinçek, *Osmanlı'dan Bugüne Toplum ve Devlet*, Kaynak yay., İstanbul, 1986; Hakkı Uyar, "Türk Devrimi'ni Teorileştirme Çabaları: Mahmut Esat Bozkurt Örneği I-II", *Tarih ve Toplum*, 119/Kasım 1993 ve 120/Aralık 1993; Ahmet Hamdi Başar, "Hatıralar: Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e (1) İktisadi Savaş Başlıyor", *Barış Dünyası*, sayı 56, Ocak 1967, ss. 57-64.

²¹ Antlaşma TBMM'de 227 kişinin katıldığı oturumda 213 oyla kabul edilmiştir. Bkz. *Olaylarla Türk Dış Politikası cilt I (1919-1973)*, AU SBF yay., Ankara, 1977, s. 59; TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 2, İçtima Senesi: 1, cilt 1, ss. 286-191; Muzaffer Taşyürek, *Mustafa Kemal Paşanın Muhalifleri, Lozan'a Hayır Diyenler*, İhtar yay., İstanbul, 1995.

²² Halk Fırkası'nın tarihçesine tezimizin ileriki bölümlerinde değinilecektir. Bununla beraber, burada bir iki noktaya kısaca değinmek istiyoruz. CHP, ilk kongresi olarak Sivas Kongresi'ni kabul ederken ve kendini A-RMHC'nin bir devamı olarak görürken, kuruluş tarihini de İzmir'in kurtuluş tarihinin 1. yıldönümüne (9 Eylül 1923) rastgetirmektedir. Böylece CHP, bir kez daha kendi geçmişini bir kez daha "*Milli Mücadele*"ye bağlamakta ve iktidarının "*meşrutiyet*" temellerini sağlamlaştırmakta ve buna büyük bir özen göstermektedir.

III. BÖLÜM

CHP'NİN TARİHÇESİNE KISA BİR BAKIŞ (1923-1950)

A. Halk Fırkası'nın Doğuşu: A-RMHC'den Halk Fırkası'na

CHP, Cumhuriyet tarihinin en eski partisi olduğu gibi, sonraki yıllarda da bunyesinden birçok parti çıkarması bakımından da büyük önem taşımaktadır. Öneminin bir başka nedeni de, Milli Mücadele sonrasında, Milli Mücadele'nin kazanılmasındaki önemi dolayısıyla Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri temelinden ve örgütlerinden yararlanan M. Kemal, Cemiyet'i (A-RMHIC) Parti'ye dönüştürdü¹.

M. Kemal, Partinin kurulmasına ilişkin ilk açıklamasını 6 Aralık 1922 tarihinde yaptı ve bu açıklamada "*Halk Fırkası*" adını da kullandı. Ülkenin geri kalmışlığını ortadan kaldırmak, çağdaş ve ileri toplum yaratmak amacıyla reformlar yapmayı hedefleyen Mustafa Kemal, "... *halas ve istiklal için yaptığımız cidalî itimam etmek ve Cenabı Hakkın milletimizi meftur kıldığı istidat ve kabiliyeti azami derecede inkişaf ettirmek ve memleketimize bahşeylediği bilcümle menabii kuvvet ve servetten azami surette istifade ederek esbabı zafımızı izale eylemek için bundan böyle hiçbir fırsat ve vakti fevt etmiyerek çalışmaya mecburuz*" derken, aynı zamanda bu çalışmanın "... *senelerle takip ve tatbik edilecek bir programa müstenit olmazsa akamete*" uğrayacağını belirtmekte ve "... *milletimizin ihtiyacatı acilesine çaresiz olacak bir programa müstenit olmayan ıslahat teşebbüsleri(nin) şahsi ve keyfi*" olmaktan kurtulamayacağını ve sönüp gideceğini söylemektedir. Diğer yandan "*herhangi bir programın uzun bir devri mesaiye rehber olması için memlekette bilcümle vatanperveranın onu müzahir olması icap eder. Ilakikaten azim bir kitli vatanperveranın ıslahat emellerini ihtiva etmiyen bir programın muvaffakiyetli ve müstemir olması ümit olunamaz.*"

Bu milli maksat ve mülahazaları nazarı dikkatte bulundurarak milletimin, her sınıf halkında ve alemi islamin en uzak köşelerinde beni ebediyen müftehir bırakacak surette gördüğüm teveccüh ve itimadu kesbi liyakat etmek için en mütevazi bir ferdi millet

¹ A-RMHC'den Halk Fırkası'na, yani cemiyet'ten fırka'ya geçişin bir örneğini de önceki yıllarda İttihat ve Terakki vermiştir. A-RMHC'den Halk Fırkası'na geçiş Milli Mücadele'nin kazanımı ve bunun yarattığı prestij ile olmuş; İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İttihat ve Terakki Fırkası'na dönüşümü ise, İkinci Meşrutiyet'in (Hurriyet'in) İlanı'nın yarattığı hava içerisinde olmuştur.

A-RMHC'den Halk Fırkası'na geçiş için ayrıca bkz. İhsan Güneş, "Mudafaa-i Hukuk Cemiyeti'nden Halk Fırkası'na Geçiş", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, c. III, 8/Mart 1987, ss. 427-442.

sıfatıyla hayatımı, sonuna kadar vatan hayrına vakfeylemek emeliyle sulhun istikrarını müteakip halkçılık esası üzerine müstenit ve Halk Fırkası namıyla siyasi bir fırka teşkil etmek niyetindeyim.

Başka memleketlerde müteşekkil bu gibi fırkaların programlarını gözden geçirmiş isem de, bunları tamamiyle memleket ve milletimizin hakiki ihtiyaçlarını tatmine kafi bulmadım. Bu sebeple şimdiden böyle bir programın esaslarını tesbit eylemek üzere bilcümle vatanperveranın, erbabı ilim ve fennin müzaheret ve müşareketine müracatı vazife addeyledim. Köylülerimizi ve halkımızı ezen ve fakir düşüren adaletsiz vergilerin ne suretle ıslahı lazım geleceğine ve ticaret ve ziraat ve sanayimizi inkişaf ettirecek maddi, iktisadi tedabire ve orman ve maadin gibi tabii servetlerimizden menafii umumiye namına daha kolaylıkla istifadeyi temin için ne gibi ıslahatı kanuniye yapılması lazım geleceğine, arazi ve emlak temellük hususunda herkes için daha emniyetbahş tadilatı kanuniye yapılması lazım gelip gelmeyeceğine, evkaf umurunun ne suretle şayanı ıslah bulunduğuna ve memlekette hangi nikatı nazardan ne gibi amelîyat ve inşaatı nafia yapılabileceğine ve askerlik müddetinin tadiline velhasıl milletimizi eylevm hali tedennide bırakan esbab ve avamilin suretini izalesine müteallik erbabı ihtisasın gönderecekleri mütaleat kemali ehemmiyetle nazarı itibarı alınacaktır. (...) İstiklal mücadelâtı esnasında olduğu gibi saadeti milliyemizi temine matuf olacak mesai devresinde dahi umum milletin müzaheretine ve bilcümle münevveran ve vatanperveranın müşareketine mazhar olacağımı ümit ederim" demektedir².

M. Kemal'in bu demeci dikkatle incelendiğinde, 27 yıllık tek parti iktidarına ve CHP'nin kuruluş nedenlerine ilişkin önemli ipuçları elde edilebilir. Burada öncelikle vurgulanan Milli Mücadele'yi yürüten "kadro" nun (A-RMHC), Halk Fırkası "kadro" olduğudur. Bu kadro, kurtuluş ve bağımsızlığın kazanılmasını sağladığı gibi, ülkenin sosyo-ekonomik sorunlarına ve geri kalmışlığına çözüm bulacak, kısacası geleneksellikten modernliğe geçişi sağlayacak; toplumu ve ülkeyi kalkındıracaaktır. Kurtuluşu ve bağımsızlığı sağlayarak milleti mutlu eden "kadro", milleti ve ülkeyi geri kalmışlıktan kurtararak/modernleştirerek yine mutlu edecektir.

² Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III, Atatürk Araştırma Merkezi yay., Ankara, 1989, c. II, ss. 51-52. Bu demeç, 6 Aralık 1922 tarihinde M. Kemal tarafından Hakimiyeti Milliye, Yeni Gün ve Oğut gazeteleri muhabirlerine verilmiştir ve 7 Aralık 1922 tarihinde bu gazetelerde yayınlanmıştır. Bu üç gazetenin ortak noktası Milli Mücadele ve M. Kemal'i yanısı olmalarıdır. Fahir Giritlioglu, demecin tarihini yanlış olarak (7 Eylül 1922) vermektedir. Bkz. Fahir Giritlioglu, *Türk Siyasi Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisinin Mevkii*, c. I, Ankara, 1965, s. 26. Bu konuşma hakkında ayrıca bkz. Suna Kili, *1960-1975 Döneminde Cumhuriyet Halk Partisinde Gelişmeler*, -Siyaset Bilimi Açısından Bir İnceleme-, Bogaziçi Üniversitesi yay., İstanbul, 1976, ss. 21-23; Mete Tunçay, *T.C.'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*, Cem yay., İstanbul, 1989, ss. 47-48; Esat Oz, *Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım*, Gündoğan yay., Ankara, 1992, s. 85; Hakkı Uyar, "Cumhuriyet Tarihimizin En Eski Partisi: Cumhuriyet Halk Partisi (1923-1980)", *Altıok (Aylık Bağımsız Kemalist Kültür ve Politika Dergisi)*, 4/Kasım 1994, (ss. 56-63), s. 57.

CHP, tek parti olarak ülke yönetimini 27 yıl boyunca elinde tutarken meşruiyetini şu temellere dayandırıyordu³:

"1. Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri temeli. Milli Mücadele'nin başarıyla sonuçlanmasının verdiği prestiji değerlendiren CHP, Sivas Kongresi sırasında (4-11 Eylül 1919) kurulan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ni (A-RMHC) kendisinin ilk şekli olarak kabul eder. Hatta, CHP'nin ilk kongresi olarak da, CHP tarafından Sivas Kongresi'nin kabul edilmesi bu bağlamda çok anlamlıdır. Bu "vurgu" dönemin resmi kaynaklarında sık sık tekrarlanmıştır" ⁴.

"2. Sınıfsız imtiyazsız kaynaşmış kitle düşüncesi. Halkı meslek grupları temelinde değerlendiren, korporatist bir anlayıştan esinlenen CHP, "halkçı" bir söylemi benimsemesi dolayısıyla, ülkedeki "tüm" kesimleri kapsama iddiasındaydı. Bu bağlamda CHP kendisini toplumun tüm kesimlerinin "temsilcisi" ve "ulusal" bir parti olarak tanımlıyordu. Ülkede "sınıf" olmayınca, "ulusal" bir parti olarak CHP, tüm toplumsal kesimleri temsil edebiliyor ve tek parti yönetiminin meşruluğunu buna dayandırabiliyordu" ⁵.

³ Hakkı Uyar, "'Devletin İşçi Sınıfı' ve Örgütlenme Girişimi: CHP İzmir İşçi ve Esnaf Cemiyetleri Birliği (1935)", *Tarih ve Toplum*, 160/Nisan 1997, (ss. 14-20), s. 14.

⁴ "... yaratıcı Şef vatani kurtarmak için bütün bir milleti tek bir maksat etrafında topluyarak Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetini kurduğu zaman C.H. Fırkasının temellerini de atmış bulunuyordu. Bilahare Halk Fırkası adını alan Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin o zaman bir tek gayesi vardı: Düşmanı yurttan atarak milletin hakiki istiklalini kazanmak." Bkz. 10 TC 1923-1933 (Onuncu Yıl Kitabı), (Ankara (?), 1933(?), s. 7. Aynı satırlar şurada da yer almaktadır. Cumhuriyet Halk Partisi, On Beşinci Yıl Kitabı, Ankara, 1938, s. 3.

C.H.P. 25 Yıl (Ankara, 1948) adlı kitapta ise, "Cumhuriyet Halk Partisi, Kemal Atatürk'un onderliği altında Milli Kurtuluş Savaşını yuruten ve Milli Egemenliği sağlayan "Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti"nin bir siyasi parti haline gelmesinden doğmuştur. Partimiz memlekette milli iradenin egemenliğini en iyi bir şekilde belirten Cumhuriyet rejiminin temelini atmış, milletimizin gelişmesine engel olan bütün eskimiş kurumları kaldırarak Türk milletini ileri ve demokratik bir topluluk haline getiren şartları hazırlamıştır" denilmektedir.

Yirmi Yıl İçinde Cumhuriyet Halk Partisi (Cumhuriyet Halk Partisinin 20 nci Yılı Munasebetiyle Yayınlanmıştır), (Ankara, 1943) adlı kitapta A-RMHC'den Halk Fırkası'na geçişe ilişkin daha ayrıntılı bilgi bulunmaktadır: "Mustafa Kemal ve arkadaşları memleketin yeni bünyesinden gelmeyen bütün düşünceleri ve onların doğuracağı kargaşalığı ortadan kaldırmak ve memleketin muhtaç olduğu inkılabı gerçekleştirmek için iç idarede yürünecek yol hakkında (açık ve manalı) ilkelere dayanan bir (fırka) kurmaya karar verdiler. Zaten (Müdafaa-i Hukuk) u kuranlar için artık böyle bir parti kurulması zorunlu bir hal almıştı. Çünkü (Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti)nin gayesi ve programı, vatan topraklarının kurtarılması ve tam istiklalimizi sağlayan sulhun kurulması idi. Memleket istiladan kurtarılmıştı. Lozan Konferansı ergeç sulh ile bitecekti, şu halde bu cemiyetin gayesi elde edilmiş oluyordu. (Müdafaa-i Hukuk) etrafında birleşmiş olan yurttaşların sulhın sonra beraberce çalışacakları bir plana ve programa ihtiyacı vardı. Bu yapılmazsa millet teşkilatsız kalacak ve hükümetin dayanacağı fikirler belli olmayacaktı.

Yapılacak program (Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk) Cemiyetine mal edilemezdi. Çünkü bu cemiyetin adı artık anlamsız kalmıştı. Memleket kurtarılmış, müstakil bir Türkiye yaratılmış olduğuna göre (Anadolu ve Rumeli) sözüne lüzum yoktu. (Müdafaa-i Hukuk) terimine de ihtiyaç kalmamıştı. Millet istiklal hakkı kanla müdafaa edilmiş ve elde olunmuştu. Bu duruma göre ortaya konacak programın yeni bir adla yapılacak teşkilata mal edilmesi gerekiyordu. Bu teşkilat sayesinde, iç politika bakımından da, milletin birliği sağlanacak ve hükümetlerin takibedecekleri yol açıkça bilinecek ve milletçe başarıma yolunda olduğumuz işlerin başarılması yoluna girilecekti" (ss. 9-10).

⁵ Bu düşünce CHP programında da ifadesini bulmuştur: "Sınıf yok, iş bölümü var" başlığı altında "Türkiye Cumhuriyeti halkını ayrı ayrı sınıflardan mürekkep değil ve fakat ferdi ve içtimai hayat için iş bölümü itibariyle muhtelif mesai erbabına ayrılmış bir camia telakki etmek esas prensiplerimizdendir" denilmektedir. Bkz. CHF Nizamnamesi ve Programı, Ankara, 1931, s. 32.

Meşruluğunu bu temellere dayandıran CHP'nin demokrasi anlayışı da, altı ilkedен biri olan *"halkçılık"* ilkesinde açıkça ortaya çıkmaktadır. Buna göre, demokrasiden Batı tarzı temsili demokrasi yani liberal demokrasi anlaşılmıyordu. CHP bu dönemde demokrasiyi *"halk yararına çalışmak"* olarak tanımlıyordu. "Bu çerçevede CHP'nin toplumu *"modernleştirici"* yönü "halk yararına" olması dolayısıyla hem "demokratik" ve hem de "meşru" ydu"⁶.

A-RMHC'nin Halk Fırkası'na dönüşümüne yönelik olarak tartışmalar, Nisan 1923 tarihinde seçim kararının alındığı sırada devam etmekteydi. Dönemin resmi yayın organı olan Hakimiyet-i Milliye gazetesinde *"Müdafuai Hukuk Fırkası"*, *"Halk Fırkası"* tabirleri birlikte kullanılmaktaydı⁷. Parti isminin tartışıldığı sıralarda, 8 Nisan 1923 tarihinde, M. Kemal yapılacak seçimlerle ilgili olarak bir beyanname yayınladı. *"Dokuz Umde"* olarak anılan bu beyanname *"milleti refaha nail etmek"* amacını gerçekleştirmek için TBMM'nin yeni döneminde *"Meclisin ekseriyetini bu gaye etrafında toplamak ve memleketi hakimiyeti milliyeye dairesinde siyasi teşkilata mazhar etmek için bir Halk fırkası teşekkül edecektir. Meclisde elyevm müteşekkil (Anadolu ve Rumeli Müdafai Hukuk Grubu) Halk fırkasına intikal edecektir"* denilmektedir:

Partinin *"halk hakimiyeti, teceddüt ve inkişafatı muddiye ve muneviye esasatına"* dayanan *"mufassal ve muntazam bir programı"* hazırlanacak ve tüm uyelerinin tartışma ve onayına sunulacaktır. Bu hazırlıklar sürerken A-RMH Grubu *"memleketin en mustacel ihtiyacatını ve bir çok erbabı ihtisasın mutalaatı ve bilhassa İzmirde bütün memleket mümessillerinden müteşekkil olarak inikat eden iktisat kongresi mesaisi dahi nazarı dikkate alınarak"* belirlenen ilkelerle seçimlere katılmaya karar vermiştir. Bu ilkeler şöyledir:

"Umde 1- Hakimiyet bilakaydı şart milletindir. İdare usulü halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil tedvir etmesi esasına müstenittir. Milletın hakiki ve yegane mümessili"

"İmtiyazsız sınıfsız kaynaşmış bir kitleyiz" ifadesi M. Nafiz Çamlıbel ve B. Kemal Çağlar'ın Onuncu Yıl Marşı'nda yer almaktadır. Bu söz, 1930'lar Türkiye'sinde sık sık kullanılmıştır.

⁶ Uyar, agm., s. 14. Tüm bu meşruiyetine rağmen tek parti dönemi boyunca, sınıf esasına dayalı örgütlenmek hukuken yasaklanmakla beraber, siyasal parti kurmak hukuken yasaklanmamış, bunun yerine *"fiili"* bir yasak uygulanmıştır. 1924 Anayasası'nda bir değişikliğe gidilmeden kolaylıkla çok partili yaşama geçilebilmiştir. Çok partili yaşama geçildikten sonra Cemiyetler Kanunu'ndaki sınıf esasına dayalı örgütlenme yasağı kaldırılmıştır.

Tek parti döneminde ortaokullarda ders kitabı olarak okutulan bir kitapta *"Muhaliif Fırkalar"* bölümünde *"Muhalefet etmek, tenkit etmek maksatları bir fırka teşkili için esas olamaz. Muhaliif fırka meshumu bizde yanlış anlaşılmış ve tatbik edilmiştir."*

Bir fırka teşkil etmek, mevcut bir fırkaya veya fırkalara muhalif yollar takip eylemek gibi sabit bir fikre esir olmak demek değildir. Böyle hareket edenler, ileri gidişi tutan, yoldan alıkoyan menfi insanlardır. Bunlar, kendilerini begendirmek için başkalarına fena demegi tek vasıta olarak kullanan insanları benzerler."

Yeni fırkalar "şu işleri şu tarzlarda ve şu yolları takip ederek göreceğim" diyerek emek, gayret ve dikkat mahsulü olan esaslar ve prensiplerle meydana çıkmalıdır. Bir fırka ancak devamlı ve tahammüllü bir çalışma ve yüksek ahlak sayesinde kendi prensiplerine inananların adedini artırabilir" denilmektedir. Bkz. Prof. Dr. A. Afetinan, Medeni Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları, TTK yay., Ankara, 1988, ss. 236-237.

⁷ Tarık Z. Tunaya, Türkiye'de Siyasi Partiler (1859-1952), İstanbul, 1952, s. 559.

(Türkiye Büyük Millet Meclisi)dir. Türkiye Büyük Millet Meclisinin haricinde hiç bir fert, hiç bir kuvvet ve hiç bir makam mukadderatı milliyeye hakim olamaz. Binaenaleyh bilcümle kavaninin tanziminde, her nevi teşkilatta, idarenin ulelumum teferruatında, terbiyei umumiye ve iktisat hususâtında hakimiyeti milliye esasatı dahilinde hareket olunacaktır. İcra vekillerinin vazife ve mesuliyeti kanunu, vilayatın mahalli umurda manevi şahsiyetlerini ve muhtariyetlerini istimal edebilmelerini kafil olan Şuralar kanunu, vilayetlerin iktisadi ve içtimai münasebetleri itibarile birleştirilerek Mufettişi umumilik teşkili kanunu, nevahtı kanunu süratle intaç ve tatbik olunacaktır.

Umde 2- Saltanatın ilgasına ve hukuku hakimiyet ve hükümrâninin gayri kabili terk ve tecezzi ve ferağ olmak üzere Türkiye halkının mümessili hakikisi olan Büyük Millet Meclisinin şahsiyeti maneviyesinde mündemiç bulunduğu dâir 1 Teşrinisani 1338 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisinin müttefikan verdiği karar layettegayyer dusturdur. İstinatgâhı Türkiye Büyük Millet Meclisi olan makamı Hilafet, beynelislam bir makamı mualladır.

Umde 3- Memlekette emniyet ve asayişin katiyetle muhafazası en mühim bir vazifedir. Bu gaye milletin arzu ve ihtiyacına mutabık olarak temin edilecektir.

Umde 4- Mahkemelerimizin bilhassa seri bir surette tevzii adalet edebilmeleri temin edilecektir. Bundan başka külliyyatı kanuniyemiz ihtiyacatı milliyeye ve ilmi hukukun telakkiyatına göre yeni baştan ıslah ve ikmal olunacaktır.

Umde 5- 1. Aşar usulünde halkın şikayet ve mağduriyetini mucip olan nikat esaslı bir surette ıslah edilecektir.

2. Tütün ziraat ve ticaretini milletin azami nefine göre temin edici tedbir alınacaktır.

3. Müessesatı maliye çiftçilere, sanayi ve ticaret erbabına vesuîr bilcümle erbabı mesaiye kolaylıkla para ikraz edecek surette ıslah ve teksir olunacaktır.

4. Ziraat Bankasının sermayesi tezyit olunacak, çiftçilere daha kolay ve vasi yardım edilmesi temin edilecektir.

5. Memleketimiz çiftçiliğine ziraat makineleri ve vasi mikyasta idhal olunacak ve çiftçilerimizin alat ve edevatı ziraiyeden kolaylıkla istifade etmeleri temin kılınacaktır.

6. Mevaddı iptidaiyesi memleketimizde bulunan mamulat ve masnuatı memleket dahilinde vücuda getirmek için himaye ve teşvikat icrası ve mükafat itası suretlerle azami tedabir alınacaktır.

6. Müstacelen muhtaç bulunduğumuz demiryolları için heman teşebbüsat ve fiiliyata başlanılacaktır.

8. Tahsili iptidaide tedrisatın tevhidî ve bilumum mekteplerimizin ihtiyacatımıza ve asri esasata tevfiği ve muallim ve müderrislerimizin terfih ve ikdarı temin edilecektir. Vesuîti münasebe ile halkın tenvir ve talimine de tevessül olunacaktır.

9. Sıhhati umumiye ve muaveneti içtimaiyeye ait müessesat ıslah ve teksir edilecek ve sayı amel erbabını himaye edici kanunlar yapılacaktır.

10. Ormanlarımızdan terakkiyatı fenniye muvafık surette istifadeyi meadinimizin en nafi tarzda işletilmesini ve hayvanatımızın ıslah ve teksirini temin edecek esaslar vazolunacaktır.

Umde 6- Hizmeti fiiliye askeriye müddeti tenkis olunacaktır. Bundan başka okuyup yazma bilenlerin ve orduda okuyup yazmak öğretenlerin müddeti hizmeti bir derece daha azaltılacaktır.

Ordu mensubininin temini refahı bilhassa mütezemdir.

Umde 7- İhtiyat zabitanının hayat ve istikballerini kendilerine ve memlekete en nafi bir surette temin etmek esaslı bir hedefimizdir.

Müdafaa-i memleket ve istiklali millet uğrunda malul kalan mensubini askeriye ve efradı millet ile alelumum mütekaiddin ve itam ve eramilin zaruret ve sefaletlerine meydan bırakmayacak tedabir ittihaz olunacaktır.

Umde 8- Halk umurunun azami süratle intacı faal, muktedir, müstakim bir silsile-i memurinin kemali intizamla ve usul ve kanun dairesinde iş görmesine mütevakıf olduğundan sınıfı memurin bu noktai nazardan ikmal edilecek ve bütün şubabatı devlet daimi teftiş ve murakabeye tabi tutulacaktır. Diğer taraftan memurinin nasp, azil, terfih, masuniyet, mesuliyet, tekaüt ve taltifleri tesbit edilecektir.

Münevveranı memleketten ve mesaliki muhtelif erbabı ihtisasından şubabatı umuru devlette en nafi bir surette istifade edilmek mukarredir.

Umde 9- Harap olan memleketimizin süratle tamir ve ihyası zımında devletçe ittihaz olunacak tedabirden başka inşaat ve tamirat için yer yer şirketler teşekkülü teşvik ve temin ve ferdi teşebbüsleri himayeye medar olacak ahkam vazolunacaktır. Sulh hakkındaki noktai nazarımız: mali, iktisadi, idari istiklalimizi behemehal temin etmek şartile sulhün iadesine çalışmaktır. Bu şeraiti temin etmeyen sulh muahedesi kabul olunamaz" ⁸.

A-RMHC şubelerine gönderilen Dokuz Umde ve cemiyetin Halk Fırkası'na dönüştürülmesi kararı bazı tepkileri beraberinde getirmiştir. Bu tepkilerden biri de cemiyetin Trabzon şubesine attır. Trabzon'da eski vali Hamit Bey, Belediye Reisi Gazazade Hüseyin Efendi, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Trabzon şubesi reisi Barutçuzade Ahmet Bey ve O'nun oğlu Faik Ahmet Bey'in Trabzon'da çıkarmakta olduğu İstikbal gazetesi çevresinde muhalif çevre, bu gelişmeye tepki gösterdiler. Bundan önce de Trabzon MHC içinde çatışmalar devam etmekteydi. M. Kemal'e yönelik bu tepkilerin bir nedeni de hemen hemen aynı günlerde Trabzon milletvekili ve İkinci Grup'un liderlerinden Ali Şükrü Bey'in Topal Osman tarafından öldürülmüş olmasıdır. Trabzon MHC içinde, A-RMHC'nin Halk Fırkası'na dönüştürülmesine karşı çıkanlar, cemiyetin

⁸ Bu beyanname, 8 Nisan 1923 tarihinde A-RMHC Reisi Gazi Mustafa Kemal imzasıyla yayınlanmıştır. Bkz. Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV (1917-1938), Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü yay., Ankara, 1964, ss. 488-490. Beyannamenin tam metni için ayrıca bkz. Tunaya, age., ss. 580-582; Tunçay, age., ss. 354-356; Giritlioğlu, ss. 31-33.

partiyeye dönüştürülmesini kişisel bir yönetime gidiş ve aynı zamanda cemiyet tüzüğüne aykırı bir uygulama olarak değerlendirmişlerdir⁹. Bunun üzerine Trabzon'a iki milletvekilinden oluşan bir soruşturma heyeti gönderilmiş ve soruşturma sonucunda muhalif grup görevden uzaklaştırılmış ve onların yerine yeni bir yönetim getirilmiştir¹⁰.

1923 seçimlerinin A-RMHC'nin başarısıyla sonuçlanması, Halk Fırkası'nın kurulmasına olanak sağladı¹¹. Seçimlerin başarıyla sonuçlanmasından sonra, milletvekilleri Ankara'da toplanarak Halk Fırkası'nın tüzüğünü hazırlamaya başladılar. İlk toplantı 7 Ağustos 1923 tarihinde yapıldı. Toplantılar 11 Eylül 1923 tarihine kadar devam etti. Ağustos'taki ilk toplantıya o sırada seçim bölgelerinden Ankara'ya gelebilmiş 123 milletvekilinden 113'ü katılmış ve 10 milletvekili de toplantıya mazeretlerinden ötürü katılamamıştı. Toplantıda bir konuşma yapan M. Kemal, Milli Mücadele'nin başlamasını, Birinci Meclis'in açılışını ve o tarihten 1923 yılına kadar geçen süreci anlattı ve sonuç olarak Müdafaa-i Hukuk'un Halk Fırkası'na "inkılab edeceğini" belirtti. Bu toplantı, Halk Fırkası adı altında yapılan ilk toplantıdır. İkinci toplantı, 9 Ağustos tarihinde yapıldı ve önceki toplantıda üyelere dağıtılmış olan Halk Fırkası

⁹ Tunçay, age., s. 53; Mahmut Gologlu, *Cumhuriyete Doğru (1921-1922)*, Ankara, 1971, ss. 277-281; Mahmut Gologlu, *Türkiye Cumhuriyeti (1923)*, Ankara, 1971, ss. 191-193.

Faik Ahmet Barutçu'ya göre, "Ulusal Savaşın zaferle sonuçlanması üzerine, Trabzon Milletvekili Ali Şükrü'nün boğulması ile başlayan ve de Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin tüzüğündeki açık yargıya karşı olarak zaferden sonra toplanıp, Cemiyetin yeni yönünü belirlemesi gereken kongre yerine, Mustafa Kemal Paşa'nın bir buyruğuyla Cemiyetin Halk Fırkası'na dönüştürülmesiyle, burunyle kişisel yönetime doğru yol alan dönem; önce siz Trabzon Müdafaa-i Hukukçuları, uğrunda savaştığımız ve onlarla kurtulduğumuz ulus egemenliği, ulus yönetimi ve ulusun tam özgürlüğü gibi güzel ilkeleri savunma yolunda bir cephe almamıza bizi yöneltmişti. Ulusal Savaş zaferinden sonra, bir yandan o savaş aleyhindeki kişilerin, geçmişlerini unutturmak için hoş görünmeye çalışarak hizmet sunmaları, bir yandan da Bizanstan kapıkullarının getirdiği kötü ruhu Anadolu'nun temiz havasına aşılamaları ile başlayan yoğun dalkavukluk içinde Atatürk'ün yolu, demokrasi edebiyatıyla yaldızlanmış, bir kişisel yönetim yolu oldu. Demokrasi yolunu İnönü açıyor". Atatürk, bu yolu kapamıştı. İnönü döneminde gidilen yön değişmiştir. Bkz. Faik Ahmet Barutçu, *Siyasi Anılar (1939-1954)*, Milliyet yay., İstanbul, 1977, s. 308 ve bu konuda ayrıca bkz. s. 526. Atatürk'ün muhaliflerinden olan Barutçu, Atatürk'ün ölümünden sonra İnönü'nün Cumhurbaşkanı olmasıyla politik hayata dönmüş ve milletvekili olmuştur.

¹⁰ Tunçay, age., s. 53; Gologlu, *Cumhuriyete Doğru*, ss. 192-193. Trabzon'a gönderilen milletvekilleri Damar Arıkoğlu ve Refik Şevket İnceydi.

8 Nisan 1923 tarihinde Dokuz Umde'yi yayınlayan M. Kemal, aynı gün, A-RMHC örgütlerine gönderdiği bir yazıda, cemiyet üyelerini seçim çalışmalarına katılmaya çağırmakta ve şunları söylemektedir: "Eğer ümidimiz vehile Müdafaa-i Hukuk teşkilatımızın müteahap ve mutemeleri milletin arasına nail olurlarsa utiye Büyük Millet Meclisinde Halk Fırkası namı altında memleketin idaresi mesuliyetini deruhte edeceklerdir. (...)

Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ve azaları ben reisiniz dahil olduğum halde hepimiz umdelerimizi milletimize neş ve izah edelim. (...) İtimadınıza mütemadiyen isbatı liyakata çalışmış reisiniz sıfatile cümlelerinizi yekvücut olarak intihap mesaisine davet ediyorum. Sizinle daima ittibattayım". Bkz. ATTB IV, ss. 491-492. M. Kemal, Trabzon'da meydana gelen olaylar nedeniyle Trabzon ahalisi için ayrıca bir seçim beyannamesi yayınlamıştır (ss. 496-497).

Trabzon Muhafaza-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ergun Aybars, "Trabzon Muhafaza-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti ve Ali Sait Paşa Tahkik Heyeti", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, sayı 2, 1984, ss. 159-201.

¹¹ Esat Öz'e göre, seçimlerden A-RMHC'nin başarıyla çıkması, Halk Fırkası'nın kurulmasına halkın onay verdiği anlamına gelmektedir. Öz, age., s. 86.

nizamnamesinin incelenmesine başlandı¹². Nizamnamenin incelenmesi 9 Eylül 1923 tarihine kadar devam etti. 9 Eylül'de yapılan *"umumi bir toplantıda"* Halk Fırkası nizamnamesi kabul edildi¹³. 11 Eylül 1923 tarihinde yapılan toplantıda genel başkanlık ve yönetim kurulu seçimleri yapıldı. Halk Fırkası reisliğine TBMM reisi Mustafa Kemal seçildi¹⁴. Partinin kuruluş dilekçesi, 23 Ekim 1923 tarihinde İçişleri Bakanlığı'na M. Kemal imzasıyla sunuldu¹⁵. Bu dilekçenin verilmesinden kısa bir süre sonra, 29 Ekim 1923 tarihinde M. Kemal'in Cumhurbaşkanı seçilmesi üzerine, M. Kemal, Başbakan İsmet Paşa'ya gönderdiği 19 Kasım 1923 tarihli yazıda Halk Fırkası reisliğine vekalet etmesini istiyor ve şunları söylüyordu: *"Halk Fırkası Reisi Umumiliği ile fiilen iştigale vazifei haliyem müsait olmadığından zatı devletlerini tevkil ediyorum"* ¹⁶.

¹² Yirmi Yıl İçinde Cumhuriyet Halk Partisi, s. 16. Parti tüzüğünün 7 Ağustos tarihinde yapılan ilk toplantıda katılanlara dağıtılması, tüzüğün daha önceden hazırlandığını ve toplantılara katılanlara sadece tüzüğü tartışmanın kaldığını göstermektedir.

¹³ Yirmi Yıl İçinde Cumhuriyet Halk Partisi, s. 16. Parti tüzüğünün kabul edildiği 9 Eylül 1923 tarihi, İzmir'in kurtuluşunun 1. yılına rastlamaktadır. İleriki yıllarda ilk genel kongresi olarak Sivas Kongresi'ni kabul eden CHP, bu sayede Milli Mücadele ile kurduğu *"bağlantıyı"*, kuruluş tarihi olarak 9 Eylül 1923 tarihini kabul ederek, Milli Mücadele ile bağlantısına ilişkin vurgusunu devam ettirmiştir. Kurulduğu günden günümüze kadar geçen süreç içerisinde -tek parti dönemi başta olmak üzere-, kurulduğu tarih olarak 9 Eylül 1923 tarihini kabul etmekte ve bunu *"özenle"* vurgulamayı sürdürmektedir.

CHP'nin kuruluşuna ilişkin olarak, 9 Eylül 1923 tarihinin dışında bazı tarihler de verilmektedir. 11 Eylül 1923 tarihinde parti genel başkanı ve yönetim organlarının seçilmesi nedeniyle, bu tarih de kuruluş tarihi olarak kabul edilebilmektedir (Örn. bkz. Tunaya, age., s. 557). Bazıları ise, partinin kuruluşuna ilişkin İçişleri Bakanlığı'na verilen 23 Ekim 1923 tarihli kuruluş dilekçesi benimsemektedir. (Örn. bkz. Mehmet Kabasakal, *Türkiye'de Siyasal Parti Örgütlenmesi (1908-1960)*, Tekin yay., İstanbul, 1991, s. 98).

CHP'nin kuruluş tarihine ilişkin olarak ayrıca bkz. Orhan Özacın, "CHP'nin Kuruluş Tarihi Üzerine", *Tarih ve Toplum*, 141/Eylül 1995, ss. 4-7.

¹⁴ İkinci TBMM, 11 Ağustos 1923 tarihinde ilk toplantısını yaptı ve M. Kemal TBMM reisliğine seçildi. 2 Ağustos 1923 tarihinde yapılan toplantıda çoğunluk sağlanamadığı için, ilk toplantı 11 Ağustos'ta yapılabildi.

¹⁵ Halk Fırkası, kuruluşundan yaklaşık bir yıl sonra, 10 Kasım 1924 tarihinde adının başına *"Cumhuriyet"* kelimesini ekledi. Bu tarihten bir hafta sonra da Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kurulmuştu. Cumhuriyet Halk Fırkası'nın adındaki *"fırka"* kelimesi Dil Devrimi sonrasında toplanan ilk parti kongresinde (Dördüncü Büyük Kongre, Mayıs 1935) *"parti"*ye dönüştü.

İçişleri Bakanlığı'na sunulan dilekçede *"Halk Fırkası nam ve unvanı ile; tesis ve teşkil ve musaddak nizamnamesi takdim edilen, siyasi cemiyetin kanunu mahsusuna tevfikan Türkiye dahilinde teşkilatta bulunmak üzere"* partinin kurulduğu ve idare heyetinin isimleri belirtilmektedir. Bu isimler şunlardır: Erzincan mebusu Sabit (Sagiroğlu), İstanbul mebusu Dr. Refik (Saydam), İzmir mebusu Celal (Bayar), Erzurum mebusu Münür Husrev (Göle), Tekfurdağ mebusu Cemil (Uybaydın), Konya mebusu Kazım Hüsnü, İzmit mebusu Saffet (Ankan), Diyarbakır mebusu Zülfü. Partinin katibiumumisi (genel sekreteri) Recep (Peker) ve parti genel başkanı Mustafa Kemal. Bkz. Giritlioğlu, age., s. 39.

Bu listede İsmet Paşa'nın (İnönü) adının yer almaması çeşitli yazarlarca anlamlı bulunmuş ve bu konuya dikkat çekmişlerdir. Örneğin Celal Bozkurt bu konuda şunları söylemektedir: Parti'nin kurucuları arasında *"siyasi hayatımızın çeşitli kademelerinde önemli roller oynamış bir çok zevatin ismi bulunmasına rağmen, değişmez Genel Başkan İ. İnönü'nün ismine rastlanılmamaktadır"*. Bkz. Celal Bozkurt, *Siyaset Tarihimizde Cumhuriyet Halk Partisi, Dunu, Bugünü, İdeolojisi (Siyaset İlmi Açısından Bir İnceleme)*, Ankara (?), 1968 (?), s. 23.

İçişleri Bakanlığı'na verilen dilekçede partinin yönetim kurulu arasında gerçekten İsmet Paşa'nın adına rastlanılmamaktadır. Ancak, T. Z. Tunaya partinin 1923 yılındaki ilk idarecileri arasında İsmet Paşa'yı almaktadır (age., s. 558). Bunun nedeni de, Mustafa Kemal'in 23 Ekim 1923 tarihinden birkaç gün sonra (29 Ekim 1923) Cumhurbaşkanı seçilmesi nedeniyle, parti başkan vekilliği görevine Başbakan İsmet Paşa'yı getirmesi olsa gerektir.

¹⁶ ATTB IV, s. 516. CHF'nin 1927 kongresinde kabul edilen tüzükle partinin değişmez genel başkanı olan M. Kemal ölümüne kadar genel başkanlık görevini yürütmüştür. Ancak, cumhurbaşkanı olması

İsmet Paşa, parti genel başkan vekilliğine atanmasının ertesi günü A-RMHC şubelerine bir genelge gönderdi. Genelgede önce Halk Fırkası'nın kuruluşuna kısaca değinilmekte ve artık A-RMHC şube yönetim kurullarının Halk Fırkası yönetim kurulları adı altında çalışmaya devam edeceği bildirilmekteydi¹⁷.

Böylece Halk Fırkası, A-RMHC'den devraldığı güçlü bir örgüte¹⁸, "Dokuz Umde"lik bir programa¹⁹ ve bir nizamnameye²⁰ sahip olarak kuruluşunda karşılaştığı ilk sorunları çözmüş oldu.

B. Halk Fırkası'nın Örgütlenişi

dolayısıyla bu görevinde kendisine İsmet Paşa vekalet etmiştir. Bununla birlikte M. Kemal, CHP kurultaylarına (1927, 1931 ve 1935) katılmış ve konuşmalar yapmış; bazen CHF genel başkanı olduğunu hatırlatma gereği duymuştur (SCF denemesi sırasında).

¹⁷ Yirmi Yıl İçinde Cumhuriyet Halk Partisi, s. 17; Giritlioglu, age., s. 41.

¹⁸ Ülkenin dört bir yanında bulunan A-RMHC şubeleri tabele değiştirerek Halk Fırkası örgütlerine dönüştüler. Bu dönüşümü yaşayanlardan biri de A-RMHC İzmir örgütüyüdü. İzmir il ve ilçe örgütlerinin Halk Fırkası örgütlerine dönüşümü hakkında A-RMHC İzmir il başkanı ve sonra da Halk Fırkası İzmir il başkanı olan Hacı Huseyin Bey'in (Oklem) yazışmaları ilgi çekicidir. Hacı Huseyin Bey'in evrakı **Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi**'ndedir (Dosya No. 1).

A-RMHC örgütlerinin Halk Fırkası örgütlerine dönüşmesi ile, partinin doğu ve güneydoğu illerinde de örgütü kurulmuş oldu. Ancak, Şeyh Said İsyanı'ndan sonra Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki bazı illerde parti örgütleri kapatıldı. Genel merkezce belirlenen milletvekilleri parti örgütü olmadan yapılan seçimler sonucunda bu illeri temsil etti.

1936 yılında ülkedeki 62 ilin (Bkz. TC Dahiliye Vekaleti Vilayetler İdaresi Umum Mudurluğu, **İdare Taksimatı 1936**, Ankara, 1936) ancak 50'sinde CHP örgütü vardı. CHP örgütünün olmadığı iller Beyazıt, Bingöl, Bitlis, Diyarbakir, Elaziz, Hakkari, Mardin, Muş, Siirt, Tunceli, Urfa ve Van'dır. (Bkz. **CHP Broşürü (?)**, İstanbul, 1937 (?), broşürün sonunda verilen haritadan). Bu illerdeki örgütlerin nasıl ve ne zaman kapatıldığı hakkında kesin bilgiler yoktur. Bir tek CHF Urfa il örgütünün 1924-1926 yıllarındaki çalışmalarına ilişkin bilgi vardır. Bkz. Başar Başarır, "Urfa'da Cumhuriyet Halk Fırkası", **Toplumsal Tarih**, sayı 21, Eylül 1995, ss. 6-12. CHP'nin örgütünün olmadığı iller hakkında ayrıca bkz. Cemil Koçak, **Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)**, Yurt yay., Ankara, 1986, s. 403.

¹⁹ CHF gerçek anlamda bir programa Dokuz Umde'nin yayınladığı tarihten (1923) 8 yıl sonra, CHF Üçüncü Büyük Kongresi'nde kavuşacaktır.

²⁰ Bu nizamname, CHP'nin kuruluş tarihi olarak kabul edilen 9 Eylül 1923 tarihinde kabul edilmiştir. Bu nizamnamede parti genel başkanlığına ilişkin olarak 5. madde'de "Halk Fırkası Umumi Reisini hal-i içtimada bulunan Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin azası meyanında Büyük Kongre intihab eder. Vazife-i riyaset tecciden intihab olunacak Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin içtimaa ibtidarını müteakib ilk in'ikad edecek Büyük Kongre'ye kadar devam eder. Umumi Reis'in tekrar intihabı caizdir" denilmektedir. Bkz. **Halk Fırkası Nizamnamesi**, (Türkiye Büyük Millet Meclisi'ndeki Halk Fırkası Azaları tarafından Bilmuzakere Hey'et-i Umumiyesi 9 Eylül 339 Tarihinde Kabul Olunmuştur), Ankara (?), 1339, s. 1-2.

Partinin 1923 nizamnamesindeki genel başkanın "*seçilebilirlik*" esasının yerini 1927 nizamnamesinde genel başkanın "*değişmezlik*" almıştır. Partinin "*umumi esaslar*"ı (cumhuriyetçi, milliyetçi, halkçı, devlet ve millet işlerinde din ve dünya işlerinin tamamıyla ayrılığı -adı konmasa da laiklik-, milli egemenlik ile sınıf ayrılığının reddi) sayılırken, 6. madde'de "*Cumhuriyet Halk Fırkası'nın umumi reisi; Fırkanın banisi Gazi Mustafa Kemal Hazretleridir*" denilmekte ve 7. madde de hiçbir şekilde değiştirilemeyeceği belirtilmektedir. Bkz. **Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi**, (15 Teşrinievvel 1927'de İn'ikad Eden Cumhuriyet Halk Fırkası Büyük Kongresi'nin 22 Teşrinievvel 1927 Tarihli İçtimanda Bilmuzakere Kabul Olunmuştur), Ankara, 1927, ss. 3-4.

Fırkanın 1931 tarihli nizamnamesinde ise, partinin genel başkanının değişmezliği şu şekilde açıkça ifade edilmiştir: "*Cumhuriyet Halk Fırkası'nın daimi Umumi reisi, Fırkayı kuran GAZİ MUSTAFA KEMAL Hazretleridir*" (madde 2). Bkz. **CHF Nizamnamesi ve Programı**, Ankara, 1931, s. 3.

Halk Fırkası kurulduğu 9 Eylül 1923 tarihinden iktidarı kaybettiği 14 Mayıs 1950 tarihine kadar, 27 yıllık bir dönem süresince, ülkenin "hükümet partisi" ve genellikle de "tek partisi" oldu.

Partinin 1923 tarihli nizamnamesinde, Halk Fırkası'na girmenin on koşulu olarak "halkçı" olmak gerektiği belirtiliyordu²¹:

"Madde 1- Halk Fırkası; Cemiyetler Kanunu mucibince teşekkül etmiş, siyasi bir cemiyettir. Gayesi; milli hakimiyetin, halk tarafından ve halk için icrasına rehberlik etmek ve Türkiye'yi asri bir devlet haline yükseltmek ve Türkiye'de bütün kuvvetlerin fevkinde kanunun velayetini hakim kılmaya çalışmaktır.

Madde 2- Halk Fırkası nazarında halk mefhumu, herhangi bir sınıfa münhasır değildir. Hiçbir imtiyaz iddiasında bulunmayan ve umumiyetle kanun nazarında mutlak bir müsavatı kabul eden bütün ferdler halktandır. Halkçılar, hiçbir ailenin, hiçbir sınıfın, hiçbir cemaatin, hiçbir ferдин imtiyazlarını kabul etmeyen ve kanunları vaz'etmekdeki mutlak hürriyet ve istiklali tanıyan ferdlerdir".

Toplum üzerinde bir "vesayet", modernleştirici bir "rehberlik" kurmak isteyen Halk Fırkası'nın örgüt yapısı arasında bazı farklar olmakla birlikte İttihat ve Terakki'ye benzemektedir. CHP de İttihat ve Terakki gibi merkezîyetçi ve otoriterdir.

CHF, 1925 yılında mevcut bulunan il, ilçe, bucak ve ocak örgütlerinin yanısıra, ülkedeki 74 ili 14 mıntıkaya ayırdı. Parti, her mıntıkanın başına bir müfettiş atayarak, genel bir örgütlenmeye gitti²².

1936 yılına gelindiğinde CHP'nin 50 il, 342 ilçe, 1800 bucak ve 25941 ocak örgütü vardı. Ülke nüfusunun (16.158.018) % 7.7'si (1.237.504) partiye uyeydi²³.

1930 yılında girilen "güdümlü" çok partili rejim denemesinin başarısızlığa uğraması, Türk Devrimi'nin toplumsal tabanda henüz yeteri kadar kabul görmediğini gösteriyordu. 1929 yılındaki dünya ekonomik bunalımı, uzun savaş yılları nedeniyle ekonomik durumunu düzeltemeyen Türk halkını daha da güç durumda bıraktı. Ülkede 1930 yılına kadar üstyapıda gerçekleştirilen yenilikler halkın günlük yaşamında gözle görünür bir iyileştirmeye yol açamadı; halk, cumhuriyet rejiminin nimetlerinden yararlanamadı. Çok partili yaşama geçilince de, halk hoşnutsuzluğunun bir göstergesi olarak muhalif partiyi, Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı destekledi²⁴. Aslında "güdümlü bir muhalefet" denemesi olan SCF denemesi, partinin umulanın ötesinde bir gelişme

²¹ Halk Fırkası Nizamnamesi (1339), s. 1. Parti tüzüğünün 1. maddesinde belirtilen amaçların benimsenmesine ek olarak, partiye üye olacakların yolsuzluklara karışmamış, Kurtuluş Savaşı'nın aleyhinde bulunmamış ve partiye birtakım çıkarları elde etmek amacıyla girmemiş olmak şartları aranıyordu. Bkz. Mete Tunçay, "Cumhuriyet Halk Partisi (1923-1950)", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, c. 8, İletişim yay., (ss. 2019-2024), s. 2019.

²² Tunçay, a.g.m., s. 2019.

²³ CHP Broşürü, arka kapaktaki haritadan.

²⁴ Tunaya, age.; Tunçay, age.; Çetin Yetkin, Atatürk'un Başarısız Demokrasi Devrimi, Serbest Cumhuriyet Fırkası, Toplumsal Dönüşüm yay., İstanbul, 1997; Walter F. Weiker, Political Tutelage and Democracy in Turkey, The Free Party and Its Aftermath, Leiden E.J.Brill, 1973.

göstermesi ve "*Gazi Hazretleri'nin muhalefeti*"²⁵ olmaktan çıkmaya başlaması üzerine, kısa sürede politik hayattan çekilmek zorunda kaldı.

"*Devrim Partisi*" nin iktidarının tehlikeye düşmesi demek, devrimlerin de tehlikeye düşmesi demektir. Bunun yansısı dünya konjonktüründeki diğer değişimler de CHP'yi yeni arayışlara yöneltti. Otoriter ve totaliter rejimlerin dünyada gittikçe yayılmaları; Türk Devrimi'nin topluma benimsetilmesi ve kökleştirilmesi amacıyla CHP, eğitim/kültür ve ekonomi alanlarında topyekün kalkınma politikaları uygulamaya başladı ve bunların daha kolay ve hızlı bir şekilde gerçekleştirmek için otoriter bir yönetim kurdu.

İttihat ve Terakki'nin kültür kuruluşu olan Türk Ocakları kapatıldı (1931) ve onların yerine Halkevleri kuruldu (1932). Toplumsal muhalefet odağı olabilecek birçok dernek ve kuruluş ya kapatıldı ya da tamamıyla kontrol altına alındı. Halkevleri'nden başka Cumhuriyet ideolojisini destekleyecek Türk Tarih Kurumu, Türk Dil Kurumu gibi örgütler oluşturuldu. Bu yaygın eğitim kuruluşlarının dışında örgün eğitime yönelik olarak önce Köy Eğitimcileri Teşkilatı, sonra Köy Enstitüleri kuruldu.

Ekonomik alanda ise, 1920'lerde başlayan "*millileştirme*" politikaları geliştirilerek, 1930'ların başında devletçilik politikaları benimsendi ve hazırlanan sanayi planları ile hızlı bir şekilde sanayileşmeye yönelindi. Böylece, halkın refah düzeyi yükseltilecek ve bunun sonucunda halkın rejime ısındırılması sağlanacaktı.

1930'lu yıllarda parti-devlet özdeşliği gittikçe arttı. Recep Peker, CHP örgütüne 15 Haziran 1936 tarihinde gönderdiği telgrafta, kendisinin Atatürk tarafından CHP Genel Sekreterliği görevinden "*affedildiği*" ni bildirdi²⁶. Başbakan ve CHP Genel Başkanvekili İsmet İnönü, 18 Haziran 1936 tarihinde parti örgütüne ve valiliklere gönderdiği "*Beyanname*" de, "*Cumhuriyet Halk Partisi'nin memleketin siyasi ve içtimai hayatında güttüğü yüksek maksatların tahakkukunu kolaylaştırmak ve partinin inkişafını arttırmak ve hızlandırmak için bundan sonra parti faaliyeti ile hükümet idaresi arasında daha sıkı bir yakınlık ve daha ameli bir beraberlik temin edilmesine*" karar verildiğini bildiriyordu. Bu maksatla da, İçişleri Bakanı Parti Genel Sekreterliği'ne, tüm illerde de valiler parti il başkanlığına getirilmişti²⁷. Bu uygulama, 18 Haziran 1936 tarihinden 7 Haziran 1939

²⁵ Bu deyim, İngiltere'deki "*Majestelerinin muhalefeti*" deyiminden esinlenerek kullanılmıştır.

²⁶ CHP Genel Sekreterliği'nin 794 sayılı ve 15.6.1936 tarihli yazısı. Bkz. Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinin Parti Örgütüne Genelgesi, 1 İkincikanun 1936'dan 30 Haziran 1936 tarihine kadar, c. 8, (Gizlidir. İşe özgü ve özeldir. Parti bürolarında kullanılacaktır), Ankara, 1936, s. 19. Peker'in telgrafı şöyleydi: "*Her işde en doğruyu ve en iyiyi yapan Büyük Şefimiz Atatürk beni Parti Genel Sekreterliği ödevinden affettiler. Ellerimizde onun emanetini alarak tuttuğumuz vazifenin şekli ne olursa olsun hepimiz için en büyük şeref, son nefese kadar Kamalizmin eserin sadık hizmetkarları kalmaktadır (...)*".

²⁷ CHP Genel Sekreterliği'nin 795 sayılı ve 18.6.1936 tarihli yazısı. Bkz. Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinin Parti Örgütüne Genelgesi, c. 8, s. 20.

Valilerin parti il başkanlığına atanması üzerine, bazı yerlerde kaymakamlar da bu konuda verilen kararı yanlış anlayarak kendilerinin parti ilçe başkanlıklarına atandıklarını düşünerek, CHP ilçe başkanlıklarını devralmaya kalkmışlar; bunun üzerine CHP Genel Sekreterliği, Dahiliye Vekili ve CHP Genel Sekreteri Şükrü Kaya imzasıyla parti il ve ilçe başkanlıklarına şu yazıyı göndermiştir:

tarihine kadar devam etti²⁸ ve parti-devlet özdeşliği doruk noktasına ulaştı. CHP programında yer alan altı ilkenin 5 Şubat 1937 tarihinde Anayasa'ya girmesi, parti-devlet özdeşliğinin bir başka boyutunu göstermektedir. Bu çerçevede, Cumhuriyet rejiminin ilkeleri ile CHP'nin ilkeleri birbirinden ayrılmaz bir şekilde örtüşmektedir.

1923-1950 yılları arasında TBMM dönemleri ve CHP hükümetleri ile CHP'nin kurultayları, genel başkanları, genel başkan vekilleri ve genel sekreterleri ilişkin tablo şöyledir²⁹:

	TBMM Dönemleri	CHP Hükümetleri	CHP Kurultayları	CHP Genel Başkanları	CHP Genel Bşk.Vek.	CHP Genel Sekreterleri
1919			I. 4.9.1919			
1920	I. - 23.4.1920 (16.4.1923)	M. Kemal (Ataturk) Fevzi (Çakmak) Rauf (Orbay)				
1921		Fethi (Okyar)				
1922		İsmet (İnönü, 1-2) (30.10.1923)		M.K.(Ataturk)	İsmet (Inonu)	Recep (Peker) (1923 24)
1923	II. - 11.8.1923 (26.7.1927)	Fethi (Okyar) (22.11.1924)				Cemil (Uybadın) (1924 25)
1924		İsmet (İnönü, 3 7) (4.3.1925)				R.(Peker, 1925) Saffet (Arıkan) (1925 31)
1925						
1926						
1927	III. - 1.11.1927		II. - 15.10.1927			
1928						
1929						
1930						
1931	IV. - 4.5.1931 (23.12.1934)		III. - 17.5.1931			Recep (Peker) (1931-35)
1932						
1933						
1934						
1935	V. - 1.3.1935 (27.1.1939)		IV. - 9.5.1935			
1936						
1937		Celal Bayar (1-2) 1.11.1937 vek. 25.11.1937			Celal Bayar	
1938		Usnomal I 26.12.1938		İsmet İnönü		Refik Saydam (1938 39)
1939	VI. - 3.4.1939 (15.1.1943)	Refik Saydam (1,2) (25.1.1939)	V. - 29.5.1939		Refik Saydam	Fikri Tuzer (1939 42)
1940						
1941						

"Manisa İlyönkural Başkanlığından aldığım bir yazıda Salihli Kaymakamının Parti Genbaşkur kararını yanlış anlayarak kasaba İlçeyönkural başkanlığını devraldığını ve bu yanlış muameleyi kendisinin derhal düzelttiği bildirilmektedir.

Partimizin memleketin siyasi ve içtimai hayatında güttüğü yüksek maksatların tahakkukunu kolaylaştırmak için Genbaşkurca neşrolunan kararnamenin 2 inci maddesine göre ancak vilayetlerde Valiler vilayet parti başkanlığına memur edilmiş olduklarından kaymakamların partide başkanlık ödevi almalarına izin verilmez". CHP Genel Sekreterliği'nin 827 sayı ve 22.7.1936 tarihli yazısı. Bkz. Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinin Parti Örgütüne Genelgesi, Temmuz 1936'dan 30 Birincikanun 1936 tarihine kadar, c. 9, Ankara, 1937, s. 6.

²⁸ CHP Genel Sekreteri A. Fikri Tuzer'in 1488 sayı ve 5.7.1939 tarihli yazısı. Bkz. Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinin Parti Teşkilatına Umumi Tebligatı, Temmuz 1939'dan Birincikanun 1939 tarihine kadar, c. 15, Ankara, 1940, s. 7.

²⁹ Tunçay, agm., s. 2022. Tunçay'ın verdiği listede, 1946-47 yılları arasında başbakanlık yapan Recep Peker'in bu dönemde, CHP Genel Başkan Vekilliği görevinde de bulunduğu belirtilmektedir. Halbuki, İnönü, Peker'e CHP Genel Başkan Vekilliği görevini vermemiştir. Peker'in başbakanlığı döneminde (VII. Kurultay'a kadar), bu görevde Şükrü Saraçoğlu bulunmuştur. Peker'in başbakanlığı döneminden 1950'ye kadar, başbakanlık ile CHP Genel Başkan Vekilliği'ni ayrı ayrı kişiler üstlenmiştir.

1942		Şukru Saraçoğlu (1, 2) (9.7.1942)		Şukru Saraçoğlu	M.Şevket Esendal (1942-45)
1943	VII. 8.3.1943 (14.6.1946)		VI. 10.5.1943		
1944					
1945					Nafi Atuf Kansu (1945)
1946	VIII. 5.8.1946 (24.3.1950)	Recep Peker (7.8.1946)	Olağanüstü II (10.5.1946)	Recep Peker	Hilmi Uran (1946-47)
1947		Hasan Saka (1,2) (10.9.1947)	VII. 17.11.1947	Hilmi Uran	Tevfik Fikret Silay (1947-50)
1948					
1949		Şemsettin Günaltay (16.1.1949)			
1950	IX.		VIII. 28.6.1950		Kasım Gülek (1950-59)

C. Tek Parti Döneminde CHP

CHP, 1925-1945 yılları arasında -bir ara dönem hariç- tek parti olarak ülke yönetimini elinde tuttu. CHP'nin egemen olduğu bu dönem, "tek parti yönetimi" olarak adlandırılmaktadır³⁰.

1923-1950 yılları arasında, 27 yıllık CHP iktidarı boyunca üç kez çok partili rejim denemesine girişildi. Bu girişimlerden ancak sonuncusu başarılı olabildi. 1924-25 yılları arasındaki Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası denemesi ülkenin içinde bulunduğu olağanüstü koşullar nedeniyle başarısız oldu³¹. Gerçekten de, bu tarihlerde ülke savaş ortamından yeni çıkmıştı ve ayrıca ülkenin ekonomik çöküntü içinde olması, geri kalmışlık, eğitim/kültür düzeyinin düşüklüğü ile yapılmakta olan ve yapılmak istenen devrimler, çok partili rejim denemesini başarısız kılmıştı³². Cumhuriyetin ilk yıllarında kişi başına düşen yıllık gelir 60 dolar civarında idi ve ülke genelindeki okuma-yazma oranı % 5-10 civarında idi. Geri kalmışlıktan kurtuluş, geç kalınmış bir modernleşme hareketiyle olabilecekti. Bu hareket, "hızlı ve zoraki bir modernleştirme" dir ve "otoriter" bir yönetimle "engelsiz ve sorunsuz" bir şekilde gerçekleştirilmeye çalışılacaktır.

Ülkede yaşanan modernleşme süreci CHF tüzüğünde de "tedrici" değişimlere yol açtı. Kökenlerini Ulusal Kurtuluş Savaşı'nda bulabilmenin mümkün olduğu halkçılık³³ ve milliyetçilik ilkelerinin yanı sıra cumhuriyetçilik ve laiklik ilkeleri Ekim 1927'de

³⁰ Türkiye'deki tek parti yönetimi hiçbir zaman süreklilik arzeden bir "rejim" haline gelmemiştir. Bu nedenle de genellikle "rejim" değil, "yönetim" olarak adlandırılmaktadır. Bkz. Tunçay, age.; Oz, age.

³¹ TpCF denemesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Tunçay, age.; Tunaya, age.; Erik Jan Zürcher, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, Bağlam yay., İstanbul, 1992; Omur Sezgin-Gencay Şaylan, "Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, c. 8. İletişim yay., ss. 2043-2051; Ahmet Yeşil, *Türkiye Cumhuriyeti'nde İlk Teşkilatlı Muhalefet: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, Hacettepe Univ. AİTE yayınlanmamış Doktora tezi, Ankara, 1992; Tekin Erer, *Türkiyede Parti Kavgaları*, Tekin yay., İstanbul, 1966; Ergun Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, c. I-II, Milliyet yay., İstanbul, 1997.

³² Bu ortamda kurulan TpCF, "erken" kurulmuş bir parti idi ve ayrıca "devrim" ortamında muhalif bir partinin varlığı CHF ileri gelenlerince "rejim" in tehlikeye sokulması anlamına geliyordu ve Şeyh Said İsyam da bu konuda "eşsiz" bir örnek oluşturuyordu.

³³ 18 Eylül 1920 tarihinde Birinci BMM'de Halkçılık Programı kabul edilmişti. Bu program hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Arar, *Atatürk'ün Halkçılık Programı ve Halkçılık İlkesinin Tarihçesi*, İstanbul, 1963.

toplanan CHF İkinci Büyük Kurultayı'nda parti tüzüğüne girdi. Mayıs 1931'de toplanan Üçüncü Büyük Kurultay'da kabul edilen tüzüğe, dört ilke ek olarak iki ilke daha, devletçilik ve inkılapçılık eklendi. Bu ilkeler, partinin "ana vasıflar" ı arasında yer almaktaydı.

Tek parti olarak ve tüm toplumsal kesimlerin temsilcisi olma iddiasının kaçınılmaz bir sonucu olarak CHP, yapı itibarıyla "homojen" bir parti değildi. Diğer benzer birçok tek partilerde de görüleceği üzere, parti ideolojik ve siyasal olarak "çok renkli" bir kimlik çizmekteydi. Parti üyelerinin ideolojik açıdan geniş bir yelpaze çizdikleri görülmektedir. Parti, o günün tanımlamalarına göre, sağ ve sol görüşleri, farklı düşüncelere sahip kişi ve grupları içerisinde barındırıyordu. Partinin ilk kuruluş yıllarında taşra örgütleri (il, ilçe, bucak ve ocak örgütleri) daha rahat bir hareket serbestisine sahipti. Sonraki yıllarda tek parti yönetimi pekiştikçe bu serbesti giderek ortadan kalktı. Hatta, parti örgütlerine genel merkezce gönderilen yazılı emirler, genellikle altışar aylık dönemlere göre kitaplaştırıldı ve bunların parti bürolarında bulundurulmaları istendi³⁴.

Milletvekili seçimleri iki dereceliydi. Birinci seçmenler (müntehib-i evveller), ikinci seçmenleri (müntehib-i saniler) seçiyor, onlar da milletvekillerini seçiyordu³⁵. Milletvekilleri, Atatürk döneminde genellikle Atatürk tarafından, İnönü döneminde genellikle İnönü tarafından belirleniyordu. Dönemin seçilen milletvekilleri arasında belli başlı aydınların yanısıra, köy kökenli kimseler de vardı.

Milletvekilleri, tek bir merkez tarafından belirlenmesine rağmen, tek tip'te insanlar değildi. Farklı ideolojik yapılanmalar, parti içinde görüş ayrılıklarına, çatışmalara yol açtı. CHP'nin taşra örgütleri, 1930'lu yıllarda parti merkezine baskılarını ancak yerel kongrelerdeki "dilek" lerle duyurabilmekteydiler. Partinin üst düzey yönetiminde, özellikle milletvekilleri arasında (CHP TBMM Grubu'nda) bulunan ideolojik ayırım ve

³⁴ Uyar, "...Cumhuriyet Halk Partisi...", s. 59. Parti örgütüne gönderilen bu genelgeler 1931 yılından 1945 yılına kadar geçen süre içerisinde 22 cilt olarak yayınlanmıştır. Bu 22 ciltlik ve 15 yıllık yazışmaların tamamı toplu olarak bir yerde bulunmamaktadır. Birer ikişer cilt olarak İzmir Milli Kutuphane, Ankara Milli Kutuphane, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi, Türk Tarih Kurumu Kutuphanesi, TBMM Kutuphanesi, Beyazıt Devlet Kutuphanesi ve İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı'nda bulunmaktadır.

Kendi kitaplığında 22 ciltlik bu serinin 11 cildinin aslı, diğer ciltlerinin de fotokopisi bulunmaktadır. Bu yazışmaların 11 cildini, Manisa İl Halk Kutuphanesi'nin demirbaştan düşülen ve yakılmakta olan kitapları arasından, 1992 yılında kurtarmıştım. Bu kitaplar, İl Halk Kutuphanesi'ne muhtemelen Halkevi Kutuphanesi'nden devredilmiş olsa gerektir. Kitapların üzerinde "TC Manisa Genel Kitaplık Müdürlüğü" kaşesi vardır. 22 ciltlik bu kitapların tamamının kapasının sağ üst köşesinde "Gizlidir. İye özgü ve özeldir. Parti bürolarında kullanılacaktır" ibaresi yer almaktadır. Manisa İl Halk Kutuphanesi'nden aldığımız 11 cildin tamamına kırmızı mürekkepli bir muhur basılmış olup, muhurde "TC Manisa Genel Kutuphanesi Müdürlüğü-1933" yazısı yer almaktadır. Muhrun kırmızı olması, kitapların gizliliğinin bir ibaresi (?) olsa gerektir.

Bu ciltlerden bazıları ABD'deki şu kutuphanelerde bulunmaktadır: Library of Congress, Princeton University Library, University of California Libraries.

³⁵ Seçim kanunu ve uygulamalar için bkz. Tarhan Erdem, *Anayasalar ve Seçimler (1876-1982)*, Milliyyet yay., İstanbul, 1982; Tevfik Çavdar, "Müntehib-i Sani"den Seçmene, Verso yay., Ankara, 1987; Şirin Tekeli, "Cumhuriyet Döneminde Seçimler", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, c. 7, İletişim yay., ss. 1797-1824.

görüş ayrılıkları, çatışmalar, hizipleşmeler dikkat çekicidir. CHP TBMM Grubu tutanakları ortada olmadığından³⁶, sınırlı kaynaklardan³⁷ edindiğimiz bilgilere göre, Meclis Grubu toplantıları, TBMM Genel kurulu toplantılarından daha hareketli, daha canlı, daha tartışmalı ve belki göreceli olarak daha "demokratik" geçmektedir.

Tek parti döneminde CHP içinde yaşanan ve kamuoyuna da yansıyan belli başlı hizipleşmeler ve yaşanan sorunlar şunlardı³⁸: 1930 öncesinde eski Bahriye Vekili İhsan Bey (Eryavuz), yolsuzluk ve rüşvet nedeniyle mahkum oldu. SCF denemesi sonrasında süreç içerisinde kapatılan Türk Ocakları yanlıları ile karşıtları arasında büyük tartışmalar yaşandı. Eylül 1930'da Mahmut Esat Bey'in (Bozkurt) Adalet Bakanlığı'ndan ayrılmasını, yine CHP'li bir milletvekili olan Yunus Nadi Bey (Abalıoğlu) büyük bir sevinçle karşıladı ve gazetesi Cumhuriyet'e sevincinin bir göstergesi olarak "Elhamdülillah" başlığını attı. Mahmut Esat Bey, bakanlıktan

³⁶ CHP TBMM toplantı tutanakları bugün ortada yoktur. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi'nde hala tasnif edilmekte olan CHP Arşivi evrakı arasında da bu tutanaklar yoktur. 12 Eylül 1980 öncesinde CHP TBMM Grup Başkanvekili olan Konya Senatorü Erdoğan Bakkalbaşı kendisiyle yaptığımız bir görüşmede, bu dönemde tüm CHP evrakının 12 Eylül döneminde kolilere doldurularak götürüldüğünü belirtti.

Cumhuriyet Arşivi'ndeki CHP Arşivi'nin kabataslak tasnifi incelendiğinde bu arşivin "ayıklanmış" olduğu ortaya çıkmaktadır. CHP Arşivi'nin geri kalan bölümünün ne olduğu konusu tartışmalı. Bazı kişi ve kuruluşlar, arşivin SEKA'ya gönderildiğini belirtirken, bazıları da yakıldığını ileri sürdüler. Bkz. Uyar, agm.

CHP TBMM Grubu toplantı tutanaklarından bazıları kitapçık olarak yayınlanmıştır. Yaptığımız araştırmalara göre bunların bazıları basılmıştır ve bunlar Cumhuriyetin ilk yıllarına aittir:

Halk Fırkası İçtimai (?), 8 Kanun-u sani 1340, Ankara, 1340 (1924), 39 s.

Halk Fırkası İçtimai, 10 Kanun-u sani 1340 Salı, Ankara, 1340 (1924), 39, 40 s.

Halk Fırkası İçtimai (?), 15 Kanun-u sani 1340, Ankara, 1340 (1924), 45 s.

Halk Fırkası İçtimai, 28 Kanun-u sani 1340 Pazar, Ankara, 1340 (1924), 59 s.

Halk Fırkası İçtimai, (Zabta girildiği zaman Muhtar Bey (Trabzon) kürsüde söz söylemekteydi), 2 Mart 1340, Ankara, 1340 (1924), 71 s.

Halk Fırkası Müzekkeratı, 25 Teşrin-i evvel Cumartesi, Ankara, 1340 (1924), 24 s.

Bu listenin hazırlanmasındaki yardımları nedeniyle Mete Tunçay, Zafer Toprak ve Nedret İşli'ye (Librairie de Pera, İstanbul, sahaf) teşekkür ederim. Burada, bu tutanaklardan ancak 6'sının kuyesini verebildik. Zafer Toprak kendisiyle yaptığım görüşmede basılan tutanak sayısının 8 civarında olduğunu söylemişti. Mete Tunçay kitabında (T.C.nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931), ss. 96-97 dipnot 64) bu tutanaklardan 4'üne atıfta bulunuyor. Tunçay'ın belirttiğine göre, Türkiye kütüphanelerinde bulunmayan bu tutanakların 8 Ocak 1924 ve 28 Ocak 1924 tarihli olanları ABD Stanford Üniversitesi Hoover Kurumu'nda, 2 Mart 1924 tarihli tutanağın SSCB Bilimler Akademisi (Moskova) Doğu Bilimleri Enstitüsü'nde bulunmaktadır. Yine Tunçay'ın belirttiğine göre, 8 Ocak 1924, 15 Ocak 1924 ve 28 Ocak 1924 tarihli olanları Selim İkin'in elinde bulunmaktadır. Selim İkin kendisiyle yaptığım görüşmede bu tutanakların kendisinde değil, Sabahattin Selek'te bulunduğunu söyledi. Librairie de Pera'dan Nedret İşli kendisiyle yaptığım görüşmede ellerinde bulunan 10 Ocak 1924, 28 Ocak 1924 ve 25 Ekim 1924 tarihli tutanakların kuyelerini verdi ve bu üç tutanağı ABD'ye sattıklarını belirtti.

CHP üzerine bir bibliyografya hazırlayan Orhan Özacun'un kitabında (Orhan Özacun, CHP Bibliyografya Denemesi, İstanbul, 1993) Halk Fırkası'nın Meclis Grup Tutanakları'nın adı geçmemektedir. O. Özacun'un kendi çabalarıyla yayınladığı bu bibliyografyanın yeni baskılarına parti grup toplantı tutanaklarını da ekleyeceğini umuyoruz.

³⁷ Dönemin basınında ve Ayın Tarihi'nde yer alan CHP TBMM Grubu'na ilişkin haberler son derece sınırlı ve özet niteliindedir. İçerik hakkında ayrıntılı bilgi vermekten uzaktır. Bu konuda daha çok anılarda (Hilmi Uran, Faik Ahmet Barutçu gibi) bilgi bulunmaktadır.

³⁸ CHP içindeki hizipleşmelere ilişkin bir yüksek lisans tezi de hazırlanmıştır. Tez "bilinenleri tekrar etmekte" ise de, bu bilgileri derli toplu vermesi bakımından önemlidir. Bkz. Selma Yıldız, Tek Parti Döneminde 1923-1938 Yılları Arasında CHP İçindeki Hizipleşmeler, Marmara Univ. SBE yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 1989.

ayrıldıktan sonra, önce ülkede yapılan yolsuzluklar üzerine giderek, unlü "*Hırsızlar, Teslim Olunuz!*" yazısını yazdı. Bunu takip eden dönemde, 1932-33 yıllarında yine Mahmut Esat Bey, CHP içindeki ve ülke genelindeki masonlara savaş açtı ve Mason derneklerinin kapatılmasında büyük rol oynadı³⁹.

Ekonomi politikalarının, bir başka deyişle devletçilik politikasının iki farklı yorumunun uygulanmasında İş Bankası grubu ile İnönü grubu çatıştı. İş Bankası grubu, önce İnönü'nün İktisat Vekili M. Şeref Bey'i (Özkan) tasfiye etti ve sonra da O'nun yerine kendi grubunun lideri olan M. Celal Bey'in İktisat Vekilliği'ne getirilmesini sağladı (1932)⁴⁰. Celal Bey'in İktisat Vekili olması ile İsmet Paşa önce kendi İktisat Vekili'ni kaybetti, ardından da Başbakanlığı Celal Bey'e kaptırdı (1937). Bayar-İnönü mücadelesinde, Atatürk'ün Bayar'ı tercih etmesinin en temel nedeni bu yıllarda ülkede sanayileşmeyi, ekonomik kalkınmayı ön plana alması yatar. Atatürk, Bayar'dan İş Bankası'nda gösterdiği başarıyı göstermesini beklemektedir. Atatürk-İnönü çekişmesinde, Atatürk, İnönü'nün yerine pekala ki partinin ağır toplarından olan Şükrü Kaya, Tefik Rüştü Aras gibi birini getirebilirdi.

Ekonomik politikalar çerçevesinde değerlendirilebilecek, hatta daha geniş bir şekilde değerlendirilmesi gereken bir başka konu da "Kadro Hareketi"dir (1932-1934). Kadro dergisinin imtiyaz sahibi CHP milletvekillerinden Yakup Kadri'dir (Karaosmanoğlu). Y. Kadri, bu yılların ekonomik yolsuzluk, devrim heyecanının sonmesi gibi belli başlı sorunları karşısında eleştirilerine çok daha önceden başlamıştı⁴¹. Dönemin basınında yer alan yazılarında bunu görmek mümkündür. 1932 yılında çıkmaya başlayan Kadro dergisinin Y. Kadri dışındaki diğer yazar kadrosu Şevket Süreyya (Aydemir), Vedat Nedim (Tör), İsmail Hüsrev (Tökin), Burhan Asaf (Belge) ve M. Şevki'den (Yazman) oluşmaktadır. Kadro Hareketi ile Türkiye'de ilk kez bir ekip, bir ideolojinin teorisyenliğini üstlendi. Kadroculara göre, Türkiye kazanmış olduğu Ulusal

³⁹ M. Esat Bozkurt hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ergun Aybars, "Mahmut Esat Bozkurt ve Masonlar", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, c. II, sayı 4-5, 1994-1995, ss. 245-262; Hakkı Uyar, "Türk Devrimi'ni Teorileştirme Çabaları: Mahmut Esat Bozkurt Örneği I-III", *Tarih ve Toplum*, sayı 119, Kasım 1993 ve sayı 120, Aralık 1993.

Bozkurt'un Mason localarının kapatılmasındaki rolüne ileride daha ayrıntılı olarak değinilecektir (Bölüm VII).

⁴⁰ Celal Bey, Kurtuluş Savaşı yıllarında da İktisat Vekilliği görevinde bulundu (1921). Cumhuriyetin ilanından sonra da İmar, İskan ve Mübadele Vekilliği yaptı (1924). 26 Ağustos 1924 tarihinde, Büyük Taarruz'un ikinci yıldönümünde İş Bankası'nı kurdu. Bu nedenle fiili politik yaşamdan ayrıldı, ancak hiçbir zaman politikanın dışında kalmadı. Ekonomik kalkınmanın öncülüğünü yapan belli başlı kuruluşlardan birinin başında olması dolayısıyla, politikanın dışında kalması da düşünülemezdi. Ayrıca, İş Bankası yönetim kurulunda yer alan kişilerin önemli bir bölümü partili milletvekilleri idi. Celal Bey, 1932'de fiili olarak politik yaşama döndüğünde arkasında İş Bankası'nın ekonomik başarılarının yarattığı destek vardı, ama Celal Bey parti içinde İnönü'nün sahip olduğu desteğe sahip değildi.

⁴¹ Yakup Kadri, Kadro dergisinin çıktığı yıllarda yazdığı ve yayınladığı (1934) romanı "*Ankara*"da, Milli Mücadele yıllarında vatan için savaşım veren bazı subay ve politikacıların daha sonraki yıllarda "*milli mücadele ruhu*"nu yitirerek, taahhüt işlerine girmelerini, arsa spekülasyonları yapmalarını üzümlerle anlatır. Bkz. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Ankara*, İletişim yay., İstanbul, 1996, 5. baskı. Y. Kadri, bu romanın devamı niteliğinde, 1940'larda geçen *Panorama*'yı yazmıştır. Bkz. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Panorama*, İletişim yay., İstanbul, 1987, 3. baskı.

Kurtuluş Savaşı ile tüm sömürge uluslara örnek oldu. Bağımsızlığın kazanılması ekonomik kalkınma ile tamamlanmalı ve bunun yani "*inkılabın ideolojisi*" yapılmalı; Türkiye bu alanda da sömürge uluslara örnek olmalıdır.

Kadroculardan B. Asaf, İ. Hüsrev, V. Nedim ve Ş. Süreyya Marksist kökenden geliyorlardı. Bir iddiaya göre, Kadrocular ve onların en önemli ideologu Ş. Süreyya, Bolşevik Devrimi'nin önemli isimlerinden ve ulusalcı tezleri olan Sultan Galiev'den etkinlenmişti⁴². Kadrocular, Marksist ideolojiyi benimsemekle beraber, Marksist terminolojiyi kullanıyorlardı. Onlara göre, "*temel çelişki*", "*sınıf çatışması*"nda değil, "*sanayileşmiş ülkeler-sömürge ülkeler çatışması*"nda vardı. İşçi sınıfı-Burjuvazi arasındaki çatışma dünya tarihini açıklamakta yetersizdi, bu ancak Avrupa tarihi için açıklayıcı olabilirdi⁴³.

Kadrocuların ileri boyutlarda uygulanmasını istedikleri devletçilik görüşü ve Kemalizm anlayışları, başta İş Bankası grubu olmak üzere ticaret burjuvazisinin, bir kısım gazete ve dergilerin ve CHP ileri gelenlerinin önemli bir bölümünün tepkisini çekti. Hatta, CHP Genel Sekreteri Recep Peker ve ekibi ile Kadrocular arasında "*resmi ideoloji*" oluşturma konusunda bir rekabet ve mücadele yaşandı. Alternatif bir resmi ideoloji yaratmaya ve yeni bir seçkinler grubu oluşturma girişiminde bulunan Kadrocular, Kemalizm'e sosyo-ekonomik bir yorum getirmeye çalışırken, Ülku dergisi etrafında toplanan Recep Peker ve ekibi, Kemalizm'e sosyo-kültürel bir içerik kazandırmaya çalışıyordu. Her iki kesimin ortak noktası, bir seçkinler grubu önderliğinde "*otoriter*" bir ideoloji oluşturmaktı. Kadro grubu, 1934 yılı sonunda Y. Kadri'nin Tiran'a elçi olarak gönderilmesi ile Kadro dergisini kapatmak zorunda kaldılar⁴⁴.

Recep Peker ise, Kemalizm'e Ülku dergisinde "*otoriter*" bir içerik kazandırmaya çalışırken⁴⁵, CHP'ye de yeni bir kimlik/faşizan bir kimlik kazandırmak amacıyla

⁴² Dolayısıyla Marksist kökenden gelen Kadrocuların ta başından beri ulusalcı görüşleri vardı. Bkz. Merdan Yanardağ, *Türk Siyasal Yaşamında Kadro Hareketi*, Yalçın yay., İstanbul, 1988. Kadrocular ile Sultan Galiev arasındaki ilişkiye Attila İlhan da çeşitli yazılarına değinmiştir ve değinmeye devam etmektedir. Bu konuda ayrıca bkz. Attila İlhan, *Hangi Atatürk*, Bilgi yay., Ankara, 1981. Ş. Süreyya'nın gençliğinde Türkçü/Turancı görüşleri benimsemesi, II. Meşrutiyet döneminin aydınlarının ve gençlerinin dünya görüşlerindeki bu düşüncenin yeri için bkz. Şevket Süreyya Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, Remzi Kitabevi yay., İstanbul, 1967.

⁴³ Yanardağ, age.; Hakkı Uyar, "Resmi İdeoloji ya da Alternatif Resmi İdeoloji Oluşturmaya Yönelik İki Dergi: Ülku ve Kadro Mecmualarının Karşılaştırmalı İçerik Analizi", *Toplum ve Bilim*, sayı 74, Güz 1997, ss. 181-193; İlhan Tekeli-Selim İlkin, "Türkiye'de Bir Aydın Hareketi: Kadro", *Toplum ve Bilim*, 24/Kış 1984; Naci Bostancı, *Kadrocular ve Sosyo-ekonomik Görüşleri*, Kültür Bak. yay., Ankara, 1990; Temuçin Faik Ertan, *Kadrocular ve Kadro Hareketi*, Kültür Bak. yay., Ankara, 1994; Şevket Süreyya Aydemir, age.; Ş. S. Aydemir, *İnkılap ve Kadro*, Remzi Kitabevi yay., İstanbul, 1990; *Atatürkçülüğün Ekonomik ve Sosyal Yönü Semineri*, (11-12 Ekim 1973, İstanbul-Maçka Otel), İstanbul İdari İlimler Akademisi'nin Cumhuriyete 50. Yıl Armağam.

⁴⁴ Uyar, agm.; Tekeli-İlkin, agm.; Temuçin, age.; Gülser Canıvar-Metin Heper, "Ülku ve Kadro Dergilerinde Yayınlanmış Bazı Makalelerde Beliren Devletçilik Anlayışı", *Bogaziçi Üniversitesi Dergisi*, c. 4-5, ss. 9-12.

⁴⁵ Uyar, agm. Bu konuya ileride daha ayrıntılı olarak değinilecektir.

girişimlerde bulundu⁴⁶. Atatürk bu gibi nedenlerin yanı sıra diğer bazı nedenlerin de etkisiyle⁴⁷ Recep Peker'in CHP Genel Sekreterliği görevinden aldı.

Kadrocuların dağılmasından ve Recep Peker'in görevden alınmasından sonra, görevden alınan ve üst düzey yönetim kademesinden uzaklaştırılan kişi İsmet İnönü oldu. Atatürk'le ekonomik politikalar ve dış politika konularında anlaşmazlığa düşen İnönü⁴⁸, Bayar'a nazaran bürokratik ve statükocu bir kimliği temsil ediyordu ve İnönü, Atatürk'le pek çok konuda karşı karşıya gelmeye başlamışlardı. Bunda yakın çevrelerinin de etkisi vardı.

Böylelikle; yani Kadrocular, Peker ve İnönü'nün tasfiyesiyle, Celal Bayar'ın liderliğindeki İş Bankası grubu ülkenin ekonomi politikalarının kontrolünü ellerine geçirmelerinin de ötesinde şeyler elde ettiler.

Haziran 1936'da CHP Genel Sekreterliği'ne getirilen İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, İnönü karşıtlığı ile tanınmıştı. Bu tarihte, henüz İnönü görevden alınmamıştı ve CHP örgütü, İnönü karşıtı Kaya'nın eline verilmişti⁴⁹. Kaya, İnönü'nün yanı sıra Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak'a da karşıydı. Şükrü Kaya ve diğer İnönü karşıtlarının tüm çabalarına rağmen, İnönü, Bayar ve Çakmak'ın desteğini alarak Atatürk'ün ölümünden sonra Cumhurbaşkanı seçildi. Böylece, "Ebedî Şef" dönemi sona ererken, "Millî Şef" dönemi başladı. İnönü'nün ilk işi önce Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras ve İçişleri Bakanı ve CHP Genel Sekreteri Şükrü Kaya'yı yeni kurulan Hükümet'e aldırılmaması oldu; İnönü daha sonra kendisine Cumhurbaşkanlığı'na seçilmesinde destek olan Bayar'ı başbakanlıktan uzaklaştırarak, kendisinin yakın adamı olan Refik Saydam'ı başbakanlığa getirdi. Atatürk'ün yakın çevresindeki Şükrü Kaya, Tevfik Rüştü Aras gibi kişiler milletvekilliğine yeni dönemde (1939 seçimleri) aday

⁴⁶ Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar II*, Yapı Kredi Bankası A. Ş. yay., İstanbul, 1973. Bu konuya ileride daha ayrıntılı olarak değinilecektir.

⁴⁷ Recep Peker, Parti Genel Sekreteri olarak sorumluluk sahibi olmamasına rağmen sık sık devlet işlerine karşıydı. Trakya Umumi Müfettişi Kazım Dirik'i görevinden aldırarak için uğraşır, sürekli olarak Atatürk'e şikayet ediyordu. Benzer bir durum, Parti müfettişi Hacim Muhittin Çarıklı'nın Kazım Dirik İzmir valisi iken vali üzerinde otorite kurmaya çalışması sırasında da meydana gelmişti. Atatürk, bu durumdan şikayetçiydi. O'na göre, "İttihat ve Terakki'nin başarısızlığa uğramasının en mühim sebeplerinden biri, idareyi mesullerden ziyade, gayrimesullerin eline bırakmış olmasıdır". Bu yüzden ülke, büyük ve ağır zararlara uğramıştır.

Parti örgütünün devlet işlerine karışmasından rahatsız olan Atatürk, 18 Haziran 1936 tarihindeki kararla, İçişleri Bakan'ını Parti Genel Sekreteri, valileri de parti il başkanı yaptı. Bunun yaratacağı zararların farkında olmakla beraber, bunun olumlu yanlarının da olduğunu düşünüyordu:

"... kararımız bir takım başka mahzurlar doğurabilir. Fakat muhakkak ki, bundan önce, mevcut olan en büyük, hatta feci mahsuru; yani kanun karşısında sorumsuz olan insanların Devlet işlerine hakim olması itiyadını ortadan kaldıracığı için getireceği fayda, o mahsurlardan daha büyük olacaktır.

... birçok zaruretler yüzünden şimdi zaten anormal bir durumda bulunuyoruz ve Devletin bunesinde, arzumuz hilafına, beliren arızayı bertaraf etmek için durmadan fikir ve gayret sarfediyoruz; elbet bir gün hedefimize varacak, Devlet idaresini en ileri bir şekilde ulaştıracağız. O güne kadar zarurlarımızı, hangi yoldan, nasıl ve ne miktarda azaltabilirsek o kadar kazanırız; kararımız işte bu cinsten bir tedbirdir". Bkz. Soyak, age., 483-492.

⁴⁸ Bu konuda örneğin şuraya bakılabilir: Soyak, age.; Koçak, age.

⁴⁹ Şukru Kaya, mason'du. 1935'te Mason Localarının kapatıldığı tarihte İçişleri Bakanı'ydı. Kaya, Atatürk'ün emriyle mason locaları kapatılırken bu konuda önemli bir rol üstlenmişti.

gosterilmezken, "Atatürk'ün muhalifleri" arasında yer alan Kazım Karabekir, Faik Ahmet Barutçu gibi kişiler milletvekili seçildiler⁵⁰.

İnönü'nün cumhurbaşkanı olmasından 6 ay kadar sonra, İçişleri Bakanı'nın CHP Genel Sekreteri, valilerin parti il başkanı olması uygulamasına Mayıs 1939'daki CHP Büyük Kurultay'ında (5. Kurultay) son verildi.

İnönü döneminin uygulamalarından biri de "Müstakil Grup" uygulamasıdır. Aslında bu uygulama, Atatürk döneminden beri (1931 sonrasında) uygulanmakta olan "müstakil mebusluk" uygulamasının bir devamı ve geliştirilmiş şeklidir. Bunun amacı; Meclis'te eleştiri ortamı yaratmak ve tek parti yönetiminin kontrolsuzluğunu gidermekti. Ancak, bu uygulama pek başarılı olmadı ve bir muhalif partinin eksikliğini dolduramadı. 1945-46 yıllarında, önce Milli Kalkınma Partisi (MKP), sonra da Demokrat Parti'nin (DP) kurulmasıyla, 1946 yılında Müstakil Grup uygulamasına son verildi⁵¹.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında CHP Genel Sekreterliği görevinde bulunan Memduh Şevket Esenal (1942-1945) -ki Mesleki Temsilci'lerdendir-⁵², partiye "sol" bir kimlik kazandırmak istedi⁵³. Aynı dönemde "solcu" aydınlar da partiye "sızmaya" başladılar⁵⁴. Hasan Ali Yücel'in Milli Eğitim Bakanlığı çevresinde ve Köy Enstitüleri'ndeki hümanist ve solcu aydınlar, çok partili yaşam sürecinde (1946-1950) olaylı bir şekilde tasfiye edildiler⁵⁵. İkinci Dünya Savaşı yıllarında Türkiye'de solcu/hümanist aydınlarla ırkçı/Turancı aydınların rekabeti ve mücadelesi yoğun bir şekilde yaşanmıştı; bu yıllarda Türkiye, dış politika alanında "Denge Oyunu"⁵⁶ oynamaktaydı.

İkinci Dünya Savaşı'nın hemen başında kurulan (1940) Köy Enstitüleri ve bunun arkasından yapılmak istenen Toprak Reformu, CHP'nin homojen bir yapıda olmadığını açık bir şekilde gösterdi. Köy Enstitüleri Kanunu'nun oylaması sırasında milletvekilleri

⁵⁰ İnönü'nün Atatürk muhalifleri ile barışma politikası için bkz. Koçak, age., ss. 68-71.

⁵¹ Uyar, "...Cumhuriyet Halk Partisi...", s. 59.

⁵² Mesleki Temsil görüşünün Türkiye'deki teorisyeni İttihatçı Kor Ali İhsan Bey'dir. Bu görüş, Birinci BMM'de savunuldu, ancak kabul edilmedi. Kabul edilmemekle birlikte, Türkiye'de sınıfların olmadığı, meslek gruplarının olduğu tezi buradan esinlenmiş olsa gerektir. İzmir İktisat Kongresi de (17 Şubat-4 Mart 1923) "mesleki temsil" esasına göre (işçi, çiftçi, tüccar ve sanayici temsilcileri) toplandı. Kongre'nin toplanmasına öncülük eden İktisat Vekili Mahmut Esat Bozkurt, mesleki temsil görüşünü benimseyenlerdendi. Bkz. Uyar, "Türk Devrimi'ni Teorileştirme Çabaları..."; İlhan Tekeli-Gencay Şaylan, "Türkiye'de Halkçılık İdeolojisinin Evrimi", *Toplum ve Bilim*, sayı, 6 7, Yaz-Güz 1978, ss. 44-110.

⁵³ Abidin Nesimi, *Yılların İçinden*, Gözlem yay., İstanbul, 1977.

⁵⁴ Bu konuda şuraya bkz. Aclan Sayılın, *Solun 94 Yılı (1871-1965)*, Ankara, 1968; Aclan Sayılın, *Türkiye'de Sol Hareketler (1871-1972)*, Hareket yay., İstanbul, 1972.

⁵⁵ Bu tasfiye sürecine Üniversite'deki solcu hocaların tasfiyesini de eklemek gerekir. Bu dönemde yaşanan tüm tasfiyeler için bkz. Uğur Mumcu, *40'ların Cadı Kazanı*, Tekin yay., İstanbul, 1990; Niyazi Berkes, *Unutulan Yıllar*, İletişim yay., İstanbul, 1997.

⁵⁶ Selim Deringil, *Denge Oyunu, İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası*, Tarih Vakfı yay., İstanbul, 1994.

tepkilerini "örtülü" bir şekilde gösterdi; birçok milletvekili oylamaya katılmadı⁵⁷. Milletvekillerinin tepkilerini "açık" bir şekilde göstermeleri Çiftçi Topraklandırma Kanunu sırasında oldu. Bu kanun'un Meclis'te görüşülmesi ve oylanması, Demokrat Parti'nin kuruluşunu hazırladı.

İnönü'nün Atatürk'ün muhalifleriyle barışma politikası çerçevesinde TBMM'ye soktuğu Kazım Karabekir, Köy Enstitüleri Kanunu görüşülürken en büyük tepkiyi gösteren kişilerin başında geliyordu; yine Karabekir, Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel ve İlköğretim Genel Müdürü İsmail Hakkı Tonguç'un tasfiyesinde ve Köy Enstitüleri için sonun başlangıcında önemli rol oynadı⁵⁸. O'ndan başka, Köy Enstitüleri'ne ve Çiftçi Topraklandırma Kanunu'na tepki gösterenlerin başında geniş arazi sahipleri, yani toprak ağaları geliyordu⁵⁹. Büyük arazi sahiplerinin muhalefeti, büyük burjuvazinin muhalefeti ile birleşerek, iktidar değişikliği ve doğrudan iktidar talebinde bulundu. Bürokrasi-burjuvazi'nin iktidar ortaklığını temsil eden ve iktidarı "dolaylı olarak", CHP ile birlikte elinde tutan burjuvazi; "Varlık Vergisi" gibi bir nedenden ötürü "sakıncalı" bir geçmişe sahip ve kendisi için de ileride tehlikeli olabilecek CHP iktidarından kurtulmak istedi. İktidarı "doğrudan" eline almaya yöneldi ve bu doğrultuda, 27 yıllık uzun CHP iktidarının yarattığı "bıkkınlık" ve İkinci Dünya Savaşı'nın yarattığı ekonomik sıkıntılar içinde bunalan geniş kitlelerin desteğini sağladı; Demokrat Parti kuruldu.

Böylece, 1923 sonrasında iktidarı elinde tutan ilerici asker-sivil bürokrat ve aydınların, ticaret burjuvazisinin ve geleneksel güçleri temsil eden toprak sahiplerinin iktidar ortaklığı parçalandı. Bu ortaklığın parçalanmasına rağmen, 1945 sonrasında da CHP, "homojen" bir kimlik kazanamadı. Partide, 1960'lara kadar büyük toprak sahipleri (örneğin Cavit Oral) ve ticaret burjuvazisinden (örneğin Fethi Çelikbaş) kimseler vardı. CHP, içerisinden önce DP, daha sonraki yıllarda (1960-1970'ler) Cumhuriyetçi Parti ve Güven Partisi gibi partiler çıkardıktan ve 1965 sonrasında "ortanın solu" ve "sosyal demokrat" bir kimlik kazanarak, belli ölçülerle "homojenleşebildi" ⁶⁰.

Çok partili yaşama geçiş partiden kopmaları hızlandırdığı gibi, parti içi muhalefeti de artırdı. CHP'nin otoriter kanadının temsilcilerinden olan Recep Peker Hükümeti'ne karşı, başta partinin genç milletvekilleri olmak üzere, partinin bazı ağır topları da "35'ler

⁵⁷ Görüşmeler sırasında Kanun'un yaratacağı sakıncalara dikkat çekenlerin başında Kazım Karabekir gelmektedir. Kanun, 278 milletvekilinin katılımıyla ve oybirliği ile kabul edilmiştir. Oylamaya katılmayan milletvekili sayısı 148'dir.

⁵⁸ Çok partili yaşama geçilen dönemin ilk yıllarındaki bu süreçte, İnönü, politik konjonktüre ayak uydurarak, Köy Enstitüleri'nin tasfiye sürecinin başlamasına ve Yücel ve Tonguç'un harcanmasına ses çıkarmamıştır.

⁵⁹ Çiftçi Topraklandırma Kanunu'na karşı çıkarak Demokrat Parti'nin kuruluşunun ilk işaretini veren Dörtü Takrir'i imzalayan dört kişiden ikisi geniş arazi sahiplerindendi (Adnan Menderes, Emin Sazak). Bui dört kişi arasında yer alan Celal Bayar, büyük burjuvaziyi temsil etmekteydi. M. Fuat Köprülü ise, bu iki kesimin de dışındaydı. Osmanlı İmparatorluğu döneminde sadrazamlık yapmış köklü bir aileden gelen bir akademisyen ve bürokrattı.

⁶⁰ Uyar, "...Cumhuriyet Halk Partisi...", ss. 59-60.

Hareketi" ni başlattı⁶¹. Recep Peker hükümeti, parti içi muhalefete ve DP muhalefetine dayanamayarak ve çok partili yaşama ayak uyduramayarak kısa sürede başarısızlığa uğradı.

D. İktidar Değişikliğine Doğru

Çok partili yaşama geçiş hem CHP, hem de ülkenin siyasal yaşamında önemli değişikliklere yol açtı. Milli Şeflik uygulaması ve Milli Şef deyimini ortadan kalktı; Değişmez Genel Başkanlık ilkesi CHP tüzüğünden çıkarıldı; iki dereceli seçim sisteminden tek dereceli seçim sistemine geçildi. Bu süreç içerisinde CHİP, elinde tuttuğu dizginleri yavaş yavaş bıraktı. Ancak, 1946-1950 yılları arasında sağlanan dönüşüm ve "*Beyaz İhtilal*" olarak tanımlanan siyasal iktidar değişikliği, birçok aksaklıkları ve sorunları beraberinde getirdi.

CHP'nin 1947 yılında toplanan 7. Kurultay'ından laiklik politikasının yumuşatılmasına ilişkin alınan kararlar kısmen de olsa parti içinden tepki gördü. Laiklik ilkesinin yumuşatılması çerçevesinde, okullarda din derslerinin okutulması, imam-hatip kurslarının, İlahiyat fakültelerinin ve Kur'an kurslarının açılması aşama aşama gerçekleşti⁶².

Bu dönemde Türkiye'nin dış politikasında da önemli değişimler meydana geldi. SSCB'nin Türkiye'den toprak talebi ve Boğazlar'dan üs istemesi, Türkiye'yi Batı Bloku'yla, daha doğrusu ABD'yle yakınlaştırdı. Türkiye'deki SSCB aleyhtarlığı hızlı bir anti-komünizm'e dönüştü. Soğuk Savaş döneminin başladığı bu yıllarda, Avrupa'da, özellikle de ABD'de anti-komünizm (ABD'deki adı Mc Charty'cilik) ve SSCB aleyhtarlığı paralel bir şekilde yayılıyordu. SSCB'nin Doğu Avrupa ve Balkanlar'daki yayılmacı politikaları, Türkiye ve Batı Bloku'nda yaşanan endişeleri haklı kılıyordu. Bu süreç içerisinde, Türkiye'de uygulanan anti-komünist politikalar çerçevesinde Şefik Hüsnü Değmer ve Esat Adil Müstecaplıoğlu'nun kurduğu iki sosyalist parti kapatıldı.

Türkiye, çok partili yaşama geçer geçmez ilk genel seçimleri 1946 yılının yaz aylarında yaşadı. CHP'liler tarafından yapılan seçim yolsuzlukları büyük tepki topladı. Oy sayımlarında yapılan usulsüzlüklerin yanısıra, sorunun temel nedenlerinden biri de seçim sistemiydi: Açık oy, gizli tasnif. 1950 seçimleri öncesinde, seçim kanunda yapılan değişikliklerle bu seçim sistemi değiştirildi. Gizli oy, açık tasnif esası benimsendi ve yargı güvencesi getirildi.

⁶¹ 35'ler Hareketi içinde yer alan milletvekilleri şunlardı: Ali Fuat Cebesoy, Tahsin Banguoğlu, Hamdullah Suphi Tanrıöver, Fahri Kurtuluş, Nihat Erim, Memduh Şevket Esenbal, İsmail Ruştü Aksal, Vedat Dicleli, Cavit Oral, Said Odyak, Muhtar Ertan, Nazif Ergün, Mahmut Nedim Gündüzalp, Sinan Tekelioğlu, Kasım Gülek, Tezer Taşkıran, Celal Sait Siren, Hasan Şükrü Adal, Kasım Ener, Avni Refik Bekman, Muhsin Adil Binal, Şevket Raşit Hatipoğlu, İhsan Hamit Tıgrel, Cevat Dursunoğlu, Hilmi Öztarhan, Ali Kemal Yıgıtoğlu, Sedat Çumralı, Suud Kemal Yetkin, Abdurrahman Melek, Hilmi Hakkioğlu, Osman Ağan, Kamil Kitapçı, Bekir Kaleli, Vehbi Sarıdal. Örneğin bkz. Hikmet Bila, *Sosyal Demokrat Süreç İçerisinde CHP ve Sonrası*, Milliyet yay., İstanbul, 1987, s. 169.

⁶² Çok partili yaşam sürecinde laikliğin gerilemesi ve İslamcılığın ilerlemesi için örneğin bkz. Doğan Duman, *Demokrasi Sürecinde Türkiye'de İslamcılık*, Eylül yay., İzmir, 1997.

14 Mayıs 1950 tarihinde yapılan seçimler çoğunluk sistemine göre yapıldığından, oy sayısı bakımından çok büyük fark olmamakla beraber, milletvekili sayısının TBMM'ye yansımaları açısından CHP, DP karşısında büyük bir yenilgiye uğradı. Seçimlerde DP, 4.241.393 (% 53.3) oy; CHP, 3.176.561 (% 39.9) oy almıştı. Yaklaşık % 13'lük bir oy farkıyla (yaklaşık bir milyon oy) seçimleri kaybeden CHP 69 milletvekili çıkarırken, DP 408 milletvekili çıkardı. DP'li milletvekilleri TBMM'nin % 84'ünü, CHP'li milletvekilleri ise % 14'ünü oluşturuyordu⁶³.

E. Genel Bir Değerlendirme

CHP, halktan kopukluk, İkinci Dünya Savaşı'nın yarattığı ekonomik sıkıntılar ve 27 yıllık uzun tek parti iktidarının yol açtığı yıpranmışlık nedeniyle seçimleri kaybederken, CHP Genel Başkanı olarak İsmet İnönü, seçim yenilgisini büyük bir olgunlukla kabul etti ve bu yenilgiyi en büyük zaferi olarak tanımladı.

CHP'nin tek parti yönetiminin "kalıcı" olup olmadığı; 27 yıllık iktidar süresince CHP'nin "demokrasi"yi hedefleyip hedeflemediği uzun yıllardan beri tartışılmaktadır. Bazı araştırmacılar, "tek parti diktatörlüğü" nün "kalıcı" olduğu ve "demokrasi"yi amaçlamadığını belirtmektedirler. Onlara göre, 1945 sonrasında çok partili yaşama geçiş, iç ve dış zorlamaların, ülke ve dünya konjonktüründeki değişmelerin bir ürünüydü. Tek parti yönetiminin uygulamaları hiçbir zaman demokrasiyi "kurma"ya yönelik değildi⁶⁴.

Bu grubun değerlendirmelerinin tam tersini ileri süren diğer bazı araştırmacılar da vardır. Örneğin Tarık Zafer Tunaya'ya göre, CHP bir "vesayet partisi"dir. Tek parti egemenliğinin hiçbir "hukuki" temeli yoktur ve bir başka partinin kurulması da hukuken yasak değildir. Ancak, bu yasak "fiili" olarak geçerlidir. Tunaya, bunu "fiili tek parti rejimi" olarak adlandırmaktadır. Bu tür partiler totaliter değildir; demokratik bir sistemin hazırlayıcılarıdır. Bunun da doğal bir sonucu olarak, kendi sonlarını kendileri hazırlamaktadırlar⁶⁵.

Maurice Duverger, CHP ve benzeri partileri "Hakim Parti" (1e parti dominant) olarak tanımlamaktadır. Duverger'ye göre, hakim parti rejimleri, tek parti ile çok parti

⁶³ Uyar, agm., s. 60; Bila, age., s. 187; Şirin Tekeli, agm., s. 1803.

⁶⁴ Bu konuda yapılan eleştiriler için birçok örnek vermek mümkündür. Biz burada bir "eski", bir de "yeni", iki örnek vermekle yetinelim: Bkz. Mete Tunçay, "Atatürk'e Nasıl Bakmak?", *Toplum ve Bilim*, sayı, 4, Kış 1977; Ahmet Demirel, *Birinci Meclis'te Muhalefet, İkinci Grup*, İletişim yay., İstanbul, 1994.

Mete Tunçay'ın bu yazısı o yıllarda birçok tepki çekmiş ve birçok eleştiriye yol açmıştır. Bunlardan biri için bkz. Niyazi Berkes, "Atatürk'ün Yöntemi ve Yönetimi 1-8", *Cumhuriyet*, 26 Ocak-2 Şubat 1979 (Yazı dizisi).

⁶⁵ Tarık Zafer Tunaya, *Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku*, İstanbul Univ. Hukuk Fak. yay., İstanbul, 1980, s. 314.

rejimleri arasındadır⁶⁶. Kemal H. Karpat da Duverger gibi, hakim (dominat) parti deyimini kullanmaktadır⁶⁷.

Sina Akşin'e göre, Türkiye'deki tek parti yönetimi diğer birçok Avrupa ülkesinden daha demokratiktir. Almanya (Hitler), İtalya (Mussolini), SSCB (Stalin), İspanya (Franko), Portekiz (Salazar) gibi totaliter ülkelerin çoğunlukta olduğu Avrupa'da, demokrasi ile yönetilen ülkelerin sayısı son derece azdı: Başta İskandinav ülkeleri olmak üzere, İngiltere, Fransa, İsviçre, Finlandiya.

Birinci ve İkinci Dünya Savaşı arasındaki dönemde Avrupa'da otoriter ve totaliter yönetimler son derece yaygındı ve olağandı. Belki, Atatürk'ün tek parti yönetimini de diktatörlük denilebilir. Ancak, bu diktatörlük diğer diktatörlüklerden tamamen farklıdır; çok daha "ehlven" dir. Bütüncül (totaliter) olmadığı gibi, ırkçılık, azgın bir Yahudi düşmanlığı, azgın bir sol düşmanlığı da yoktur⁶⁸.



⁶⁶ Maurice Duverger, **Siyasi Partiler**, Bilgi yay., Ankara, 1993, s. 360; Tunaya age., s. 314.

⁶⁷ Kemal H. Karpat, "The Republican People's Party 1923-1945", **Political Parties and Democracy in Turkey**, (Edited by Metin Heper-Jacob M. Landau), London, 1991, (ss. 42-64), s. 42

⁶⁸ Sina Akşin, "Atatürk Döneminde Demokrasi", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, (Prof. Dr. Gundüz Ökçün'e Armağan), c. 47, sayı 1-2, Ocak-Haziran 1992, ss. 245-252.

IV. BÖLÜM

TEK PARTİ DÖNEMİ'NDE MUHALEFET (1925-1945)

A. Yurt Dışında Muhalefet

Türkiye'deki tek parti yönetimine muhalefet hareketi, 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan Lozan Antlaşması sonrasında 150'likler'in yurt dışına çıkarılmalarıyla başlar. Ulusal Kurtuluş Savaşı yıllarında düşmanla işbirliği yapmaları ve Ulusal Kurtuluş Savaşı aleyhinde faaliyetlerde bulunmaları nedeniyle, Ankara Hükümeti, Lozan Antlaşması hükümleri gereğince, bu anlaşmanın imza tarihine kadar geçen dönem için bir "genel af" ilanı zorunluluğu ile karşı karşıya kaldılar. Yapılan uzun pazarlıklardan sonra, 150 kişi, bu genel affın dışında tutuldular. Anlaşmaya bir protokolle eklenen konuya ilişkin maddeye göre, adları Türk hükümetince sonradan belirlenecek olan 150 kişi, Türkiye sınırları içindelerse sınır dışı edilecek, Türkiye dışında iseler ülkeye girmeleri önlenecekti. Yine bu maddeye göre, 150'liklerin Türkiye'deki malları dokuz aylık bir süre içinde kendilerince ya da vekillerince tasfiye edilmezse, bunların mallarının satımı hükümet tarafından gerçekleştirilecek; mallarının bedeli kendilerine ödenecekti.

Lozan Antlaşması'nın imzalanmasından 8-9 ay kadar sonra, Nisan 1924'te TBMM'de 150'likler konusu görüşülmüş, bu görüşmelerin ışığında Hükümet bir liste hazırlayarak Cumhurbaşkanı'nın onayına sunmuştur. Cumhurbaşkanı listeyi 1 Haziran 1924 tarihinde onaylamıştır.

150'liklerin sınır dışı edilmesi işleminin onaylanmasının üzerinden 3 yıl gibi uzun bir zaman geçtikten sonra, 28 Mayıs 1927 tarihinde 150'likler Türk vatandaşlığından çıkarıldılar.

Cumhuriyet'in 15. yılı olan ve Atatürk'ün öldüğü 1938 yılında, 150'likler, Atatürk'ün isteği ile TBMM'de kabul edilen 29 Haziran 1938 tarihli 3527 sayılı yasayla affedildiler, ülkeye dönmelerine izin verildi¹.

¹ 150'liklere ilişkin verdiğimiz bu kısa tarihçe için bkz. İlhami Soysal, *150'likler, Kimdiler, Ne Yaptılar, Ne Oldular?*, Gür yay., İstanbul, 1988. Soysal'ın 150'liklerle birlikte değerlendirilmesi gereken bir başka kitabı da şudur: İlhami Soysal, *Kurtuluş Savaşı'nda İşbirlikçiler*, Gür yay., İstanbul, 1985.

150'liklere ilişkin bir çalışmada Cemal Kutay, 150'liklerin yurtdışına çıkarılmaları olayını bir "facia" olarak değerlendirmekte; listenin hazırlanışını eleştirmekte ve listeye alınan birçok kişiye haksızlık yapıldığını ileri sürmektedir. Kutay'ın küçük bir kitapçık olan bu çalışması için bkz. Cemal Kutay, *Yüzellilikler Faciası*, Tarih Kütüphanesi yay., İstanbul, 1955. Kutay'ın bu çalışması yarım kalmış, kitabının ikinci cildi yazılmamıştır. Kutay'ın 1955'ten günümüze kadar geçen süreç içerisinde kitabının devamını neden yazmadığını bilinmemekle beraber; yazar, ikinci ciltte yer alacağını belirttiği konuları kitabının sonunda belirtmektedir: "*Neden yüz elli?-İlk listeyi kimler hazırladı?-Listede (ölüler)*

Burada, 150'liklerin Kurtuluş Savaşı yıllarında neler yaptıkları ve 150'likler listesinin nasıl hazırlandığı konularıyla TBMM'de bu konuda yapılan tartışmaları ele almayacağız. Burada ele alacağımız konu, 150'liklerin yurt dışında yürüttükleri muhalefet hareketidir². Ancak, yurt dışında yapılan muhalefet 150'liklerle sınırlı değildir. 150'liklerden başka da yurt dışında muhalif kimseler vardır. Burada onların da bazılarını değineceğiz.

1. Çerkes Ethem ve Kardeşleri

Kuvvayı Seyyare kumandanı Ethem ve ağabeyleri Reşit ve Tefik Beyler, Milli Mücadele'nin Kuvvayı Milliye döneminde önemli hizmetlerde bulundular. Ancak, düzenli ordunun kurulması sırasında, başta liderlik sorunu olmak üzere, birçok nedenden dolayı Ankara ile arası açılan Ethem ve kardeşleri, Birinci İnönü Savaşı sırasında Yunanlılar'a sığındılar.

Yunanlılara sığındıktan sonra kısa bir süre Çerkes ulusçuluğuna yönelen Ethem, bunun başarısız olmasıyla ve büyük ihtimalle Büyük Taarruz'dan sonra, Anadolu'dan ayrılarak Yunanistan'a geçti. Kuşçubaşı Eşref tarafından Almanya'ya götürüldü. Buradan Enver Paşa'nın yanına Türkistan'a gitmek istedi, fakat Enver Paşa'nın öldürülmesi üzerine bu isteği gerçekleşemedi³.

Nisan 1923'te başlayan Lozan barış görüşmelerinin ikinci kısmı sırasında, iki Ermeni grubuyla birlikte İsviçre'ye gitti. Bu konuda, Başbakan Rauf Bey (Orbay), Türk heyetini uyarmıştı. İsviçre'de hangi amaçla bulunduğu ve ne yaptığı bilinmeyen Ethem, daha sonra tekrar Yunanistan'a döndü (1923-1924). Şeyh Sait İsyanı'nın çıkmasından sonra edinilen bilgilere göre, Ağustos 1925'te, Ethem, Musul civarında aralarında Seyyid

olduğu anlaşılınca...-Eski hesapları görmek arzusu "Yarın tarih, bizi Anadolu'ya geçiren bu adamlardır" derse...-İkinci listeyi hazırlıyanlar...-Hisler neler yapabilir...-Gurbet yılları-Bayar'ın af layihasına itiraz edenler-Affa rağmen gelmiyenler...-Adaletin nabzı dinlenirse..."

150'liklerin affının eski bir İttihatçı olan Celal Bayar'ın başbakanlığı dönemine rastlaması dikkat çekicidir. 150'liklerin bir bölümünün eski İttihatçılar olduğu düşünülecek olursa, Bayar'ın ve 150'liklerinin bir bölümünün (Çerkes Ethem, Çerkes Reşit, Kuşçubaşı Eşref...) birbirlerine yakınlık duymaları son derece normaldir. Bu yakınlıktan dolayı olsa gerek, Çerkes Ethem, Bayar'ın başbakan olmasından kısa bir süre sonra O'na mektup yazmış ve Çerkes Reşit ancak, Bayar'ın Cumhurbaşkanı olmasından sonra ve O'nun izniyle ülkeye dönebilmiştir.

² Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde, Genç Osmanlılar ve İttihat ve Terakki üyeleri yurt dışında surgunde bulunmak zorunda kalmışlardır. Genç Osmanlıların ve İttihatçıların yurt dışında neler yaptıkları az çok bilinmekle ve bu konuda bazı araştırmalar yapılmakla beraber, aynı bilgi ve araştırma 150'likler için pek söz konusu değildir.

150'liklerin yurt dışındaki çalışmalarına, yayınlarına ilişkin birkaç istisnai örnek vardır. Mete Tunçay, **Tek-Parti Yönetimine Yurtdışından Muhalefet Eden Bir Yayın Organı: Arif Oruç'un Yarın'ı** (1933), İletişim yay., İstanbul, 1991; Mete Tunçay, "Zincire Vurulmuş Cumhuriyet", **Tarih ve Toplum**, 91/Temmuz 1991, s. 6. (CHP'ye karşı yurtdışında yürütülen muhalif harekete özellikle dikkat etmem konusundaki uyarısı için Mete Tunçay'a teşekkür ederim.); Sedat Bingöl, "Çerkez Ethem'e Dair Yeni Bazı Belgeler ve Değerlendirmeler", **Toplumsal Tarih**, sayı 40, Nisan 1997, ss. 35-43.

³ Bingöl, agm., s. 36.

Abdülkadir'in oğlunun da bulunduğu Kürt aşiret ileri gelenleriyle birlikteydi⁴. Türkiye'nin Irak Şehbenderliği'nin bildirdiğine göre, Ağustos 1926'da Bağdat'ta olan Ethem, burada Kürtleri tahrik etmekteydi. Ethem, daha sonra Musul'a giderek Şeyh Sait'in oğlu Ali Rıza ve bazı İngilizlerle görüşmüş; Musul'dan Kerkük'e geçmiş ve Şeyh Mahmut'la görüşerek Halep'e gitmişti. Halep'te Kürt aşiretleriyle ve Fransızlarla görüşen Ethem, bu görüşmeler sonunda Kürt aşiretlerine silah sağlama işini üzerine alarak, Türkiye'nin bastıracağı Kürt isyanlarını yeniden canlandırmayı amaçlıyordu. Ethem, 1925-30 yılları arasında çıkan birçok Kürt ayaklanmasına destek verdi ve onlarla ilişki içinde oldu. Büyük bir Kürt ayaklanması çıktığı taktirde, bu harekete önderlik etmeyi isteyen ve bu şekilde Ankara Hükümeti ile "yarım" kalmış iktidar mücadelesini sürdürmeyi ve başarıyla sonuçlandırmayı düşünen Ethem, bu amaçla bütün Türkiye'ye muhalif hareketlerle işbirliğine yönelmiştir. Ethem'in Türkiye aleyhindeki eylemlerinin finansmanını eski halife Abdülmecit, Taşnak ve Hoybun cemiyetleri ve bazı yabancı istihbarat örgütleri karşılıyordu⁵.

1930'lardan itibaren Kürt ayaklanmalarının etkisini yitirmesiyle birlikte, Ethem Ankara'ya karşı mücadelesinde kendisine başka müttefikler aramaya başladı. Türk-İtalyan ilişkilerinin en soğuk olduğu bir dönemde, 1936'da İtalyanlarla ilişkiye girdi⁶.

Yine Şubat 1936 tarihinde, Ethem'in ağabeyi Reşit Bey'in yazdığı bir bildiriye ordu içerisinde bir ihtilal hareketinin başlatılması istenilmekteydi. Reşit Bey çeşitli yollarla bu bildiriye ülkeye sokmaya çalışıyordu⁷. Reşit Bey'in bu girişimi karşısında, CHP Genel Sekreterliği il örgütlerine gönderdiği bir yazıda bu konuda partilileri uyarıyordu. Recep Peker imzasıyla, 28 Şubat 1936 tarihinde gönderilen yazı şöyleydi⁸:

"Çerkes Etemin kardeşi yüz elliliklerden Çerkes Reşit tarafından (sabık Osmanlı ordusu ümerasından ve eski Ankara Büyük Millet Meclisi azasından Saruhan mebusu Reşit) imzasile bazı zevata ve makamlara hezeyan dolu açık kartpostallar gönderildiği haber alınmıştır.

Gerek bu kartpostallardan ve gerek yine evvelce çerkes Reşit tarafından yazılmış olan Osmanlı ordusuna arizei ikaziyei adile beyannamelerinden oraya da gelmiş varsa

⁴ Bingöl, agm., s. 36. Çerkes Ethem'in Yunanistan'dan Musul'a ne zaman geçtiği bilinmemekte ve Şeyh Sait İsyanı ile bağlantısı hakkında herhangi bir bilgi elimizde bulunmamaktadır. Ancak, Ağustos 1925'te Musul'da bulunması, O'nun Türkiye'deki gelişmeleri yakından izlediğinin bir göstergesi olsa gerektir.

⁵ Bingöl, agm., ss. 36-37.

Aym tarihlerde (1935), Çerkes Ethem'in adamları Türkiye'nin güney sınırında girerek, Atatürk'e bir suikast girişiminde bulunmak istemişler; fakat, yakalanmışlardır ve olaya Urfa milletvekili Ali Saip Ursavaş'ın adı da karışmıştır. Bkz. Mahmut Gologlu, *Tek Partili Cumhuriyet (1931-1938)*, Ankara, 1974, ss. 169-174.

⁶ Bingöl, agm., s. 37.

⁷ Bingöl, agm., s. 37.

⁸ CHP Genel Sekreterliği'nin 689 sayılı ve 28.2.1936 tarihli yazısı. Bkz. *Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinin Parti Örgütüne Genelgesi, 1 İkincikanun 1936 dan 30 Haziran 1936 tarihine kadar*, c. 8, (Gizlidir. İşe özgü ve özeldir. Parti bürolarında kullanılacaktır.), Ankara, 1936, s. 32.

tesbiti ile bunların derhal hükümete tevdiini ve hükümetle birlikte birlik çalışılmasını rica ederim”.

29 Haziran 1938 tarihinde, TBMM'ce kabul edilen kanunla 150'liklerin affı sağlanmış ve bu takip eden günlerde 150'likler ülkeye dönmeye başlamışlardır. Ethem ve Reşit Beyler kendilerine tebligat yapılmadığını ileri sürerek, ülkeye dönmeyi reddetmişlerdir. Onların aksine olarak kardeşleri Tevfik Bey ülkeye dönmüş (1939); ancak, Ethem ve Reşit Beyler affın aleyhinde çalışmalarda bulunmuşlar ve 150'liklerin ülkeye dönmelerini engellemeye çalışmışlardır⁹.

Ethem, İkinci Dünya Savaşı yıllarında da eylemlerini devam ettirdi. Almanya'nın Yunanistan'ı işgal ettiği Nisan 1941 tarihinde, Ethem, Türkiye'nin doğu sınırlarında karışıklık çıkarmak amacıyla Fransızlardan Suriye'ye geçmek için izin istedi (Mayıs 1941), ancak umduğunu bulamadı. Bunun üzerine, Amman'a gitti, fakat Türkiye'nin girişimi üzerine burada tutuklandı. Bundan bir süre sonra Ethem, İngilizlerle ilişki kurdu ve İngilizler, gelişmeler çerçevesinde ondan yararlanmak amacıyla O'nu ellerinde tuttular (1942). İngilizler, 1944 yılının ilk aylarında Ethem'e para vererek, onu Kürdistan'ın kurulması çalışmalarında kullanmak istiyorlardı.

Ethem ömrünün sonuna kadar Ankara Hükümeti ile arasındaki iktidar mücadelesini sürdürmüş ve bu amacını gerçekleştirmek amacıyla kendine sürekli yeni müttefikler bulmuştur. Bu mücadeleyi sürdürürken, Celal Bayar'ın başbakan olmasından kısa bir süre sonra, 10 Aralık 1937 tarihinde Bayar'a bir mektup göndererek ülkenin içinde bulunduğu sorunları belirtmekte ve çözüm önerilerinde de bulunmaktadır. Ethem, eski silah arkadaşı olarak tanımladığı Bayar'a gönderdiği bu mektup dışında, 1921 tarihinden öldüğü 1948 tarihine kadar, Ankara Hükümeti ile ilişki kurmamıştır. Ethem'in Amman'da ölümünden sonra, ağabeyi Reşit ve oğlu AYTEK BEYLER, DP'nin iktidara gelmesi ve Celal Bayar'ın Cumhurbaşkanı olmasıyla ülkeye dönebilmişlerdir.

2. Arif Oruç

Arif Oruç'un Türkiye içindeki ve dışındaki muhalif hareket içinde önemli bir yeri vardır. Ülke içindeki muhalif harekete değinirken de Arif Oruç'tan söz edeceğiz. Arif Oruç, 150'liklerden değildir. 1913 yılında Tanin gazetesinde gazeteciliğe başlayan Arif Oruç, 1920 yılında "Yeni Dünya" gazetesini çıkarmaya başlamış; Büyük Taarruz'dan sonra, ilk olarak Antalya'da "Yeni İzmir", daha sonra İzmir'de "Yeni Turan" gazetelerini çıkarmıştır.

1929 yılında "Yarın" gazetesini çıkarmaya başladı ve gazetenin çıkmaya başlamasından bir süre sonra kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı destekledi. 1931 yılında çıkarılan Basın Kanunu çerçevesinde gazetesi kapanınca, "Mücadele" adında bir

⁹ Bingöl, agm., s. 37.

gazete çıkarttı; ancak bu gazetenin ilk sayısı hemen toplatıldı ve bundan sonra bir daha çıkamadı.

Arif Oruç, 1933 yılında ülkeyi terk etmek zorunda kaldı/ya da zorla yurt dışına çıkarıldı. "Yarın"ı broşür olarak yurt dışında çıkardı. Ağustos 1937'de ülkeye döndü; yargılandı ve beraat etti. Basın Kanunu'nda yapılan değişiklik sonucunda "Yarın" gazetesini 1946 yılında yeniden çıkarmaya başladı. Bu tarihe kadar Son Posta ve Tasvir gazetelerinde Ayhan takma adıyla tarihi ve edebi tefrikalar yazdı. Yarın gazetesini çıkardıktan bir süre sonra kapattı ve hayatını gazetelere tefrika yazarak sürdürdü. Ekim 1950'de vefat etti¹⁰.

¹⁰ Mete Tunçay yayına hazırladığı **Tek-Parti Yönetimine Yurtdışından Muhalefet Eden Bir Yayın Organı: Arif Oruç'un Yarın'ı (1933)** (İletişim yay., İstanbul, 1991) adlı kitabın başına Arif Oruç'un biyografisine ilişkin olarak **Bütün Türkiye** dergisinin Ekim 1950 tarihli 5. sayısında yer alan bir yazıyı koymuş. Mete Tunçay'ın belirttiğine göre, bu yazı daha önce Milliyet gazetesinde çıkmış. Tunçay'ın **Bütün Türkiye**'den aktardığı yazının başlığı şöyledir: "*Fikir ve Siyasal Hayatımızda Yeni Merhaleler Açmış Olan Kıymetli Mütefekkir ve Muharrirlerimizden Arif Oruç*". Dergide yer alan bu yazıda yazar belirtilmediği ve yazının altında "Milliyet" ibaresi yer aldığı için Mete Tunçay, "*Arif Oruç'un eski can düşmanı ve yeni patronu (Milliyet'in sahip ve başyazarı) Ali Naci Karacan tarafından kaleme alındığı anlaşılan bu yazının*" diyerek, yazının yazarının Ali Naci Karacan olduğu tahmininde bulunmaktadır. Halbuki bu yazı, Münir Süleyman Çapanoğlu'nundur. **Bütün Türkiye**'de yayınlanan yazının benzeri **İşte Babıali** adlı dergide Münir Süleyman Çapanoğlu imzasıyla yayınlanmıştır. Bkz. Münir Süleyman Çapanoğlu, "Ölümü Münasebetiyle ARİF ORUÇ", **İşte Babıali**, (Basın Mensuplarının Mesleki Siyasi Mecmuası), sayı 19, Eylül 1950, ss. 1-2, 7. (Derginin Eylül 1950 tarihli 19. sayısı Ekim ayının ortalarında çıkmış olmalıdır. Çünkü, Arif Oruç'un ölüm tarihi 9 Ekim 1950'dir. Bkz. "Arif Oruç Dun Sabah Vefat Etti", **Milliyet**, 10 Ekim 1950, s.1) Derginin kapağında Arif Oruç'un bir fotoğrafı vardır ve fotoğrafın altında "*Türk Basını cesur bir evladını kaybetti. Demokrasi Mücahidi ARİF ORUÇ*" ibaresi yer almaktadır.

Arif Oruç'a ilişkin verdiğimiz biyografik bilgi bu yazıdan yararlanılarak verilmiştir. Çapanoğlu, yazısında Arif Oruç'un tarihçilik yönünün yanısıra, sosyal davalar üzerinde duran özelliğinden söz etmekte; "*Debağlar Mahallesi*", "*Birkaç Kuruşun Mürteki*", "*Ferhat Onbaşı*" gibi romanlarının sosyal yaralarını inceleyen romanlar olduğunu ve benzerlerinin yazılmadığını belirtmektedir (s. 1).

Bütün Dünya dergisinde çıkan yazının **Milliyet** gazetesinden alındığı belirten ve yazarının Ali Naci Karacan olduğunu belirten Tunçay, 10 Ekim 1950 tarihli **Milliyet** gazetesine bakabilmiş olsaydı bu yazının yazarını yanlış vermeyecekti. Bu tarihli **Milliyet** gazetesinde, Arif Oruç'un ölüm haberinden (s.1) başka, Arif Oruç'a ilişkin iki yazı daha vardır. Bu yazılar şunlardır: "Ölümü Münasebetiyle ARİF ORUÇ", **Milliyet**, 10 Ekim 1950, s.4 ve "Arif Oruç'un Hal Tercümesi", **Milliyet**, 10 Ekim 1950, s.4. Bu iki yazıdan birincisi Münir Süleyman Çapanoğlu'nun **İşte Babıali**'deki yazısıyla hemen hemen aynıdır. **İşte Babıali**'deki yazıdaki bazı ekler buradaki yazının **Milliyet**'tekinden birkaç gün sonra yazıldığını göstermektedir. **Milliyet**'in 1. sayfasındaki Arif Oruç'un ölümüne ilişkin haberde, 4. sayfada yer alan, ama yazarları belirtilmeyen yazılara ilişkin şu bilgi yer almaktadır: "*Merhumun hal tercümesiyle arkadaşımız Münir Süleyman'ın Arif Oruç hakkında yazdığı bir yazı dördüncü sayfamızdadır*". Bu hal tercümesi de büyük ihtimalle Münir Süleyman Çapanoğlu tarafından yazılmış olmalıdır. **Bütün Türkiye**'deki yazı da bu iki yazıdan yapılan alıntılarla yazılmıştır.

Arif Oruç hakkında bilinen bilgiler son derece az ve hatta bazı bilgiler birbirini tutmamaktadır. Bunların en basit örneği Arif Oruç'un ölüm tarihine ilişkindir. Mete Tunçay, 9 Ekim 1950 tarihini verirken (Tunçay, age., s. 6), Yücel Özkaya, 1949 yılını vermektedir (Yücel Özkaya, Arif Oruç'un Milli Mücadele dönemine ilişkin Tasvir-i Efkar gazetesindeki yazılarını yeni haflerle yayınlamıştır. 1949 tarihini de burada vermektedir. Bkz. Yücel Özkaya, **Milli Mücadele'de Ege Çevresi**, Kültür Bakanlığı yay., Ankara, 1994, s. 1). Büyük Larousse ise, 1956 yılını vermektedir **Büyük Larousse**, c. 14, Gelişim yay., s. 8915 (Arif Oruç mad.). Arif Oruç'un ölüm tarihi, Tunçay'ın belirttiği gibi, 9 Ekim 1950'dir. Ayrıca bkz. **Milliyet**, 10.10.1950, s.1.

Mete Tunçay'ın kitabında şöyle bir bilgi yer almaktadır: "*Atatürk Nutuk'ta, Arif Oruç'un çıkardığı 'İslam-Bolşevik' gazetesi Yeni Dünya yazarlarından Nizamettin'i (Nizamettin Nazif Tepedelentioglu: 1901-1970) Arif Oruç'un 'hemsirezadesi' diye anlatır. Nizamettin Nazif merhum ise, Arif Oruç'un Babıali'deki lakabının 'dayı' ve kendi yeğenliğinin oradan galat olduğunu, bana bizzat söylemişti. Rahmetliye güvenmek caiz değildir, ama bu bilgi kırıntısım da üstümden kalmasın diye buraya kaydetmek istedim*" (Tunçay, age., s. 6). Tunçay, Nizamettin Nazif'e güvenmemekte gerçekten haklı. Çünkü,

Mete Tunçay'ın belirttiğine göre, 1933 yılında yılının ilk aylarında Arif Oruç yurtdışına, Bulgaristan'a sürüldü ve bir yıl kadar burada kaldı. "*Bulgaristan'da Türk Demokrat Fırkası'nın Kurtuluş Neşriyatı başlığı altında süreli ve süresiz yayınlar*" yaptı. 1933 yılının Mayıs ayında Şumnu'da haftalık bir dergi çıkardı. 30 Ocak 1934'ten 10 Temmuz 1934 tarihine kadar Sofya'da on günde bir çıkan bir gazete yayınladı. Arap harfleriyle yayınlanan her iki yayın da "*Yarın*" adını taşımaktaydı. Arif Oruç, Bulgaristan'da Mayıs 1934'te gerçekleştirilen darbeden sonra, Türkiye'nin isteği üzerine, Bulgaristan tarafından Yugoslavya'ya sınırışı edildi¹¹.

Arif Oruç'un yurtdışındaki faaliyetlerine ilişkin kesin bilgiler yoktur. Arif Oruç'un 1931'de sert bir polemige girdiği Yunus Nadi'nin¹² Cumhuriyet gazetesinde, Arif Oruç'a ilişkin 28 Mayıs 1933 tarihinde yayınlanan bir haber¹³, "*Arif Oruç Faaliyette*" başlığını taşımakta ve haberin hemen altında "*Trakya komitasından aldığı para ile gazete çıkaracak, Trakyayı Bulgarlara vermemizi isteyecekmiş?*" al başlığı yer almaktadır. Gazetede yer alan habere göre, Arif Oruç, karısı ve çocuğu ile birlikte iki haftadanberi Sofya'da bulunmakta olup, Sofya'ya Atina'dan gelmiştir ve burada muhaliflerden Çerkes Ali Haydar'ın evinde kalmaktadır. Arif Oruç, Sofya'ya gelir gelmez Başmüftü ile görüşmüş ve burada Türkiye Cumhuriyeti aleyhinde bir gazete yayınlamak için girişimde bulunmuştur. Başmüftü, fazla paraları olmadığını ve kendisine bu gazete için ancak 40.000 leva verebileceklerini söylemiştir. Bu paranın bir gazete çıkarmak için az olması nedeniyle, eskiden beri ilişkide bulunduğu Patkanof'a başvurmuş ve Türkiye Cumhuriyeti ve onun yöneticileri aleyhinde Türkçe ve Bulgarca bir haftalık bir gazete çıkarmak için öneride bulunmuştur. Bu öneri, Trakya Komitesi genel sekreteri Patkanof tarafından kabul edilmiş ve komitenin onayına sunulmuştur. Öneri, komite tarafından da kabul edilmiştir.

Verilen kararlara göre, Arif Oruç, Sofya'da Trakya Komitesi'nin parasıyla haftalık Türkçe ve Bulgarca bir gazete yayınlayacak; gazetede Meriç vadisinin, yani Doğu Trakya'nın Bulgaristan'a verilmesini savunacak; Türkiye-Bulgaristan sınırının Midye-Enez hattının olmasını isteyecekmiş. Trakya Komitesi de bu isteği bütün dünyaya ilan edecek ve Türkiye Cumhuriyeti'nin muhaliflerinin de komitenin düşüncelerini kabul ettiklerini duyuracaktır. Zaten komite Arif Oruç'a para vermek için ilk olarak bunu şart

Nizamettin Nazif bir yazısında Tunçay'a söylediğinin tam tersini yazmaktadır: "*Ben onun en yakın arkadaşı ve uzakça akrabası idim*". Arif Oruç'un ölümü üzerine yazılan bu yazı için bkz. Nizamettin Nazif, "*Gunün İçinden: Heey Bab-ı Ali!*", *Son Telgraf*, 11 Ekim 1950, s. 1.

¹¹ Mete Tunçay, *T.C.'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*, Cem yay., İstanbul, 1989, ss. 281-282 dipnot 72. Akşam gazetesinde çıkan "Arif Oruç Avrupa'da Yuzelliliklere İltihak Etti" (*Akşam*, 7.3.1933) habere göre (aktaran Tunçay, age., s. 281 dipnot 72), Arif Oruç, Şubat sonu ya da Mart başında yurtdışına çıkarılmış olmalıdır.

Arif Oruç'un Bulgaristan'da kurduğu Türkiye Kurtuluş Fırkası'ndan Mete Tunçay, "*Türk Demokrat Fırkası*" diye soz ediyor (Tunçay, age., aym yer).

¹² Pelin Boke, "Eski Anadolu Sosyalistleri Arasında İkinci Polemik", *Birikim*, sayı 38-39, Haziran-Temmuz 1992, ss. 127-131.

¹³ Haber, 26 Mayıs 1933 tarihinde, Sofya'dan hususi muhabir tarafından gönderilmiştir. Bkz. "Arif Oruç Faaliyette", *Cumhuriyet*, 28.5.1933, s. 2.

koşmuş, Arif Oruç da bunu kabul etmiştir. Arif Oruç, Sofya'da Trakya Komitesi'nin yanısıra Ermenilerin Taşnak Komitesi ile de görüşmekte ve onlardan maddi yardım istemektedir.

Arif Oruç, Trakya Komitesi'nin hizmetine girdikten sonra, 150'liklerin çıkardığı "Dostluk" gazetesinde Razgrat olayı nedeniyle bir makale yazmıştır. Bu makalede, Razgrat olayı nedeniyle Türk hükümetine ve Türk basınına saldırmaktadır¹⁴.

Arif Oruç'un Bulgaristan'da faaliyetlerde bulunması ve yaptığı yayınların Türkiye'ye sokulması girişimlerinden rahatsız olan CHF Katibiumumiliği, CHF İdare Heyetlerine 6 Temmuz 1933 tarihinde gönderdiği yazıda şu uyarıda bulunmaktadır¹⁵:

"Bulgaristan'da bulunan Yarın gazetesi sahibi Arif Oruç tarafından Paris'te bastırılan ve umumen irticai yazıları ve (Türkiye kurtuluş fırkası) programını ihtiva eden arap harflerile matbu bir broşürün Bulgaristandan bazı Bulgarca gazeteler içinde bir çok yerlere gönderilmekte olduğu anlaşılmıştır. Teşkilatımızın bu hususta çok ihtiyatlı bulunmasını ve Fırkamız mensuplarına gelecek bu risalelerin derhal hükümete tevdiinin teminini rica ederim, Efendim".

Bulgaristan'daki Türk basınına ilişkin yayınlanan bir kitapta¹⁶; Arif Oruç'un 1929'da İstanbul'da "Yarın" adında günlük bir gazete yayınladığı, yurtdışına çıktıktan sonra da Bulgaristan'a gelip Şumnu'da aynı adla bir gazete yayınladığı belirtilmekte ve şu bilgi verilmektedir: *"Elimize geçen 10 mart 1934 tarih ve 5 sayılı nüshasında on günde bir defa yayımlandığı ve 1934 başlarında çıkarılmaya başlandığı anlaşılan bu gazete, 14 temmuz 1934 tarih ve 156 sayılı 'Rodop' gazetesinden naklettığımız: (Şumnu'da çıkarılmakta olan 'Yarın' adlı paçavraya gelince, bunun sahibi bulunan Arif Oruç'un verilen kısa mühletten sonra hükümetimiz emriyle ve Sırbistan yolu hudut harici edildiği öğrenilmiştir.) satırlarından da anlaşılacağı veçhile 1934 ortalarında sahip ve muharririn Bulgaristan'dan sürgün edilmesi üzerine kapanmıştır"* ¹⁷.

¹⁴ Cumhuriyet, 28.5.1933, s.2. Tunçay, Arif Oruç'un Bulgaristan'a gönderildiğini belirtmektedir. Cumhuriyet gazetesinde yer alan haberde Sofya'ya Atina'dan geldiği belirtilmektedir. Acaba, Arif Oruç, Bulgaristan'a geldikten sonra Yunanistan'a mı geçmiştir? Mayıs 1933'te Bulgaristan'a geldiği tarihe kadar, iki, iki buçuk aylık dönemde ne yaptığını bilemiyoruz. Ancak, Türkiye Kurtuluş Fırkası (İşçi ve Çiftçi) Muvakkat Programı'nı yayınladığı Yarın'ın 1 no'lu broşüründe parti programının bir bölümünün 14 Mart 1933'te Paris'te düzenlendiğini belirtmektedir.(Tunçay, ...Arif Oruç'un Yarını (1933), s. 25). Bu bilgiden de bu tarihte Arif Oruç'un Paris'te olduğu anlaşılıyor. Arif Oruç, yurtdışına çıkarıldıktan sonra, 150'liklerin bulunduğu Fransa, Yunanistan gibi ülkeleri dolaşp, buradaki 150'liklerle görüşüp Bulgaristan'a dönmüş olabilir.

¹⁵ CHF Katibiumumiliğinin 111 sayı ve 6.7.1933 tarihli ve CHF Katibiumumisi Recep imzalı yazısı için bkz. Cumhuriyet Halk Fırkası Katibiumumiliğinin F. Teşkilatına Umumi Tebligatı, Temmuz 1933 ten Birincikanun 1933 sonuna kadar, c. 3, (Mahremdir. Hizmete mahsustur. Fırka bürolarında kullanılacaktır.), Ankara, 1934, s. 21.

¹⁶ Adem Rûhi Karagöz (Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü Memurlarından), Bulgaristan Türk Basını (1879-1945), Bulgaristan Türklerinin Kültür Hayatına Dair İncelemeler. No. 1, İstanbul, 1945.

Bulgaristan'daki Türk basını hakkında ayrıca bkz. M. Türker Acaroğlu, 120 ans de Journalisme Turc en Bulgarie (1865-1985), Editions ISIS, İstanbul-Paris, 1992.

¹⁷ Karagöz, age., ss. 60-61. Karagöz, Yarın gazetesinin Şumnu'da çıkarıldığını belirtirken, Tunçay, gazetenin Sofya'da çıkarıldığını belirtmektedir (bkz. 11 no'lu dipnot).

Arif Oruç'un 1934 yılında çıkardığı Yarın gazetesini inceleyemedik. Ancak, 1933 Mayıs'ında çıkarmaya başladığı broşürleri incelediğimizde¹⁸; Arif Oruç'un Türkiye içinde izlemiş olduğu "sol" politikalarından önemli ölçüde ayrıldığını görmekteyiz. Mete Tunçay'a göre, "Bulgaristan'daki Yarın-Kurtuluş Fırkası çizgisinin, Türkiye'deyken savunduğu Layık Cumhuriyetçi İşçi ve Çiftçi Fırkası programından belirgin farkları, Arif Oruç'un yurt dışındaki eski Halife'nin çevresi ve Mehmet Ali Beyin Zincire Vurulmuş Cumhuriyet ... grubu gibi muhalif güçlerle işbirliğine girmiş olabileceğini düşündürmektedir" ¹⁹. Yarın'ın 1 no'lu broşüründe Türkiye Kurtuluş Fırkası'nın geçici programı olarak verilen metin, bir "Anayasa tasarısı" niteliği taşımakta ve Türkiye'deki uygulamanın tersine olarak "kuvvetler ayrılığı ve dengesi" ne dayanan "demokratik bir meşruti monarşi" yi savunmaktadır. Başkent İstanbul olacak; devlet reisi Osmanlı hanedanı arasından "seçimle" belirlenecek ve "Türkiye Hakanı" adını taşıyacak ve aynı zamanda da "Halife" sıfatını da taşıyacaktı. Bununla birlikte devlet "laik" özelliğini koruyacaktı²⁰.

Arif Oruç, Yarın broşürlerinde Türkiye'deki rejimi diktatörlük olarak tanımlamakta; hükümetin mali politikasını eleştirmekte ve ülkedeki ekonomik sıkıntıyı dile getirmektedir. Oruç, Türkiye'deki seçim sistemini eleştirirken şunları söylemektedir: "Türkiye'de reisicumhur adı altında bir müstebit vardır. Bu müstebit, etrafına birtakım menfaat düşkünleri toplamıştır. Bunlardan mürekkep bir meclis kurmuş, kendi de reis seçirmiştir.

İntihap usulü iki derecelidir. Halkın önüne bir ikinci muntehip listesi konuluyor. Bunlara rey vermeyenler, işlerinden memuriyetlerinden azledilirler. Muntehib-i saniler biraraya geldikleri zaman karşılarında hazır bir liste bulurlar. Bunlar da, (milletin hakimiyetini temsil edecek olan öz milletvekillerinin) listesidir. Bu listeyi diktatör tanzim eder, ikinci muntehipler de: Evet! derler. Neticede milletin irade ve hakimiyeti tezahür ettirilir. Bu bir ta'yin oyunudur. Ki, intihap adı verilmiştir" ²¹.

Acaroğlu'na göre, Yarın gazetesi, Şumnu'da basılıyordu ve tirajı 7.000'di. 26 Ocak-15 Temmuz 1934 tarihleri arasında toplam, 14 sayı yayınlandı. Bkz. Acaroğlu, age., s. 349.

¹⁸ Bu broşürler Mete Tunçay tarafından yayınlanmıştır. Osmanlıca olarak yayınlanan 7 broşürün çevrimyazısı için bkz. Tunçay, Arif Oruç'un Yarın'ı (1933).

¹⁹ Tunçay, age., s. 16.

²⁰ Tunçay, age., s. 20 vd. İki meclisli yasanın, tek dereceli bir seçim sisteminin savunulduğu parti programında dikkat çekici bir başka özellik de, Türkiye'nin on iki iktisadi mıntıkaaya ayrılmasına ilişkindir. Oruç, buna "kanton" da demektedir. Bu kantonların tek dereceli seçimle seçilmiş kanton meclisleri de bulunacaktı (Tunçay, age., ss. 26-33). Oruç'un önerdiği bu sistem, eyalet sistemini çağrıştırmaktadır.

Parti programının sonuna eklenen "Umumi Mülazazaya Zeyl" adı altında şu bilgi verilmektedir: "İstanbul ve Türkiye'nin her tarafında teessüs ve taazzuv etmiş olan sabık Serbest Fırka aza ve teşkilatından arzu edenler kendilerini yeni İnkılap ve Kurtuluş Fırkası azay-ı asliye ve tabiiyesinden addedebilirler ve bu haklarını bila-kaydüşart muhafaza ederler" (Tunçay, age., s. 45). Arif Oruç, böylece partisini Serbest Fırka'nın varisi olarak görürken, SCF'nin üyelerini de partisinin doğal üyesi olarak kabul etmektedir.

²¹ Tunçay, age., s. 140. Arif Oruç yazısına şöyle devam ediyor: "Matbuat hürriyetine gelince: Bir vakitler Türkiye'de kısmi bir matbuat hürriyeti olduğu doğrudur. (Cumhuriyet-i mutlaka) teessüs edince, evvela matbuatın eli kesilmiştir" (s. 140).

3. Bulgaristan'da 150'likler'in Yayınları

150'likler'den olmayan, ancak Bulgaristan'da muhalif Yarın gazetesini çıkaran ve 150'likler'le işbirliği yapan Arif Oruç'tan başka birçok 150'lik Bulgaristan'da yaşıyordu. Bunlar Türkiye aleyhine yayınlarda ve faaliyetlerde bulunuyorlardı. 150'liklerin önemli bir bölümü Türkiye'ye yakın ülkelerde yaşamaktaydılar: Suriye, Mısır, Yunanistan, Romanya, Arnavutluk ve Bulgaristan gibi. Bunun dışında Batı Avrupa ülkelerinde de yaşayanlar vardı: Örneğin Fransa'da. Ancak, bu ülkeler arasında Bulgaristan'ın önemli bir yeri vardır. Çünkü, Türkiye aleyhine en çok yayının yapıldığı ve 150'likler'in en çok bulunduğu yerlerin başında Bulgaristan gelmektedir.

Rumeli Gazetesi: Rumeli Gazetecilik ve Matbaacılık Kooperatifi tarafından çıkarılan gazete, önceleri 15 günde bir yayınlanırken, sonraları 10 günde bir yayınlanmaya başladı. İlk sayısı 15 Ağustos 1924 tarihinde, Eskicuma kasabasında yayınlandı. Gazetenin başyazarı 150'liklerden Tarık Mümtaz'dır (Göztepe). Gazetede "Aşık Garip", "Muhacir Baba", "Başyazıcı" gibi müstear adlarla yazan Tarık Mümtaz, kimliğini saklı tutmaktaydı.

Tarık Mümtaz, 150'likler arasına alınıp, Bulgaristan'a sığındıktan sonra, İstanbul'da yayınlanmakta olan Tanin ve Tevhid-i Efkâr gazetelerine Ali Topçiyef müstear adıyla "Bulgaristan Mektupları" yazdı. Gerçek kimliği Bulgaristan'ın Razgrat şehrinde Türklerin çıkardığı "Deliorman" gazetesinde ortaya çıkarıldı. Gerçek kimliğinin ortaya çıkmasına rağmen, Eskicuma Türk Maarif Encümeni, siyasal yaşamına bakmayarak, onu Rüştüye Mektepleri Müdürlüğü'ne atadı. Bundan sonra, Rumeli gazetesini çıkarmaya başlayan Tarık Mümtaz, hem kendi yazdığı yazılar ve hem de Komünizm düşüncesini benimseyen ve 1923 yılı Haziran ayından sonra çıkamayan Bulgaristan Komünist Partisi'nin Türkçe yayın organı olan Ziya'nın eski yazarlarına gazetesinin sütunlarını açık bulundurarak Komünist düşünceleri olumlu karşılamış olmakla beraber, Bulgaristan Türklerinin önemli sosyal kuruluşlarından biri olan Spor Birliği'nin gelişmesini yazılarıyla desteklemiştir. Gazete, önceleri Eskicuma'da M. Mengişef matbaasında basılıyordu. Daha sonra kendi matbaasında basılmaya başlandı. Bir yıl kadar yayınlanan Rumeli gazetesi, hükümet tarafından kapatıldı²².

Dostluk: Sofya'da 2 Haziran 1925 tarihinde çıkmaya başlayan gazetenin sahibi Tahir Nuri, başyazarı Ahmet Hulusi'ydi. Ahmet Hulusi'nin başyazarlıktan ayrılmasından sonra ve özellikle de 150'liklerden Şumnulu Avukat Osman Nuri'nin oğlu Ali Kemal'in gazetenin başyazarlığına getirilmesiyle, gazeteye yazılar yazan milliyetçi ve

Arif Oruç broşürlerinde, Kurtuluş Fırkası'nın Türkiye'nin çeşitli illerinde (Ankara, İstanbul) "merkez"lerinin (yeraltı örgütü?! olduğunu belirtmektedir. Broşürlerden birinde yer alan dikkat çekici bir husus da şudur: Osmanlı Hanedanı'ndan Şehzade Omer Faruk'un Milliyet gazetesinde çıkan bir yazıya ilişkin Yarın'a gönderdiği tekdizdir. Buradan da anlaşılacağı üzere, yurt dışında sürgünde yaşayanlar Türkiye'deki gelişmeleri ve Türkiye basınına dikkatle izlemektedirler. Arif Oruç'un broşürlerinde de bunu görmek mümkündür.

²² Karagöz, age., ss. 40-41. Acaroğlu'nun belirttiğine göre, Rumeli gazetesi, 21 Ağustos-29 Mart 1925 tarihleri arasında, toplam 21 sayı yayınlanmıştır. Bkz. Acaroğlu, age., s. 340.

genç yazarlar gazete ile olan ilişkilerini kestiler. Bu gazete de, 1934 Mayıs'ındaki hükümet darbesinden sonra çıkarılmadı²³.

İntibah: Bu gazete, 1927 yılında 150'likler ve Türkiye'den kaçan diğer kişiler tarafından Başmüftülüğün yardımıyla Şumnu'da çıkarıldı. Gazetenin başyazarı H. Yusuf Şinasi; Türkiye Cumhuriyeti'ne ve yöneticilerine, Türk Devrimi'ni örnek alan Bulgaristan'daki Türk gençliğine ve Türk gazetelerine düşmanlık yapmaktaydı. "*Küfürler, dinsizler, komünistler diye bir sürü suçlamalarla, küfürler dolu*" yazılar yayınlayan gazete, Türkiye'ye sokulamıyordu ve "*Bulgaristan'da ... hoca ve müftülerden başka saf köylülere parasız okutturulmak*" isteniyordu. Gazete, "*milliyetçi birkaç gazetenin devamlı hücumları*" ve Türkiye'nin Dışişleri Bakanlığı'nın Bulgaristan Dışişleri Bakanlığı nezdinde yaptığı girişim üzerine 1931 yılında kapatıldı²⁴.

Açıksöz: 150'liklerin yanısıra yurt dışına kaçmış bulunan şeyh ve hocalar, Başmüftülüğün ve Vakıflar Müdürlüğü'nün Şumnu'da açtığı "*Medresetünnüvap*" adlı medresede ders veriyorlardı. "*Bu yenilik düşmanlarının*" çıkardıkları İntibah gazetesinin hükümetçe kapatılmasından kısa bir süre sonra, İntibah'ın yerine düşüncelerini yaymak amacıyla kısa bir süre içerisinde, 1931 yılında Filibe'de Açıksöz adlı "*İslam*" gazetesi çıkarmaya başladılar. Gazetenin müdür ve yazarı Ahmet Hikmet'ti. 5-6 sayı ancak çıkabilen gazete, "*milliyetçi ve inkılapçı*" Türk gazetelerinin saldırıları üzerine hükümetçe kapatıldı. Ahmet Hulusi, Şumnu civarında bir köye sürgün edildi²⁵.

Medeniyet: İntibah ve Açıksöz gazetelerinin kapatılmasından sonra, onların yerine 19 Ağustos 1933 tarihinde bu gazete çıkmaya başladı. H. Yusuf Yakubof adlı bir şeyh (1931 yılında kapatılan İntibah gazetesinin başyazarı Hafız Yusuf Şinasi) tarafından Sofya'da yayınlandı. Sofya'daki Nüvap matbaasında basılan ve "*irtica fikirlerini yaymak isteyen (Dini İslam Müdafileri Cemiyeti)nin yayın organı olan bu gazete, yenilik taraftarı diğer bütün gazeteler kapatılmışken*" uzun yıllar yayın hayatına devam etti ve Bulgaristan'daki tek Türk gazetesi olarak kaldı²⁶.

Balkan Postası: 1934 yılında Filibe'de çıkarıldı. Başyazarı ve sahibi 150'liklerden Şumnulu Osman Nuri'nin oğlu Ali Kemal'di. Tefeyyüz matbaasında Arap harfleriyle basılan gazete, haftada iki gün çıkmaktaydı. Kendini "*Bulgaristan Müslümanlarında, ilmi, fikri harsın inkişafına hadim*" bir gazete olarak tanımlayan

²³ Karagöz, age., s. 43. Acaroğlu'nun belirttiğine göre, bu gazete, 20 Haziran 1925-5 Temmuz 1935 tarihleri arasında çıkmıştır. Bkz. Acaroğlu, age., ss. 325-326.

²⁴ Karagöz, age., s. 45. Ayrıca bkz. Acaroğlu, age., s. 331. Acaroğlu'nun belirttiğine göre, İntibah'ın tirajı 700-900 arasındaydı ve 4 yıl boyunca toplam 74 sayı yayınlanmıştı.

²⁵ Karagöz, age., s. 55. Acaroğlu, Açıksöz gazetesi hakkında daha farklı bilgiler vermektedir. O'nun belirttiğine göre, Filibe'de iki tane Açıksöz gazetesi yayınlanmıştır. Birisi, 1931 yılındadır, diğeri, 1936-1937 yıllarındadır. Karagöz'ün sözünü ettiği gazete, Acaroğlu'nun belirttiğine göre, 1936-1937 yıllarında çıkmıştır. Bkz. Acaroğlu, age., ss. 318-319.

²⁶ Karagöz, age., ss. 59-60. Acaroğlu'nun belirttiğine göre, bu gazete, 19 Ağustos 1933-12 Ağustos 1944 tarihleri arasında, on yıl boyunca, toplam 375 sayı çıkmıştır. Ahmet ağaoğlu Hacı Mehmet'in sorumlu müdürü olduğu gazetenin tirajı, 1750-2750 arasındaydı. Bkz. Acaroğlu, age., s. 335.

gazete, 1938 yılında 150'liklerin affedilmesine kadar çıkmaya devam etti. Af kanunu çıkınca, Ali Kemal babası ile birlikte Türkiye'ye döndü²⁷.

4. Paris'te 150'likler:

Mehmet Ali Bey'in "Zincire Vurulmuş Cumhuriyet" i

Mehmet Ali Bey, Damat Ferit Paşa hükümetinde İçişleri Bakanlığı yapmıştı. 150'likler listesine dahil edildikten sonra Fransa'ya yerleşti ve orada Zincire Vurulmuş Cumhuriyet adında bir gazete çıkardı. Bu gazete, Türkiye Cumhuriyeti ve Atatürk aleyhtarıydı. Mehmet Ali Bey, her yıl Cumhuriyet bayramlarında "Cumhurbaşkanı Atatürk'e sövgü dolu telgraflar çekti ve kinini kustu". Dr. Rıza Nur'un anılarında yazdığına göre, Fransa'da "dolandırıcılık" da yaptı. Ancak, O'nu da Mevlanzade Rıfat ve Refii Cevat gibi arkadaşları dolandırdı. Refik Halit Karay'ın anılarında yazdığına göre, 1938 yılında çıkarılan kanunla 150'likler bağışlanınca Türkiye'ye geri döndü. Ancak, dönüşünden kısa bir süre sonra (1939) öldü²⁸.

Mehmet Ali Bey'in başkanlığını yürüttüğü "Türkiye Siyasi Mülteciler Cemiyeti" 1931 yılında Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği bir telgrafta "*Kanun-u Esasiye mugayir olan Meclis intihabatı ile kanunsuz Riyaset-i Cumhur seçimini şiddetle protesto ederiz*" demekteydi. Bu telgraf, 14 Mayıs 1931 tarihinde, TBMM'de de okunmuştu. M. Kemal'in bilgi için Meclis'e gönderdiği telgraf hakkında Meclis'te yapılan konuşmalarda 13 milletvekili söz almış ve Mehmet Ali Bey'i ağır bir şekilde eleştirmişlerdi²⁹.

Mehmet Ali Bey'in Paris'te çıkardığı Zincire Vurulmuş Cumhuriyet adlı gazetenin kaç sayı çıktığını bilemiyoruz. Mete Tunçay'ın belirttiğine göre, gazete 4'er sayfa ve 15 günde bir Fransızca olarak çıkıyordu. Kendini "Türk Demokrasisinin Organı" olarak tanımlayan gazetenin 15 Şubat 1931 tarihli 26. sayısında yer alan Mehmet Ali Bey'in "Devrim/Terör" adlı yazısında; Türkiye Cumhuriyeti'nin "Askeri bir beyinden kaynaklanan sahte bir cumhuriyet" olduğu, rejimin "sadece teröre" dayandığı belirtilmektedir. Yazara göre, 1925 yılında Tarikat-ı Salahiye üyesi olduğu ileri sürülen 14 masum kişi asıldı. İdam edilenlerin çoğu sadece rejim muhalifiydi. Yüzlerce Kürt idama mahkum edildi. Bu idam cezalarının verildiği mahkemelere "haydut Kel Ali gibi

²⁷ Karagoz, age., s. 61. Ayrıca bkz. Acaroğlu, age., s. 320.

²⁸ Soysal, 150'likler, ss. 281-282. Soysal, Mehmet Ali Bey'in çıkardığı gazetenin adını "Zincirli Cumhuriyet" olarak verirken Tunçay, "Zincire Vurulmuş Cumhuriyet" olarak vermektedir. Bkz. Mete

katiller" başkanlık etti. 1926 yılında ise, "bu kez İttihatçılar rejime karşı komplo kurdukları, tiranı ortadan kaldırmaya kalkıştıkları gerekçesiyle idam edildiler...

Bugün ise Menemen ayaklanması bahane edilerek, yeni cinayetler işleniyor. Şimdiden birçok kişi ya idama ya da hapse mahkum edildi. Başka ülkelerde ilk sorguları yapıldıktan sonra serbest bırakılacak insanlar, bizim ülkemizde çok ağır cezalara çarptırılıyorlar.

Bu trajik koşullarda, yurttaşlarımızın yürekleri acıyla dolu. Bugün artık gerçek Türkler parlamentodan hiçbirşey beklemiyorlar ve anayasal haklarını kurtarmak için sadece kendi çabalarına güvenmeleri gerektiğini biliyorlar" 30.

Gazetenin başyazarı olan Necati Rifat ise, "Katil" adlı yazısında, Sıkıyönetim Mahkemesi'nin Menemen ayaklanmasını bir "Nakşibendi komplosu" olarak görmesini eleştirmektedir.

Gazetede yayınlanan diğer yazılara gelince: Bu yazılardan birinde, Halep'te yayınlanan "Dogru Yol" gazetesinin bir haberi ele alınmakta. Buna göre, İstanbul camilerinde beyannameler dağıtılmıştır. Beyannamelerde, laiklik adına din eğitiminin yasaklanmasının halk tarafından protesto edilmesi istenmektedir.

M. Kemal'i "diktatör" olarak niteleyen gazete, İsmet Paşa'nın "besleme basını"nın Suriye'ye sığınan Abdülkadir Kemali'ye (Öğütçü) saldırdığını ve Halep'te yaşayan Refik Halit'in (Karay) "kalemimi Kemalist rejimin hizmetine sun" düğünü belirtmektedir³¹.

5. Suriye'de 150'likler ve Diğer Muhalifler

a. 150'lik Olmayan Bir Muhalif: Nizamettin Kibar

Nizamettin Kibar, 150'liklerden değildir. Ancak bir rejim muhalifi olarak yurt dışında yaşadı. Hakkında geniş bir bilgi yoktur. 1933 yılında Şam'da bastırıldığı "Muhalefetten Sesler" adlı broşürünün Türkiye'ye sokulması Bakanlar Kurulu kararıyla yasaklanmıştı. Broşürün yarıya yakını Zincire Vurulmuş Cumhuriyet gazetesinin bir sayısının özet çevirisi olması ve Aralık 1931'de Kudüs'te toplanan Pan-İslam Kongresi'ne yurt dışında yaşayan on'dan fazla Türk'ün gönderdiği bildiriye imza koyanlardan birinin de Nizamettin Kibar olması³², O'nun 150'likler de dahil olmak üzere yurt dışındaki muhalif hareketle yakın ilişkide olduğunu gösterir. N. Kibar, bu broşürde Türkiye'deki tek parti yönetimine ve Atatürk'e şiddetle saldırmakta; sosyalizmin yanısıra kapitalizm ve teknolojiye de karşı çıkmaktadır. 1929 dünya ekonomik bunalımından Türkiye'nin zarar görmesini önlemek için Suriye'yi örnek alarak, elsanatlarına yönelmeyi

³⁰ Tunçay, agm., s. 6. Mehmet Ali Bey gazetesinin siyasal yönetmeniydi.

³¹ Tunçay, agm., s. 6. Gazetede yer alan konulardan biri de Türkiye'deki muhalif basına ilişkin: Arif Oruç'un Yarın gazetesinin yargılanması; Hizmet gazetesinin kapatılması; Yeni Asır, Son Posta ve Kastamonu gazeteleri hakkında soruşturma açılması.

³² Mete Tunçay, "Muhalefetten Sesler", Birikim, sayı 32, Aralık 1991, (ss. 69-76), s. 69.

önermekte ve sanayileşmeyi reddetmektedir. Bunlara karşılık siyasal liberalizm talebinde bulunmaktadır³³.

b. 150'liklerden Refik Halit Karay ve Doğru Yol Gazetesi

Milli Mücadele döneminde Aydede gazetesini çıkaran ve Posta-Telgraf Umum Müdürü olarak görev yapan Refik Halit, hem yazılarıyla, hem de eylemleriyle Milli Mücadele'ye tavır aldı. İttihat ve Terakki'ye olan düşmanlığını Kuvayı Milliye'ye de yöneltti³⁴. Milli Mücadele aleyhindeki yazıları ve eylemlerinden ötürü, savaş sonunda yurt dışına kaçmak zorunda kaldı (1922). Suriye'de yaşadı; Beyrut ve Halep'te iken Doğru Yol ve Vahdet gazetelerini yönetti. Türkiye'yi "*incitecek*" yazılar yazmaktan uzak durdu³⁵. Ancak, yine yurt dışına gittiği ilk yıllarda Halep'te 150'liklerden Hasan Sadık'ın çıkardığı Doğru Yol gazetesindeki yazıları dolayısıyla Ankara hükümetinin tepkisini çekmiş ve iki kere Suriye'den sınır dışı edilmesi istenmişti. Refik Halit, Suriye vatandaşlığına geçerek sınır dışı edilmekten kurtulmuştu³⁶. Sonraki yıllarda kalemını Zincire Vurulmuş Cumhuriyet'in belirttiğine göre (1931) Kemalist rejimin hizmetine

³³ Tunçay, agm., ss. 70-71. Yazar broşüründe neden muhalif olduklarını açıklarken, Ankara hükümetinden "*düşman*" olarak söz etmektedir. Zincire Vurulmuş Cumhuriyet gazetesinden özet yaparken, "*Türk Köylü Demokrat Fırkası*"nın programı hakkında bilgi vermektedir. Bu çerçevede partinin İngiltere'deki gibi meşruti monarşiden yana olduğu belirtilmektedir.

Broşürde yer alan konulardan biri de bugün Türkiye'de tartışılmaya devam eden ve guncelliğini koruyan bir konuya ilişkindir: Yazar, Mustafa Kemal'in Samsun'a gitmeden önce Dahiliye Vekaleti'nden 1.000 altın, Vahdet'in hazine-i hassasından da 20.000 Türk lirası aldığını iddia etmektedir (ss. 71-76).

³⁴ Soysal, age., ss. 285-286. O yıllarda mizahi yazılarıyla tanınan Refik Halit, 2 Şubat 1920 tarihinde *Alemdar* gazetesindeki "*Topuna Hoş Amedi*" adlı yazısında, Meclis-i Mebusan'ın toplanması ve M. Kemal'in İstanbul'da gelmeyerek Ankara'da kalmasıyla şu şekilde alay ediyordu: "*Merhaba Sivas kuzuları, Ankara keçileri ağula mı geldiniz? İttihat sürüsünden yeni çobanbaşı, millet paşası mı sizi seçip ayırdı? (...) Niye Koç Ankara'da kaldı? (...) Rütbesiz, mesnetsiz kalmış...*" Bkz. Safa Tekeli, "Soylev'deki Gazeteciler: 3, Refik Halit Karay", *Bilim ve Sanat*, sayı 34, Ekim 1983, ss. 24-25.

³⁵ Soysal, age., s. 286. Çeşitli dergi ve gazeteler yazılar yazdı; hikaye ve romanlar yazdı. Ayrıca, anılarını da kitaplaştırdı. Mütareke dönemine ilişkin anıları için bkz. Refik Halit Karay, *Minelbab İlelmihrab*, *İnkılap ve Aka Kitabevleri yay.*, İstanbul, 1964. Daha sonraki yıllara ilişkin anıları için bkz. Refik Halit Karay, *Bir Omür Boyunca*, İletişim yay., İstanbul, 1990.

R. Halit'in yazı yazdığı ve 1928 yılında çıkmaya başlayan Vahdet gazetesini hakkında bkz. M. Bulent Varlık, "Bir Sürgün Gazetesi Vahdet", *Tarih ve Toplum*, sayı 24, Aralık 1985, ss. 61-63. R. Halit'in Türkiye aleyhine yazı yazmayacağına dair söz vermesi üzerine, gazetenin Türkiye'ye girmesine de izin verilmiştir.

Büyük Larousse'de yer alan bilgiye göre, Refik Halit, 150'likler listesine alındıktan sonra Beyrut ve Halep'te yaşadı (1922-1938) ve bu dönemde Halep'te çıkan Doğru Yol (1924) ve Vahdet (1928) gazetelerininin yönetimini üstlendi. Bkz. *Büyük Larousse*, c. 11, Gelişim yay., s. 6408 (Refik Halit Karay mad.).

³⁶ Karay, *Bir Omür Boyunca*, ss. 191-193. Refik Halit Karay'ın Suriye'deki yaşamı hakkında Osman Nuri Ekiz şu bilgiyi vermektedir: 1922 yılında Türkiye'den ayrılmak zorunda kalan "*Refik Halit artık Beyrut'tadır. Bir sahil köyü olan Cünye'de bir ev tutarak 1924 yılına kadar burada kalır. Anadolu'daki sürgün yıllarında olduğu gibi burada da yazı hayatından uzaklaşmaz. Yüzelliklerden Antepli Celal Kadri sürgün bulunduğu Halep'te Doğru Yol isminde bir gazete çıkaracağını söyleyerek, Refik Halit'ten yardım ister, o da kabul eder ve iki makale gönderir. Fakat gazetenin baskısını beğenmeyerek İstanbul'dan yeni harfler getirir. Böylece gazeteyi daha düzgün bir şekle sokar. Onu burada Vahdet isimli, kendisinin çıkardığı gazetenin başında görürüz*". Bkz. Osman Nuri Ekiz, *Refik Halit Karay, Hayatı, Sanatı ve Eserleri*, Gökşin yay., İstanbul, 1984, s. 17.

Ekiz, Doğru Yol gazetesini Yüzelliklerden Antepli Celal Kadri'nin çıkardığını belirtmektedir (s. 17). Ancak, 150'likler listesine baktığımızda "*Gaziantep Mutasarrıflığında bulunmuş Celal Kadri*"nin yanısıra "*Halep'te Doğru Yol gazetesi sahibi Hasan Sadık*" yer almaktadır. 150'liklerin listesi için bkz. Soysal, 150'likler, ss. 25-32; Nurşen Mazıcı, *Belgelerle Atatürk Döneminde Muhalefet (1919-1926)*, Dülmen yay., İstanbul, 1984, ss. 138-153.

sunan Refik Halit hakkında Türkiye gazetelerinde ve diğer bazı yayınlarda olumlu yazılar çıkmış, hatta Atatürk tarafından 1934 yılının ortalarında "özel" olarak Türkiye'ye çağrılmış, ancak Refik Halit "umumi af" tan sonra dönmeyi tercih etmiştir³⁷.

Halep'te çıkan "Doğru Yol" gazetesinin elimizde sadece bir nüshası vardır. Bu nüsha, 1 Mart 1926 tarihli 260. sayıdır. Osmanlıca olarak çıkan gazetenin başlığının altında Latin harfleriyle "Doghrou Yol" başlığı da yer almaktadır. Başlığın altında "Şimdilik haftada iki defa Çarşamba ve Cumartesi günleri neşrolunur. Türkçe gazetedir" ibaresi bulunmaktadır ve bu sayı 4 sayfadır. Gazetenin bu sayısında dördüncü yılı olduğu belirtilmektedir³⁸. Buna göre, gazetenin ilk sayısı 1922 sonu ile 1923 başı arasında çıkmış olmalıdır.

150'likler listesinde adı "Halep'te Doğru Yol gazetesi sahibi Hasan Sadık" olarak geçen³⁹ Hasan Sadık'ın elimizdeki sayıda "Tashih-i Hudud" adlı bir yazısı bulunmaktadır. Yazıda, Fransa'nın mandaterliği altında bulunan Suriye'nin Fevkalade komiseri Mösyö dö Jouvenel'in (M. de Jouvenel) Ankara'da imzalamış olduğu itilafnamenin Türkiye basını tarafından çarpıtılması ele alınıyor. Yazara göre, imzalanan "İtilaf hakkında Türk matbuatı bilhassa hududda bulunan Kilis gazetesi birçok asılsız haberler neşreylemektedir. Vakıa Türkiye ile yapılan İtilafname her iki memleketin menafii nokta-i nazarından taht-ı vücutda ise de bunun şekli ve teferruatı hakkında henüz resmi bir haber neşredilmeden hududun şu veya bu suretle tahdili hakkında efkarı tefeyyüc ve halkı izlal edecek neşriyatda bulunmakta da hiç bir sebep göremiyoruz. Binaenaleyh bulanık suda balık avlamak kabilinden hudud köyleriyle alakadar bir takım kimselerin bu gibi şayiati çıkarttığı gün geçtikçe anlaşılmaktadır. Bizim yaptığımız

³⁷ Karay, age. Karay umumi affın sağlandığı yıllarda Hatay'ın Suriye'den ayrılması, bağımsızlığını kazanması ve Türkiye'ye katılması için çalışmalarında bulunmuştur. Bu konuda Ekiz şunları yazmaktadır: "Omrunun on beş yılını gurbette (Beyrut-Halep-Hatay) sargun olarak geçiren Karay'ın vatan severliği ve milliyetçiliği gittikçe gelişerek olgunlaşmıştır. (...) ... bu yıllarda Hatay'ın Anayurd'a kavuşması için derin bir vatan severlikle yürüttüğü çalışmaları burada belirtmek gerekir". Bkz. Ekiz, age., s. 17.

³⁸ Gazetenin elimizdeki 1 Mart 1926 Pazartesi tarihli 260. sayısında Çarşamba ve cumartesi günleri çıktığı belirtilmekle beraber, Pazartesi günü yayınlanmış olması gecikerek çıktığını bir göstergesi olsa gerektir.

Gazetenin elimizdeki fotokopisinin aslı Ankara Milli Kütüphane'de bulunmaktadır. Kutuphane numarası 1962 SC 149'dur. Eski Harfli Türkçe Süreli Yayınlar Toplu Kataloğu, c. 1'de (Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Kütüphane Başkanlığı yay., Ankara, 1987) gazeteye ilişkin şu bilgi yer almaktadır: Doğru yol: Türkçe gazetedir. Müdür-i Mes'ul: Hasan. Haleb. (Haftalık). Mevcut sayılar: 1926, 4. yıl, 260. sayı.

Gazetede yer alan bilgilere göre, gazetenin idarehanesi "Halebde Sehbenderbağçesi İttisalinde"ydi. "Her husus için idarehaneye müracaat edilmesi" isteniyordu ve gazetenin telgraf adresi olarak da "Haleb-Dogruiyol" adresi verilmişti. Yine gazetede verilen bilgilere göre, gazetenin fiyatı 100 para idi. Suriye'deki yıllık fiyatı 10, altı aylık fiyatı ise 6 mecdiye idi. Suriye dışındaki yıllık fiyatı 13, altı aylık fiyatı 9 mecdiye idi. Günü geçmiş nüshaların fiyatı ise 5 kuruştı.

³⁹ Soysal, age., s. 30. Listede yer alan 13 gazeteciden biri de Hasan Sadık'tır. Bu gazeteciler arasında Serbesti gazetesi sahibi ve Hürriyet ve İtilaf Fırkası üyelerinden Mevlanzade Rifat, Türkçe İstanbul gazetesi sahibi Sait Molla, İzmir'de Müsavat gazetesi sahibi İzmirli Hafız İsmail, Aydede gazetesi sahibi ve Posta Telgraf eski Umum Müdürü Refik Halit, Bandırma Adalet gazetesi sahibi Bahriyeli Ali Kemal, Edirne'de Teemin ve Elyevm, Selanik'te Hakikat gazeteleri sahibi Neyir Mustafa, eski Köylü gazetesi muharriri Ferit, Alemdar gazetesi sahibi Ref'i Cevat, Alemdar gazetesi sahibi Pehlivan Kadri, Adana'da Ferda gazetesi sahibi Fanizade Ali İلمي, Balıkesir'de İrşad gazetesi sahiplerinden Trabzonlu Ömer Fevzi, Köylü gazetesi sahip ve müdürü İzmirli Refet (age., ss. 29-30).

tahkikat ve hatta Türk mehafilinden edindiğimiz malumat, çıkarılan havadisın külliye aksidir. Bizim bildiğimiz, meydanda bir itilafname vardır. Bu itilafname her iki hükümetin menfaati gözedilerek yapılmıştır. İtilafname bilhassa kaçakçılığın men'i, iade-i mücrimin, sükun ve asayişin tekerrürü, çeteciliğin men'i ve gümrük teshilatı hakkındadır". Bunlar her iki tarafın da çıkarlarına uygundur. Sınır sorunlarıyla birlikte diğer sorunların da ortadan kaldırılmasını sağlayan itilafname, Fevkalade komiserin de belirttiği gibi, "memleketimizin (Suriye'nin) inkişaf-ı iktisadi ve ticarisi için" hayırlı bir işarettir. İtilafname, tamamıyla Suriye'lilerin lehinedir. Mösyö Döjoventel gibi "basiretkar, müdebbir, alim" bir siyaset adamundan başka türlü bir davranış beklenemez. Cemiyet-i Akvam tarafından Fransa'nın yönetimine verilen Suriye ve Lübnan'ın hakları mandater hükümet tarafından her ne pahasına olursa olsun savunulduğu ve en küçük toprak parçasının Fransız vatanından farklı olmadığı, beş yıllık yönetim tarafından yeterince ispat edilmiştir. Bu nedenle halkımız "atiden emin ve müsterih" olmalıdır (s.1)⁴⁰.

Gazetede yer alan diğer yazılar hakkında geniş bir özet verelim:

"Tekzib" başlığını taşıyan yazıda, "Geçen nüshamızda 'Ankara İtilafı' serlevhası altında Türkiye'den aldığımız haberlere istinaden Azez ve Kırıkhan kazalarına tabi bazı köylerin Türkiye'ye verildiği yazılmış ise de yaptığımız tahkikat-ı umumiye neticesinde işbu şayanın resmi bir esasa mübteni olmayarak sırf Türkiye matbuatından mütereşşih olduğu ve hilaf-ı hakikat bulunduğu anlaşılmıştır. Binaenaleyh ahalimizin bu gibi havadislere ehemmiyet vermemesini rica eyleyerek mezkur havadisi kemal-i ehemmiyetle tekzib ve tashih eyleriz" denilmektedir (s.1).

Gazetenin ilk sayfasında Rıza Tevfik'in bir resmi ve resmin altında da "Şarkın en büyük dahisi ve en ince zekası Feylesof Rıza Tevfik Beyefendi" ifadesi yer almaktadır.

⁴⁰ Bu yazıdan ve aşağıdaki "Tekzib" den anlaşılacağı üzere, Türkiye ile imzalanan ve içeriği tam olarak bilinmeyen "İtilafname" halkta endişe yaratmıştır. Her iki yazıda da Fransız mandater yönetiminden ovguyla söz edilmekte ve Türkiye'ye herhangi bir tavizin verilmesinin mümkün olmadığı belirtilmektedir.

Bu itilafname ve Türkiye-Suriye-Fransa ilişkileri hakkında Olaylarla Türk Dış Politikası, c. I, (1919-1973) adlı kitapta (AÜ SBF yay., Ankara, 1977) şu bilgiler yer almaktadır: 1925 yılında Suriye'de bazı sorunlarla karşılaşan Fransa, M. de Jouvenel'i Suriye Yüksek Komiseri olarak atadı. O'nun izlediği "liberal politika Suriye ve İskenderun Sancığı halkları arasında kendilerine muhtariyet verileceği umudunu doğurmuştu. Nitekim, ocak 1926'da İskenderun Sancığının Suriye Meclisi'ndeki temsilcileri, Sancığın Suriye'den ayrılıp doğrudan doğruya Fransız Yüksek Komiserliğine bağlanmasını talep etmişlerdi. Fransa bu isteği kabul etmiş ve İskenderun Sancığı temsilcilerinin ayrı bir Meclis kurmalarına izin vermişti. Bu Meclis, mart 1926'da bir Anayasa hazırlayarak Sancığın bağımsızlığını ilan etmişti. Sancığın bağımsızlığını ilan etmesine Suriye resmi makamları itiraz etmişlerdi. Bunun üzerine, Fransız makamlarının aracılığı ile, İskenderun'da Suriye Hükümetinin yolladığı Bakanlarla Sancak temsilcileri arasında görüşmeler yapılmıştır. Bu görüşmeler sonunda, 12 haziran 1926'da, Sancak Meclisi kararından dönerek İskenderun'un Suriye Devleti içinde muhtar bir bölge olarak kalmasına karar vermiştir".

Türkiye ile Suriye sınır sorunlarının çözümüne ilişkin komisyon Eylül 1925 tarihinde kurulmuştu. Sınır meselesinin çözümü için Ankara'ya gelen Yüksek Komiser de Jouvenel ile Türkiye Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras arasında 18 Şubat 1926 tarihinde bir sözleşme, 5 protokol ve bir de imza protokolü parafe edilmişti. Bu sözleşme, 30 Mayıs 1926 tarihinde resmen imzalanmıştır. Buna göre, sınır ihlalleri, suçluların iadesi, Kuveyk ve Fırat nehirlerinin sularının paylaşımı, Payas ve Kilis yörelerinde Türkiye lehine bazı sınır düzeltmeleri gibi konularda anlaşmaya varılmıştı (ss. 88-90).

Gazetenin ikinci sayfasında "Feylesof Rıza Tefik" imzasıyla "Türkiye Hareket-i İctimaiyesi Hakkında Tedkikat ve Mütalaat-ı Felsefiye -I-" adlı uzun bir yazı yer almaktadır⁴¹.

Gazetedeki yazıların büyük bölümü Türkiye'ye aittir. İlk sayfada yer alan haberlerin birinde Afyon mebusu Ali Bey'e (Çetinkaya) Karesi'nin (Balıkesir) fahri hemşehrilik mazbatası verilmesi; bir diğerinde "Dergah-ı Mevlana"nın müze haline getirileceği belirtilmektedir. "İstiklal Mahkemesi'nin Plançosu" başlığını taşıyan haberde ise, Elaziz İstiklal Mahkemesi müddeiumumisi Süreyya Bey'in beyanatına yer verilmektedir. Buna göre, Ocak ayı başından Şubat ayının onbeşine kadar geçen bir buçuk aylık sürede 57 kişi idam edilmiş, 680 kişi çeşitli hapis cezalarına çarptırılmış ve 47 kişi de beraat etmiştir (s. 1). Yine Elaziz İstiklal Mahkemesi'ne ilişkin bir haber de "Bin Kişilik Kafile-i Mücrimin" başlığını taşımaktadır. Haberde yer alan bilgiye göre, "Son Hazo vak'ası müsebbiblerinden bin kişilik bir kafile mevkufen İstiklal Mahkemesi'ne getirilmiştir" (s. 2).

"Anadolu Haberleri" başlığını taşıyan bölümde yer alan haberlerde "Memurin Kanunu Tanzim Edildi. Türk Olmayanlar Memur Olamaz" başlığının yanısıra; Maarif Eminliklerinin kurulduğu, genel nüfus sayımının yapılacağı, Ankara'da bir "tayyare fabrikası" açılacağı ve İmam Yahya'nın Hariciye Vekaleti'ne iki mektup gönderdiğine ilişkin haberler bulunmaktadır (s. 2).

Gazetede yer alan haberler incelendiğinde, gazetenin Türkiye aleyhine ağır bir dil kullanmadığı görülmekte ve yazılarında Türkiye'den "diğer bir ülke" den söz eder gibi bir tavır takılmaktadır. Gazete, Suriye'yi kendi ülkesi olarak kabul eder bir yayın politikası içindedir⁴².

6. Diğer Bazı 150'likler Hakkında Kısa Bilgiler⁴³

Cemal Bey (Artin Cemal): Birinci Damat Ferit Paşa hükümetinde Dahiliye Nazırı olarak görev yaptı. İngiliz Muhipleri Cemiyeti kurucuları arasında yer alan ve koyu bir İttihatçı düşmanı olan Cemal Bey, "en koyu Ermeni taraftarları bile 300 bin Ermeninin öldürüldüğünü iler sürdükleri bir sırada" ölü sayısının 800 bin olduğunu ileri sürerek İttihatçılardan intikam almaya çalıştı. Bu nedenle "Artin Cemal" olarak anılmaya başlandı. Cemal Bey, Milli Mücadele hareketini engellemek için yoğun çaba sarfetti.

⁴¹ Yazının sonunda "Devamı gelecek nüshamızda" ibaresi yer almaktadır.

Rıza Tefik'in anıları da kitap olarak yayınlanmıştır, ancak bu anıları Mütareke yıllarına ilişkindir. Sürgün yıllarını kapsamamaktadır. Fakat, anılarının sonunda yer alan fotoğraflarda Cüneyt'deki ve diğer yerlerdeki yaşamına ilişkin kesitler bulunmaktadır. Bkz. Rıza Tefik, *Biraz da Ben Konuşayım*, (yay. haz. Abdullah Uçman), İletişim yay., İstanbul, 1993. Bu kitabı yayına hazırlayan Abdullah Uçman, anıların başına yazdığı "Rıza Tefik ve Hatıratı Üzerine" adlı yazıda O'nun sürgün yıllarına ilişkin de bilgi vermektedir (ss. 10-24).

⁴² Gazetede Türkiye'den başka, başta Suriye olmak üzere Avrupa ülkelerine (İtalya, Yunanistan) ilişkin de haberler yer almaktadır.

⁴³ Soysal, age.

Savaş sonunda 150'likler listesine dahil edildi (1924) ve 1938 yılına kadar yurt dışında yaşadı.

Gümülcineli İsmail: Eski Bursa valisi olan Gümülcineli İsmail, Milli Mücadele aleyhine faaliyetleri nedeniyle, ülkenin kurtarılmasından sonra İngilizlere sığındı (1922). 150'likler listesine dahil edildi. Daha sonra Romanya'ya gitti. *"Türlü karışık işlere girişti. Sabık padişah Vahdettin'i bile dolandırdı. (...) Fransa'da ve Mısır'da Mustafa kemal karşıtı yayınlar yaptı"*.

Kuşçubaşı Sami (Hacı Sami): Ağabeyi Kuşçubaşı Eşref gibi Teşkilat-ı Mahsusa için çalışan ve Milli Mücadele döneminde Çerkes Ethem'le birlikte hareket eden; bu nedenle de, 150'likler listesine dahil edilen Kuşçubaşı Sami, Yunanistan'a gitti. Mustafa Kemal'e suikast düzenlemek ve halkı Cumhuriyet rejimine karşı ayaklandırmak için *"silahlı bir çete ile Midilli adasından gizlice Kuşadası'na çıktıysa da Karaburun dağlarında jandurmalarla girdiği bir çatışmada öldürüldü"*.

Mustafa Neyir: Edirne'de Teemin ve Elçevm gazetelerini, Selanik'te Hakikat gazetesini çıkardı. Milli Mücadele'ye karşı sert bir tavır aldı. Savaşın kazanılmasından sonra Selanik yakınlarındaki çiftliğine çekilerek, Cumhuriyet rejimi aleyhindeki yayınlarına Hakikat gazetesinde devam etti. 150'likler listesine dahil edildikten sonra uzun yıllar Yunanistan'da yaşadı. İkinci Dünya Savaşı yıllarında Yunanistan Alman işgaline uğrayınca, Almanlarla işbirliği yaptı ve Alman casusu olarak çalıştı. Yunanlı direnişçilerden kaçıp Türkiye'ye sığındı. Alman casusu olduğu gerekçesiyle tutuklandı; yargılandı ve hapis cezası aldı. Cezaevinde iken solcuları yönetime jurnal etti. Hapisten çıktıktan sonra, bu defa da Turancı fikirleri nedeniyle kovuşturmaya uğradı.

Refii Cevat: Hürriyet ve İtilaf Fırkası üyesi ve Alemdar gazetesinin sahibi olarak Milli Mücadele'ye karşı bir politika izledi. Milli Mücadele'nin başarıya ulaşmasından sonra Fransa'ya kaçtı (1922). 150'liklerden biri olarak, 15 yıldan fazla sürgünde kaldı. 1938'de ülkeye dönünce, önce Yeni Sabah, sonra da Milliyet gazetelerinde yazdı.

Rıza Tevfik: Sevr Antlaşmasını imzalayan kurulun başı olması ve Milli Mücadele'ye karşı çıkması nedeniyle, 150'likler listesine dahil edildi. Ürdün ve Suriye'de yaşadı. Af kanunu çıkınca ülkeye döndü.

B. Yurt İçinde Muhalefet

1. Örgütlü Muhalefet

a. Yasal Muhalefet

a.a. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk örgütlü muhalefet denemesi olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TpCF), 17 Kasım 1924 tarihinden 3 Haziran 1925 tarihine kadar, altı buçuk aya yakın bir süre faaliyette bulundu. Cumhuriyet Halk Fırkası içindeki muhalefetin, bazı eski İttihatçıların ve bazı İkinci Grup üyelerinin öncülüğünde;

Cumhuriyetin ilanı ve ilan ediliş şekli ile Halifeliğin kaldırılışı ve 1924 Teşkilat-ı İsasiye Kanunu'nun kabulüne bir tepki olarak ve ayrıca İsmet Paşa Hükümeti'ne karşı kuruldu⁴⁴.

Bu gelişmelerle kurulması için ortam hazırlanan TpCF'nin oluşumunu hızlandıran olay, 20 Ekim 1920 tarihinde Menteşe (Muğla) mebusu Esat Bey'in Mübadele, İmar ve İskan Vekili Refet Bey'e yönelttiği soru önergesidir. Esat Bey'in verdiği önergede, Yunanistan'dan Türkiye'ye gelen mübadil ve muhacirlerin yerleştirilmelerinde görülen "*beceriksizlik ve yolsuzluklar*" eleştirilmekteydi⁴⁵. Verilen soru önergesi bir hafta sonraki TBMM toplantısında yeterli bulunmayarak, gensoruya çevildi.

Gensorunun kabul edildiği gün, Kazım Paşa (Karabekir) ve ondan birkaç gün sonra da Ali Fuat Paşa (Cebeşoy) askerlik görevlerinden istifa ederek Meclis'e katıldılar. Bu sırada TBMM'de Hükümete yönelik eleştiriler sertleşince "*Paşalar Komplosu*"ndan şüphelenen Mustafa Kemal, "*kendisine bağlı komutanları Meclisten çekip Ordu üstündeki denetimini pekiştir*" di ve askerlik görevlerinden istifa eden Kazım ve Ali Fuat Paşaların devir ve teslim işlemlerini tamamlamadıkları gerekçesiyle, TBMM'deki oturumlara katılmalarını engellemeye çalıştı⁴⁶.

8 Kasım 1924 tarihinde yapılan oylamada İsmet Paşa Hükümeti TBMM'den 19'a karşı 148 oyla güvenoyu aldı. Oylamaya 41 milletvekili katılmamış ve 1 milletvekili de çekimser oy vermişti. Hükümetin güvenoyu almasının ertesi günü, Halk Fırkası'ndan istifalar başladı. İlk istifa edenler 10 kişiydi. Bunlar arasında Dr. Adnan (Adıvar), Rauf (Orbay), Refet (Bele), Feridun Fikri (Düşünsel) de yer alıyordu. Bunları takip eden istifalarla, istifa edenlerin sayısı 29'u buldu ve bu bağımsız milletvekilleri, 17 Kasım 1924 tarihinde TpCF'yi kurdular⁴⁷.

⁴⁴ Ahmet Yeşil, Türkiye Cumhuriyeti'nde İlk Teşkilatlı Muhalefet Hareketi Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, Hacettepe Univ. AİİTE, yayınlanmamış Doktora tezi, Ankara, 1992. Yeşil'e göre, Halk Fırkası bu gelişmelerle dağılma sürecine girmişti. Bu konuda ayrıca bkz. Tarık Z. Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler (1859-1952), İstanbul, 1952; Nükhet Turgut, Siyasal Muhalefet, Batı Demokrasileri-Sosyalist Ülkeler-Türkiye, Birey ve Toplum yay., Ankara, 1984, s. 258; Mehmet Kabasakal, Türkiye'de Siyasal Parti Örgütlenmesi (1908-1960), Tekin yay., İstanbul, 1991, s. 113; Erik Jan Zürcher, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, Bağlam yay., İstanbul, 1992; Muzaffer Sencer, Türkiye'de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri, May yay., İstanbul, 1974; Ömür Sezgin-Gencay Şaylan, "Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, c. 8, İletişim yay., ss. 2043-2051.

⁴⁵ Mete Tunçay, T.C.'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931), s. 100; Sezgin-Şaylan, agm., s. 2047. Türkiye'den Yunanistan'a giden Rumların geride bıraktıkları arazi, bina, işyeri vb. taşınmaz malları Yunanistan'dan Türkiye'ye gelen mübadil ve muhacirlere Mübadele, İmar ve İskan Vekaleti'nce dağıtılacaktı. Bundan dolayı "*Bakanlığın eline birdenbire çok büyük zenginlikleri dağıtma olanagı geçmiş ve buna bağlı olarak yolsuzluk, nüfuz suistimali gibi suçlamalar ve dedikodular önemli yoğunluk kazanmıştır. Özellikle iktidar bloku içinde birçok kişinin gelen mübadillerle akrabalık ilişkisi bulunması, nüfuz suistimali suçlamalarının ileri ölçülere varmasına neden olmuştur*" (Sezgin-Şaylan, s. 2047).

⁴⁶ Tunçay, age., s. 101. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Gazi Mustafa Kemal, Nutuk-Soylev, c. II, TTK yay., Ankara, 1987.

⁴⁷ Hükümetin güvenoyu almasından iki, istifaların başlamasından bir gün sonra, Halk Fırkası, adının başına "*Cumhuriyet*" sözünü ekledi (10 Kasım 1924).

Partinin genel başkanlığına Kazım Karabekir, genel başkan vekilliklerine Dr. Adnan ve Rauf Beyler, genel sekreterliğe de Ali Fuat Paşa seçildi. Partinin merkez yönetim kurulu, İsmail Canbolat, Halis Turgut, Rüstü Paşa, Ahmet Şükrü, Necati ve Faik Beylerden oluştu. Partinin önde gelenleri arasında eski İttihatçı önderlerin yer alması, basında ve CHF'de İttihat ve Terakki'nin yeniden canlandırıldığı düşüncesini yaratmış ve CHF buna büyük tepki göstermiştir⁴⁸.

CHF Meclis Grubu'nda İsmet Paşa Hükümeti'nin sıkıyönetim ilanı önerisi kabul edilmeyince, 21 Kasım 1924 tarihinde hükümet istifa etti. Yeni kurulan Fethi Bey (Okyar) Hükümeti, CHF'den istifaların önüne geçtiği gibi, hükümeti yeni ve ılımlı bakanlardan oluşturarak, TpCF'nin de desteğini sağladı.

TpCF kuruluşundan hemen sonra hızlı bir şekilde örgütlenmeye girişti. Ankara, İstanbul, İzmir gibi büyük illerin yanısıra Doğu illerinde de büyük ölçüde örgütlendi. Partinin kuruluşunda üst düzeyde CHF muhalifleri, eski İttihatçılar ve İkinci Grup üyeleri yer almakla beraber, parti örgütlendikçe muhafazakar çevrelerin desteğini almakta ve hatta bu çevreler parti örgütünde yer almaktaydılar.

TpCF'nin "*kapatılmasına yol açan olaylar dizisi*" Şubat 1925'te Doğu Anadolu'da çıkan ve hızla yayılan Şeyh Said İsyanı ile başladı. Fethi Bey Hükümeti'nin isyan karşısında aldığı önlemleri, TpCF de destekledi. Ancak, bu kez Fethi Bey Hükümeti'ne güvensizlik gösteren CHF Meclis Grubu oldu. Bunun üzerine 4 Mart 1925 tarihinde İsmet Paşa hükümeti kurdu. Hükümete olağanüstü yetkiler tanıyan Takrir-i Sükun Kanunu ile iki İstiklal Mahkemesi'nin kurulması TBMM'de kabul edilince, muhalif ve TpCF'yi destekleyen İstanbul basını susturuldu ve Şeyh Said İsyanı da bastırıldı⁴⁹.

İsyan bölgesinde görev yapan İstiklal Mahkemesi, TpCF Urfa sorumlu sekreteri Fethi Bey'i de yargılayarak, isyanı kışkırttığı gerekçesiyle 5 yıl hapse mahkum etti. Bu karardan sonra da tüm Doğu Anadolu'daki TpCF şubelerini kapattı. Ankara'da görev yapan İstiklal Mahkemesi de TpCF'nin programında yer alan "efkar ve itikadat-ı diniyeye hürmetkar" olduğunu belirten ifade nedeniyle, partinin gericiliği kışkırttığını ileri sürdü ve Hükümetin gerekenleri yapmasını istedi. Bunun üzerine, 3 Haziran 1925 tarihinde Hükümet, Takrir-i Sükun Kanunu'na dayanarak, TpCF'yi kapattı. TpCF'nin önder kadrosu, Mustafa Kemal'e karşı düzenlenmek istenen İzmir Suikastı'nın yargılamaları sırasında tasfiye edildi. Tutuklanan TpCF milletvekillerinden 6'sı idam edildi. Kazım Karabekir, Ali Fuat, Refet, Cafer Tayyar (Eğilmez) Paşalar beraat etmekle beraber siyasal

⁴⁸ CHF'nin benzeri bir tepkiyi illegal Türkiye Komünist Fırkası da göstermiştir. Partiye göre, TpCF, gericilerin ve yabancı sermayenin koalisyonudur, Türkiye'de onların yeri yoktur. Bkz. Tunçay, age., ss. 104-105; Sezgin-Şaylan, agm., s. 2047.

⁴⁹ İsyan hakkında bkz. Behçet Cemal, *Şeyh Said İsyanı*, Sel yay., İstanbul, 1955; Metin Toker, *Şeyh Said ve İsyanı*, Bilgi yay., Ankara, 1968; Ergun Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, c. I-II, Milliyet yay., İstanbul, 1997; Tunçay, age.; Reşat Hallı, *Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar (1924-1938)*, Genelkurmay Harp Tarihi Bşk. yay., Ankara, 1972.

yaşamın dışına çıkarıldılar. Yurtdışında bulunan ve gıyaben yargılanan Rauf Bey ise, 10 yıl ağır hapis cezasına mahkum oldu⁵⁰. Refet ve Ali Fuat Paşalar, 1931 sonrasında Mustafa Kemal'in izniyle TBMM'ye "müstakil mebus" olarak girdiler. Kazım Karabekir ve Rauf Bey ise, Mustafa Kemal'in ölümünden sonra, İnönü'nün muhaliflerle barışma politikası çerçevesinde TBMM'ye girdiler.

TpCF, kendini liberal ve demokrat olarak tanımlamakta ve tek dereceli bir seçim sistemini savunmaktaydı. Ekonomi politikalarında da liberal olan parti, "adem-i merkeziyet" esasını benimsemekteydi. "Fırka itikad-ı diniyeye hürmetkardır" ibaresininin parti programında yer alması, partinin en çok eleştirilen yönüydü⁵¹. Tarih IV adlı kitapta ise, TpCF'nin "tekamülcü" (evrimci), CHF'nin "inkılapçı" (devrimci) olduğu belirtilmektedir⁵².

TpCF hakkında yapılan değerlendirmeler günümüzde de hala çeşitliliğini korumaktadır. Kimilerine göre, TpCF'nin varlığını sürdürmesi ve iktidarı devralması sağlanabilmiş olsaydı, demokrasi ve daha hoşgörülü bir laiklik anlayışı Türkiye'de yerleşebilirdi⁵³. Bir başka görüş ise, ülke bütünlüğünün ve Cumhuriyet rejiminin tehlikeye girdiği ve Türk Devrimi'nin henüz tamamlanmadığı bir ortamda, çok partili yaşamdan vazgeçilmesinin bir zorunluluk olduğu şeklindedir⁵⁴.

a. b. Serbest Cumhuriyet Fırkası

Ağustos 1930 tarihinde, Dünya ekonomik bunalımının yaşandığı bir dönemde "güdümlü" bir muhalefet partisi olarak kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF), Cumhuriyet tarihinin ikinci muhalif partisiydi. Ancak, bu parti ilk kurulan parti olan TpCF'den hem kuruluş hem de kapanış özellikleri bakımından ayrılmaktadır. Gerçi her iki parti de CHF içerisinden çıkmakla beraber; TpCF, CHF içindeki "doğal bir muhalefet hareketinin partiden ayrılması" ile kurulmuş, SCF ise, "tamamen bazı şartların zorlaması sonucunda Atatürk tarafından kurdurulmuş, göstermelik bir muhalefet yaratma

⁵⁰ Aybars, age.; Tunçay, age.; Sezgin-Şaylan, agm.; Ali Fuat Cebesoy, *Siyasi Hatıralar*, II. Kısım, İstanbul, 1960.

⁵¹ Tunçay, age.; Sezgin-Şaylan, agm.

⁵² Tarih IV Türkiye Cumhuriyeti, İstanbul, 1931, ss. 187-189 (Bu kitap, liselerde ders kitabı olarak okutulmaktaydı).

⁵³ Zürcher, age.; Ahmet İnsel, *Türkiye Toplumunun Bunalımı*, Birikim yay., İstanbul, 1995. Zürcher, en azından İstanbul'un tekrar başkent olacağını belirtirken; İnsel, Takrir-i Sükun Kanunu ile Türkiye'deki demokratik yaşantının sona erdirilmesinin bir dönüm noktası olduğunu ve Cumhuriyet tarihi boyunca bunun gelenekleştiğini ileri sürmektedir.

⁵⁴ Ergun Aybars, *Atatürk, Çağdaşlaşma ve Laik Demokrasi*, İleri Kitabevi yay., İzmir, 1994, s. 58.

girişimi" nden⁵⁵ ibarettir. Gazi Hazretlerinin "himayesinde"⁵⁶ kurulan/kurdurulan SCF'nin kuruluş nedenleri üzerinde durmak gerekmektedir. Bunları iç ve dış faktörler olarak ayırmak mümkündür. Türk Devrimi'nin modernleşirmeye yönelik çabalarının bir ürünü olarak ülke yönetiminin de "Batı tarzı" nda olması, birden fazla siyasal partinin bulunması gerekmektedir. Avrupa'nın Türkiye'ye diktatörlük gözüyle bakması M. Kemal'i rahatsız etmekteydi. Nitekim Fethi Bey'le yaptığı bir görüşmede "... Bugünkü manzaramız aşağı yukarı bir 'dictature' manzarasıdır. Vaki bir meclis vardır. Fakat dahilde ve hariçte bize 'dictature' nazarıyla bakıyorlar" demişti⁵⁷. ABD'nin 1930'da Türkiye Büyükelçisi olan Joseph Grew de M. Kemal'in bu konudaki rahatsızlığını şöyle dile getirmektedir: "Gazi yavaş yavaş şu görüşe varmıştır ki, tek parti sistemi Avrupa ve Batı ile karşılaştırılınca Türkiye için aşağılık işuretidir. Amerikalı ve Avrupalı yazarlar son günlerde çoğunlukla şekil bakımından Batılı, fakat gerçekte Doğulu olarak tasvir ettikleri Türk diktatörlüğünden çok söz etmişlerdir. Türkiye'nin bu şekilde tasvir edilmesi Gazi'nin gözüne çurpmuş ve hiç hoşunu gitmemiştir"⁵⁸.

SCF'nin kurulmasıyla yurtdışında artan eleştirilere bir yanıt niteliği taşımaktadır. SCF'nin başına getirilen Fethi Bey'in bu sırada Paris Büyükelçisi olması, yani O'nun da dışarıdan gelmesi bu çerçevede anlamlıdır. Dolaylı bir dış neden de 1929 Dünya ekonomik bunalımıydı⁵⁹.

SCF'nin kuruluşunun iç nedenlerinden en belli başlısı, TPCF'nin kapatıldığı 1925 yılından, yani 5 yıldan beri CHF iktidarının denetimsizliğinin hem ülke içinde, hem de CHF içinde yarattığı rahatsızlıktır. Bu çerçevede yapılan eleştirilere göre, Meclis denetim görevini yerine getirememekte; halk, parti tabanı ve yerel parti örgütleri aracılığı ile dilek ve isteklerini parti üst yönetimine iletememekteydi⁶⁰. Aslında parti örgütünün ve

⁵⁵ Esat Öz, *Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım (1923-1945)*, Gündoğan yay., Ankara, 1992, ss. 101-102. Bu konuda ayrıca bkz. Esat Öz, "Serbest Cumhuriyet Fırkası Denemesi: Nedenleri ve Sonuçları", *Sosyo Politik Yaklaşım*, sayı 2, Nisan-Mayıs 1993, ss. 47-52; Çetin Yetkin, *Atatürk'ün Başarısız Demokrasi Devrimi*, Serbest Cumhuriyet Fırkası, Toplumsal Donuşum yay., İstanbul, 1997; Walter F. Weiker, *Political Tutelage and Democracy in Turkey, The Free Party and Its Aftermath*, Leiden, E. J. Brill, 1973; Kandemir, *Serbes Fırka Nasıl Kuruldu-Nasıl Kapatıldı?*, Ekicigil tarih yay., İstanbul, 1955.

⁵⁶ CHP tarihçesine ilişkin bölümde de belirttiğimiz gibi, SCF'yi İngiltere'deki muhalefet partileri için kullanılan, ama farklı içerik taşıyan "Majestelerinin Muhalefeti" deyiminden esinlenerek, "Gazi Hazretlerinin Muhalefeti" olarak tanımlamak mümkündür.

⁵⁷ Öz, age., s. 102.

⁵⁸ Joseph Grew, *Atatürk ve İnönü (Bir Amerikan Elçisinin Hatıraları)*, (Çev. Muzaffer Aşkın), Kitapçılık Tic. Ltd. Şti. yay., İstanbul, 1966, ss. 109-110. Grew'e göre, bir muhalefet partisinin kurulmasının "daha pratik" nedenleri de vardır: "... bunlardan birincisi Devlet Başkanı aynı zamanda parti başkanı bulunduğu tek partili sistemin politika uygulaması bakımından çok ciddi sakıncalar taşımaktadır; bu sistem, sorumluluğu merkezileştirmektedir; bu merkezileştirme, açık şekilde güçlük ve sıkıntılara yol açmaktadır. İşte ikinci bir partinin kurulmasının doğuracağı sonuçlardan biri, Gazi'nin üzerindeki sorumluluğu kaldırmak ve Türkiye'deki politika oyunlarını İsmet ile Fethi arasındaki bir mücadele haline getirmek olacaktır. Halktaki hoşnutsuzluğa çare bulmak bakımından da iki parti sisteminin inkar edilmez yararları vardır" (s. 110).

Grew, Türkiye'deki iki parti sisteminin önündeki en büyük engel olarak Türk halkının "politik bakımdan olgunlaşmamış" olmasını görmektedir (s. 110).

⁵⁹ Tunçay, age., s. 245 vd.

⁶⁰ Öz, age., s. 103.

hükümetin yetersizliklerine ilişkin eleştiriler, daha 1926'da (TpCF'nin kapatılmasından bir yıl sonra) başlamıştı⁶¹. Kimilerine göre de, M. Kemal SCF'yi kurdurarak parti ve ülke içinde gittikçe güçlenen İsmet Paşa'yı Fethi Bey'le dengelemek istemişti⁶².

Yıllardan beri biriken ve artan toplumsal muhalefet "*potansiyeli*" ni kontrol edilebilir ve rejim karşıtı olmayan bir partiye (SCF'de) yönlendirmek de muhalif partinin kuruluş nedenlerinden biri olabilir⁶³.

Kendiliğinden ve doğal bir muhalefet partisi olarak kurulmayan, "*güdümlü bir muhalefet yaratma düşüncesinin ürünü*" olan SCF'nin kuruluş ve örgütlenişi de "*yapay*" özellikler taşımaktadır⁶⁴. 22 Temmuz 1930 tarihinde Fransa'dan Türkiye'ye dönen Paris Büyükelçisi Fethi Bey'e M. Kemal, kendisini ziyarete geldiğinde, ülke sorunlarını görüşürken bir muhalif partinin kurulmasını istediği söyleyerek, bu partiyi Fethi Bey'in kurmasını istedi. Bir süre düşünen Fethi Bey'in bu teklifi kabul etti. Muhalif bir parti kurulacağı haberi basında büyük yankı uyandırdı. Bu haber, basında ilk olarak 8 Ağustos 1930 tarihinde yer aldı⁶⁵. Fethi Bey ve M. Kemal'in karşılıklı mektuplaşmaları ve bu mektupların basında yer almasında, 12 Ağustos 1930 tarihinde SCF resmen İstanbul'da kuruldu⁶⁶.

SCF kurulduktan kısa bir süre sonra, M. Kemal'in isteği ile kurulmasına, doğal bir gelişmenin ürünü olmamasına ve tüm "*muvazana*" (danışıklı dovüş) görüntüsüne rağmen, hızlı bir şekilde gelişti ve halktan büyük ilgi gördü. Bu ilgi CHF'de tedirginlik yaratırken, SCF genel başkanı Fethi Bey'in daha ilk günlerde iktidara aday olduklarına yönelik açıklaması, yeni partiye karşı CHF'deki rahatsızlığı arttırdı. Çünkü, CHF ileri gelenleri, SCF'yi hiçbir zaman iktidara aday bir parti olarak düşünmemişlerdi. Onlar için SCF, "*küçük ve tehlikesiz*" bir muhalif parti olarak, TBMM'de bulunacak ve pek de suya sabuna dokunmayan eleştirilerle yetinecekti. Bu eleştirileri yapabilmesi için de SCF'ye gerekli milletvekilleri "*CHF tarafından*" verilecekti. Hatta, milletvekilleri seçimlerinde de kendisine "*yeterli*", yani "*eleştiri*" için yeterli kontenjan tanınacaktı⁶⁷. Fethi Bey'in SCF'nin iktidara adaylığını açıklaması ve bu konuda İzmir mitingi

⁶¹ Bu konuda Ağaoglu Ahmet'in hazırladığı ve Cumhurbaşkanı M. Kemal ve Başbakan İsmet Paşa'ya sunduğu bir rapor için bkz. Ahmet Ağaoglu, *Serbest Fırka Hatıraları*, İletişim yay., İstanbul, 1994, ss. 141-148; Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, c. II, Yapı Kredi Bankası A. Ş. yay., İstanbul, 1973, ss. 493-499.

⁶² Öz, age., s. 103.

⁶³ Tefik Çavdar, "Serbest Fırka", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, c. 8, İletişim yay., 2052-2059.

⁶⁴ Orneğin M. Kemal, Fethi Bey ve İsmet Paşa arasında geçen görüşmelerde partiye kaç milletvekili ve ne kadar para verileceği pazarlıkla belirlenmiştir. Hatta milletvekillerinin seçimini de M. Kemal yapmıştır. Bu konuda bkz. Ağaoglu, age.; Osman Okyar-Mehmet Seyitdanhoğlu, *Fethi Okyar'ın Anıları, Atatürk, Okyar ve Çok Partili Türkiye*, Türkiye İş Bankası Kültür yay., Ankara, 1997.

⁶⁵ Bu haberi ilk olarak Giresun milletvekili Hakkı Tarık'ın (Us) *Vakit* gazetesi ikinci bir baskı yaparak ve diğer gazeteleri atlatarak duyurmuştur. Bkz. Tunçay, age., s. 249.

⁶⁶ Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, s. 622.

⁶⁷ 1931'de yapılacak seçimler için İsmet Paşa 50 milletvekili önerirken, Fethi Bey 120 milletvekili istemişti. Sonunda 70 milletvekilinde anlaşmışlardı. Bkz. Okyar-Seyitdanhoğlu, age.

sırasında da görüldüğü üzere (CHF'liler Fethi Bey'in İzmir'e gelmesine engel olmaya çalışmışlar, ama -Ataturk, Fethi Bey'i destekleyince- bunu başaramamışlardı; miting, sırasında olaylar çıkmış, bir çocuk polisin ateş etmesi üzerine ölmüş ve birçok kişi de yaralanmıştı. Çocuğu ölen baba, Fethi Bey'e, şöyle demişti: "*İşte size bir kurban, başkalarını da veririz. Yalnız sen bizi kurtar*".) yoğun bir şekilde halk desteğini alması, CHF'nin iktidarı kaybedebileceği olasılığını gündeme getirmiştir. Bu da CHF yöneticilerini SCF karşısında hırçınlaştırmıştır.

SCF'nin halk desteğini ne ölçüde sağladığının bir göstergesi de, kuruluşundan sadece bir ay sonra yapılan Belediye seçimleridir. Bu seçimlerde yapılan tüm baskılara ve CHF yöneticilerinin çabalarına rağmen, 502 seçim bölgesinden 22'sinde SCF kazanmıştır. Bu yerlerden biri de Samsun'dur. Yeni kurulan SCF seçimlere hazırlıklı bir şekilde girebilmiş olsaydı, çok daha başarılı olabilirdi.

SCF basında da kendine bir çok destek buldu. İstanbul'da Yarın ve Son Posta gazeteleriyle İzmir'de Yeni Asır gazeteleri SCF'yi destekliyorlardı⁶⁸. Bu gazetelerden başka doğrudan SCF'yi desteklemek amacıyla ve partinin adını taşıyan bir gazete de İzmir'de yayınlanmıştır: "*Serbes Cumhuriyet*"⁶⁹.

SCF basından sağladığı desteğin yanısıra yayınladığı broşürlerle de propaganda faaliyetlerini yürütüyordu. SCF Umumi Katıplığı'nin yayınladığı ve parasız olarak dağıtılan "*Serbes Cumhuriyet' Fırkasının Prensipleri*" adlı broşürde Fethi Bey ile Gazi M. Kemal arasında gönderilen mektuplara yer veriliyor ve SCF'nin prensipleri sıralanıyordu. Bu prensipler arasında; partinin cumhuriyetçi, milliyetçi ve laik olduğu, vergilerin "*millet efradının iktisadi teşebbüs kabiliyetini sarsmayacak ve halkın takati hududunu aşmıyacak derecede*" hafifletileceği, vergi miktarının belirlenmesinde daha sağlıklı usüllere dayanılacağı ve vergi alımındaki yolsuzlukların önleneceği, "*Devlet varidatının semereli surette sarfına dikkat ve büyük nafia teşebbüsleri masraflarının yalnız bir nesle*" yüklenmesinden kaçınılacağı, devlet masraflarında tasarruf edileceği ve israfla mücadele edileceği, yabancı sermayeye kolaylık sağlanacağı, yurttaşların refahına, mali ve ekonomik her türlü girişimlerine engel olan hükümet müdahalelerinin kabul edilmeyeceği, ülkenin ekonomik yaşamında gelişmesinde her türlü girişimcinin destekleneceği, "*Cumhuriyet menfa'atı için girişilmesi icap eden iktisadi işlerde fertlerin kuvveti gayri kafi görüldükçe*" devletin doğrudan doğruya yatırım yapacağı, liman inhisarlarının kaldırılacağı yer almaktaydı. Bunların yanısıra, köylünün ve çiftçinin ucuz faizle ve kolay bir şekilde para bulmasının sağlanacağı ve "*murabahacılık*"la mücadele

⁶⁸ Tunaya, age.; Yetkin, age.; Oz, age.; Ağaoglu, age.; Okyar-Seyitdanlıoğlu, age.; Çavdar, agm.

⁶⁹ Serbes Cumhuriyet gazetesi 26 Ekim 1930-14 Ocak 1931 tarihleri arasında toplam 71 sayı olarak çıktı. Gazetenin SCF'nin kapanmasından sonra, iki ay daha varlığını sürdürmesi, muhalefet ümidinin tükenmediğinin bir göstergesi olsa gerektir. Bu gazete hakkında bkz. Hakkı Uyar, "Serbes Cumhuriyet' Gazetesi", *Tarih ve Toplum*, sayı 95, Kasım 1991, ss. 46-50 ve Hakkı Uyar, "Serbes Cumhuriyet Gazetesi Üzerine Bazı Düşünceler ve Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması", *Tarih ve Toplum*, sayı 102, Haziran 1992, ss. 50-52.

edileceği, Ziraat Bankası'nın bütün ülkenin zirai kredi gereksinimini sağlar bir hale getirileceği, halkın devlet dairelerindeki işlerinin kolayca çözüleceği, rüşvet ve yolsuzlukla mücadele edileceği, mahkemelerde işlerin hızlı bir şekilde görüleceği, "bir dereceli intihap usulünün tesisi" nin ve "siyasi hukukun Türk kadınlığına da teşmilini" n savunulacağı da belirtilmektedir⁷⁰.

SCF'ye ilişkin yayınlanan bir başka broşür ise, Sabih İzzet'e aittir. Sabih İzzet'e göre, "bir fikir fırkası" olan ve bu özelliği ile "Avrupadaki muhalif fırkalara" benzeyen SCF'nin "programı halk fırkasının programından tamamile ayrılmaktadır. Halk fırkası idarede muhafazakar, ekonomide radikal, mali siyasette koyu merkezîyetçidir. Bu hal, fikri bir sistemin, halk fırkasında mevcut bulmadığını göstermektedir. Serbest Cumhuriyet fırkası (ise) gerek siyasette, gerek iktisadiyatta ve gerek idarede doğrudan doğruya liberal" dir.

Bugün Türkiye'de "yalnız iktisadi buhran yoktur. Mali, ilmi ve harsi buhran olduğu gibi, bunlardan doğan siyasi isabetsizlik te mevcuttur". İsmet Paşa hükümetinin siyaseti "iflas" etmiştir ve bu hükümet "muvaaffakiyetsiz" dir. Sorunlardan kurtuluş yapılacak tek dereceli seçimlerle SCF'nin iktidara gelmesiyle olacaktır⁷¹.

TBMM'de SCF'li milletvekillerinin eleştirileri karşısında sert tepkiler gösteren CHF'li milletvekilleri ve diğer CHF yöneticileri SCF'yi irticai tehlike yaratmakla, Cumhuriyet rejimini tehlikeye düşürmekle ve bütün devrim karşıtlarını partiye toplamakla suçlamaktaydılar⁷². SCF'nin sağladığı halk desteği belirginleştikçe ve CHF iktidarının tehlikeye düşmesi olasılığı arttıkça, SCF aleyhine CHF yöneticilerince yürütülen kampanya hız kazandı ve CHF yöneticileri SCF karşısında önlemler almaya giriştiler. Gazi M. Kemal'in üzerinde baskı kurmaya çalışan CHF yöneticileri, sonuçta amaçlarına ulaştılar. Eşit koşullarda yapılacak bir "yarışmacı" bir seçimde SCF'nin kazanabileceğini

⁷⁰ SCF Umumi Katipliği, "Serbes Cumhuriyet" Fırkasının Prensipleri, Fırka reisinin Reisi Cumhur Hazretlerine takdim ettikleri mektup, Reisi Cumhur Hazretlerinin Cevapları, Fırka Umumi Katipliği tarafından neşredilmiştir. Her nüshada Fırkanın mührü vardır. Parasız tevzi olunur, İstanbul, 1930. Broşürde yer alan SCF prensiplerinin altında 11.8.1930 tarihi ve Fırka Reisi A. Fethi ve Katibi Umumi M. Nuri imzaları vardır. Bu prensipler incelendiğinde, büyük bölümünün ekonomik ağırlıklı olduğu ve geri kalanların ise çoğunlukla devlet-yurttaş arasındaki sorunların vatandaş lehine çözümlenmesine ilişkin olduğu görülmektedir.

⁷¹ Sabih İzzet, Serbest Cumhuriyet Fırkası ve Türk Milleti, İstanbul (?), 1930.

⁷² Oz, age., s. 106. SCF denemesinin ertesi yılı (1931) basılan ve liselerde okutulan Tarih IV Türkiye Cumhuriyeti adlı kitapta SCF'ye ilişkin şu bilgiler verilmektedir: "1930 Ağustosunda 'Serbest Cumhuriyet Fırkası' adıyla yeni bir siyasi teşekkül kuruldu. Bu Fırka programının birinci maddesinde yazılı olduğu üzere cumhuriyetçi, milliyetçi ve laik olmakla beraber bilhassa devletçiliğe karşı liberallliği tutmak suretile iktisadi sahada ve demiryolu inşaatı gibi nafia ve imar siyaseti tatbikatında Halk Fırkasından ayrılıyordu. Bununla beraber yeni Fırka, Gazi ve Halk Fırkası reisleri ve teşkilatı tarafından iyi karşılandı.

Serbest Cumhuriyet Fırkasının, cümhuriyetçi ve laik olduğunu ilanına rağmen, memleketi baş kaldırmaya takat bulamıyarak ötede heride sinmiş bulunan mürteci unsurlar, Halk Fırkasını devirmeyi maksatlarının birinci kademesi sayarak, meydana atıldılar; yeni bir fırkanın teşekkülünü ve bir kısım münevverlerin ona girişini inkılap hayatında tefrika alameti sanarak her yerde nifak tohumu saçmağa koyuldular. Cumhuriyet Halk Fırkasının ilga ettiği tarikadler, şeyhleri ve dervişleriyle yeniden canlandırıldı. Yeni fırka siperi arkasında gizli irtica faaliyeti başladı". Bu faaliyetler Nakşibendi tarikatından Derviş Mehmet'in müritleriyle Menemen'i basarak genç subay Kubilay'ı öldürmeye kadar vardı ... (ss. 196-197).

gören M. Kemal, "dengeyi sağlamak" için ağırlığını CHF'den yana koydu. SCF'nin kuruluş çalışmaları sırasında Cumhurbaşkanının "tarafsızlığı" konusunda yapılan anlaşmadan vazgeçilmesi üzerine, M. Kemal'le karşı karşıya kalmak istemeyen Fethi Bey ve SCF yöneticileri partiyi kapattı⁷³.

1924-25 yıllarında faaliyette bulunan ve "doğal" bir kuruluş süreci yaşayan TpCF ile 1930 yılında faaliyette bulunan ve "sunî" bir kuruluş süreci yaşayan SCF denemeleri göstermiştir ki, Meclis içinde kurulan muhalif partiler, kısa bir süre içerisinde kitleleşmeye başlamış, bu da CHF iktidarının dayandığı meşruiyet temellerini yani tüm toplumsal kesimleri (imtiyazsız sınıfsız kaynaşmış bir kitle) temsil etme ve ülke kurtarmış olma/devlet kurmuş olma (Müdafaa-i Hukuk temeli) düşüncesinden kaynaklanan iktidarı elinde tutma hakkını derinden sarsmıştır. Bu sarsıntı, tek parti iktidarını hem kendini yeniden yapılandırmaya ve pekiştirmeye, hem de kendini ideolojik olarak daha donanımlı bir hale getirmeye zorlamıştır⁷⁴.

a. c. Diğer Siyasal Partiler

1924-25 yıllarında faaliyette bulunan TpCF'nin varlığını sürdürdüğü dönemde TpCF dışında muhalif bir parti kurulmadı. 1930 yılında kurulan SCF ile girişilen "güdümlü muhalefet" denemesinin yaşandığı bir ortamda, "güdümsüz" olmakla beraber, önemli bir etkinliği olmayan/olamayan üç parti daha varlık göstermeye çalıştı: Ahali Cumhuriyet Fırkası, Türk Cumhuriyet Amele ve Çiftçi Partisi ile Layık Cumhuriyetçi İşçi ve Çiftçi Fırkası.

Ahali Cumhuriyet Fırkası: Abdülkadir Kemali Bey (Öğütçü) tarafından, 26 Eylül 1930 tarihinde Adana'da kuruldu⁷⁵. Program ve tüzüğü de yayınlanan partinin özelliği "*kurucusunun şahsına bağlı ve nüfuz sahasından çıkmamış olmasıdır*". A. Kemali'nin yayınladığı Tok Söz gazetesi partinin yayın organıdır. Parti, sadece Maraş gibi güney illerinde örgütlenebilmiştir. Üç aydan az bir süre yaşayabilen parti, katıldığı belediye seçimlerinde başarı gösterememiş ve Bakanlar Kurulu kararıyla 21 Aralık 1930 tarihinde kapatılmıştır. Parti programında yer alan "*Cumhuriyetin hakiki manası dahilinde ahaliyi refaha kavuşturmak*" maddesi çerçevesinde parti, "*idare-i hususiye teşkilatı*" na önem vermeyi, israfla mücadele etmeyi benimsemiştir⁷⁶.

⁷³ Tunaya, age.; Yetkin, age.; Öz, age.; Ağaoglu, age.; Okyar-Seyitdanlıoğlu, age.; Çavdar, agm.

⁷⁴ Öz, age. ss. 106-107; Hakkı Uyar, "Devletin İşçi Sınıfı ve Örgütlenme Girişimi: CHP İzmir İşçi ve Esnaf Cemiyetleri Birliği (1935)", *Tarih ve Toplum*, sayı 160, Nisan 1997, ss. 14-20; Hakkı Uyar, "Resmî ya da Alternatif Resmî İdeoloji Oluşturmaya Yönelik İki Dergi: Ulkü ve Kadro Mecmualarının Karşılaştırmalı İçerik Analizi", *Toplum ve Bilim*, sayı 74, Güz 1997, ss. 181-193. Bu konuda ayrıca tezimizin CHP Tarihçesi'ne ilişkin bölümüne bakınız.

⁷⁵ Abdülkadir Kemali Bey, Birinci TBMM'de Kastamonu milletvekiliydi. Adana'daki Tok Söz gazetesinin sahibi olan A. Kemal, daha TpCF döneminde, 1924 sonlarında muhalif bir parti kurmayı planlamış, ancak gazetesi kapatılıp hapse mahkum edildiği için olsa gerek bu amacını gerçekleştirememiştir. Bkz. Tunaya, age., ss. 635-636.

⁷⁶ Tunaya, age., ss. 635-637; Tunçay, age., ss. 273-275, 406-408.

Türk Cumhuriyet Amele ve Çiftçi Partisi: 29 Eylül 1930 tarihinde Edirne'de Mimar Kazım Tahsin Bey tarafından kurulmak istenmiş, ancak partinin faaliyetine hükümet tarafından izin verilmemiştir. Parti "amele ve çiftçi" yanlısı olduğunu ve onları "sermaye" ile "mütegallibe ve murabahacı" lara karşı koruma amacıyla kurulduğunu belirtmekte ve aynı zamanda, kendini "dini taassub" un yanısıra "memleketin bünyesine muzır bolşevizm ve komünizm gibi" akımlara da karşı "inkılapçı" bir parti olarak tanımlamaktadır⁷⁷.

Layık Cumhuriyetçi İşçi ve Çiftçi Fırkası: 1930 yılındaki bu üç parti girişiminden sonra, 1931 yılında Arif Oruç tarafından kurulmak istenmiştir. SCF'nin kapatılmasından altı ay sonra, Haziran 1931'de yapılan bu girişim sonuçsuz kalmıştır. Partinin programı incelendiğinde, toplumu kafa ve kol işçileri olarak ayırdığı, dünya ve din işlerini birbirinden ayırdığı ve kendini laik olarak tanımladığı görülmektedir. Mete Tunçay'ın "Sol eğilimli maceraperest bir gazeteci" olarak tanımladığı Arif Oruç'un, yurtdışında yayınladığı Yarın koleksiyonları ve Türkiye Kurtuluş Fırkası Programı incelendiğinde, Türkiye'deki programın tersine -aradan henüz iki yıl geçmesine rağmen- İslami öğelerin ağırlık kazandığı anlaşılmaktadır. Bunun Arif Oruç'un yurtdışındaki 150'liklerle kurduğu ilişkilerden kaynaklandığını düşünmek mümkündür. Her iki program arasında benzerlikler de vardır: Buna, Türkiye'nin 12 "iktisadi mıntıka" ya ayrılması, örnek olarak verilebilir⁷⁸.

a. d. Müstakil Grup

CHF, parlamento içinde "parlamento içi denetim" ya da hükümeti denetim için yer alacak "güdümlü" bir partinin bile kendi iktidarı için tehlikeli olabileceğini SCF denemesiyle gördükten sonra, kendi iktidarını hiçbir zaman tehlikeye düşürmeyecek, ama kısmen de olsa denetim işlevini sağlayacak bir yol aradı. Bu amaçla, önce "müstakil mebusluk", sonra da "Müstakil Grup" ihdas edildi. Ancak, "kısmen" bile bir "denetim" sağlanamadı, hatta bu denetim "hiç" sağlanamadı⁷⁹.

CHP'nin 29 Mayıs 1939 tarihinde toplanan Beşinci Kurultay'ında Cumhurbaşkanı İsmet İnönü yaptığı konuşmada Müstakil Grup'un kurulmasına ilişkin şunları söylemektedir: "Büyük Kurultaya taktim ettiğimiz nizamname projesinde, Büyük Millet Meclisinde, Cumhuriyet Halk Partisinin bir de Müstakil Grupunu düşündük. Büyük Kurultaydan vazife alan ve Parti Genel Başkanının farksız başkanlığında çalışacak olan, intizam ve inzibat içinde, şuurlu ve çalışkan, bir Müstakil Grupun; İcra

⁷⁷ Tunaya, age., s. 638; Tunçay, age., ss. 275-276; 409-417.

⁷⁸ Tunçay, age., ss. 276-282; Tunçay, Arif Oruç'un Yarın'ı (1933). Tunçay'ın belirttiğine göre, LCİÇF'nin genel başkanı Arif Oruç, genel sekreteri (Baba) Süleyman Tefik, "mesul murahhas" ı Habil Adem (Naci İsmail Pelister) olacaktı. Bu dönemin "renkli" simalarından Habil Adem'in "maceraları" için bkz. Abidin Nesimi, Yılların İçinden, Gözlem yay., İstanbul, 1977.

⁷⁹ Müstakil mebusluk konusuna ileride değineceğimiz için burada doğrudan Müstakil Grup konusuna değineceğiz.

mevkiinde olan Millet Vekilleri ekseriyetine ve hükümetine esaslı bir yardım temin ederken büyük milletimize de kendi işleri için yeni bir teminat hazırlayacağını ümit ediyoruz" 80.

İnönü'nün isteği üzerine CHP tüzüğünde yapılan değişiklikle, CHP örgütüne 21 kişilik bir Müstakil Grup eklendi. 21 CHP'li milletvekilinden oluşacak olan Müstakil Grup'un üç kişilik yönetim kurulu bulunuyordu. Müstakil Grup üyeleri CHP Meclis Grubu toplantılarına katılabiliyorlar, ancak oylamaya katılamaz, konuşamaz ve hükümete giremezlerdi. TBMM toplantısında ise, görüşlerini kendi gruplarında alınan karara göre, belirtirler ve oylarını kullanabilirlerdi. Müstakil Grup üyelerini CHP Büyük Kurultayı seçerdi. Müstakil Grup'un bir "Başkan" ı yoktu, "Müstakil Grup Reis Vekili" vardı. Çünkü, Müstakil Grup Başkanlığı da Cumhurbaşkanı ve "CHP Değişmez Genel Başkanı" İsmet İnönü'ye aitti. Müstakil Grup Reis Vekili, İnönü adına Grup'u yönetir ve O'ndan emir alırdı. Müstakil Grup Reis Vekili bizzat Değişmez Genel Başkan tarafından seçilmekteydi ve Müstakil Grup'un boşalan üyeliklerine de Değişmez Genel Başkan tarafından üyeler atanmaktaydı⁸¹.

CHP'nin 1939 Nizamnamesi'nde 128. maddesinde "parti müstakil grupunun vazifesi" şöyle belirtilmektedir: "a. Devlet işlerinin iyi cereyanını, Parti nizamname ve programının ve büyük kurultay kararlarının en iyi tatbikini, meclis grubu kararına tabi olmaksızın murakabe etmektir. Bu grup dört senelik faaliyeti hakkında gelecek kurultaya rapor taktim eder. b. Müstakil grup, umumi heyetin kararıyla, İcra Vekillerinden sual ve istihzah yapabilir. Ve İcra Vekilleri için mecliste itimat reyi tahrik edebilir. Kezalik hükümetten herhangi bir meselenin mecliste alenen müzarekeye konulmasını talep edebilir. c. Müstakil grup Reis Vekili Parti hükümetinin muvaffakiyetine yardım etmek, nifak, ihtiras ve şahsiyata mani olmaya bilhussa dikkat eder" 82.

CHP'nin Beşinci Kurultay'ında Müstakil Grup hakkında bazı eleştiriler ve öneriler getirilmiştir. Kurultay'da CHP Genel Sekreteri Fikri Tüzer "yepyeni bir murakabe uzvu" olarak tanımladığı Müstakil Grup hakkında şunları söylemiştir: "Çeyrek asırlık siyasi tarihimizin pek dağdağalı geçen safahatı gözönüne getirilirse tek fırkalı kalmanın, aziz ve mübarek vatanımızın yüksek menfaatlerine en uygun bir siyaset olduğu teslim edilir; fakat buna mukabil tek bir siyasi teşekküle mensup azadan vücut bulan bir mecliste kendi kendini tenkit ve murakabe imkanlarının da teminine zaruret bulunduğu red ve inkar edilemez bir hakikattir. Yüksek tasvip ve müzaharetinize mazhar

⁸⁰ CHP Beşinci Büyük Kurultay Zabıtları, 29 Mayıs 1939-3 Haziran 1939, Ankara, 1939, s. 20; İnönü'nün Söylev ve Demeçleri I, TBMM Meclisinde ve CHP Kurultaylarında (1919-1946), Türk Devrim Tarihi Enstitüsü yay., İstanbul, 1946, s. 336.

⁸¹ Cemil Koçak, Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945), Yurt yay., Ankara, 1986, ss. 229-230; Mahmut Gologlu, Milli Şef Dönemi (1939-1945), Ankara, 1974, ss. 17-18; Öz, age., ss. 175-179.

⁸² CHP Beşinci Büyük Kurultay Zabıtları, s. 76; Koçak, age., s. 229.

olduğu takdirde (Parti Müstakil Grubunun) bu pek mühim ve hayati vazifeyi tamamiyle başurabilecek dinç bir kuvet ve zinde bir uzviyet olacağına kuni bulunuyorum" ⁸³.

Fikri Tüzer'den sonra ilk söz alan Manisa milletvekili Hikmet Bayur, "Müstakil grup hakkında anlayamadığım ve bazı noktaların tenevvürü için bir kaç söz söyleyeceğim bir kaç sual soracağım" dedikten sonra şunları dile getirmiştir: "Şimdiye kadar bildiğimiz tarz şu idi: Mühim ve esaslı meseleler Partide mevzuubahs olur, orada istenildiği kadar müzakere ve münakaşa edilir, varılan netice Parti mebuslarını bağlar. Partide müzakere edilmemiş olan meseleler de Mecliste herkes, tabii malum ve muayyen hudutlar dahilinde, her tenkidi yapmakta, her şeyi söylemekte serbesttir. Vaziyet böyle idi. Şimdi anlamak istediğim meseleler bundan böyle Partide mevzuubahs edilmemiş ve dolayısıyla bir karara bağlanmamış olan meseleleri Mecliste mevzuubahs etmek, bu bapta sual sormak, bu bapta tenkit yapmak, yalnız seçilecek 21 kişiye mi mahsus olacak, yoksa eskisi gibi mi? (Eskisi gibi sesleri) Bunda sarahat yoktur. Dolayısıyla eskisi gibi olacağı akla geliyor. Fakat konuşurken bazı arkadaşlarda tereddüt gördüm. Binaenaleyh ister encümen Reisi, ister münasip göreceği bir zat bu ciheti tavzih ederse faydalı olur.

İkinci mesele: Şimdiye kadar esaslı meselelerde, mühim meselelerde karar, Partide alınır. Şimdi ise 21 arkadaş Partinin müzakerelerine iştirak edemeyecektir. Yalnız hazır bulunacaktır. Binaenaleyh karar alındığı vakit müessir olamayacaktır. Müessir olmaktan maksat bu husustaki düşüncesini bu kürsüden söylemek ve mümkün olduğu kadar o düşüncesine taraftar toplamaktır. Bu 21 arkadaştan bu hakkı ekseriyetin verdiği bir kararla, nezediyoruz; bizim böyle bir hakkımız var mıdır? 21 kişiyi kararlarda müessir olmak hakkından mahrum edebilir miyiz? Acaba doğru olmaz mı idi ki bu işi yapmak isteyen kim olabilir? Bunu bilelim. Bir adam asıl karar verildiği zaman bu haktan mahrum kalmak istemem derse ne olacaktır. Benim söylemek istediğim, bir defa bunu isteyen kimler varsa, onlar arasında bir seçim yapılsın. Zira başka bir cihet vardır: Bu arkadaşlar Mecliste fikir beyan edecekler, söz söyleyecekler fakat evvelden verilmiş bir kararı -417 kişiyiz galiba- 390 küsurunu bağlayan bir karar üzerinde söz söyleyecekler, fakat müessir olamayacaklarını kendileri de biliyor. Onları dinliyenler de biliyor, herkes biliyor. Binaenaleyh bunların vazifesi bir çok noktalarda efkarı umumiyeyi tenvir bakımından mühim olabilirse de böyle ekseriyet kararıyla bu adamı bu vaziyete belki sokmak istemiyor. Falanca adam böyle olacaktır demek biraz güç geliyor bana. Birakalım 21 kişi çıkarsa ne ala, 40 kişi çıkarsa içlerinden seçeriz.

Sonra deniyor ki bunlar vekil olamaz. Bu da doğru değildir. Bence madem ki bunlar Parti tarafından tavzif edilmiş arkadaşlardır. Böyle bunlarda bir tenkis yapmak doğru olmaz. Ama diyeceksiniz ki 417 den kaç kişi vekil olacaktır. O başka. Onun için sarahaten böyle vekil olamaz demek doğru değildir. Çünkü vekil olduktan sonra bu

⁸³ CHP Beşinci Büyük Kurultay Zabıtları, s. 31.

vazifeden sarfınazar edecektir. Böyle bir kaydın konulmasına taraltur degilim. (...) Bunluru cevap verecek kimse cevabını versin" ⁸⁴.

Hikmet Bayur'un getirdiği eleştirilerde haklılık payı bulunmaktadır. CHP Meclis Grubu toplantılarına katılabilen, ancak bu toplantılarda konuşma hakkı bulunmayan Müstakil Grup üyeleri, bu toplantılarda konuşma hakları olmadığı için CHP Meclis Grubu üyeleri üzerinde etki yapamayacaktı. CHP Meclis Grubu bağlayıcı karar aldıktan sonra da TBMM'deki toplantılarda konuşmaları, sayıları az olmasından ve bağlayıcı Grup kararı alınmasından dolayı hiçbir etki yapmayacaktı. Buradan da anlaşılacağı üzere, Müstakil Grup üyeleri CHP milletvekili olmakla beraber, CHP Meclis Grubu'nda eleştirilerde bulunmalarının engellenmesi, CHP'de parti içi demokrasinin amaçlanmadığını ve hatta özellikle engellendiğini, Müstakil Grup'un amacının sadece, göstermelik de olsa parlamento (TBMM) içi "denetim" olduğunu göstermektedir.

Muş milletvekili Hakkı Kılıçoğlu, Kurultay'da yaptığı konuşmada Müstakil Grup'un "murakabe" amacıyla kurulduğunu ve bunu "faydalı" bulduğunu belirtirken, Müstakil Grup üyelerinin sayısı "belki azdır. Fakat bu bir etaptır. Bundan alınacak neticelerin faydasına göre belki bunlar arttırılabilir. İyiliğe doğru atılmış hatvelerden birisidir" ⁸⁵. Manisa delegesi Hařim Gür ise, Hakkı Kılıçoğlu'ndan farklı olarak "...Müstakil Grup teşkilatını řu noktadan faydasız buluyorum. Buraya sececeğimizi arkadaşlar; grupta reylerini izhar edemiycekler, Mecliste izhar edeceklerdir. Eđer grupta izhar edecek olurlarsa belki kendilerinin kıymetli bir dūřuncesi o anda başka bir karar alınmasını intaç edecektir. Bunu orada söylemiyerek Mecliste söylemeleri Parti kararının haricine çıkmıyacak olan arkadaşları yine kendi arzu ettikleri kararı vermeğe sevkedeceğinden hiç bir veçhile müessir olamıyacaktır" ⁸⁶.

Müstakil Grup'a ilişkin yapılan görüşmelerde söz alan Yozgat milletvekili Sırrı İçöz, Müstakil Grup üyelerine CHP Meclis Grubu toplantılarına söz hakkı verilmesini, ama oylamalara katılmamalarını istemiş; Ankara delegesi Mecdi Sayman, Hikmet Bayur'un görüşüne katılarak, "...Müstakil Grupa ayrılacak Parti Grup arkadaşlarını aynı aile fertlerinden olarak kalacak ve yalnız bir apartman içinde kat değiştirecek manasına anlıyorum. şu halde aynı aileden muhterem bir grup azalarının içlerinden kabiliyet gösterenler, temayüz edecek kadar hizmet edebilenler varsa bunlar ne için kabineye dahil olmamaları hakkında nizamnameye kayıt konulduğunu bir türlü anlıya" madığını belirtmiştir.

Ankara milletvekili Mümtaz Ökmen, Hikmet Bayur'a verdiği yanıtta, "...Müstakil Grup Cumhuriyet Halk Partisi teşkilatından, Parti manzumesinden ayrı, başlı başına ve müstakillen siyasi bir mevcudiyet irae eden ayrı bir teşekkül değildir. (...) ...bu grup Parti teşkilatımız içerisinde dir". Müstakil Grup CHP teşkilatından olduğu gibi, üyeleri

⁸⁴ CHP Beşinci Büyük Kurultay Zabıtları, ss. 31-32.

⁸⁵ CHP Beşinci Büyük Kurultay Zabıtları, s. 32.

⁸⁶ CHP Beşinci Büyük Kurultay Zabıtları, s. 33.

de CHP üyesidir, demekte ve tüzüğe göre, "...bir Partili Mebusun, kendisinin mensup olduğu Grubun karar vermiş olduğu bir meseleye vevlevki içtihat ve kanaatine muhalif dahi olsa, Meclisin aleni celsesinde muhalif rey veremez ve muhalif mütalaa dermeyan edemez"; Kurultay'da yeni tüzük kabul edildiği takdirde "Mecliste kendi mebusu olarak bulunan arkadaşların da bir kısmını bu takyidattan istisna etmiş oluyor ve işte fark burada görünüyor" görüşünü ileri sürmüştür. Yine Ökmen'e göre, milletvekillerin çoğunluğu tüzük nedeniyle TBMM'de muhalif oy ve görüş beyan etme konusunda engelliyken, Müstakil Grup üyeleri bu konuda tamamen serbesttirler. Ökmen, Müstakil Grup hakkında sonuç olarak şunları söylemiştir: "...CHP'nin yeni nizamnamesiyle teessüs edecek olan Müstakil Parti Grubu bizim Parti teşkilatımızdan ayrı bir hüviyet değildir. Doğrudan doğruya Parti teşkilatı içerisinde dir. Oraya Kurultayın intihap edeceği arkadaşlar Parti mebuslarıdır, ve Partinin en büyük müessisi olan Büyük Kurultay tarafından seçileceklerdir" ⁸⁷.

Sivas milletvekili A. Naci Demirağ da yaptığı konuşmada Müstakil Grup üyelerinin CHP Meclis Grubu'ndaki oturumlarda konuşma hakkının olmasını, fakat oylamaya katılmamalarını savunmuş; Müstakil Grup üyelerine CHP Meclis Grubu'nda konuşma hakkı tanınarak Parti Grubu'nun "yanlış bir karar vermek gibi" bir durumla karşı karşıya kalmalarının önüne geçileceğini belirtmiştir⁸⁸. Mümtaz Ökmen de verdiği yanıtta, Müstakil Grup'un TBMM'de yapacağı eleştirilerle ülke sorunlarının "millet muvacehesinde aleni olarak müzakere" edileceği ve aslında "müstakil grubun tesisindeki" esas maksatın bu olduğunu belirtmektedir⁸⁹. A.N. Demirağ da ısrarlı bir şekilde, Müstakil Grup üyelerine CHP Meclis Grubu'nda konuşma hakkı tanınmadığı takdirde, Parti Grubu'nun "yanlış bir karar verilmesi" ile karşılaşılacağını ileri sürünce; M. Ökmen, Müstakil Grup'un CHP Meclis Grubu'na "daima ... karşı menfi bir karar al" masının söz konusu olmadığını ve "onun karşısında muhakkak cephe alacağı" anlamına gelmediğini belirtmektedir⁹⁰. Kütahya milletvekili Hakkı Yıllancıoğlu, A. N. Demirağ'ın konuşmasını destekler bir şekilde, Müstakil Grup üyelerinin CHP Meclis Grubu toplantılarında "münakaşa ve müzakerelere" katılmalarını ve bunun yararlı olacağını belirten konuşmasına⁹¹, Isparta milletvekili Kemal Ünal yanıt vermiştir: Parti Meclis Grubu "içtimaları daima gizli olur ve nihayet memlekete, matbuattaki bir tebliğ ile

⁸⁷ CHP Beşinci Büyük Kurultay Zabıtları, ss. 37-39. Ankara delegesi olan Mecdi Sayman'ı Cemil Koçak yanlışlıkla "milletvekili" olarak vermektedir (Koçak, age., s. 230).

Mumtaz Ökmen'in Hikmet Bayur'un bir diğer sorusuna verdiği yanıt ise şöyledir: Hikmet Bayur "bir sual daha sordular. Bu arkadaşların heyeti umumiyede söz söylemek salahiyeti yalnız Parti ekseriyet grubunun kararlarına karşı mı olacaktır. Böyle bir şeyi ne Partinin idaresini eli altında tutan zevatın, ne de Büyük Kurultayın aklından geçemez. (...) Her mesele hakkında, her mebus gibi bu arkadaşlar da millet kursusünden istediklerini söyleyebilirler. (alkışlar). Bu salahiyet ekseriyete mensup olan grup mensuplarında da vardır. Bu itibarla buyurdıkları varit değildir" (s. 39).

⁸⁸ CHP Beşinci Büyük Kurultay Zabıtları, s. 74.

⁸⁹ CHP Beşinci Büyük Kurultay Zabıtları, s. 75.

⁹⁰ CHP Beşinci Büyük Kurultay Zabıtları, s. 75.

⁹¹ CHP Beşinci Büyük Kurultay Zabıtları, s. 75.

bildirilir. Binaenaleyh grupta verilmiş bir karar Büyük Millet Meclisi heyeti umumiyesinde müstakil grup arkadaşlarının söze iştirakleri ile daha iyi tavzih edilmiş olması, böyle bir münakaşa ile verilmiş olan kararın isabetinin memlekete maledilmesi lazımdır. Halbuki bu arkadaşlar münakaşaya grup içinde iştirak edeceklerse artık bütün söyleyecekleri sözleri söylemiş oldukları için söyleyecek bir şey kalmaz. Nitekim bunu bir misalle arz etmek isterim. (...) Her sene Kitapçı arkadaşımızı burada bütçe müzakerelerinde güzel güzel dinlerdik. Bu sene bütçe encümeninde bulundular. Mualesel güzel mütalealarından mahrum kaldık. Binaenaleyh bu bakımdan da Müstakil Grupa ayrılan arkadaşların mütalealarını heyeti umumiyeye saklamaları daha faydalı olur. Kaldı ki, Meclisin mesaisi kanun yapmak olduğuna göre, herhangi alınmış bir kararın Müstakil grup tarafından aydınlatılmasıyla bir hataya doğru gittiği dahi bir farzımuhal olarak kabul edilse o kanun Meclisten çıktıktan sonra onu tasdik mevkiinde olan makam, hiç şüphe yoktur ki bu müzakerelerden mülhem olacaktır, böyle bir vaziyeti meclise iade etmek hakkını huizdir. Bu sebeple herhangi bir muhal hata dahi tashih edilmek imkanına muliktir" 92.

Kurultay'a A. N. Demirağ'ın sunduğu ve Müstakil Grup üyelerinin CHP Meclis Grubu toplantılarında konuşma hakkı tanınması, ama oy kullanmamalarına ilişkin "takrir" Kurultay tarafından kabul edilmedi. Ayrıca, A. N. Demirağ ve Mecdi Sayman tarafından ayrı ayrı verilen ve Müstakil Grup üyelerinin "Bakan" olamamalarına ilişkin iki "takrir" de Kurultay'ca reddedildi⁹³.

Kurultay'a Başkanlık Divanı'nca sunulan ve 21 milletvekilinden Müstakil Grup'a ilişkin liste, Kurultay'ca kabul edildi: Dr. Hüsamettin Kural (ağru), Atıf Akgüç (Bursa), Fazlı Güleç (Bursa), Emin Aslan Tokat (Denizli), Zeki Mesut Alsan (Diyarbakır), Aziz Akyürek (Erzurum), Nakiye Elgün (Erzurum), İzzet Arukan (Eskişehir), Ali Rana Tarhan (İstanbul), Ahmet Şükrü Esmer (İstanbul), Ziya Karamürsel (İstanbul), Şehime Yunus (İzmir), Ali Rıza Türel (Konya), Sadri Ertem (Kütahya), Emrullah Barkan (Malatya), Rıdvan Nafiz Edgüer (Manisa), Hüsnü Kitapçı (Muğla), Fuat Sirmen (Rize), Kemalettin Kami (Rize), Abdurrahman Naci Demirağ (Sivas), Nazım Poroy (Tokat)⁹⁴.

⁹² CHP Beşinci Büyük Kurultay Zabıtları, ss. 75-76. Burada adı geçen "Kitapçı", Muğla milletvekili Hüsnü Kitapçı'dır ve "tasdik mevkiinde olan makam" olarak da Cumhurbaşkanı kastedilmektedir.

⁹³ CHP Beşinci Büyük Kurultay Zabıtları, ss. 76-77. Cemil Koçak, Milli Şef dönemine ilişkin kitabında A. Naci Demirağ'ın Kurultay'da yeniden söz alması verilen bir önerge ile reddedilmiştir, demektedir. Halbuki, Kurultay'da okunan önerge, Demirağ'ın kendi önergesidir (s. 76) ve Demirağ'ın reddedilen bir konuşma talebi yoktur. Ayrıca, Koçak, A. N. Demirağ'ın s. 74'teki konuşması için, s. 80'i veriyor. Bundan başka, Hakkı Yılandıoğlu'nun konuşma sırasını karıştırıyor (Koçak, age., s. 231). Müstakil Grup üyelerinin bakan olabilmelerine ilişkin Demirağ'ın iki önerge verdiğini belirten Koçak'ın aksine (s. 231) bu konuda verilen iki önergeden biri Demirağ'ın diğeri Ankara delegesi Mecdi Sayman'a aittir (CHP Beşinci Büyük Kurultay Zabıtları, s. 77).

⁹⁴ CHP Beşinci Büyük Kurultay Zabıtları, s. 163. Koçak, listenin "ititafkla" kabul edildiğini yazmaktadır (Koçak, age., s. 233). Halbuki, Kurultay Zabıtları incelendiğinde, "müttefikler" kabul edilenler, CHP Umumi İdare Heyeti üyeleri ve Milli Şef ve Değişmez Genel Başkan İsmet İnönü'ye Kurultay adına bağlılık bildirecek bir heyetin seçilmesidir. Müstakil Grup üyelerinin "müttefikler" seçildiğine ilişkin bir bilgi yoktur. Sadece şu bilgi yer almaktadır: "BAŞKAN- Heyeti celilenizin reyine arz ediyorum. Lütfen kabul buyurunlar... kabul etmiyenler... kabul edilmiştir. (Alkışlar)" (CHP Beşinci

CHP Meclis Müstakil Grubu, 8 Haziran 1943 tarihinde toplanan CHP 6. Büyük Kurultayı'na sunduğu "rapor" da, 4 yıl boyunca yürüttüğü çalışmalar hakkında bilgi verdi⁹⁵. CHP Nizamnamesi'nin 128. maddesine gereğince, CHP Büyük Kurultayı'na sunulan raporda; 21 kişilik Müstakil Grup'un üye sayısının bazı nedenlerle 17'ye indiği⁹⁶ ve Müstakil Grup'un "hususiyeti" nin "Parti Mebuslarından Kurultayın seçtiği 21 arkadaşın Mecliste müstakil bir hüviyet taşımada, yani Partili her Mebusun beklenen bir mürükubenin, ayrı bir disipline bağlı arkadaşlarca, Meclis Grubu kurucuna tabi olmaksızın yapılması" olduğu açıklandıktan sonra, Müstakil Grup'un 4 yıl boyunca, "Parti çerçevesinde" ve "Mecliste" çalıştığı anlatılmaktadır.

Müstakil Grup, 1939-1943 tarihleri arasında, 136 grup toplantısı yapmış; Grup'ta görüşülen konulara ilişkin komisyonlar oluşturulmuştur. Grup'ta görüşülen ve komisyonlarda ele alınan belli başlı konular şunlardır: "Mebusların teşrii masunuyeti", "Mali senenin takvim yılı ile birleştirilmesi", Arzuhal Encümeni kararlarının sınırlanması", "Cephe gerisi ve pasif korunma", "Harp maliyesi", "Maarif işleri", "Nesebi gayri sahih çocuklar", "Ticaret odaları ve meslek teşkilatı", "Hayat pahalılığı", "Sihhi durum ve sosyal yardım" ⁹⁷.

Müstakil Grup'un kendi grup toplantılarının yanı sıra, TBMM'de de çalışmalarda bulundu. Rapora göre, grup toplantılarında TBMM'ye yönelik çalışmalar hazırlıyor ve Meclis Encümenlerinde çalışmalar başlıyordu. Müstakil Grup üyelerinin encümenlerdeki

Büyük Kurultay Zabıtları, ss. 163-164). Buradan da anlaşılacağı üzere, "müttefiklik" ibaresi yer almadığına göre, buna "red" oyu verenler de olmalıdır.

⁹⁵ Rapor, daha önce CHP Genel Sekreterliği'ne de 3 Haziran 1943 tarihinde CHP TBMM Müstakil Grubu İdare Heyeti adına CHP Müstakil Grubu Reis Vekili İstanbul Mebusu Ali Rıza Tarhan tarafından sunulmuştu. Bkz. CHP VI. İnci Büyük Kurultaya Sunulan CHP Meclis Müstakil Grubunun Raporu, Ankara, 8.6.1943, s. 1.

⁹⁶ Müstakil Grup üye sayısının 21'den 17'ye inmesi hakkında şu bilgi verilmektedir: "Beşinci Büyük Kurultayın Parti Müstakil Grubuna seçtiği 21 arkadaşın Bursa Mebusu Fazlı Guleç, Valiliğe tayini üzerine Mebusluktan istifa ederek Gruptan ayrılmış ve yerine Sayın Genel Başkan nizamnamenin 33 üncü maddesine uyarak Bolu Mebusu Celal Sait Siren'i seçmişlerdir.

Türkiye Büyük Millet Meclisinin intihabı yenileme kararı üzerine yapılan umumi seçimde Zeki Mesut Alsan seçilmemiş; ve yeni seçim münasebetiyle Hükümet teşkilinde istifade edeceği muhiti genişletmeyi lüzumlu gören Genel Başkanlık Divanı, nizamnamenin 31 inci maddesine dayanan karariyle Bolu Mebusu Celal Sait Siren, Konya Mebusu Ali Rıza Turel ve Rize Mebusu Fuat Sirmen'i Parti Grubuna nakletmiştir.

Bu suretle Grupumuz Altıncı Büyük Kurultay huzuruna on yedi arkadaşla çıkmaktadır". Bkz. CHP VI. İnci Büyük Kurultaya Sunulan CHP Meclis Müstakil Grubunun Raporu, s. 3.

İkinci Şükrü Saraçoğlu Hükümeti'nde (9 Mart 1943-7 Mart 1946), sözü edilen üç kişi de hakan olarak görev almıştır: Ali Rıza Turel Adliye Vekili, Fuat Sirmen İktisat Vekili ve Celal Sait Siren Ticaret Vekili olmuştur. Bkz. Türker Sanal, Türkiye Cumhuriyeti ve 50 Hükümeti, Ankara, 1995, s. 157; Koçak, age., s. 335; Neşe Erdilek, "Hükümetler ve Programları", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, c. 4, İletişim yay., (ss. 967-1046), s. 983.

21 kişiden oluşan Müstakil Grup'tan üç kişinin Bakanlık görevine getirilmesi, 1939'daki CHP Beşinci Kurultay'ında Müstakil Grup üyelerinin hükümette görev alamayacaklarına ilişkin Parti tüzüğünde yer alan maddenin tartışmalarını akla getirmektedir. CHP üst yönetiminin Müstakil Grup üyelerinin hükümette görev alamayacaklarını belirtmesine rağmen, -Gerçi, Müstakil Grup üyeliklerinden ayrıldıktan sonra Bakanlık görevlerine getirilmişlerdir ama- aradan 4 yıl geçtikten sonra böyle bir karara varması anlamlıdır.

⁹⁷ CHP VI. İnci Büyük Kurultaya Sunulan CHP Meclis Müstakil Grubunun Raporu, ss. 4-5.

"faal vaziyetleri kanun layihalarının daha Encümenlerde iken takip edilmelerini mümkün kılurak Meclisteki çalışmalarımızın hızını kolaylaştırmıştır.

Gerek kanun layihalarının Encümenlerden tekemmül ederek çıkması; gerek mühim mevzular üzerinde Grubu davet edilen Vekillerle önceden fikir teatisi ve mutabakat temini, Mecliste Grup adına sık sık müdahalede bulunmağa lüzum bırakmamıştır".

Müstakil Grup üyeleri, TBMM'de hükümetin program ve genelgesi, bütçe görüşmeleri, dış siyasal anlaşmalar, memurlar baremi, Milli Korunma Kanunu, Varlık Vergisi Kanunu, Teknik öğretim gibi önemli konularda görüş bildirmişlerdir.

Ayrıca, hükümetin dış politikası hakkında Dışişleri Bakanı'ndan, dış ticaret ve hayat pahalılığı hakkında Ticaret Bakanı'ndan, pazarlıksız satış zorunluluğu hakkındaki yasanın uygulanmasına ilişkin ilgili Bakanlardan, okul kitapları ve ders saatleri ile programlarda "istikrar" üzerine Milli Eğitim Bakanı'ndan "sual" sorulmuştur.

Raporda, Müstakil Grup'un "tek partili Türk halk idaresinin dehasından doğmuş yepyeni bir mürakabe cihazı" ve CHP Meclis Grubu'nun tamamlayıcı bir parçası olduğu belirtilmektedir. Bu işlevin daha iyi bir şekilde yapılabilmesi için Müstakil Grup üye sayısının 21'den 35'e çıkarılması önerilmektedir⁹⁸.

İsmet İnönü, 6. Büyük Kurultay'ı açış konuşmasında, Müstakil Grup'un 4 yıllık çalışmasını "verimli ve iyi neticeli" olarak nitelemekte; Müstakil Grup'un "aldığı vazifeyi ifa ederken mecliste ahengi muhafaza eden, hükümete millet karşısında fikirlerini söylerken memlekette iyi geçinmeyi ve hükümete yardımcı olmayı gözönünde tutan" bir politika izlediğini ve bu grubun "iyi bir istikbali olduğu" nu, "tek parti içinde yeni bir mürakabe teminatı getireceği" ni belirtmekteydi⁹⁹.

Müstakil Grup raporunun Kurultay'da okunmasından sonra, Müstakil Grup'un çalışmaları ve görev anlayışına Kurultay'da eleştiriler getirildi. Altı sayfadan ibaret olan raporu eleştiren Bingöl milletvekili Feridun Fikri Düşünsel, "...mühim mevzularda gruba davet edilen vekillerle önceden fikir teatisi ve mutabakat temini suretiyle Mecliste Grup adına sık sık müdahalede bulunmaya lüzum kalmadığı..." görüşüne dikkat çekmekte ve "bu çalışma tarzının gruptan partinin ve yüksek şefimizin beklediği gayeye uymadığını" belirtmektedir. Düşünsel'e göre, Müstakil Grup, "bazı dileklerle değil, yapı ve somut önerilerle -örneğin bir savaş ekonomisi planı ile-" ortaya çıkmalıdır. Bursa milletvekili Talat Sirmen ve Kocaeli milletvekili Refik Fenmen de Müstakil Grup'a yönelik eleştiriler getirmiş ve bu eleştirilere, Müstakil Grup Reis Vekili Ali Rana Tarhan yanıt vermiştir: "...gurubun encümenlerde ve kendi toplantılarında çalışmaktan ziyade Meclis Umumi

⁹⁸ CHP VI.İnci Büyük Kurultaya Sunulan CHP Meclis Mustakil Grubunun Raporu, ss. 5-8. Raporda Mustakil Grup üyelerinin sayısının artırılması hakkında şunlar söylenmektedir: "Müstakil Gruba seçilen aza sayısı, çeşitli Devlet kolları ve Meclis Encümenleri çalışmalarının yakından ve arasız takip edebilmesini mümkün kılacak surette artırılmalıdır. Grup Büyük Encümenlerde üçer, diğerlerinde ikişer ve birer arkadaş bulundurmamak mecburiyetindedir. 125 inci maddede değişiklik yapılarak aza sayısının 21 den 35 şe çıkarılması yerinde olur" (s. 8).

⁹⁹ Koçak, age., s. 338.

Heyetinde faaliyette bulunmasını tavsiye buyuruyorlar. Müstakil Parti Gurubu diğer parti grubu gibi mebuslardan müteşekkildir. Mebusların çalışma yolu da malumdur. Bunlar evvela encümenlerde çalışırlar ve icabederse heyeti umumiyede de söz alırlar. Müstakil Guruba bunun haricinde bir mesai yolu tayin etmekte isabet olmasa gerektir. (...)

Parti guruplarında birçok şeyler görüşülüyor, halk haberdar olmuyor buyurdular; ben bu kanuatta değilim. Halkın haberdar olması lazım gelen ve faydalı olan bütün meseleler gene parti gurubu azası tarafından pekala Mecliste ifade edilmekte ve halk bu surette tenvir olunmaktadır. Müstakil Gurubun ayrı bir mesai tarzı bulmasına lüzum yoktur zannediyorum ve bunda da bir fayda görmüyorum. Eğer geçen devrede umumi heyette Müstakil Gurup az konuştu, gelecek devrede çok konuşsun gibi umumi bir şekilde ifade etmek istiyorlarsa bu olabilir. Gelecek devrede daha çok fırsat olur ve daha çok konuşulabilir. Bu gelecek senelerin hadizatına ve memleket işlerinin cereyanına tabidir". A. R. Tarhan'ın dile getirdiği bir başka konu Milli Korunma Kanunu'na ilişkindir. Tarhan, kanunu olumlu bulduklarını, ancak bununla yetinilmemesini ve savaş ekonomisine geçilmesini istediklerini belirtmiştir¹⁰⁰.

Kurultay'da yapılan seçimlerde, Müstakil Grup'un isteği doğrultusunda üye sayısı 21'den 35'e çıkarılmış ve İsmet İnönü'nün hazırladığı liste kabul edilmiştir: Rifki Refik Pasin (Ağrı), Hıfzı Oğuz Bekata (Ankara), Ziya Yörük (Ankara), Tahsin Banguoğlu (Bingöl), Muhtar Ertan (Bitlis), Bülent Osman (Bitlis), Hıfzırahman Raşit Öymen (Bolu), Şekip Engineri (Burdur), Selahaddin Batu (Çanakkale), Şükrü Sökmensüer (Erzincan), Zeki Soydemir (Erzurum), Necmi Osten (Giresun), Kazım Aydar (Isparta), Dr. Hayrullah Diker (İstanbul), Vehbi Sarıdal (İstanbul), Ali Rana Tarhan (İstanbul), Münir Birsal (İzmir), Tezer Taşkırın (Kastamonu), Muhittin Taner (Kayseri), Fuat Çobanoğlu (Kırşehir), Şevket Turgut (Kırşehir), Refik Fenmen (Kocaeli), A. Muzaffer Göker (Kütahya), Nasuhi Baydar (Malatya), Haldun Sarhan (Manisa), Feyzullah Uslu (Manisa), Dr. Kemal Beyazıt (Maraş), Lütfi Ufkümen (Mardin), Sabiha Gökçül (Samsun), Süreyya Anamur (Trabzon), Esat Tekeli (Urfa), Suut Kemal Yetkin (Urfa), Yusuf Duygu Karşlıoğlu (Yozgat), Şinasi Devrin (Zonguldak) ve Hamit Pekcan (Kütahya).

Seçimlerden sonra, CHP Müstakil Grubu Başkan Vekilliğine İsmet İnönü tarafından bir kez daha Ali Rana Tarhan atandı¹⁰¹.

Bu seçilen 35 kişilik Müstakil Grup, çok partili yaşama geçilmesinden sonra, 10 Mayıs 1946 tarihinde toplanan CHP Olağanüstü Kurultayı'na kadar varlığını sürdürdü. Bu kurultayda, çok partili yaşama geçildikten sonra artık gereksinim duyulmayan CHP Müstakil Grubu kaldırıldı¹⁰². Müstakil Grup, bu olağanüstü kurultaya da bir rapor

¹⁰⁰ Koçak, age., ss. 340-341.

¹⁰¹ Koçak, age., s. 343.

¹⁰² Gologlu, age., s. 19. Gologlu, Müstakil Grup üyelerinin 1943-1946 dönemindeki sayılarını yanlış bir şekilde, 30 olarak vermektedir. Doğrusu 35 olacaktır (s. 19). Müstakil Grup'un kaldırılması için ayrıca bkz. Mahmut Gologlu, *Demokrasiye Geçiş 1946-1950*, Kaynak yay., İstanbul, 1982, s. 48.

sundu. Bir önceki kurultaydan farklı olarak, çok daha geniş bir şekilde hazırlanan bu rapor, 471 sayfadır. Bu raporun hazırlanmasında katkısı olan ve 1943-1946 yılları arasında faaliyette bulunan Müstakil Grup üyeleri arasında şöyle bir "iş bölümü" ne gidilmişti: Esas mevzuat, Arzuhal Encümeni, Nüfus işleri, Çocuk, Gençlik, İhtiyarlık, Aile, Toprak, Köy, Belediyeler, Ziraat işleri, Ticaret işleri, Münakalat işleri, Posta, telgraf ve telefon, İktisadi işler, Para ve kredi, Nafia işleri, Sıhhat işleri, İçtimai muavenet işleri, Maarif işleri, Mali işler, Divanı Muhasebat, İktisadi Devlet teşekkülleri umumi heyeti ve umumi murakabe heyeti işleri, Milli Müdafaa işleri, Hariciye, Adliye ve idari kaza işleri, İdare müesseseleri, Basın ve yayın, Vakıflar ve tesisler, Milli korunma ve tatbikatı, İlahe, İstatistik işleri, Meteoroloji işleri, Memurlar¹⁰³. Toplam 34 dala ayrılan bu çalışma şekli gözönüne alındığında bir önceki döneme göre çok daha sistemli ve verimli bir çalışma döneminin geçirildiği görülmektedir. Bununla birlikte hazırlanan raporlar ve hükümetin hazırladığı bütçe hakkında TBMM'de Müstakil Grup adına yapılan konuşmalar incelendiğinde, Müstakil Grup'un tamamıyla hükümeti övücü ve destekleyici bir tavır aldığı ortaya çıkmaktadır.

Tek parti döneminde CHP üst yönetiminde bulunmuş olan Hilmi Uran anlarında Müstakil Grup hakkında şu değerlendirmeleri yapmaktadır: *"Hesabca müstakil gurup, Mecliste bir muhalefet partisinin ileride alacağı rol için atılmış bir adımdı ve bununla Meclis çeşitli partiler rejimine alıştırılmış olacaktı. (...)*

Fakat bütün bunlara rağmen müstakil gurup, kendisinden bekleneni yani rejime alıştırma faydasını sağlayamamıştır. Çünkü kendi otuz kişilik gurup toplantılarında belki çok iyi hazırlanmış gurup azası tarafından kabine azası hakkında müstakil gurubca çok defa esaslı tenkitler yapılmış ve hükümet azası zaman zaman sıkıştırılmıştır. Fakat bu kadarı esasen Halk Partisi ana gurup toplantılarında da yapılmakta, hem de daha sert ve hatta daha saygısız şekilde yapılmakta idi. Fakat bütün bu tenkitler parti hariminde kalarak dışarıya sızmamakta ve mesela bir vekili icabında yerinden etme gibi bir tesir yürütmemekte idi.

Meclisin aleni toplantılarında ise müstakil gurup, asıl ana parti gurupundan hatta daha çekingen, daha ihtiyatlı davranırdı. Öte taraftan, başı yine Halk Partisi genel başkanına bağlı ve yalnız adı müstakil olduğunu herkesin bildiği böyle suni bir muhalefet ve tenkit unsurundan, emniyet edip de, sonuna kadar kimsede bir şey ummamıştı, ve sunilik gurupun büyük zaafı olmuştu" ¹⁰⁴.

Tarık Zafer Tunaya'ya göre, Müstakil Grup hiçbir zaman Hükümete "muhalefet" etmemiş; etkinlikleri "sılık ve renksiz" olmuştur¹⁰⁵.

¹⁰³ CHP Büyük Kurultayınının 10 Mayıs 1946 Olağanüstü Toplantısına Sunulan CHP Müstakil Grubu Raporu ve Ekleri, Ankara, 1946, ss. 1-10.

¹⁰⁴ Hilmi Uran, Hatıralarım, Ankara, 1959, ss. 344-345. Uran'ın belirttiğine göre, A. Rana Tarhan, Müstakil Grup üyelerini kendisi seçiyor ve İnönü'nün onayına sunuyordu.

¹⁰⁵ Tunaya, Türkiye'de Siyasi Partiler, s. 563.

Nermin Abadan-Unat, Müstakil Grup hakkında bazı ilginç değerlendirmelerde bulunmaktadır: *"Cumhuriyet Halk Partisi dünyada kurulmuş çeşitli tek partili sistemlerin içinde bir tanesini oluşturuyor. Fakat bir enteresan yönü vardır. Bilindiği üzere çok partili sisteme geçmeden önce, kendi kendini denetlemek üzere başarısız bir model icad etmiştir; adı da "Müstakil Grup"tur. Bu o kadar ilginç bir örnektir ki, bir iki ay önce (1976) Mısır'a gittiğim zaman, Mısır parlamento başkanı benden, Türkiye'nin tek partili sistemden çok partili sisteme geçişine ait bir konuşma yapmamı istedi ve bütün belli başlı parlamentelerin ve hakimlerin katıldığı bu toplantıda bana ısrarla bu Müstakil Grubu sordular. Çünkü çok partililiğe açılmadan önce, evvela bir iç-açılma söz konusu olur; yani rekabetçi sisteme geçmeden önce iç çekişmenin kurumlaşması da söz konusu olabiliyor"* ¹⁰⁶.

Mete Tunçay ise, Müstakil Grup'un *"Teorik olarak insana ne kadar cazip gelse de, bir tek partinin içinde, gene kendini denetleyecek bir mekanizma olarak son derece başarısız"* olduğunu belirtmektedir¹⁰⁷.

Cemal Kutay, Müstakil Grup hakkında yazdığı popüler bir makalede; Müstakil Grup'un kurulmasını *"garib (bir) deneme"* olarak tanımlarken, aynı zamanda bu Grup'un *"bir deneme basamağı"* olduğunu ileri sürmektedir¹⁰⁸. Kutay'a göre, Müstakil Grup *"Otuzbeşler'i Doğuran Anaç"* tı¹⁰⁹. Çok partili yaşama geçtikten sonra, CHP Meclis Grubu'nda Recep Peker Hükümeti'ne güvenoyu vermeyen ve Peker'i istifa etmek zorunda bırakan 35 milletvekilinin arasında, 1946 yılında ortadan kaldırılan Müstakil Grup'un bazı eski üyelerinin de olması, Kutay'ın tezini *"kısmen"* de olsa destekler niteliktedir¹¹⁰.

b. Yasal Olmayan Muhalefet

b.a. Türkiye Komünist Partisi

¹⁰⁶ Türk Parlamentoculuğunun İlk Yüzyılı 1876-1976, Kanun-u Esasinin 100. Yılı Sempozyumu (9-11 Nisan 1976), Hazırlayan: Siyasi İlimler Türk Derneği, Ankara, 1978, s. 275.

¹⁰⁷ Türk Parlamentoculuğunun İlk Yüzyılı 1876-1976, s. 278.

¹⁰⁸ Cemal Kutay, "Siyasi Hayatımızda Deneme Basamağı: Mustakil Grup Macerası", Tarih Konuşuyor, c. 8, sayı 49, Şubat 1968, ss. 3548-3552. Kutay'ın belirttiğine göre, Ali Rana Tarhan, Mustakil Grup başkanı olarak, yani -Kutay'ın deyimi ile- "Gölge Kabine Lideri" olarak, ABD'ye gitmişti.

Yine Kutay, Müstakil Grup hakkında şunları yazmaktadır: *"Müstakil Grup kurulduğu zaman, Ali Rana Beyin unvanı (BAŞKAN VEKİLİ) idi. Peki!.. Başkan kimdi? Bu sorunun cevabını, MUSTAKİL GRUB'un adının baş tarafında olan üç harf başkanı tayini ediyordu: CHP!.. Evet, Müstakil Grup da, Cumhuriyet Halk Partisinin idi!.. Halk Partisinin ise DEĞİŞMEZ genel başkanı İsmet İnönü idi: İsmet Paşa, Atatürk'ten sonra, Atatürk'ün almayı düşünmediği iki UNVAN'a sahip oldu: MİLLİ ŞEF ve CHP DEĞİŞMEZ GENEL BAŞKANI... Çağdaşları arasında ünlü diktatörler vardı: Hitler, Stalin, Mussolini, Franco ve ötekiler!.. Hiç birisi böylesine tevhid-i kuvva (kuvvetler birleşimi)ni BİR TEK KİŞİ uhdesinde toplamak arzusunu duymamışlardı. Demek oluyordu ki, MUSTAKİL GRUB'un adı söylenmiyen başkanı, Türkiye'nin Millî Şef'i, CHP nin değişmez genel başkanı olan aynı zat, yani sayın İsmet İnönü idi!"* (s. 3552).

¹⁰⁹ Kutay, agm., s. 3550.

¹¹⁰ Önceki yıllarda Müstakil Grup içinde yer alıp, Recep Peker Hükümeti'ne güvenoyu vermeyen 35'ler hareketi içinde yer alanların sayısı 6'dır: Tahsin Banguoğlu, Muhtar Ertan, Tezer Taşkıran, Celal Sait Siren, Suut Kemal Yetkin, Vehbi Sardağ.

Bu başlık adı altında Türkiye'deki sosyalist-komünist hareketin Türk Kurtuluş Savaşı yıllarından 1950'lere kadar geçen süreç içerisinde yaşadığı gelişmeyi, legal ve illegal faaliyetlerini ayrıntılarıyla verecek değiliz. Çünkü, bu konuda son derece zengin bir literatür vardır¹¹¹. TKP, Birinci Dünya Savaşı sonunda ve Milli Mücadele'nin ilk yıllarında İstanbul, Anadolu ve Sovyetler Birliği'ndeki komünist örgütlenmelerin birleşimi sonucu ortaya çıktı.

Anadolu'da ilk sol eğilimli örgüt, Mayıs 1920'de kurulan Yeşil Ordu Cemiyeti'dir. Cemiyet içinde Ankara Hükümeti'nin de temsilcileri vardı. Yeşil Ordu Cemiyeti, Ankara Hükümeti tarafından kapatıldıktan sonra, cemiyetin kurucularından Hakkı Behiç Bey ve çevresindekiler, Ankara Hükümeti'nin kurdurduğu Resmi Türkiye Komünist Fırkası'na katıldılar. Yeşil Ordu hareketi içinde yer alan Tokat milletvekili Dr. Nazım ve bazı aydınlar ise, Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası'nı (THİF) oluşturdular.

Türkiye'deki ilk Marksist-Leninist örgüt, Almanya ve Fransa'dan ülkeye dönen aydınlar ve işçiler tarafından 23 Eylül 1919 tarihinde kurulan Türkiye İşçi Çiftçi Sosyalist Fırkası'dır (TİÇSF).

Bakü'de 1 Eylül 1920'de toplanan Şark Milletleri Kurultayı'ndan sonra, 10 Eylül 1920 tarihinde yine Bakü'de yapılan Birinci ve Umumi Türk Komünistleri Kongresi'nde, yurtiçi ve yurtdışı komünist örgütlerin temsilcileri biraraya geldi. Bu kongrede Türkiye komünist hareketinin sacayağını oluşturan üç örgüt; yani İstanbul'daki TİÇSF, Anadolu'daki THİF ve Sovyetler Birliği'nde Mustafa Suphi'nin kurduğu Türkiye İştirakiyyun Teşkilatı (TİT) birleşik bir parti olarak Türkiye Komünist Fırkası'nı kurdular. Parti'nin başına Mustafa Suphi geçti. TKF'nin kurulmasından dört ay kadar sonra, Anadolu'ya gelmek isteyen Mustafa Suphi ve bazı arkadaşları, 28-29 Ocak 1921 tarihinde Karadeniz'de Yahya Kaptan'ın adamlarınca öldürüldüler. Bu tarihten sonra, TKF'de önderlik Şefik Hüsnü'nün liderliğindeki İstanbul grubunun (TİÇSF) eline geçti.

¹¹¹ Bu konuda örneğin bkz. Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)*, Bilgi yay., Ankara, 1978; Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar-II (1925-1936)*, BDS yay., İstanbul, 1992; Mete Tunçay, *Eski Sol Üzerine Yeni Bilgiler*, Belge yay., İstanbul, 1982; Mete Tunçay, *1923 Amele Birliği*, BDS yay., İstanbul, 1989; *Sol Kendini Anlatıyor*, (yay. haz. Nihat Behram), May yay., İstanbul, 1977; *Sol Kemalizme Bakıyor*, (Röportaj: Levent Cinemre-Ruşen Çakır), Metis yay., İstanbul, 1991; İlhan Darendelioglu, *Türkiye'de Komünist Hareketler*, Toker yay., İstanbul, 1979; Aclan Sayılğan, *Solun 94 Yılı (1871-1965)*, Ankara, 1968; Aclan Sayılğan, *Türkiye'de Sol Hareketler (1871-1972)*, Hareket yay., 1972; Rasih Nuri İleri, *Atatürk ve Komünizm*, Anadolu yay., İstanbul, 1970; Mahmut İhsan Özgen, *TKP ve Organize Gençlik Hareketleri*, 14 Mayıs Vakfı yay., İstanbul, 1982; İlhan Akdere-Zeynep Karadeniz, *Türkiye Solu'nun Eleştirel Tarihi (1908-1980)*, c. 1, Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 1994; A. Cerrahoglu, *Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı*, May yay., İstanbul, 1975; TKP'nin Tarihsel Konumu, (Der. Süleyman Arslan), Emekçi yay., İstanbul, 1976; Atilla Akar, *Bir Kuşağın Son Temsilcileri: "Eski Tüfek" Sosyalistler*, İletişim yay., İstanbul, 1989; Jacob M. Landau, *Türkiye'de Sağ ve Sol Akımlar*, (Çev. Erdiñç Baykal), Turhan Kitabevi, Ankara, 1979; Fethi Tevetoglu, *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler (1910-1960)*, Ankara, 1967; George S. Harris, *Türkiye'de Komünizmin Kaynakları*, (Çev. Enis Yedek), Boğaziçi yay., İstanbul, 1975; Dimitir Şişmanov, *Türkiye İşçi ve Sosyalist Hareketi, Kısa Tarih (1908-1965)*, (Haz. Ayşe ve Ragıp Zarakolu), Belge yay., İstanbul, 1990; Çetin Yetkin, *Türkiye'de Soldaki Bölünmeler (1960-1970) Tartışmalar-Nedenler-Çözüm Önerileri*, Toplum yay., Ankara, 1970.

Milli Mücadele'nin sonuna gelindiğinde TKF, legal ve illegal olarak yürüttüğü faaliyetleri çerçevesinde İstanbul'da Aydınlik Dergisi'yle Orak Çekiç Gazetesi'ni yayınlamakta ve bunun yanısıra işçilere yönelik propaganda çalışmalarını yürütmekteydi. 1925 yılı başlarında Şeyh Sait isyanının çıkmasıyla ve İstiklal Mahkemeleri'nin kurulmasıyla birlikte başlayan Takrir-i Sükun dönemindeki baskı ortamı çerçevesinde, TKF çevresinden de tutuklananlar oldu. 1925 tutuklamalarından sonra, TKF illegal olarak çalışmalarını sürdürdü. Partinin 1926 yılında yeni program ve tüzüğü kabul edildi¹¹².

TKP'nin 1950'lere gelinceye kadar geçen süre içerisinde, TKP'nin tarihi sürekli tutuklanmalarla ve yeraltı çalışmalarıyla geçti. Bu süre içerisinde, TKP bünyesinde çeşitli ayrılıklar ortaya çıktı.

1923 yılında Şevket Süreyya Bey'in (Aydemir) Moskova'dan İstanbul'a gelmesi sonucunda, Şefik Hüsnü-Şevket Süreyya arasında görüş ayrılıkları ortaya çıkmış, TKP içindeki Şevket Süreyya fraksiyonu 1927 yılında Şefik Hüsnü tarafından temizlendi. Parti'den ayrılan Şevket Süreyya ve Vedat Nedim (Tör), 1932 yılında Kadro Hareketi içerisinde yer aldılar. Kadrocular, Marksizm'in kabul ettiği temel çelişki olan, işçi sınıfı ile burjuvazi arasındaki çelişkiyi yetersiz görmektedirler. Onlara göre, bu temel çelişki sadece Avrupa tarihini açıklayabilir. Kadroculara göre temel çelişki, sanayileşmiş uluslar ile sömürge uluslar arasındadır. Türkiye de sömürge uluslara, yürütmüş olduğu Kurtuluş Savaşı ile örnek teşkil etmiştir. Eğer Türkiye, ekonomik kalkınmasını da sağlayabilirse -ki bunu kapsamlı ve geniş bir Devletçilik anlayışı ile sağlayabilir-, tüm sömürge uluslara tümüyle örnek olabilecektir. İşte Kadrocular, "inkılabın ideolojisi" ni yaparak, tüm sömürge uluslara da örnek "üçüncü dünyacı" bir ideolojinin ideologluğuna giriştiler¹¹³.

¹¹² Partinin bu tüzüğü hakkında sosyalist-komünist kesimler arasında farklı görüşler vardır. Partizan dergisine göre; "Şefik Hüsnü TKP'sinin 1926 programının Revizyonist hattı, bugün her turden Oportunizmin ve Revizyonizmin ideolojik siyasi gıdasıdır!". Bkz. "TKP 1926 Programının, İzdaşı Yeni-PDA'cı TDKP-İO'nün ve Sosyal Faşist TKP'nin Eleştirisi", Partizan, sayı 6, Şubat 1979, ss. 1-35. Partizan dergisinin tersi bir görüşü Saçak dergisi savunmaktadır: "1920 yılında kurulan TKP, ilk başlarda, doğal bir ajitasyon ve yüzeysel bir 'inkılapçılık' aşamalarından geçerek teorik bakımdan derinleşmiş ve 1926 programıyla oldukça olgun bir teorik ve siyasi formasyona ulaşmıştır. Elbette bu yönelişte, TKP'nin kendi iç gelişmesi esas olmakla birlikte, dünya komünist hareketinin etkisini de kuçumsememek gerekir.

1926 programının en önemli yanı, genel işçi taleplerinin ve genel stratejik hedeflerinin ötesinde, ülkenin somut şartlarına dayan bir toplumsal ve siyasal tahlil getirmesidir (...)

1926 programına göre Türkiye'nin önündeki adım, emperyalizmin ve feodalizmin kalıntılarının kökten tasfiyesini sağlayacak olan 'burjuva inkılabı'dır. Bu devrimin esas yapıcısı 'amele-köylü ittifakı'dır. Bu ittifak, devrimin hem aşamalı, hem de kesintisiz niteliğinin belirleyicisidir. TKP o günkü aşamada taktik hedefini, emperyalizmin ülkeyi 'yeniden esir alması'na karşı mücadele olarak belirlemektedir. TKP'nin 'kemalist burjuvaziye' karşı siyasetini bir yandan emperyalizmle uzlaşma yönündeki gelişmeler, diğer yandan amele ve köylülerin sınıf mücadelesini ve teşkilatlanmasını önleyen baskıcı yöneliş belirlemektedir. Programda, o günkü hakim sınıf iktidarına karşı sert bir mücadele tutumu gözlenmektedir". Bkz. Mehmet Gunduz, "TKP, Dış TKP ve TBKP", Saçak, sayı 50, Mart 1988, ss. 15-23.

¹¹³ Kadro Hareketi hakkında bkz. Şevket Süreyya Aydemir, *İnkılap ve Kadro*, Remzi Kitabevi yay., İstanbul, 1990; Şevket Süreyya Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, Remzi Kitabevi yay., İstanbul, 1967; Naci Bostancı, *Kadrocular ve Sosyo-ekonomik Görüşleri*, Kültür Bak. yay., Ankara, 1990; Temuçin Faik Ertan, *Kadrocular ve Kadro Hareketi*, Kültür Bak. yay., Ankara, 1994; Merdan Yanardağ, *Türk Siyasal Yaşamında Kadro Hareketi*, Yalcın yay., İstanbul, 1988; Atatürkçülüğün Ekonomik ve Sosyal Yönü Semineri (11-12 Ekim 1973, İstanbul-Maçka

1930'lu yılların başında TKP içinde yer alan Nazım Hikmet, Hamdi Şamilof gibi kişiler, Şefik Hüsnü'ye karşı izledikleri muhalif politikalar nedeniyle, "Troçkist" suçlamasıyla partiden atıldılar. Bu yıllarda Hikmet Kıvılcımlı'nın da Şefik Hüsnü ile arası açıldı. Kıvılcımlı, oldukça bağımsız bir şekilde etkinliklerini yürütüyor ve legal olarak "Marksizm Bibliyoteği Serisi" adı altında "telif" ve "tercüme" broşürler yayınlıyordu¹¹⁴.

1930'lu yıllarda TKP genel bir durgunluk yaşadı. Dünyada "devrim dalgası"nın durması, Avrupa'da faşist rejimlerin arka arkaya kurulması karşısında SSCB'nin "tek ülkede sosyalizm" fikri ile Türkiye'de istikrarlı bir yönetimin varlığı ve ekonomik kalkınma girişimi, TKP'nin durgunluğa girmesinde etkin oldu.

TKP'nin Üçüncü Kongresi, 1931 yılında toplandı. Bu kongreden sonra, SSCB'de olduğu gibi, parti içi tasfiyelerin yapıldığı ve muhaliflerin seslerinin kesildiği bir dönem başladı. 1930'lu yıllarda Şefik Hüsnü yurtdışındaydı. Almanya'da Nazilerin düzenlediği Reischtag yangını olayları dolayısıyla Bulgaristan komünistlerinden Dimitroff ile birlikte tutuklananlar arasında Şefik Hüsnü de vardı. Şefik Hüsnü, İkinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde Türkiye'ye döndü¹¹⁵.

Şefik Hüsnü yurtdışında iken, Türkiye'de Nazım Hikmet ve bazı solcu aydınlar, Harp Okulu'nda yürütülen solcu faaliyetler nedeniyle tutuklanmış ve Nazım Hikmet 28 yıl hapse mahkum olmuştu¹¹⁶.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında geniş cephe faaliyetini benimseyen TKP, faşizmin yenilgisini temel sorun olarak almaktaydı. Bu yıllarda anti-faşist bir cephe hareketi yürüten TKP, legal yayınlarla faaliyette bulunuyordu. Bu çerçevedeki yayınlardan biri de siyasal amaçlı olmayan, edebiyat ve sanat ağırlıklı "Yeni Edebiyat" dergisiydi. Aclan

Otel), İstanbul İktisadi ve İdari Bilimler Akademisi'nin Cumhuriyetin 50. Yılı Armaganı, İstanbul, 1973; İlhan Tekeli-Selim İkin, "Türkiye'de Bir Aydın Hareketi: Kadro", *Toplum ve Bilim*, sayı 24, Kış 1984, ss. 35-68; Hakkı Uyar, "Resmi İdeoloji ya da Alternatif Resmi İdeoloji Oluşturmaya Yönelik İki Dergi: Ülkü ve Kadro Mecmualarının Karşılaştırmalı İçerik Analizi", *Toplum ve Bilim*, sayı 74, Güz 1997, ss. 181-193.

Mehmet Gunduz'e göre: "Kadro hareketi, Kemalizmin sol kanadında yer alan bir kısım aydın ile TKP'nin sağ kanadında yer alıp daha sonra Kemalizmin sol kanadına katılan V. Nedim Tor, Şevket Süreyya Aydemir gibi aydınların birleşmesi sonucunda ortaya çıkmıştır. TKP'nin sağ kanadında yer alan bu kesim 'emperyalizme karşı mücadele' fikrinden yola çıkarak sınıf mücadelesini reddetmiş ve sosyalizm yerine, milli burjuvazinin öncülüğünde bir devlet kapitalizmi fikrine kaymıştır" (Gunduz, agm., ss. 17-18). Aslında Gunduz'un belirttiğinin aksine Kadrocuların devletçilik anlayışı, CHP'nin devletçilik anlayışından daha derin ve kapsamlıdır ve bu bağlamda, milli burjuvazinin öncülüğünden ziyade, devletin öncülüğünü savunmaktadır (Bkz. Uyar, agm.).

Kimilerine göre, Kadrocular, Sultan Galief'ten esinlenmişlerdir. Ulusal bir sosyalizm'den yana olan Galief ve Kadrocular arasında yakınlık kuranlar için bkz. Yanardag, age.; Atilla İlhan, *Hangi Atatürk*, Bilgi yay., Ankara, 1981.

¹¹⁴ Bu broşürler arasında şunlar yer alıyordu: "Gündelik İş ile Sermaye", "Türkiye'de İşçi Sınıfının Sosyal Varlığı", "Edebiyat-ı Cedide'nin Otopsi", "İnkılapçı Münevver Nedir?", "Karl Marks'ın Hayatı, Felsefesi, Sosyolojisi", "Marks-Engels'in Hayatları". Bu broşürler daha sonra toplu olarak yayımlanmıştır. Bkz. Hikmet Kıvılcımlı, 1935 Marksizm Bibliyoteği Serisi: I (Telif ve Tercüme), Çağrı yay., İstanbul, 1978.

¹¹⁵ Gunduz, agm., s. 18; Sayılan, Türkiye'de Sol Hareketler, ss. 432-434.

¹¹⁶ Bu konuda bkz. Atilla Coskun, *Siyasal Yaşamından Kesitlerle Nazım'ın Davaları*, Cem yay., İstanbul, 1989; A. Kadir, 1938 Harp Okulu Olayı ve Nazım Hikmet, İstanbul, 1967.

Sayılgan'ın belirttiğine göre, TKP bu yıllarda "çok küçük mikyastaki militant'larını iktidar partisine (CHP) ve halkevlerine sokmaya muvaffak olmuş" tu¹¹⁷. Aynı yıllarda TKP, üniversite gençliği arasında da örgütlenmişti. Bu örgütün adı İlerici Gençler Birliği idi.

Aclan Sayılgan'ın belirttiğine göre, İkinci Dünya Savaşı'nın ilk yıllarında Almanya'nın SSCB'ye saldırması üzerine, TKP, Refik Saydam Hükümeti'ni destekleme kararı aldı. Ancak, Refik Saydam'ın ölümü ve Almanların SSCB içlerinde hızla ilerlemeleri üzerine, TKP hükümete karşı tavrı aldı. Çünkü, hükümetin tarafsızlık politikası artık yetersiz kalmaktaydı. Bu nedenle TKP, "Kemalizmin tereddidi etmiş şekline karşı mücadele" sloganını ortaya attı; karşı çıkılan "yurtta sulh, cihanda sulh" ilkesiydi. Hükümetin tarafsızlıktan vazgeçerek, SSCB ve müttefikleri yanında yer alması istenilmekteydi¹¹⁸.

Sayılgan'a göre, 1942 yılında Ankara Üniversitesi öğretim üyeleri olan Behice Boran, Niyazi Berkes, Pertev Naili Boratav ve Muzaffer Şerif Başoğlu tarafından yayınlanan "Yurt ve Dünya" dergisi ile "Adımlar" dergisi, TKP'nin yayın organlarıydı. Ayrıca, Zekeriye Sertel ve Sabiha Sertel'lerin yönetimindeki "Tan" gazetesi TKP'nin yayın organıydı¹¹⁹.

TKP'nin yürüttüğü anti-faşist geniş cephe politikası çerçevesinde "Faşizm ve Vurgunculuk aleyhine geniş cephe birliği" oluşturulmuş ve 1943 yılından itibaren Türkçü/Turancılara (İrkçılara) karşı savaş açılmıştı. Bu bağlamda, Faris Erkman'ın "En Büyük Tehlike" adlı broşürü, Türkiye'deki ırkçı faaliyetler hakkında bilgi veriyordu. Broşür, 1943 yaz aylarında Tan gazetesinde tefrika olarak yayınlandı. Sayılgan'a göre, "TKP'nin bu ajitasyonu, hükümet üzerinde etkili oldu. 3 Mayıs 1944'te Türkçüler tevkif edildiler". Aynı yıl, Süleymaniye Camii'nin iki minaresi arasına "Saraçoğlu Hükümeti Faşisttir-Vurguncularla Savaş Cephesi" pankartını asmak isteyen TKP'ye yönelik de tutuklamalar yapıldı. Bunlar arasında TKP'yi yöneten Reşat Fuat Baraner ve İleri Gençler Birliği'ni yöneten Mihri Belli de vardı¹²⁰.

1945 sonrasında çok partili yaşama geçiş sürecine girilmesiyle birlikte, illegal TKP içindeki bölünmeler ve hizipleşmeler, legal olarak kurulan sosyalist partilere de yansdı.

¹¹⁷ Sayılgan, age., s. 434.

¹¹⁸ Sayılgan, age., ss. 434-435.

¹¹⁹ Sayılgan, age., 435. Bu konuda Sayılgan'ın bazı abartmalar yaptığını düşünmekteyiz. Sayılgan, kitabında Şefik Hüsnü'nün Moskova'ya gönderdiği bir rapora atıfta bulunuyor. Ancak, Şefik Hüsnü'nün kendisini aktif göstermek için abartılı bir rapor yazmış olması pekala mümkündür. Sayılgan'a göre gazetenin "Tan" imzasıyla çıkan başyazılarını Şefik Hüsnü ile Sadrettin Celal (Antel) yazıyordu. Ayrıca, S. Celal, "Antel" imzasıyla gazetede dış politika yazıları yazmaktaydı (s. 435).

Bu dönemin "sol" yayınlarına ayrı bir başlık altında değineceğimizden, burada ayrıntıya girmiyoruz.

¹²⁰ Sayılgan, age., ss. 435-436; Metin Toker, Solda ve Sağda Vuruşanlar, Akis yay., Ankara, 1971. Sayılgan'a göre, Mihri Belli'nin İleri Gençler Birliği, TKP içindeki "hizipçi bir çıkış"tı (s. 436).

2. Örgütsüz Muhalefet

a. Basın

a. a. 1920'ler Türkiye'sinde Basın

Milli Mücadele'nin Ankara Hükümeti'nin başarısıyla sonuçlanması ile birlikte, İstanbul basınında Ankara Hükümeti ve Milli Mücadele aleyhinde yayınlar yapan Refik Halit (Karay), Refii Cevat (Ulunay), Tarık Mümtaz (Göztepe) gibi yazar-gazeteciler, 150'likler listesine dahil edilerek yurtdışına çıkarıldılar. Milli Mücadele aleyhine en ağır eleştirileri yapanların başında gelen Peyam-ı Sabah gazetesi başyazarı Ali Kemal, İstanbul'un kurtuluşundan sonra tutuklanarak Ankara'ya götürülürken İzmit'te linç edilmişti. Böylece, İstanbul'daki Milli Mücadele aleyhtarı basın susturuldu ve mensupları sürgün edildi¹²¹. Ancak, bununla Ankara Hükümeti'nin İstanbul basınına (Osmanlı başkenti basınına) kontrol altına alması ve "*Cumhuriyet basını*" haline getirmesi için bir süre daha geçmesi gerekti. Bu sonuca birkaç aşamadan geçilerek ulaşıldı¹²².

Birinci TBMM'nin feshedilerek seçimlere gidilme kararı alınması, İstanbul basınında Birinci Grup'un muhalifi İkinci Grup yanlısı bir ortamın oluşmasına yol açtı. 1923 yılının bahar aylarında ortaya çıkan bu gelişmelerden başka, 1923 sonlarında Cumhuriyetin ilan edilişi ve ilan ediliş şekline duyulan tepki; buna ek olarak bunu takip eden dönemde (Aralık 1923), Hint müslümanlarının liderlerinden ikisinin halifeliği korumak amacı taşıyan, ama Türkiye'nin iç işlerine de etki yaratabilecek mektuplarının, Başbakan İsmet Paşa ulaşmadan önce İstanbul basınında yayınlanması, Ankara Hükümeti'ni İstanbul basınına karşı köklü önlem almaya yöneltti ve bu çerçevede İstanbul'a bir İstiklal Mahkemesi gönderildi¹²³. Dönemin İstanbul basınına Hüseyin Cahit, Velid Ebüzziya gibi tanınmış şahsiyetlerinin İstiklal Mahkemesi'nde yargılanmasıyla, basına gözdağı verilmiş ve hatta Ankara Hükümeti'nin önüne çıkmamaları konusunda tehdit edilmişlerdir. M. Kemal, İstanbul basını ile yaptığı toplantılarda kendileriyle uyumlu olmalarını istemişti. Bu tavsiyelerin bir yararı olmamış, Ankara Hükümeti ancak Yunus Nadi'nin 8 Mayıs 1924 tarihinde İstanbul'da yayınlamaya başladığı "*Cumhuriyet*" gazetesiyle İstanbul basınında bir yer edinebilmiştir.

Şeyh Said İsyanı'nın çıkmasıyla birlikte çıkarılan Takrir-i Sükun Kanunu çerçevesinde, TPCF'yi destekleyen basınla (Tevhid-i Efkar, Tanin, Vatan...) birlikte sosyalist basın (Aydınlık, Orak Çekiç...) da kapatıldı ve mensupları İstiklal Mahkemeleri'nde yargılandı. Bu yargılamalar sonunda Hüseyin Cahit (Yalçın), Ahmet

¹²¹ Ali Gevgilili, "Türkiye Basını", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, c.1, İletişim yay., (ss. 202-228), s. 213; Soysal, 150'likler. Bu konuda ayrıca tezimizin ilgili bölümüne bkz.

¹²² Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Orhan Kologlu, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Basın*, İletişim yay., Cep Univ., İstanbul, 1992, ss. 63-64.

¹²³ Kologlu, age., s. 64; İstanbul İstiklal Mahkemesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Aybars, İstiklal Mahkemeleri, ss. 225-255.

Emin (Yalman), Velid Ebuzziya gibi yazarlar uzun süre yazı yazmaları ve gazete çıkarmaları yasaklandı¹²⁴.

a.b. 1930'larda Türkiye Basını

Takrir-i Sükun Kanunu ile, devrimin gereği olarak, baskı altına alınan muhalif ve karşı devrimci basın, 1929 yılı sonlarından itibaren göreceli bir hoşgörü ortamına girdi. Basına tanınan hoşgörü ortamı çerçevesinde bazı muhalif yayın organları belirmeye başladı. Bu ortam, 1931 yılına kadar devam etti. Bu tarihten sonra, görece rejimden bağımsız olarak yayınlanan gazete ve dergiler küçük adacıklar olarak varlıklarını sürdürmeye çalıştılar.

Yarın gazetesi, 29 Aralık 1929 tarihinde İstanbul'da Arif Oruç tarafından çıkarılmaya başlandı. Arif Oruç bir yazısında Yarın gazetesinin amaçlarını şöyle açıklamaktadır: "Bizim muhalefetimiz şahıslara karşı değildir. Biz esasları kökleştirecek olan icraattaki hatalara dokunuyoruz"¹²⁵. Yarın'ın mücadelecisi ve muhalif çizgisi, çok geniş bir alanda kendisini hissettirmiştir. Yarın'da eleştirilen belli başlı konular şunlardır: Ekmek ve et fiyatlarının yüksekliği, Elektrik Şirketi, Tramvay Şirketi, Haliç Şirketi, Liman Şirketi, Terkos Şirketi, Seyri Sefain İdaresi, yolsuzluk, milletvekillerine rüşvet verilmesi, tütün yolsuzluğu (Herman İspirer Kumpanyası'nın tütün yolsuzluğu ve rüşvet iddiaları)¹²⁶, yabancı şirketlerin Türk çalıştırmamaları¹²⁷, sigorta şirketi yolsuzluğu¹²⁸....

¹²⁴ Gevgilili, agm., s. 214; Koloğlu, age., ss. 64-65; Aybars, age.; Alpay Kabacalı, *Başlangıçtan Günümüze Türkiye'de Basın Sansuru*, Gazeteciler Cemiyeti yay., İstanbul, 1990, ss. 110-123; Tevfik Çavdar, "Kurtuluşun Cumhuriyet'e Tevhid-i Efkâr", *Bilim ve Sanat*, sayı 48, Aralık 1984, ss. 45-49; Tevfik Çavdar, "Tevhid-i Efkâr", Velid Ebuzziya ve "Takrir-i Sükun", *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, sayı 129, Mart 1991, ss. 9-13; Tevfik Çavdar, "Cumhuriyet'in Başlangıcında Filizlenen Demokrasi ve 'Takrir-i Sükun' Yasası", *Birikim*, sayı 4, Ağustos 1989, ss. 33-40.

¹²⁵ Arif Oruç, "Muhalefet-Tenkir", *Yarın*, 37.5.1930, s. 1.

¹²⁶ Tütün yolsuzluğuna ilişkin haberler gazete geniş bir şekilde yer almaktadır. Örneğin bkz. "Vasi ve Muhim Şekilde Bir Rezalet Meydana Çıktı!", *Yarın*, 25.1.1930, s. 1, 2; "Rezaletle Bakınız: 120 Bin Lira Rüşvet Teklif Ediyorlar!", *Yarın*, 26.1.1930, s. 1; "Herman İspirer Rezaleti Büyüyor. Kumpanya Müdürü Ankaraya Gitti. Suallerimizde İsrar Ediyoruz! Halk Cevap Bekliyor...", *Yarın*, 27.1.1930, s. 1, 2; "Herman Kepazeligi: Bir Meb'usa Yüz Bin Lira mı Vermişler?!", *Yarın*, 10.3.1930, s. 1, 5.

¹²⁷ Gazetede yer alan haberde, "Ecnebi şirketler meselesini Başvekil Paşanın nazarına arz ediyoruz. Ve sarıh bir kanun istiyoruz! Kapitülasyonlar Lozanda kalmıştır" denilerek, yabancı şirketlerin Türk çalıştırmadıkları ve Türkleri sadece kapıcı, hamal olarak kullandıkları, bunları mentor diye gösterdikleri yabancı ve Yunanlıları "kalem" ve "amir" likte kullandıkları belirtilmektedir. Bkz. "Türkler Ancak İstiklal İçin Kan Doktuler, Türk Hakkını Kimseye Yedirmez!", *Yarın*, 17.1.1930, s.1. Bu konuya ilişkin gazete başka haberler de yer almaktadır. Örneğin bkz. "Rus Bankasında Bir Tane Türk", *Yarın*, 21.1.1930, s.1; "Rus Bankasında Bir Tek Türk Bulunması Türkleri Gucendirdi", *Yarın*, 22.1.1930, s.1.

¹²⁸ Gazetede yer alan bir haberde, Piyos Sigorta Şirketi'nin Tütün İdaresi'ni sigorta konusunda zarara sokması ve bu konuda verilen rüşvetler ele alınıyor: "Sigortacı Piyos tütün idaresini (yüz bin) lira zarara soktu!"

Mart ayında tütün inhisar idaresinin sigortalarını yüzde (60) tenzilatla yapmağa talip olan kumpanyaların teklifi reddedilmiş yüzde kırk yedi buçukla Piyosa verilmiştir. Bu işi idare heyeti azalarından bir komisyon yapmıştır!". Bkz. "Bu defa da Yeni Bir Sigorta Rezaleti Meydana Çıktı!", *Yarın*, 1.2.1930, s. 1. Bu konuda gazetede yer alan diğer haberler şunlardır: "Piyos Çuruk İşleri Anadolu Sigortasına Bırakıp Temizleri mi Alıyor!", *Yarın*, 2.2.1930, s. 1, 2; "Bir Mutehassısın İktisat Vekaletine Verdigi Rapor: Piyos Kumpanyası Sigorta Rekabetini Nasıl Ortadan Kaldırdı", *Yarın*,

Arif Oruç bir yazısında, Başbakan İsmet Paşa'yı yolsuzluklarla mücadele etmeye çağırmakta ve yolsuzluk yapanların "*Pisliklerini yüzlerine haykırınız*" demektedir¹²⁹. Gazete hükümeti yolsuzluklarla mücadeleye çağırırken, politikacıların, milletvekillerinin şirketlerin yönetim kurullarında yer almalarını da eleştirmekte, birkaç yönetim kurulunda yer almanın "en karlı iş" haline geldiği belirtilmektedir¹³⁰.

Bu eleştirileri nedeniyle, Arif Oruç ve Yarın gazetesi sık sık mahkemeye verilmiş ve çeşitli cezalara çarptırılmıştır¹³¹. SCF'nin kurulmasından sonra, bu partiyi destekleyen Arif Oruç, İsmet Paşa'nın Hükümetten çekilmesini istemiş ve ülkenin içinde bulunduğu sorunların Gazi Mustafa Kemal'in Başbakan olmasıyla çözülebileceğini belirtmişti¹³².

Arif Oruç'un Yarın gazetesinden başka İstanbul'da Son Posta (Zekeriya Sertel'in yönetiminde çıkarılıyordu), İzmir'de Halkın Sesi, Yeni Asır, Hizmet gazeteleri SCF'yi destekliyorlardı. Hatta, SCF'yi desteklemek amacıyla İzmir'de partinin adını taşıyan "*Serbes Cumhuriyet*" adıyla bir gazete de çıkarılmıştı¹³³. İstanbul'da ve İstanbul

2.2.1930, s. 3; "İnhisar İdaresi Sigortalarına Ait Muameleler Nasıl Cereyan Etmıştır?", Yarın, 3.2.1930, s. 3.

Piyos hakkında ilginç bazı bilgiler için bkz. Abidin Nesimi, *Yılların İçinden*, Gozlem yay., İstanbul, 1977, ss. 116-117

¹²⁹ Arif Oruç, "İsmet Paşaya: Pisliklerini Yüzlerine Haykırınız. İsmet Paşaya İthaf", Yarın, 22.3.1930, s. 1.

¹³⁰ Yeni Bir çare: Bu Zamanda En Karlı İş, Beş Altı Komisyonunda Aza Olmaktır", Yarın, 26.3.1930, s.1, 2.

¹³¹ Bu konuda bkz. Kabacalı, age., ss. 124-125; Tunçay, T.C.'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması, s.277-279. Arif Oruç başta olmak üzere, gazete yöneticileri çeşitli hapis ve para cezalarına çarptırılmışlardır.

¹³² Bu konuda bkz. Yetkin, age., ss. 215-216. Arif Oruç'un isteğine M. Kemal şöyle yanıt vermiştir: "*Arkadaşlarımız içinde başvekillik yapacak zevat çoktur. Fakat, bütün arkadaşlarımız dahil olduğu halde milletin umumi temayülü benim, şu ve bu zaruret karşısında başvekil olmamı icap ettirirse, bu vazifeyi kemal-i tevazu ve minnetle ifaya muheyyayım. Bu takdirde benim, riyaset-i cumhuru uhdemde bulundurmanın elbette imkan-ı manisi yoktur.*

Benim alacağım bu yeni vaziyeti muhtelif tarz ve manalarda sui tefsir etmek Türk milletinin efkarını teşviş edecek tarzda izaha kalkışmak hiç de makul ve mantıklı değildir.

Amerika sistemini memleketimizde tatbik etmeyi hiç hatırıma getirmediğim. Sistemsiz ve kanunsuz tarzda reisi cumhurlukla, başvekaleti birleştirmeyi asla düşünmedim. Ve düşünecek adam olmadığım bütün milletçe malumdur zannederim.

Bugünkü şerait içinde bir hükümetin millet ve memleket menfaati için takviyesi ile masraf herhangi sozumu bin türlü malayanilerle istismar etmeye kalkışmak isteyenler, çok bedbaht adamlardır. Akşam Gazetesi başmuharririne söylediğim sözler, benim ağzımdan çıkmış ve icabında daima tekrar olunacak sözlerdir". Bkz. Cumhuriyet, 4.10.1930; Hakkı Uyar, "Atatürk ve Başkanlık Sistemi", Cumhuriyet, 2.3.1992, s. 15.

¹³³ Bu gazete, 26 Ekim 1930-14 Ocak 1931 tarihleri arasında toplam 71 sayı çıkmıştır. Gazetenin başmuharriri Faik Muhittin ve yazı müdürü de Behzat Arif'ti. Gazete hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hakkı Uyar, "'Serbes Cumhuriyet' Gazetesi", Tarih ve Toplum, sayı 95, Kasım 1991, ss. 46-50; Hakkı Uyar, "Serbes Cumhuriyet Gazetesi Üzerine Bazı Düşünceler ve Tek Parti Yönetiminin Kurulması", Tarih ve Toplum, sayı 102, Haziran 1992, ss. 50-52.

SCF'yi desteklemek amacıyla doğrudan partinin adını taşıyan "*Serbes Cumhuriyet*" adlı gazetenin yerel olarak Bursa'da da yayımlandığına ilişkin ipuçları vardır. Biz gazetenin Bursa'da yayımlandığını tahmin ettiğimiz nüshalarını göremedik. Bursa'da "*Serbes Cumhuriyet*" adıyla bir gazete yayımlandığını Saim Altıok'un bir yazısından öğrenmekteyiz: "*İnanımızı ortaya koymak için Kamalizm yolunda sağa sola ve arkaya bakmadan hem yürüdü, hem de daha verimli olmak sıra ve fırsat bekleedik. .. bir gün Serbes Cumhuriyet Partisinin kurulduğu sıralarda Bursa gazeteciliği arasına bir Serbes Cumhuriyet gazetesi girdi.. Bu gazete de hiç şüphesiz ki: Adı etrafında toplananların inanlarını ortaya koyacaktı...*

dışında, taşrada SCF'yi destekleyen gazetelerin ortaya çıkması, İsmet Paşa Hükümeti'ni kendini destekleyen "besleme basın"ı¹³⁴ ortaya çıkarmasına yol açtı. Bu basın, hem İstanbul'da hem de taşrada faaliyette bulundu. İstanbul'dakiler kısa ömürlü olmakla beraber, taşrada çıkan gazeteler uzun yıllar varlığını sürdürdü.

SCF'nin kapatılmasından sonra da muhalif çizgisini sürdüren Arif Oruç, Haziran 1931'de bir parti kurmaya girişmiş, ama başarılı olamamıştı. Aynı tarihlerde CİİP milletvekili olan ve Cumhuriyet gazetesini çıkaran Yunus Nadi ile, Arif Oruç sert bir polemige girdi¹³⁵. Arif Oruç, 25 Temmuz 1931 tarih ve 1881 sayılı Matbuat Kanunu'ndan¹³⁶ sonra, gazetesini Yarın'ı kapattı. Gazetenin son sayısı 19 Ağustos 1931 tarihli¹³⁷.

O zaman uray (Belediye) seçimi gibi yurddaşları ilgilendiren siyasal bir hareket üzerinde doğru ve eğri ve hatta kaynağı kuşkulu ve belirsiz propagandanın en uzak ve iç sokaklara kadar yayılmasıdır ki: yürüdüğümüz yolda gittiğimiz davanın daha çok korunmasına ve aydınlanmasına lüzum ve fırsat verdi...

Biz de bu güzel fırsatı kaçırmayıp o gün (Hakkın Sesi) adıyla bu savaşa katıştık. Hakkın Sesi adının da verdiği manaya çok yakından ilgili ve bağlı kaldı. Birçok mahdumiyetleri hiçe sayarak ödevini yerine getirmeye çalıştı. Ve hem de benzerlerinden üstün olarak... (...)

Zaman geçti. Serbes Cumhuriyet Partisi kaldırıldı. Serbes Cumhuriyet gazetesi kayboldu. Fakat temelini kutsal bir ulku üzerine kuran Hakkın Sesi büyük dava ile baş başa yürümektedir". Bkz. Saim Altıok, "Hakkın Sesi Gündelik Çıkarken", Hakkın Sesi, 11.9.1935, s. 1, 2 (Bursada çıkar. Cumhuriyetçi, Milliyetçi, Halkçı, Siyasi gazetedir. Sahibi ve umumi neşriyat müdürü: Derviş Edesen).

¹³⁴ Bu deyim, Mete Tunçay'a aittir. Bkz. Tunçay, age., ss. 518-520. Hükümeti desteklemek amacıyla, Ali Naci (Karacan) tarafından çıkarılan "İnkılap" gazetesi, Arif Oruç hakkında sokaklara "Vatan Haini" diye afişleri asırtacak kadar ileri gitmişti (Tunçay, age., s. 278). Arif Oruç ve Ali Naci arasındaki polemik hakkında ayrıca bkz. Tevfik Çavdar, "Serbest Fırka ve Arif Oruç'un Yarın Gazetesi", Mülkiyeliler Birliği Dergisi, sayı 122, Ağustos 1990, ss. 44-48. Arif Oruç'un belirttiğine göre, Ali Naci, İnkılap gazetesini çıkartmak için Ziraat Bankası'ndan 35.000 lira almıştı (Çavdar, agm., s. 46).

¹³⁵ Bu polemik hakkında bkz. Tunçay, age., s. 279; Böke, agm, ss. 127-131; A. Nesimi, age, ss. 118-120.

¹³⁶ Matbuat Kanunu oncesinde, CHF Katib-i Umumisi Recep (Peker) Bey, CHF il yönetimlerine gönderdiği bir yazıda kanunun hazırlıkları hakkında ve gerekçesi hakkında önemli ipuçları vermektedir. Bu yazıyı hem Matbuat Kanunu oncesindeki ortam, hem de muhalif basına bakış açısı bakımından aynen veriyoruz:

"CHF Fırkası Vilayet İdare Heyeti Riyasetine

Epi zamandanberi memlekette muhtelif fikir ceryanlarını temsil etmek iddiasile neşriyatta bulunan bazı gazetelerin vaziyetleri ve takip ettikleri yol, neşriyat arkadaşlarımızın nazarı dikkatini celbetmiş olacaktır. Diğer taraftan Fırkamızın kendi Hükümetinin mürakabesine hizmet ve memlekette mürakabe fikrinin kökleşmesini temin için gösterdiği müsamaha ve tehammül de malumdur.

Her akli başında vatandaşın teessürle ve esfle takip ettiği muhalefet namı altındaki neşriyat bir zamandanberi Devlet otoritesini bozacak ve masum fikirli vatandaşları zehirleyecek bir raddeyi bulmuştur.

Son ay zarfında Umumi İdare Heyeti bu vaziyeti dikkatle takip ve mutalea etti. Yapılan neşriyatta takip edilen gayenin tenkit ve mürakabeden ziyade tahrip ve umumi nizam ve intizamı teşviş edecek gayelere hizmet eder mahiyette gördü.

Mesela bu matbuat:

Vergileri mevzubahsederken, milletin fakrú sefaletini ve tasarruf mevzubahsolunurken işlere kafi tahsisat konmadığını.

Kadrolar mevzubahsolunurken çok memur istihdam edilmekte ve bunların tenzili lazım gelmekte olduğunu ve kadroların hafifletilmesine çalışıldığı sırada da memurların sokağa atılacağı.

Demiryolu inşaatı söylenirse, şose ve otomobil yollarının müreccah olduğunu, şose yapılması tedbirine karşı da halkın yol vergisi veremeyeceğini.

Programımızın tanzimi munasebetile müstahsıllar lehine kooperatifcilik noktai nazarı takip olunurken tüccar sınıfının ve harici ticaretin bundan müteessir olacağını ve ticaret işlerinin tanzimi tedbir ve teşebbüsleri alınırken de bundan müstahsılların zarar edeceği ... ilah.

Gibi muayyen ve açık gaye ve prensipler takip etmiyerek her gün, her şeye tecavuzkar bir lisanla itiraz etmektedirler.

Bu fena neşriyat Fırkayı gözden düşürmek için gerek manevi şahsiyetine ve gerek onu temsil eden şahsiyetlere uydurma vesilelerle tecavüz yolları bulmaktadırlar.

Arif Oruç, Eylül 1931'de "Mücadele" adında bir gazete çıkarttı. Bu gazetenin ilk sayısı toplandı ve devamının çıkması yasaklandı. CHF Katibiumumisi Recep Bey, 8.9.1931 tarihinde CHF Vilayet İdare Heyeti Reisliklerine gönderdiği bir yazıda, Mücadele gazetesi ve içeriği hakkında bilgi vermektedir:

"İstanbul'da (Mücadele) isminde yeni bir gazete çıktı. Bu gazetenin başlığı altındaki yazıda işçi ve çiftçi haklarını müdafaa edeceği yazılıdır. Bundan başka (Niçin çıkıyoruz?) serlevhalı baş makalesinde Hükümetçe tesisine müsaade edilmeyen işçi ve çiftçi teşekkülünün maksatlarına uyum ifadeler ve ezcümle kol ve kafa işçilerinden, esnaf ve çiftçiden bahseden milli birliği bozacak noktalar vardır.

Gazetenin isminden de ilk nüsha başına Fırkamıza tariz etmesinden de anlaşılacağı üzere sahiplerinin gayesi çatışmak efkarı umumiyeye karşı Fırkamız aleyhine telkinat yapmaktır. Gazetenin kullandığı harflerden ve ilk nüshası muhteviyatından anlaşılın hüviyeti bunun kapanan (Yarın) gazetesinin isim değiştirilmiş muhteviyatından bir başka nüshası olduğunu anlatır. Diğer taraftan gazetenin iç yüzüne dair aldığımız doğru malumat yeni teşebbüs sahiplerinin bazı zahiri istisnalarla Yarın gazetesinin tahrir ve tertip heyetleri olduğunu gösteriyor. Yeni müteşebbisler arasında görünürde Arif Oruç, Habil Adem, Bürhanettin Ali ve Süleyman Tevfik yoktur. Bu malumata göre Yarın gazetesinde ikinci safta bulunanlar Mücadele gazetesinde birinci safa geçmişler ve birinci saftakiler rollerini ikincilere bırakarak el altından çalışmayı tercih

Bunun neticesinde halk tabakaları arasında otorite, zevat ve müesseseler aleyhinde yapılan mutemadi telkinin fena kanaatler uyandıracağı ve bu kanaatlerin gitgide umumileşeceği ve memlekette iyi, doğru mefhumlarının busbutun kaybolacağı tehlikeleri tabii müdale olunmalıdır. Bu vaziyet milli itimadınefs, istikbale giden yolların kuvvet menbaı olan umidi, milli birliği de tehlikeli kılmak istidadındadır. Cumhuriyet Halk Fırkası grubu meseleyi müdale ve nihayet hükümetten istizab yoluile millet muvacehesinde hakikatleri ifade etmeyi lüzumlu buldu. Meclisin müzakere zabıtlarının aynen intişar hakkında Meclis kararı vardır. Binaenaleyh bu müzakere zabıtlarının bütün teşkilat arkadaşlarımız ve Fırka mensuplarımız tarafından dikkatle okunması ve okutulması ve Fırka hatırlarımızın ifadelerindeki esaslı noktaların muhitlerimizde Fırka haricindeki vatandaşlara da anlatılması hususunda her fırsattan istifade olunması, hassaten üzerinde durduğu bir rica noktası teşkil eder.

Bu müzakere zabıtlarından da tedarik etmeye çalışıyorum. Mümkün olursa her nahiyeye birer isabet edecek hesapla veya hiç olmazsa kazalura hesabile göndermeye çalışacağım. Fakat buna intizar olunmayarak muayyen gazeteler üzerinde birbirini takip edecek müzakere zabıtları neşriyatının muntazaman her tarafta takip olunması için gayret sarfedilmesi lüzumludur.

Meclisin kararı hilafına muhalif gazetelerin zabıtlarda tahrifat yapması ihtimaline karşı teyakkuz tavsiye ederim.

Bu müzakere hakkında bu gazetelerde çıkacak ilk hulasaların busbutun tahrifli olması ağılebi ihtimaldir.

Asıl metinlerin müzakere başından başlayarak bir iki gün sonra intişar edebileceğini tahmin ederim. Arzı hurmet ederim.

(Not) Hükümetçe de bu hususta bir matbuat kanunu hazırlanmaktadır". Bkz. CHF Katibiumumiligi'nin 1066 sayı ve 6.7.1931 tarihli yazısı. Cumhuriyet Halk Fırkası Katibiumumiliginin F. Teşkilatına Umumi Tebligatı, Mayıs 1931 den Birincikanun 1932 nihayetine kadar, c. 1, Ankara, 1933 (Mahremdir. Hizmete mahsustur. Fırka burolarında kullanılacaktır.), ss. 145-146.

¹³⁷ Tunçay, age., ss. 279-280; Kabacalı, age., s. 130. Matbuat Kanunu'nun 50. maddesi basına büyük bir kısıtlama getirmekteydi. Buna göre, "Memleketin genel siyasetine dokunacak yayınlardan dolayı İcra Vekilleri Heyeti (Bakanlar Kurulu) kararıyla gazete ve dergiler geçici olarak kapatılabilir. (...) Bu şekilde kapatılan bir gazetenin sorumluları, kapatılma süresince başka bir adla gazete çıkaramaz" Kabacalı, age., ss. 12-128).

etmişlerdir. Yeni müteşebbislerden Üzeyir Efendi gibi parasız ve vasıtasız ve aynı zamanda Şark demiryolları aimesini ifsat ettiğinden dolayı işinden çıkarılarak bugün bostancılık yapan Arnavut bir şahıs Mücadele gazetesinin tesisi için iki bin lira tahsis etmiştir. Umumi hatlarını çizdiğimiz bu levha eski Yarın ve yeni Mücadele isimli gazetelerin aynı hüviyette ve aynı mahiyette ve hangi menbalardan beslendiği belli olmıyan, bilhassa milli varlık, milli birlik ve milli inzibat fikirlerini tahrip için çalışan vasıtalar olduğunu gösterir.

Yeni vaziyete muttali olan Umumi İdare Heyeti şimdilik tesbit edebildiği bu vaziyetten Firkamız teşkilatını haberdar etmeyi münasip görmüştür. Fırka teşkilatımızın da münasip fırsatlardan istifade ederek Fırka arkadaşlarımızı ve halkı haberdar etmeleri ve tehlikeli telkin ve cereyanlara karşı memleketin umumi bünyesindeki mukavemet kabiliyetini arttırmaları tamimen rica olunur" 138.

Arif Oruç'un Mücadele gazetesinden sonraki yayın faaliyeti, 12 Mart 1932 tarihini taşıyan "Vatandaşın Birinci Hürriyeti" adlı kitapçıktır. Broşürde özgürlük kavramı ve özellikle de basın özgürlüğü üzerinde duran Arif Oruç, "Görülüyor ki, matbuat hürriyetsizliği, her yerde her şekil ve suretteki mazarratları bizzat celbeden bir (veba)dan, sarı bir (kolera)dan farksızdır. Şu gidişle de, bu memleketin daima geride kalacağına ve daima düşürüldüğü çıkmazdan kurtulamıyacağına itimat edilmek icabeder" demektedir¹³⁹.

Bu dönemin önemli yayınlarından biri de Resimli Ay dergisidir. Zekeriya-Sabiha Sertel'lerin çıkardığı bu derginin Yazı Devrimi'ni izleyen dönemdeki (1929-1930 yılları) yayınları son derece önemlidir. Dergide yer alan Sabiha Zekeriya'nın (Sertel) "Liderin psikolojisi"ne ilişkin "Savulun Geliyorum" adlı yazısıyla Emin Türk'ün (Eliçin) "Koyümde Neler Gördüm" adlı köylerin içinde bulunduğu durumu anlatan yazısı, mahkemelik oldu. Bu iki yazıdan daha önemlisi ve daha çok etki bırakanı "Putları Yıkıyoruz" kampanyasıdır. Bu kampanya, edebiyat alanının yanı sıra siyasal alana da yansdı. Çünkü, yıkılmak istenen putlar, "milli edebiyat"ın "milli edib" leridir. Bunlar; Abdülhak Hamit (Tarhan), Mehmet Emin (Yurdakul), Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) ve Hamdullah Suphi'ydi (Tanrıöver)¹⁴⁰.

¹³⁸ CHF Katibiumumiligi'nin 2280 sayılı ve 8.9.1931 tarihli yazısı. Cumhuriyet Halk Fırkası Katibiumumiliginin F. Teşkilatına Umumi Tebligatı, c. 1, ss. 147-148.

Yine Parti örgütüne gönderilen bir başka yazıda, CHF'ye üye olan bazı gazete bayilerinin CHF'ye "aleyhtar neşriyatta bulunan bazı gazeteleri" sattıklarına dikkat çekilmekte ve birkaç kuruş kar etmek için "milli ve vatani akideler" imize "düşman olan neşriyatı" satmamaları gerektiği belirtilmektedir. Bu tür satışları yapan partililerin "mülâyim bir surette ikaz"ı istenilmekte ve parti üyesi olmayan gazete bayilerinden "arkadaş olmak evsafına haiz olanların" (CHF'ye üye olabilecek özelliklere sahip olanların) aydınlatılması ve CHF'ye üye olmalarının sağlanması da istenilmektedir. Bkz. CHF Katibiumumiliginin 2281 sayılı ve 8.9.1931 tarihli ve Recep (Peker) Bey imzalı yazısı. Cumhuriyet Halk Fırkası Katibiumumiliginin F. Teşkilatına Umumi Tebligatı, c. 1, s. 149.

¹³⁹ Arif Oruç, *Vatandaşın Birinci Hürriyeti*, Hürriyet Külliyyatı: No. 1, İstanbul, 1932, s. 49. Arif Oruç'un kitapçığı toplam 52 sayfadır.

¹⁴⁰ "Savulun Geliyorum", *Resimli Ay*, sayı 10, Kanunuevvel 1929, ss. 5-6; Emin Türk, "Koyümde Neler Gördüm?", *Resimli Ay*, sayı 10, Kanunuevvel 1929, ss. 7-9; Kabacalı, age., ss. 125-126; Kemal Sulker, *Nazım Hikmet'in Polemikleri*, Ant yay., İstanbul, 1968; Sabiha Sertel, *Roman*

1930'lu yılların "liberal" muhalif yayınlarından biri de, Ağaoglu Ahmet'in 1933 yılında çıkardığı ve kısa ömürlü bir yayın organı olan "Akın" gazetesidir. SCF'nin ideologlarından olan -daha doğrusu tek ideologu olan- Ağaoglu Ahmet¹⁴¹, SCF kapandıktan sonra CHF'ye dönmeyerek ve muhalif kalarak çıkardığı Akın gazetesi, 29

Gibi, Belge yay., İstanbul, 1987, ss. 79-165; Zekeriya Sertel, *Hatırladıklarım*, Gözlem yay., İstanbul, 1977, 137-173; Emin Türk Eliçin, *Kemalist Devrim İdeolojisi*, Ant yay., İstanbul, 1970, ss. 26-27; Haluk Güven, "Tarihe Bakmak ve Resimli Ay", *Bilim ve Sanat*, sayı 20, Ağustos 1982, ss. 19-23; Çetin Yetkin, "Türk Basın Tarihinde Bir Batılılaşma Olayı Daha: Amerikan Emperyalizminin Bir Aracı Olarak 'Resimli Ay' Dergisi (1924-1928)", *Bilim ve Sanat*, sayı 17, Mayıs 1982, ss. 34-36. Putları Yıkıyoruz kampanyası hakkında Resimli Ay'da çıkan bazı yazılar da şunlardır: "Putları Yıkıyoruz. Abdulhak Hamit, No. 1", *Resimli Ay*, sayı 4, Haziran 1929, ss. 24-25, 37; "Putları Yıkıyoruz No. 2, Mehmet Emin Beyefendi", *Resimli Ay*, sayı 5, Temmuz 1929, ss. 20-21, 38; "Putları Niçin Kırıyoruz?", *Resimli Ay*, sayı 6, Ağustos 1929, s. 1; Sadri Etem, "Putlar Fırafında Kopan Gürültü", *Resimli Ay*, sayı 6, Ağustos 1929, ss. 2-5.

Put olarak tanımlanan yazar ve şairler hakkında dergide yer alan görüşler şöyledir: "Bu nushamızda yeni bir mücadeleye başlıyoruz. Maksadımız layık olmadıkları halde, kendimize put yapmış tıptığımız kimseler üzerindeki mukaddes örtüyü kaldırmaktır.

Keşke Hamit bir dahî olsaydı da beynelmilel bir şahsiyet olarak tanınsa ve eserleri Şekispirin eserleri gibi bütün cihanın malı olsaydı" (*Resimli Ay*, sayı 4, Haziran 1929, ss. 24-25). A. Hamit'in fotoğrafının üzerine çarpı işareti konulmuş.

"*Mehmet Emin beyin şairliği bile galatı rüyetken milli şairliği cehlin galatından başka bir şey değildir*" (*Resimli Ay*, sayı 5, Temmuz 1929, s. 21). Mehmet Emin Bey'in fotoğrafının üzerinde "iptal" kaşesi var.

"*Son günlerde hatalı ve acemice hareketlerle kendini kırıp deviren ve bu suretle bizim vazifemizi kolaylaştırarak kendisile ayrıca meşgul olmağa imkan bırakmayan mini mini sahte putçuk Humdullah Suphi Bey.*

Son edebi münakaşalardan sonra gaflariyle, tahkir ve küfürleriyle kendi kendini deviren mini mini sahte putçuk Yakup Kadri Bey" (*Resimli Ay*, sayı 6, Ağustos 1929, ss. 2-3).

Yukarıda verdiğimiz kaynaklarda yer alan bilgilere yönelik bir düzeltme ve bir de ekleme yapmak istiyoruz. Haluk Güven'in makalesinde, M. Zekeriya'nın (Sertel), bağımsız olarak belediye başkanlığına aday olduğu -Resimli Ay'ın 8. sayısından aktarılarak- veriliyor (Güven, agm., s. 22). Halbuki, İstanbul Belediye Başkanlığı'na aday olan M. Zekeriya (Sertel) değil, Sabiha Zekeriya'dır (Sertel). Bkz. Sabiha Zekeriya, "Belediyecilikte İstiyeceğimiz Şeyler, Program ve Programın İzahı", *Resimli Ay*, sayı 8, Teşrinievvel 1930, ss. 4-7, 38 ve "Program", *Resimli Ay*, sayı 8, Teşrinievvel 1930, ss. 6-7. Sabiha Zekeriya yazısında şunları söylüyor: "Ben namzetliğimi ne cumhuriyet halk fırkası ne de serbest cumhuriyet fırkası namına koyuyorum. Müstakil olarak İstanbul şehrinin ekseriyet nüfusunu teşkil eden amale, şehir hududu dahilindeki fakir, köylü, küçük esnaf, küçük memuru temsil eden halk namına koyuyorum. Tahakkukuna çalışacağım en birinci şey fakir halkın reyini, otoritesini, iktisadi ve içtimai haklarını müdafadır" (s. 4).

Çetin Yetkin yazısında Resimli Ay'ı "Amerikan Emperyalizminin Bir Aracı" olarak tanımlamakta ve M. Zekeriya Sertel'i "Sanki bir Amerikan misyoneri" olarak görmektedir. Gerçi, Çetin Yetkin yazısında 1924-1928 yıllarını temel almaktadır, ama biz yine de böyle bir genellemeye pek katılmıyoruz. Bu konuda, sonraki yıllara ait Sabiha Sertel'in YMCA hakkındaki bir yazısından örnek vereceğiz. Sertel, yazısında YMCA'nın Çin'deki faaliyetleri hakkında bilgi veriyor ve şunları söylüyor:

"*Türkiye'de de bu misyoner tekkeleri mektepleri faaliyettedir. Hükümet tehlikenin farkındadır.. Fakat inanan ve aldanan bir yığın insan var.. Hala misyoner mekteplerine, Fransız papas mekteplerine, w. m. c. a. ve y. w. c. a. ları giden yüzlerce Türk genci var.. Bu gençler Çin genci kadar uyanmadılar mı?..*

Burisi Çin değil diyecekler.. Evet.. Fakat gelenler aynı misyonerler getirmek istedikleri şey de aynı şeydir. Ellerinde vasserman aşısı kadar kuvvetli bir aşı var.. Buna iğne ile şırınga etmiyorlar.. Sozle, dille, işle, kitapla, telkinle yapıyorlar.. Zaten bu sahuda çok iş görmeseleri de zarur yok, çunku onları bu topraga bağlayan yarın, ve yarın için besledikleri ümittir.." Bkz. Sabiha Zekeriya (Sertel), "Bütün Cihanı Saran Emperyalist Hıristiyan Tekkeleri: Y. M. C. A. - Y. W. C. A. Niçin Yaşarlar?", *Resimli Ay*, sayı 8, Teşrinievvel 1929, (ss. 10-12), s. 12.

¹⁴¹ Ağaoglu Ahmet hakkında örneğin bkz. Ahmet Ağaoglu, *Serbest Fırka Hatıraları*, İletişim yay., İstanbul, 1994; Ağaoglu Ahmet, *Devlet ve Fert*, İstanbul, 1933; Yetkin, *Serbest Cumhuriyet Fırkası*; François Georgeon, "Ahmet Ağaoglu: Aydınlanma ve Devrim Hayranı Bir Türk Aydını", *Toplumsal Tarih*, sayı 36, Aralık 1996, ss. 28-35; Güven Bakırezler, "Batı Medeniyeti Hayranı Liberal Bir Aydın Çelişki ve Sınırları: Ahmet Ağaoglu", *Toplumsal Tarih*, sayı 41, Mayıs 1997, ss. 36-42; Hakkı Uyar, "1930'larda Türkiye Basınında 'Liberal' Muhalefet: Ağaoglu Ahmet'in Akın Gazetesi", *Toplumsal Tarih*, sayı 41, Mayıs 1997, ss. 43-43-50.

Mayıs 1933 tarihi ile 24 Eylül 1933 tarihi arasında, toplam 119 sayı çıktı. Gazete, kendini "Yevmi-Siyasi-İçtimai-Müstakil Türk Gazetesi" olarak tanımlarken; Ağaoglu Ahmet, Akın'ın "cumhuriyetçi, halkçı, laik ve inkılapçı" olduğunu belirtmektedir¹⁴². Ağaoglu, CHF'nin milliyetçilik ve devletçilik dışındaki diğer 4 ilkesine doğrudan gönderme yapmakta ve bunları benimsemektedir. Gazetenin kendini "müstakil" olarak tanımlaması, devletçilik ve milliyetçilik ilkelerine değinmekten kaçınması, CHF'den ayrıldığı noktaları da göstermektedir. Sonuç olarak, Ağaoglu Ahmet, "demokrat Türk aleminin demokrat gazetesi" ve bir "tenkit gazetesi" olan¹⁴³ Akın'da, "hükümeti, belediyeleri, yolsuzlukları, inhisarlar idareseni, ekonomik sistemi, tek parti uygulamalarını eleştirmektedir. Kısa ömürlü bir yayın olmasına rağmen Akın gazetesinde parlamenter demokrasiyi savunmuş ve o yılların yükselen ideolojileri olan" Faşizm'i, Hitlerizm'i (Nasyonal-Sosyalizm'i) ve Komünizm'i "eleştirmekte ve Kemalizm'i savunmaktadır". Devletçilik ilkesi ve kısmen de milliyetçilik ilkesi dışında "Kemalist ilkeleri benimsemekte, Cumhuriyet rejiminin demokratik bir ortamda gelişebileceğini belirterek, dönemin birçok yazarıyla da bu konuda polemığe girmektedir. Bu gazetenin bir başka önemi de, Ağaoglu'nun bu gazetede SCF dönemindeki liberal görüşlerini, SCF kapandıktan sonra da aynı kararlılıkla savunmasıdır. Ağaoglu dışındaki SCF'lilerin hepsinin tekrar CHP'ye dönmesine rağmen, Ağaoglu'nun görüşlerini ısrarla savunması, onun görüşlerinde samimi olduğunun bir göstergesi olsa gerektir" ¹⁴⁴.

Bu yıllarda çıkmaya başlayan birçok önemli gazete ve dergi vardır. Biz burada dönemin koşullarına göre, kısmen de olsa "muhalif" denilebilecek yayınları incelediğimiz için, diğerlerine değinecek değiliz. Ele alacağımız, yayın organlarından biri de "Fikir Hareketleri" dir. Cumhuriyetin 10. yılında (1933) eski muhaliflerden Hüseyin Cahit (Yalçın) tarafından, büyük olasılıkla "icazet" alınarak¹⁴⁵ çıkarılmış olan Fikir

¹⁴² Uyar, agm., s. 43; Ağaoglu Ahmet, "Gazetemizin Yolu, Dileği ve Tarzı", Akın, 29.5.1933, s. 1.

¹⁴³ Uyar, agm., s. 44; "Bugün Akın Kim İçin ve Ne İçin 3 Kuruşa Çıkıyor? Akın Neden Uç Kuruşa", Akın, 20.9.1933, s.1. Kendini halkçı, demokrat ve tenkit gazetesi olarak tanımlayan Akın gazetesinin, bu alanlarda yoğunlaşma kararı almasından (20 Eylül 1933 tarihli 115. sayısından itibaren yeni bir kimlikle çıkmaya başlamıştı) birkaç sayı sonra (24 Eylül 1933 tarihli 119. sayı) kapanmak zorunda kalması dikkat çekicidir.

¹⁴⁴ Uyar, agm., s. 48. Akın'ın nasıl kapandığı konusunda farklı görüşler vardır. Ali Gevgilili'ye göre, "Ahmet Ağaoglu'nun 1933'te devletçilere karşı yoğun polemiklere giriştiği Akın gazetesi M. Kemal'in bir akşam kendisine gösterdiği sert tepki üstüne kapanan yayınlardan biriydi" (Bkz. Gevgilili, agm., 216). Büyük Larousse Ansiklopedisi'ne göre ise, Akın gazetesi Ağaoglu "İnonü hükümetini eleştiren yazılar yazdığı için" kapatıldı (Bkz. Büyük Larousse, c. 1, s. 176). Bir başka kaynak ise, Ağaoglu'nun "CHP'ye muhalif bir çizgi izleyen gazeteyi kapatmak zorunda kaldı" gı belirtmektedir (Bkz. AnaBritannica, c. 1, s. 184).

Tüm bunlardan anlaşılan, tek parti iktidarı kendine muhalif olan bir yayın organından rahatsız olduğu için, yapılan baskılara dayanılmayarak gazete kapatılmıştır. Burada dikkat çekici bir husus da, bu tarihlere "müstakil mebusluk" kurumunun "ihdas" edildiği bir sırada (Bu sırada eski muhaliflerden Ali Fuat Cebesoy ilk "müstakil mebus" olarak TBMM'ye girmişti ve bunu diğer müstakil mebuslar izlemişti), iktidarın "parlamento içi" muhalefetin dışında yer alan ve kamuoyunu etkileyebilecek güçteki muhalefete (Parlamento dışı örgütsüz muhalefete/basına) kesinlikle karşıdır.

¹⁴⁵ Hüseyin Cahit'in bu yıllardaki siyasal iktidarla olan ilişkisi için bkz. Hüseyin Cahit Yalçın, Siyasal Anılar, (yay. haz. Rauf Mutluay), Türkiye İş Bankası Kültür yay., İstanbul, 1976.

Hareketleri, günün koşullarına göre, "liberal-demokrat" muhalif bir yayın organı olarak tanımlanabilir. Derginin liberal-demokrat eğilimleri hakkında dergide yer alan yazıların başlıkları bile bazı ipuçları vermektedir¹⁴⁶: "Bizde Demokrasi Düşmanlığı"¹⁴⁷, "Demokrasiler ve Diktatörlükler"¹⁴⁸, "Demokrasiden Diktatörlüğe"¹⁴⁹, "Diktatörlükler Zaaf ve Hastalık Alametidir"¹⁵⁰, "Diktatörlükleri Doğuran Sebeplerden Parlemantarizm Buhranı"¹⁵¹, "Diktatörlükleri Doğuran Sebeplerden Demokrasi Buhranı"¹⁵², "Diktatörlükleri Doğuran Sebeplerden Maddiyetçi Hotgamlık"¹⁵³, "Diktatörlükleri Kolaylaştıran Sebepler"¹⁵⁴, "Diktatörlüklerin Tevellüdünde Demagojinin Tesiri"¹⁵⁵, "Diktatörlük Rejiminin Faydaları"¹⁵⁶, "Diktatörlük Rejiminin Fenalıkları"¹⁵⁷... Bu yazıların yanısıra Avrupa ülkelerinde diktatörlüklerin hangi koşullarda ortaya çıktığı ülke ülke ele alınmaktadır¹⁵⁸.

Derginin ilk sayısının künyesi şöyledir: "Fikir Hareketleri. İlimi, İçtimai, Edebi Haftalık Risale. Muharriri: Huseyin Cahit. yıl 1, sayı 1, 29 Teşrinievvel 1933-Pazar".

¹⁴⁶ Bu yazılardan bir bölümü Huseyin Cahit tarafından yazılmış olup, bir bölümü de yabancı yazarlardan çevrilmiştir.

¹⁴⁷ Huseyin Cahit, "Bizde Demokrasi Düşmanlığı", Fikir Hareketleri, sayı 9, 21 Kanunuevvel 1933. "Bizde demokrasiyi yerin dibine batırmak isteyenler acaba demokrasi kelimesinden ne mana anlıyorlar? (...)

Demokrasi milli hakimiyetten başka bir şey değildir: demokrasi halk hükümetidir. halkın icrayı hükümet etmesidir. (...)

... demokrasi rejiminde kusurlar bulunduğunu söylemek ve bunları izah etmek başkadır, demokrasinin aleyhinde bulunmak, yani demokrasi esaslarını bırakarak başka meslek ve akidelere dogru gitme emelini ortaya atmak bütün bütün başkadır" (H. Cahit, agm.).

¹⁴⁸ Huseyin Cahit, "Demokrasiler ve Diktatörlükler", Fikir Hareketleri, sayı 10, 28 Kanunuevvel 1933. "... Amerika iktisadi diktatörlük sistemile idare olunmaga başladı diye onu demokrasiden ayrılmış zannetmek pek acele bir hüküm vermek ve demokrasinin çerçevesini çok dar telakki eylemek olur. (...)

Demokrasi prensiplerini mudalaada en ileri giden bir milli hakimiyet taraftarı E. Vacherot bile ancak bir türlü müstebidane harekete müsaade edebileceğini söyler. Bu da henüz tamamile inkişaf etmemiş bir kavmi demokrasiye alıştırmak için yapılacak hareketlerden ibarettir" (H. Cahit, agm.).

¹⁴⁹ F. Cambo, "Demokrasiden Diktatörlüğe", Fikir Hareketleri, sayı 11, 4 Kanunusani 1934.

¹⁵⁰ F. Cambo, "Diktatörlükler Zaaf ve Hastalık Alametidir", Fikir Hareketleri, sayı 12, 11 Kanunusani 1934. Cambo'nun Avrupa ülkeleri arasında yaptığı istatistik araştırmasına göre; okuma yazma oranının, kişi başına düşen yıllık gelirin ve kişi başına yazılan mektup sayısının düşük, ölüm oranının yüksek olduğu ülkelerde (belli bir ortalamayı tutturamayan ülkelerde) diktatörlükler iktidardadır. "... bizim fikrimizce hiç şüphesiz ki diktatörlük bazı Devletlerin muztarip oldukları bir hastalığın ifadesidir. Yahut hastalıktan kurtulmak için müracaat ettikleri son büyük ilaçtır" (Cambo, agm.).

¹⁵¹ F. Cambo, "Diktatörlükleri Doğuran Sebeplerden Parlemantarizm Buhranı", Fikir Hareketleri, sayı 13, 18 Kanunusani 1934.

¹⁵² F. Cambo, "Diktatörlükleri Doğuran Sebeplerden Demokrasi Buhranı", Fikir Hareketleri, sayı 14, 25 Kanunusani 1934.

¹⁵³ F. Cambo, "Diktatörlükleri Doğuran Sebeplerden Maddiyetçi Hotgamlık", Fikir Hareketleri, sayı 15, 1 Şubat 1934.

¹⁵⁴ F. Cambo, "Diktatörlükleri Kolaylaştıran Sebepler", Fikir Hareketleri, sayı 16, 8 Şubat 1934.

¹⁵⁵ F. Cambo, "Diktatörlüklerin Tevellüdünde Demagojinin Tesiri", Fikir Hareketleri, sayı 17, 15 Şubat 1934.

¹⁵⁶ F. Cambo, "Diktatörlük Rejiminin Faydaları", Fikir Hareketleri, sayı 19, 1 Mart 1934.

¹⁵⁷ F. Cambo, "Diktatörlük Rejiminin Fenalıkları", Fikir Hareketleri, sayı 20, 8 Mart 1934.

¹⁵⁸ Comte Sforza (Eski İtalya Hariciye Nazırı), "Harp Sonu Avrupası ve Diktatörlükler", Fikir Hareketleri, sayı 21, 15 Mart 1934; Comte Sforza, "Macar Oligarşisi", Fikir Hareketleri, sayı 22, 22 Mart 1934; Comte Sforza, "Lehistan Diktatörlük", Fikir Hareketleri, sayı 23, 29 Mart 1934; Joseph-Barthelemy (Institut azısından, Paris Hukuk Fakültesinde profesör), "Lehistan Diktatörlüğünde Bazı Hususiyetler", Fikir Hareketleri, sayı 24, 5 Nisan 1934; Comte Sforza, "Yugoslavyada Diktatörlük Harp Esnasındaki Vakayı", Fikir Hareketleri, sayı 25, 12 Nisan 1934; Comte Sforza, "Yugoslavya Diktatörlüğünün Menşeleri", Fikir Hareketleri, sayı 26, 19 Nisan 1934; Comte Sforza,

Fikir Hareketleri, Ekim 1933'ten Ekim 1940'a kadar, toplam yedi yıl ve 364 sayı çıktı. Bu süre içerisinde Hüseyin Cahit Yalçın birçok kesimle polemige girdi. Bunlar arasında Kooperatif Dergisi'ni çıkararak Ahmet Hamdi Başar ve Kadrocular da vardır¹⁵⁹.

1930'larda eski muhalif gazetecilerden Ahmet Emin Yalman'ın da basın yaşamına H. C. Yalçın gibi döndüğü görülmektedir. Ocak 1936'da Atatürk'le bir tesadüf eseri görüşen Yalman, geçmişteki hataları için özür dilemiş, geçmişte iyi niyetli eleştirilerde bulunmaya çalıştığını belirtmiştir. Bunun üzerine, gazeteciliğe dönmek için o da "icazet" almıştır¹⁶⁰.

"Yugoslavya Diktatörlüğü", Fikir Hareketleri, sayı 27, 26 Nisan 1934; Comte Sforza, "İspanyol Diktatörlüğü", Fikir Hareketleri, sayı 28, 3 Mayıs 1934; Mussolini, "Faşizm Diktatörlüğü, Esasi Fikirler", Fikir Hareketleri, sayı 29, 10 Mayıs 1934; Mussolini, "Faşizm Diktatörlüğü, Siyasi ve İhtimai Meslek", Fikir Hareketleri, sayı 30, 17 Mayıs 1934; Mussolini, "Faşizm Diktatörlüğü, Siyasi ve İhtimai Meslek", Fikir Hareketleri, sayı 31, 24 Mayıs 1934; Hüseyin Cahit, "Benim Anladığım Faşizm", Fikir Hareketleri, sayı 32, 31 Mayıs 1934; F. Cambo, "İtalyan Faşizmine Dair", Fikir Hareketleri, sayı 33, 7 Haziran 1934; Comte Sforza, "İtalyan Diktatörlüğünün Tabiatı", Fikir Hareketleri, sayı 35, 21 Haziran 1934; Joseph-Barthelemy, "Bolşevik Diktatörlüğü", Fikir Hareketleri, sayı 47, 13 Eylül 1934; Johan Hjort (Oslo Üniversitesi Profesörü), "Beş Senelik Plan", Fikir Hareketleri, sayı 49, 27 Eylül 1934; Johan Hjort, "Bu Günkü Nesle Düşen Vazife", Fikir Hareketleri, sayı 50, 4 Teşrinievvel 1934; Hüseyin Cahit, "Bir Hulasa, Milli Hakimiyet Rejimi ve Düşmanları", Fikir Hareketleri, sayı 52, 18 Teşrinievvel 1934.

Hüseyin Cahit, diktatörlüklere ilişkin bir yıl boyunca Fikir Hareketleri'nde çıkan yazıların sonunda yazdığı bir değerlendime yazısında şunları söylemektedir:

"Keyfi bir idare tabiri altında toplanabilecek olan diktatörlüklerin nazari bazı faydaları olabileceği şüphesizdir. Fakat gene nazariyat ile anlaşılıyor ki diktatörlüklerin zararları herhalde faydalarından ziyadedir. Bir kere, diktatörlüğün bir fayda verebilmesi behemehal yüksek yaratılmış, müstesna kabiliyeti haiz bir diktatör eline düşmek lazımdır. Bu, sırf piyangoda büyük ikramiye kazanmak kabiliyetinden bir muvaffakiyettir. Her diktatörün, her diktatörlüğün nazariyat itibarıyla imkan görülen iyilikleri fiiliyat sahasına çıkarmaya muvaffak olması icap etmez. Nasıl ki muhtelif memleketlerde gördüğümüz diktatörlükler içinde memleketi butun butun berbat etmiş olanlar ekseriyeti teşkil ediyorlar.

Diktatörlüğün faydaları böyle şüpheli ve tesadüfe bağlı bir şey olduğu halde, zararları en iyi diktatörlüklerde bile behemehal kendilerini gösteriyorlar. (...)

Sağ taraf diktatörlükleri içinde, faşizm istisna edilirse, hiçbiri devamlı rejim vücade getirmek iddiasında değildir. (...)

Bolşeviklere gelince, bunlara çok eski, pek esaslı bir nazariyeye ve felsefeye istinat etmektedirler. Sosyalisttirler, komünisttirler. Bunları kendileri icat etmemiştir. Hocaları Karl Marks'dır ve onun mezhebini tatbikat sahasına çıkarmak iddiasındadırlar.

Biz bolşevikliğin esaslarını bu sütunlarda henüz tetkik etmedik. Komünizm ve Karl Marx namına Rusyada kurulan saltanatı fiiliyat ve tatbikat sahasında gördük. Bugün bolşevikler, komünizmden tamamen ayrılmışlardır. Karl Marx prensiplerinden uzaklaşmaları gittikçe devam ediyor. Sosyalizm kongrelerinin reddettiği, prensipe mugayir gördüğü Devlet sermayedarlığı tesisile meşguldürler ve dünyanın en kuvvetli öir nasyonalizmine yapışmışlardır" (H. Cahit, "Bir Hulasa ...").

¹⁵⁹ Zafer Toprak, "Fikir Dergiciliğinin Yüz Yılı", Türkiye'de Dergiler-Ansiklopediler (1849-1984), Gelişim yay., İstanbul, 1984, (ss. 13-54), ss. 40-42; Cemil Koçak, "Hüseyin Cahit Yalçın ve Fikir Hareketleri", Tarih ve Toplum, sayı 68, Ağustos 1989, ss. 22-24, 26-30; T. F. Ertan, Kadrocular ve Kadro Hareketi, ss. 187-197.

H. C. Yalçın, Atatürk'un ölümünü takip eden günlerde, İnönü'nün Cumhurbaşkanı olmasıyla birlikte milletvekili olarak TBMM'ye girdi.

¹⁶⁰ Ahmet Emin Yalman, Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, 2, 1922-1971, (yay. haz. Erol Şadi Erdinç), Pera yay., İstanbul, 1997, s. 1053 vd. Bu görüşmede Atatürk, Yalman'dan yeni çıkaracağı gazetede şu açıklamayı yapmasını istemiştir: "On yıldır mesleğimden uzak düştim. Bu zaman bir milletin hayatı için kısa devirdir, fakat fertlerin hayatında çok yer tutar. On yıl önce, 'Tabiat kuvvetlerinin' gidişine ayak uydurmakta zorluk geçirdim. Bu benim kabahatim değildi, 'Tabiat kuvvetleri'nin de kabahati değildi. Kusuru ortalığa hakim olan hal ve şartlarda aramak icap eder. Tecrübe sahalarında on yıl ders gördükten sonra, bir Türk şairinin: 'Bu memleketi haraptıktan kurtaracak adam yok mu?' diye sorduğu suale: 'Evet var!' diye cevap veren adamla yeniden işbirliğine girişmeye kendimi istidatlı ve hazır görüyorum" (Yalman, age., ss. 1506-1057). Atatürk, daha sonra Yalman'a bu

Yalman, gazete çıkarmak için izin aldıktan çok kısa bir süre sonra (yaklaşık bir, birbuçuk ay sonra), haftalık "Kaynak" gazetesini yayınladı. Kaynak'ın ilk sayısı, 29 Şubat 1936 tarihinde yayınlandı. Gazetenin bu sayısında A. F. Yalman, "Kaynak Niçin Çıkıyor" adlı yazısında şu açıklamayı yapıyor:

"En sıcak arzularıma rağmen eski mesleğe dönmeme bence mani olan sebep şu idi: Son on sene içinde iyice unladığım bir hakikat vardır ki o da istikrarın ve utiye inanın memleket için en büyük kıymet olduğu ve başka her şeyin bundan sonra geldiğidir.

Memleketin gidişine istikamet veren en büyüklerin gözünde acaba istikrar bakımından tam itimada layık bir gazeteci gözile mi görülüyordum?

İnkılap esaslarına bağlı, istikrarın manasını ve lüzumunu anlamış bir gazeteci diye telakki edildiğime katiyetle ve sarahatle emin olmadıkça neşriyat faaliyetlerine dönmeğe kendimde hak görmüyordum.

Hayatımın en mesud bir tesadüf, beni memleketi kurtaran Büyük Önderin huzurunda bulundurdu. Eski gazetecilik hayatımda belki de görüş hatalarım bulunduğunu samimiyetle söyledim. Fakat gazeteciliği en son gaye bilir bir meslek adamından başka bir şey olmadığını, yazılarımda hiç bir zaman menfi bir ihtiras bulunmadığını temin ettim. Böyle bir ihtiras bulunmadığına kendileri de lütfen itimad izhar ettiler. Bu itimad hükmüne sevindiğim kadar ömrümde kendi hesabıma olarak başka hiç bir şeye sevindiğimi hatırlamıyorum. On sene beni kendi mesleğim haricinde sevgisiz surette uğraşmağa sevkeden ağır yük bir an içinde üstümden kalkmış oldu. Hiç vakit kaybetmeden yeniden gazeteci olmağa o saniye içinde karar verdim".

"(...) Hadiselere biraz daha uzaktan, daha sukunetle bakabilecek" günlük gazete ölçülerinde bir haftalık gazete çıkarmak ve bu gazetede bir "haftalık hadeselerin özünü hafta sonunda çıkarmaya çalışmak, memlekette ve haricte" okuyucuları ilgilendiren her alandaki gelişmelerin "izlerini belirtmek, memleket hayatına ait meseler üzerinde münakaşalar açmak" ve okuyuculara "yoldaşlık etmek, derd ortağı olmak, dinlendirmek ve eğlendirmek" Kaynak'ın "neşriyat programı" olacaktı.

"(Kaynak) hiç bir sabit fikirle ortaya atılmıyor. Yegane hedefi, umumi hayattaki çalışmalarından en çok gelir alınmasına, bir milletin hayatında en büyük kıymet olan zamandan en çok istifade edilmesine kendi küçük kudreti dahilinde çalışmaktır. (Kaynak) memleketin her şeyden evvel istikrar ve birliğe muhtaç olduğuna, ancak bu sayede tam kuvvetle inkişaf edebileceğine, istikrarı sarsacak, ikilik ve menfilik uyandıracak neşriyatın memlekete zararlı olduğuna sumimi surette kaidir.

Kaynağın diğer kuvvetli bir kanaati de şudur: İnkılap idaresi Türkiyeyi muttarit ve muntazam adımlarla ileri giden, mukadderatına sahip ve hakim olan bir devlet haline koymuştur. Türklüğü dünya yüzünde en temiz ve iftihar edici bir kıymet derecesine çıkarmak için elden geleni yapıyor. Siyasi tecrübe itibarile, maddi bolluk itibarile,

açıklamayı yapmasına gerek olmadığını bildirmiştir (Yalman, s. 1059). Bunun yerine Yalman, ileride değineceğimiz bir başka açıklamayı gazetenin ilk sayısına kendiliğinden koymuştur.

halkının okuma ve yaşama seviyesi itibarile en ileri giden memleketlerde bile harici ve dahili sulhu bu derece kıymet veren, hal ve istikbal meselelerine mazinin tesirlerle gözleri kararmaksızın bir umumi kuvvet yoktur.

İnkılap hükümeti, bu kadar muvaffakiyetli neticeler elde etmekte beraber kendini hatadan azade ve tenkidden vareste mi görüyor? Memleket meselelerinin umumi surette münakaşasına aleyhtır mıdır?

Benim vaziyeti soğuk kanla tahlil neticesinde vardığım netice şudur: İnkılap hükümeti müsbet tenkide ve münakaşaya taraftar bir hükümettir. Çünkü gizlenecek hiç bir emeli yoktur.

Hükümet, muvazeneli ve müsbet tenkid cereyanlarını daima hoş görmeğe meyletmiş, fukut her yeni tecrube menfi ihtirasların kuburdığını ve münakaşudan beklenebilecek faydalardan kat kat büyük zararlara yol açtığını görmüştür. (...)

Kaynak, memleket büyüklerinin ve bütün okuyucularının itimadına layık olmağa candan çalışacak ve sözü daima özüne uygun kalacağı için buna elbette muvaffak olacaktır" 161.

Yalman'ın gazetede yer alan yazılarının mevcut iktidarla son derece "uyumlu" olduğu görülmektedir. Örneğin, Yalman'ın bir başmakalesinde CHP iktidarın gerçekleştirdikleri övülmekte ve "Halk Fırkası muhitini tetkik ederseniz görürsünüz ki dünkü köhne ve yıkıcı fırkacılık ruhu ölmüştür. (...) Fırka teşkilatı içinde de müsbet bir demokrasi ruhu gittikçe tuazzuv ediyor. En hüceyrelerin görüşlerinden, ihtiyaçlarından ve isteklerinden başlayarak takım takım kaynaklardan umumi mecralara biriktirilen ve akıtılan kuvvet, umumi hayat için münebbih ve iyileştirici bir kudret haline gelmek istidadındadır" denilmektedir¹⁶².

Yalman'ın haftalık gazetesi, ilk sayıda gösterilen ilgiye rağmen sonradan pek tutulmadı; ilk sayıda 10 kuruş olan fiyatı, 5. sayıda günlük gazetelerin fiyatı olan 5 kuruşa indirildi¹⁶³. Ancak, fiyat indirimine rağmen gazete, 25 Nisan 1936 tarihli 9. sayıda kapanmak zorunda kalacaktır. Yalman, bu son sayıda yazdığı bir yazıda, haftalık gazete fikrinden vazgeçtiğini, Kaynak'ı günlük gazete olarak çıkaracağını belirtmektedir¹⁶⁴. Yalman, Kaynak'ı günlük gazete olarak çıkarmamış, onun yerine İş Bankası'nın önce Milliyet adıyla 1926'da çıkarmaya başladığı ve 1935 yılı başından

¹⁶¹ Ahmet Emin Yalman, "KAYNAK Niçin Çıkıyor", *Kaynak*, sayı 1, 29.2.1936 Cumartesi, Başmuharriri: Ahmet Emin Yalman (Haftalık Siyasi Gazete), İstanbul, s. 1, 3.

Kaynak'ın yayın hayatına girişi, yayınlamadan bir süre önce basında da yer almıştı. Örn. bkz. "Kaynak Gazetesi 29 Şubat Cumartesi Günü Çıkıyor", *Tan*, 11.02.1936, s. 9.

¹⁶² Ahmet Emin Yalman, "Merkez ve Muhit", *Kaynak*, sayı 8, 18.4.1936, s. 1, 2.

¹⁶³ "KAYNAK 5 Kuruş", *Kaynak*, sayı 5, 28.3.1936, s. 1. Bu yazıda okuyucuların 10 kuruşu çok buldukları ve günlük gazete fiyatı olan 5 kuruşa indirilmesini istedikleri ve istegin yerine getirildiği belirtilmektedir.

Ancak, Yalman anılarında bir yanlışlık eseri olarak, gazetenin ilk sayısının 5 kuruş olduğunu, daha sonra 10 kuruşa çıkarmak istediğini, ama bunun günlük gazetelerin 5 kuruş olması nedeniyle gazete satıcılarınca uygun görülmediğini belirtmektedir. Bkz. Yalman, age., s. 1061.

¹⁶⁴ Ahmet Emin Yalman, "KAYNAK Günluk Gazete Sahasına Geçiyor", *Kaynak*, sayı 9, 25.4.1936, s. 1.

itiharen Tan adını alan gazeteyi¹⁶⁵ birkaç ortakla (Zekeriya Sertel, Halil Lütfi Dördüncü) birlikte satın almıştır. Gazetenin satın alınmasından bir süre sonra, Yalman'la anlaşmazlığa düşülmüş ve Yalman gazeteden ayrılmak zorunda kalmıştır¹⁶⁶. Yalman da sonra 1925'te kapanan "Vatan" gazetesini yeniden çıkaracaktır.

1930'lardaki muhalif yayınlardan biri de Sabiha Sertel'in "Projektör" dergisidir. İstanbul'da, Mart 1936 tarihinde sadece bir sayı yayınlanan dergi hükümet tarafından toplatıldı ve kapatıldı¹⁶⁷. Dergide yer alan Sabiha Sertel'in "Sayılay Bayanlar Niçin Susuyorsunuz?"¹⁶⁸ ve B. C. Zade imzalı "Milli Edebiyat Yok Sınıf Edebiyatı Vardır"¹⁶⁹ yazıları dikkat çekicidir. Sabiha Sertel yazısında, çalışan kadınlardan Yol Vergisi alınmasına ilişkin TBMM'de görüşmeler sürerken, evlerinde oturan "burjuva kadınların" vergiden muaf tutulması ve bunun yerine "makina başında çalışan işçi kadınlara yol vergisi ödetmenin haksızlık olduğunu" ileri sürmekte ve TBMM'deki kadın milletvekillerini çalışan kadınların haklarını savunmaya çağırmaktadır¹⁷⁰. Derginin

¹⁶⁵ Gazete, Milliyet adını taşıırken başyazarı Siirt Milletvekili Mahmut Soydan'dı. Tan adını aldıktan sonra, gazetenin başyazarlığını Ali Naci Karacan yapmaya başlamıştı. Gazete, isim ve başyazar değişikliğine rağmen zarardan kurtulamamış ve bu nedenle satılmıştır. Bkz. Yalman, age., s. 1061; Sadun Tanju, Dolu Dizgin, Ali Naci Karacan Bir Gazetecinin Hayatı, Karacan yay., İstanbul, 1986, s. 78; Feridun Fazıl Tulbentçi, Cumhuriyetten Sonra Çıkan Gazeteler ve Mecmualar, 29 Ekim'in 1923-31 İttihakın 1940, Başvekalet Matbuat U. Müdürlüğü, 1941, s. 67, 72.

¹⁶⁶ Yalman, age., s. 1061 vd.; Zekeriya Sertel, age., 209 vd. Gazetenin İş Bankası'ndan satın alındıktan sonraki ilk sayısı 1 Ağustos 1936'da yayınlanmıştı. Bu ortaklık döneminde gazete, Celal Bayar'ın başbakanlığını diğer gazetelerden önce haber vermişti ve bundan başka İstanbul belediyesindeki yolsuzlukları da dile getirmişti. Sertel'lerin denetimindeki "Tan" gazetesinden ileride söz edeceğimizden burada ayrıntılı bilgi vermiyoruz.

¹⁶⁷ Sabiha Sertel, Roman Gibi, s. 185. Derginin tam kuyesi şöyledir: **Projektör**, Aylık Fikir Mecmuası, Mart 1936, Çıkarıcı: Sabiha Zekeriya, İstanbul. Dergi toplam 96 sayfadır.

¹⁶⁸ Derginin kapakında, Sabiha Zekeriya (Sertel) "Sayılay Bayanlar Niçin Susuyorsunuz?" şeklinde yer alan yazı, derginin içinde, Sabiha Zekeriya (Sertel) "Mebus Bayanlar Neye Bağırıyorlarsınız? İşçi ve Çalışan Kadınlardan Yol Vergisi İstiyorlar" (**Projektör**, sayı 1, Mart 1936, ss. 16-21) şeklinde yer almaktadır.

¹⁶⁹ C. E. Zade, "Milli Edebiyat Yok, Sınıf Edebiyatı Var!", **Projektör**, sayı 1, Mart 1936, ss. 8-15. Bu yazı, Namık Kemal eleştirisini içermekte ve milli edebiyat yerine sınıf edebiyatı önermektedir. Bu çerçevede Resimli Ay'da Nazım Hikmet ve arkadaşlarının başlattığı "Putları Yıkıyoruz" kampanyasının devamı niteliği taşıyan bir yazıdır.

¹⁷⁰ Sabiha Zekeriya, agm., ss. 16-21. Sertel yazısında, bir kadın milletvekili ile çalışan kadınlara yol vergisi konmasına ilişkin yaptığı görüşmeye değiniyor, bu verginin çalışan kadınlardan alınmasını eleştiriyor ve niye burjuva kadınlardan yol vergisi alınmıyor, diye soruyor. Sertel'e göre, "Mebus Bayanın tezi şudur:

1. Kadınla erkek her şeyde müsavidir.

2. Orta kazançlı erkeği korumak lazım... Evinde bir sürü tufeyli geçindiren erkeğe, bu yük yüklenemez.

3. Vergiyi burjuva kadına yüklemek imkanı yoktur, karışıklığa sebep olur".

Sertel, kadın milletvekiline bu konuda şu yanıtı veriyor: "... orta kazançlı erkeği korurken, yüksek kazançlı erkeğe ve kadına imtiyaz verdiğinizizi, bütün yükü, çocuklarına bir lokma eklemek götürmek için, karanlık tezgahlarda, gaz kokuları içinde çalışan işçi kadının, çalışan kadının sırtına yüklediğinizi hesap etmiyor musunuz? Bu iki sınıfı korumak için, müstahsil unsuru kurban veriyorsunuz".

Sertel, kadın milletvekillerine seslenerek şu çağırışı yapıyor:

"Bayan mebuslar:

Biz kürsüde sizi, ezilen kadının, çalışan kadının, istismar edilen kadının müdafii olarak görmek isterdik.. Fransa'da, büyük burjuva ihtilalinden sonra çalışan kadınlara kazanç vergisi konduğu zaman, bir Rose Lacompe çıktı, millet kürsüsünde en gür sesle çalışan kadını müdafaa etti. Bir zaman geldi ki, Rose Lacompe'un başını uçurdular, fakat davası hala yaşıyor. Onun davasını güdenler, hala bağırıyolar..."

toplatılmasına ve kapatılmasına Sabiha Sertel'in bu yazısı neden olmuştur¹⁷¹. Projektör'de yer alan diğer yazılar, "Projektör Niçin Çıkıyor?" yazısında da belirtildiği gibi¹⁷², genellikle emperyalizm ve faşizm aleyhinedir¹⁷³.

1930'lu yıllarda çıkan yayınlar arasında Turancı dergiler de vardır. 1920'li yıllarda "Dış Türkler" in çıkardıkları dergilerin yerini, 1930'larda "İç Türkler" in yayınları aldı. Gerçi, 1931'de Türk Ocakları'nın -ve Türk Yurdu dergisinin-kapatılmasıyla, Türkçü harekette bir gerileme ve duraklama meydana geldi. Bununla beraber, Türkçü dergiler az da olsa varlıklarını sürdürdüler. Bunlardan biri de, "Atsız Mecmua" dır. Köycü söylemleri de benimseyen dergi¹⁷⁴, Türk Ocakları'nın

Sertel, yazısını yol vergisi ödemesi istenen çalışan kadınlarla yapılan ve ekonomik sıkıntılarını dile getiren röportajlarla yazısını bitirmektedir (ss. 16-21).

¹⁷¹ Sabiha Sertel'e dönemin İçişleri Bakanı Şukru Kaya şunları soyluyor: "(...) Nedir o çıkardığımız 'Projektör' Dergisi? Senin yazı yüzünden dergiyi toplattım". Sabiha Sertel'in "Neden bu yazı yüzünden dergiyi toplattınız? Soylediklerim yalan mı, yanlış mı, haksız mı?" sorusuna, Şukru Kaya, "Bu komünizm propagandası değil de nedir? Bu dergide daha birçok ipsiz sapsiz yazılar var. (...) Bu halkı da, bana da vız gelir. Ben bu gibi yazılardan korkmam. Senin yazılarından korkurum. Sen hem işçi kadınları tahrik ediyor, hem de mebus bayanları vazifelerini yapmamakla suçlandırıyorsun. İşte halk bu yazıya kulak usar. Onun için toplattım" yanıtını verir.

Yine aynı görüşmede, Şukru Kaya, Sertel'e milletvekilliği teklif eder: "Bu fikirleri bırak, senin polis mudurluğundeki dosyaların tavana ulaştı. Sen memleketin kıymetli bir yazarısın .. Seni mebus yaparız. Fikirlerinden daha iyi faydalanırız". Sertel, bu teklifi geri çevirir. Bkz. Sabiha Sertel, age., ss. 184-185.

¹⁷² Projektör, sayı 1, Mart 1936, ss. 1-3. "Cemiyet tekamullerinin bugünkü safhasında, iki büyük tehlike ile karşı karşıyayız. Emperyalizm, Faşizm.. biz her ikisine de düşmanız.. Projektör, bütün kuvvetle bu iki tehlike kaynağının üzerine ışık tutacaktır. Mali sermayelerini işletmek, müstemlekelerin hammaddelerini, insan emeğini istismar ederek genişlemek isteyenlerin, dayandıkları mesnedi ayaklarının altından oynatmak birinci vazifemiz, milliyetçi sosyalizm maskesi takarak kitleleri emperyalist hedeflere sürüklemek isteyenlerin mahiyetlerini teşhir ikinci vazifemizdir" (s. 2).

¹⁷³ Sabiha Zekeriya, "Habeşistana Tankla Medeniyet Götüren Kardinal", Projektör, sayı 1, Mart 1936, ss. 4-7; A. Kartal, "Münevverlerin İztırabı Var", Projektör, sayı 1, Mart 1936, ss. 22-24; Hüseyin Olak, "İslam Enternasyonal", Projektör, sayı 1, Mart 1936, ss. 25-26; Sabiha Zekeriya, "İki İlan: Ahmet Ağanın Eşegi, Mehmedin Çocuğu", Projektör, sayı 1, Mart 1936, s. 27; H. Avni Mogol, "Türkiyede Küçük Sanayiın Yıkılışı", Projektör, sayı 1, Mart 1936, ss.28-30; "Vakalarla Karşı Karşıya", Projektör, sayı 1, Mart 1936, ss.31-36; Fırat, "Son Çin Meselesi", Projektör, sayı 1, Mart 1936, ss. 37-45; Ali Remzi, "İmparatorluk Propagandasına Alet Edilen Olü", Projektör, sayı 1, Mart 1936, ss. 46-48; "Ticaret Haline Gelen Doktorluk Hakkında Anketimiz", Projektör, sayı 1, Mart 1936, ss.49-51; Fırat, "Mısır İhtilalinin İç Yüzü", Projektör, sayı 1, Mart 1936, ss. 52-61; Doğan Hüsnü, "Belediye, Hamallar ve Hamallar Cemiyeti Reisi", Projektör, sayı 1, Mart 1936, ss. 62-63; Fırat, "Emperyalizm, Kolonicilik ve Medeniyet", Projektör, sayı 1, Mart 1936, ss.64-70; B. Şahin, "Esmer Orumcek", Projektör, sayı 1, Mart 1936, ss. 71-74; H. N. Yılmaz, "Milli Ekonomi Nedir", Projektör, sayı 1, Mart 1936, ss. 75-80; A. Kartal, "Fransadaki Halkçı Cephe ve Programı", Projektör, sayı 1, Mart 1936, ss.81-82; B. Şahin, "Habeşistandaki İtalyan Askerlerinden Gelen Mektuplar", Projektör, sayı 1, Mart 1936, ss. 83-84; "Aydın Adamları", Projektör, sayı 1, Mart 1936, ss. 85-87; Romain Rolland, "Odamda Bir Seyehat", Projektör, sayı 1, Mart 1936, ss. 88-92; Sabahattin Ali, "Projektörün Romanı: Kuyucaklı Yusuf", Projektör, sayı 1, Mart 1936, ss.93-96.

Dergide yer alan yazıların bazıları tefrika niteliğindedir. Ancak, derginin toplatılması ve kapatılması nedeniyle, yazıların devamı yayınlanmamıştır.

¹⁷⁴ Z. Toprak, agm., s. 44-46. Dergide köy ve köycülük hakkında yer alan yazılardan bazı seçmeler yapalım:

"...bu mecmua halkın içine girecek onun ızdırabına ve sefaletine katışarak, köylümüzü ve koylerimizi kurtarmaya ve yükseltmeye çalışacak gençlerin mecmuası olacaktır. Turancılıktan Anadoluçuga ve Marksizmden Faşizme kadar hangi içtimai akideye temayül edersek edelim, üzerinde çalışılacak bir saha vardır: Anadolu. Yükselmesi artması ve kuvvetlenmesi lüzümgelen bir kütfe vardır. Türk koyu ve Türk koylusı". Bkz. Boz kurt, "Bir Kuş Bakışı", Atsız Mecmua, sayı 1, 15 Mayıs 1931, (ss. 2-3), s. 3.

kapatılmasından hemen sonra, Mayıs 1931'de yayınlanmaya başladı. Belirleyebildiğimiz kadarıyla, toplam 16 sayı çıkan¹⁷⁵ Atsız Mecmua, Türk tarihi ve edebiyatına ağırlıklı olarak yer verdi. Dış Türkler de temel olarak işlenen konulardan biriydi. Ancak, dönemin koşullarının da etkisiyle (Türk Ocakları'nın kapatılması), siyasal Türkçülük'ten değil, kültürel Türkçülük'ten bahsetmektedir. Sonraki yıllarda çıkan Türkçü dergilere göre daha ılımlı olan bu dergi, SSCB topraklarında yaşayan Türklerin varlığından söz etmekte ve bunların kimliklerini unutmamaları gerektiğini belirtmektedir¹⁷⁶.

Nihal Atsız, Atsız Mecmua'dan sonra, "*Aylık Türkçü Mecmua*" olarak "*Orhun*" dergisini çıkardı. Ekim 1933-Temmuz 1934 tarihleri arasında toplam 9 sayı olarak çıkan dergi, ırkçılıktan yanadır. Atsız'a göre, Türk milletinin dışarıdaki düşmanları "*bütün dünya*"dır¹⁷⁷. İçerdeki düşmanları ise, "*Komunist, yahudi ve dalkavuk*"tur¹⁷⁸. Dergi kapağında Orta Asya ve Türkiye haritalarını birlikte vermekte¹⁷⁹ ve "*Bütün Türkler Birleşecektir*" demektedir¹⁸⁰. Dergide mevcut siyasal iktidarla doğrudan da polemige girilmektedir. Liselerde okutulan dört ciltlik "*Tarih*" kitabını yazarların (Ahmet Cevat, Sadri Maksudof) "komünist" olduğu ileri sürülmekte ve Atsız'a Hakimiyeti Milliye'de hakaret eden yazar ve milletvekilleri alayhine dava açılacağı belirtilmektedir¹⁸¹.

"*İnkılap köyde olur. Köyde doğar. Köyde büyür*". Bkz. Boz kurt, "Kuş Bakışı: İleriki İnkılapçılara", Atsız Mecmua, sayı 3, 15 Temmuz 1931, (ss. 49-51), s. 49.

"*Yurdumuzun kurtuluşu köylerimizin kurtuluşuna bağlıdır. Şu halde birinci vazifemiz köylerimizi kurtarmak ve yükseltmektir. Büyük Türkiye'yi köyler yaşatacak, köyler yükseltecektir*". Bkz. "Kuş Bakışı: Köycülük", Atsız Mecmua, sayı 5, 15 Eylül 1931, (ss. 97-99), s. 97.

¹⁷⁵ Son sayı: Atsız Mecmua, sayı 16, Ağustos 1932.

¹⁷⁶ Toprak, agm., s. 46.

¹⁷⁷ Atsız, "Komünist, Yahudi ve Dalkavuk", *Orhun*, sayı 5, 21 Mart 1934, (ss. 93-94) s. 93. Atsız'a göre, "*Beşeriyetin rehberliğini almanlar ve iskandinavlar gibi en ileri milletler iddia ederlerse hak kazanabilirler. Fakat ruslar usla!*" Bugün Almanya'da "*milliyetçiliğin çelik ... yumruğu komünizmi ezmiştir*". (...) "*Türkiye'de komünist en çok 10.000, yahudi 100.000 dir. Dalkavugun sayısını ise Tanrı bilir*" (ss. 93-94).

Dergi, dış düşmanlardan biri olan ve eski Roma İmparatorluğu'nu kurma iddiasında olan İtalya'yı şöyle uyarıyor: "*Genç İtalyan dostlarımızı yaşlı 'Mare Nostrum' hulyasından uyanmalarını sağlıklarız. (...) Muhakkak eski Romayı diriltmek fikrini güdüyorsunuz, Tanrı kolaylık versin.*

Fakat ... ya biz de eski Romayı haraca kesen Atıla imparatorluğunu yeniden kursak... sonra, dünyanın hali, ve hele sizin haliniz nice olur?" Bkz. Tolunay, "Nice Olur?", *Orhun*, sayı 4, 20 Şubat 1934, s. 89.

¹⁷⁸ Atsız, agm., s. 93.

Atsız, dergide yer alan bir başka yazısında şunları söylemektedir: Yabancılardan çok, Türk kamu taşımayan Türkçe konuşan "*Türkümsü*"ler tehlikelidir. Türkümsü'ler kendilerinin Türk olmadıklarını bilmeseler ve kendilerini Türk saymalar bile, Türk değildiler. Selanik'i Yunanlılara veren Tahsin Paşa arnavuttu. Abdullah Cevdet, milliyet ve dine saldırdı, Kürt milliyetçisiydi. Ali Kemal'in dedesi ermeni donmesiydi. Rıza Tevfik'in babası arnavut, annesi çerkesti. Ahmet Cevat (Emre), Giritli'dir. Çerkes Etem, Çerkes'tir. Ziya Hurşit, laz'dır. Bkz. Atsız, "Yirminci Asırda Türk Meselesi II, Türk Irkı=Türk Milleti", *Orhun*, sayı 9, 16 Temmuz 1934, (ss. 157-160), s. 158. Atsız'ın milliyetçilik anlayışı, Kemalist milliyetçilik anlayışından ayrılmaktadır. Ona göre, Türk olmak için, "*kun*", "*dil*" ve "*dilek*" birliği olmalıdır. Atsız için, Kırgız "*kardeş*", Yahudi "*çift köpek*"tir. (s. 160).

¹⁷⁹ *Orhun*, sayı 8, 23 Haziran 1934. Orta Asya ve Türkiye haritalarının üzerinde hilal ve bozkurt amblemi yer alıyor.

¹⁸⁰ Atsız, "Yirminci Asırda Türk Meselesi I, Türk Birliği", *Orhun*, sayı 8, 23 Haziran 1934, (ss. 141-144), s. 144.

¹⁸¹ "Edirne Mebusu Şeref ve Hakimiyeti Milliye Muharriri A. Muhip Beylere Açık Mektup", *Orhun*, sayı 5, 21 Mart 1934, ss. 106-108. Bu yazıda Dort ciltlik Tarih kitaplarını yazarlardan Sadri Maksudi (Arsal) ve Ahmet Cevat'ın (Emre) komünist olduğu ileri sürülmekte ve Edirne mebusu Şeref Bey'e

1934 başında Trakya'da Yahudilere yönelik saldırıların yapıldığı bir ortamda Atsız'ın çıkardığı Orhun ve Cevat Rifat'ın (Atılhan) çıkardığı "*Milli İnkılap*" dergileri kapatıldı. Çünkü, bu dergiler, açıkça Yahudi aleyhtarlığı ve düşmanlığı yapmaktaydılar¹⁸².

İrkçı-Turancı dergilerin tekrar çıkmaya başlaması, R. Oğuz Türkkkan'ın "*Ergenekon*" dergisi ile oldu. Kasım 1938'de çıkmaya başlayan derginin temel sloganları; "*Ulkümüz, İrkdaşlarımızın Saadetidir*" ve "*Her Şeyin Üstünde Türk İrki!*" dır¹⁸³.

İkinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde ve Avrupa'da Faşizm ve Nasyonal-Sosyalizm'in iktidarda olduğu bir ortamda, çıkan bir başka İrkçı-Turancı dergi, yine R. O. Türkkkan'ın "*Bozkurt*" dergisidir ve bu dergi Ergenekon'un devamı niteliğindedir. Mayıs 1939'da çıkmaya başlayan ve Mart 1942'ye kadar toplam 16 sayı çıkan dergiye göre, "*Her ırkın üstünde bir tek ırk vardır: Türk İrki*". Derginin temel sloganı Ergenekon'daki gibi, "*Her İrkin Üstünde Türk İrki!*" dır¹⁸⁴. Bu dergi, 1942'den itibaren haftalık dergi olarak çıkmaya başlamıştır.

1930'lu yıllarda çıkan ve muhalif çerçevede değerlendirilebilecek yayın organlarına Kadro dergisini özellikle eklemedik. Çünkü, Kadro ve Kadrocular mevcut

(Aykut) seslenilmektedir: "*Şeref Bey! (...) Biliyorsunuz ya siz kendi kendinizin maaşını 500 liraya çıkarmıştınız da son intihapta Gazi onu 350'ye indirmişti*". Siz bu nedenle vatanseverlikten, fedakarlıktan söz edemezsiniz. İlkokul hocaları sizden daha vatanseverdir, aylıkları 2-3-4 aylık gecikmelerle alırlar. Aylıkları 40 liradır... Muhip Bey'le mahkemede hesaplaşacağız. Şeref Bey'le gelecek sayımızda yine karşılaşacağız.

Atsız, "Alaylı Alimlerden Sadri Maksudi Beye Bir Ders", Orhun, sayı 6, 19 Nisan 1934, ss. 109-110; Atsız, "Edirne Mebusu Şeref Bey'e İkinci Mektup", Orhun, sayı 6, 19 Nisan 1934, s. 124; Atsız, "Kanun Ahmet Muhip Efendiyi Çarptı", Orhun, sayı 8, 23 Haziran 1934, ss. 148-150. Atsız son yazısında, Hakimiyeti Milliye muhabiri Ahmet Muhip Bey'den sonra, gazetesinin sahibi ve müdürü olan Falih Rifki (Atay) ve Naşit Hakkı'yı (Uluğ) mahkemeye vereceğini, ama onların milletvekili olmaları nedeniyle "*teşrii masuniyet*"leri olduğunu ve bu nedenle de mahkemeye veremediğini belirtmektedir. Atsız'a göre, milletvekiliği "*ebedi bir muska*" değildir ve er geç onları mahkemeye verecektir (ss. 148-150).

¹⁸² Bu konuda bkz. Avner Levi, "1934 Trakya Yahudileri Olayı: Alınamayan Ders", Tarih ve Toplum, sayı 151, Temmuz 1996, ss. 10-17; Avner Levi, Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler, İletişim yay., İstanbul, 1996; Turan Akkoyun, "1934'de Orhun ve Milli İnkılap'ın Kapatılmasına Mahalli Bir Bakış", 3 Mayıs 1944, 50. Yıl, Türkçülük Armağanı, Akademi Kitabevi, İzmir, 1994; "Milli İnkılap Gazetesi Kapatıldı. Bazı Fransız Mecmuaları Yasak Edildi", Aydın, 18.7.1934, s. 4. Aydın gazetesinin Anadolu Ajansı'ndan aktardığına göre, "*Yahudi aleyhtarlığı yapan Milli İnkılap gazetesi hükümet tarafından kapatılmıştır*".

Bakanlar Kurulu kararıyla kapatılan Milli İnkılap dergisinin kapatılma gerekçesi şuydu: "*İstanbul'da çıkan 'Milli İnkılap' mecmuasının, neşriyatı ile memleket içinde ve dışında fena bir cereyan husule getirmek ve milli vahdeti bozmak gayesini takip ettiği*" için Dahiliye Vekaleti'nin önerisiyle, İcra Vekilleri Heyeti kararıyla, 7.7.1934 tarihinde kapatıldı. Bkz. T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, T.C. Başvekalet Kararlar Müdürlüğü 2/962 sayı ve 7.7.1934 tarihli Kararname'si.

¹⁸³ Ergenekon, sayı 1, 10 Kasım 1938. R. Oğuz Türkkkan'ın Ankara'da çıkardığı bu derginin biz uç sayısını görebildik. Toplam kaç sayı çıktığını bilemiyoruz. Dergide yer alan R. Oğuz Türkkkan'a ait bazı yazılar şunlardır: R. Oğuz Türkkkan, "Faşizm Tehlikedir!", Ergenekon, sayı 2, 10 Aralık 1938, s. 2; R. O.T., "Avrupa Notları: Faşizm ve Propaganda", Ergenekon, sayı 3, 10 Ocak 1939, ss. 29-30; R. O.T., "Faşizm Tehlikedir Yazısı Etrafında", Ergenekon, sayı 3, 10 Ocak 1939, s. 36.

¹⁸⁴ Bozkurt, sayı 1, Mayıs 1939; Hüseyin Namık Orkun, "Başyazı: Her İrkin Üstünde Türk İrki", Bozkurt, sayı 2, Haziran 1939, ss. 33-34.

1940'lı yılları ele alırken, bu dergiden yine söz edeceğiz.

siyasal iktidar (CHP) dışında yer alan "muhalif" bir hareket değildir. Aksine, Kadro ve Kadrocular, mevcut iktidar içinde değerlendirilmesi gereken, ama iktidar içinde "alternatif bir ideoloji" ve "alternatif bir elit" yaratmayı amaçlayan bir hareketi temsil etmektedirler. Bu bağlamda, Kadrocular CHP'deki hizipleşmeler çerçevesinde ele alınmalıdır.

a. c. 1940'lı Yılların İlk Yarısında Türkiye Basını

İkinci Dünya Savaşı yılları muhalif birçok dergi ve gazetenin yayınlandığı ve kapatıldığı bir dönemdir. Velit Ebuzziya ile Zeyyat Ebuzziya'nın kurdukları Tasvir-i Efkar Mayıs 1940'da, Ahmet Emin Yalman'ın yeniden yayınlamaya başladığı Vatan gazetesi Ağustos 1940'da yayın hayatına girdi. 1930'larda Fikir Hareketleri'ni çıkaran Hüseyin Cahit Yalçın, 1940'larla Tanin gazetesini yayın hayatına soktu.

İkinci Dünya Savaşı'nda Avrupa'daki kamplaşma, yani demokrasiler ve totaliterler kamplaşması Türkiye'ye de yansdı. Tan, Vatan, Akşam ve Tanin gazeteleri demokrasiler cephesini desteklerken, Tasvir-i Efkar gazetesi ve diğer bazı gazeteler ise, Almanya ve müttefikleri (totaliterler) ile yakın ilişki kurmasını istemekteydi¹⁸⁵. Almanya yanlısı basın, Alman şirketlerin verdiği ilanlarla ekonomik olarak desteklenmekteydi. Ayrıca, bu yıllarda Orhun, Bozkurt ve Gök-Börü gibi İrkçı-Turancı dergiler de giderek artan bir etkinliğe sahip olmaya başlamışlardı. İrkçı-Turancı dergilere paralel olarak, Yurt ve Dünya gibi sol dergilerle ortaya çıkmaya başlamıştı.

1940'lı yıllar basınının daha sıkı bir şekilde kontrolde olduğu yıllardı. Hem Sıkıyönetim ilan edilmiş olması ve hem de Matbuat Umum Müdürlüğü'nün varlığı, gazeteler üzerinde sağlanan denetimi kolaylaştırıyordu. Bu dönemde, birçok gazete sık sık kapatılmıştır. En çok kapatılan gazeteler; Cumhuriyet, Tan, Vatan ve Tasvir-i Efkar'dı. Bu gazeteler defalarca ve aylarca kapatılmıştı¹⁸⁶.

Dönemin Türkçü dergilerinde biri "Çınaraltı" dır. Dergiyi Orhan Seyfi Orhon çıkarmaktaydı. O. S. Orhon, Çınaraltı'nda yer alan bir yazısında "insaniyetçiler"i şöyle eleştirmekteydi: "Size komik bir müjde vermeme ister misiniz? Aramızda insaniyetçiler çoğalıyor. Büsbütün sola kaçan kırmızılardan ayırmak için bunlara toz pembeleri diyebiliriz. (...)

İnsaniyetçilerin içinde Türkçülükten dönme mürtetler de vardır. Senelerdenberi, büyük bir küfürmüş gibi ağızlarına 'Türk' kelimesini almıyorlar. Ben de işte, bunlara karşı müfrit ırkçıyım. Bir yarış ata seçer gibi şecerelerini dikkatle yakalayıp bu kan

¹⁸⁵ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Gevgilili, agm., s. 218; Yalman, age.; Kologlu, age.; Kabacalı, age.; Nesimi, age.; Sabiha Sertel, age.; Zekeriya Sertel, age.; Johannes Glasneck, *Türkiye'de Faşist Alman Propagandası*, Onur yay., Ankara, (y.t.y.); Uğur Mumcu, *40'ların Cadı Kazanı*, Tekin yay., İstanbul, 1990; Tekin Erer, *Basında Kavgalar*, İstanbul, 1965; Nadir Nadi, *Perde Aralığından*, Çağdaş yay., İstanbul, 1991; Emin Karaca, *Cumhuriyet Olayı*, Altın Kitaplar yay., İstanbul, 1994.

¹⁸⁶ Bu gazetelerin ve diğer bazı kapatılma süreleri için bkz. Kabacalı, age., s. 143.

bozukluğunun derecesini anlamak isterdim. Ondan sonra sevgilerini dağıtmaları için söyleyeceğim tek söz şudur:

Defolun!" 187.

Çınaraltı, Faris Erkman'ın "En Büyük Tehlike" adlı Türkçülük aleyhtarı broşürünü haber yapan Tan gazetesini ve Sabiha Sertel'i alaycı bir şekilde eleştiriyor: "Türk gençleri! Artık Türkçülükten vaz geçerek sırt üstü yatın. Rahatınıza, keyfinize bakın. (Tan) gazetesi usul milletimizin bütün menfaatlerini müdafaa ediyor. Sakın, Türkçülük gibi tehlikeli, zararlı, geri fikirlere kapılmayın! Bu gazetenin fikir cephesini idare eden Sabiha Zekeriya Sertel, sizi müdafaa ediyor! Onun imzalı, imzasız yazılarını okuyun! Onun işaret ettiği sol taraftan gidin! Korkmayın. Sabiha Zekeriya Sertel Türkçü değildir; hatta soyca Türk bile değildir!" 188.

Türkçü dergiler, 1942-1943 yıllarında büyük bir artış gösterdi: Mayıs 1942'de Rıza Nur'un "Tanrıdağ"¹⁸⁹, Mayıs 1943'te Nihal Atsız'ın "Türk Sazı"¹⁹⁰, Temmuz 1942'de A. Caferoğlu'nun "Türk Amacı"¹⁹¹, Nisan 1942'de Zekeriya Çamlı'nın "Çağlayan"¹⁹² dergileri yayınlanmaya başladı. Bu dergiler sık sık hükümet tarafından kapatıldığı için, isim değiştirerek varlıklarını sürdürüyorlardı.

R. Oğuz Türkkan'ın 1939'da çıkarmaya başladığı aylık Bozkurt dergisinin yerini 1942 sonlarında yine R. Oğuz Türkkan'ın Gök-Börü dergisi aldı. Türkkan, Yeni Sabah gazetesinin "Türklerin ecnebilere evlenmesi doğru mudur?" anketine "olumlu" yanıt veren Vala Nurettin'i eleştiriyor ve "Türklüğe yapılan hakaret" olarak algılıyor. Türkkan, şöyle diyor: "Sadece bütün hakiki Türklere haykırıyorum: ... bu asil Türk kanını bulandırmayı ve yabancı kanlarla pisletmeyi adeta teşvik eden Va-Nu denen bu kişiyi cevapsız bırakacak mı?"

Ecnebilere varmayı ayıplayan milli vicdana 'mürteci' demek suretile hakaret eden bu kişi, Türk milli ruhuyla ve Türk Adliyesile karşılaşmıyacak mı?

187 Orhan Seyfi Orhon, "İnsaniyetçiler", Çınaraltı, sayı 79, 27 Mart 1943, s. 3.

Dergide yer alan bir başka ilginç yazıda, Orhan Seyfi Orhon şunları söylemektedir: "Bu derece geri kalışımızın en büyük sebebi, bence, Osmanlı saltanatı devrinde bir Türk aristokrasisinin teşekkül edememesidir. Fatih'in, Çandarlı Kara Halil paşayı idamı, bana, bu yıkılışın bir sembolü gibi görünüyor. Osmanlı tarihleri, katil sebepleri arasında şunu da kaydediyorlar: Murat zamanındanberi Vezirzamlığın Çandarlı ailesine munhasır gibi kalışı!"

Fakat keşke, Çandarlı ailesi bu intisarnı muhafaza edebilseydi! Keşke, Çandarlılar gibi, yüksek devlet makamına adam yetiştirmek imtiyazına sahip aileler türeseydi!.. Kudretin, servetin, asaletin koklerini meydana getirecek bu aileler Türk aristokrasisini doğuracaktı. (...)...bir Türk aristokrasisinin teşekkülü" nün gerçekleşmemesi, "bütün kıymetleri yakıp yıkması, bizi adeta kökümüzden kurut"-muştur. Bkz. Orhan Seyfi Orhon, "Türk Aristokrasisi", Çınaraltı, sayı 124, 5 Şubat 1944, s. 3.

188 O.S.O., "En Büyük Tehlike" Tan Gazetesi", Çınaraltı, sayı 93, 3 Temmuz 1943, ss. 6-7.

189 Rıza Nur, "Bildirge", Tanrıdağ, sayı 1, Mayıs 1942, s. 2. Rıza Nur'un bu dönemdeki faaliyetleri hakkında ayrıca bkz. Rıza Nur, Hücumlara Cevaplar, İstanbul, 1941.

190 Atsız, "Yeniden Başlarken Türk Sazı", Türk Sazı, sayı 1, 15 Mayıs 1943, s. 1. Atsız'ın belirttiğine göre, Türk Sazı, Atsız Mecmua ve Orhon'un devamıdır.

191 Türk Amacı, sayı 1, Temmuz 1942.

192 Çağlayan, sayı 1, 26 Nisan 1942.

*Türk soyunun güzelliğini ve Türk tarihinin kudretini, başka kanların tesirine atfetmek suretile inkar eden" bu muharririn "hakureti" ni Türk gençliği affetmeyecektir*¹⁹³.

R. O. Türkkan, bir yazısında, savaş'ı "*Gayrikabili içtinap bir zaruret*" olarak tanımlamakta ve milleti "*savaşçı ruhla yetiştirmek*" gerektiğini ileri sürmektedir. Türkkan'a göre, savaş, "*zarurından çok, faydası görülen bir tabiat kanunu*" dur; milletler ve uygarlık, "*savaşın mahsulüdür ve herşeylerini savaşa borçludur*"¹⁹⁴.

İrkçi-Turancı kesimin kendi aralarındaki mücadele sonucunda Bozkurt dergisinde bazı ayrışmalar yaşanmış; R. Oğuz Türkkan ve arkadaşları Gök-Börü dergisini çıkarmaya başlamışlardır¹⁹⁵. Gök-Börü dergisi, Varlık Vergisi'ni büyük bir övgüyle karşılamakta ve bu vergiyi büyük bir "inkılap" olarak tanımlamaktadır. Dergiye göre, "*... her ırkdaş, bu büyük inkılap sonunda doğacak olan Türk İktisadı ve Türk piyasası uğrunda, payına düşen fedakarlığı sevinçle kabul etmelidir! Servetinden eser kalmasa bile!*

Azınlıklara gelince: Bu yurttaşların şikayete, hiç mi hiç hakları yoktur. Hükümetin adil kararı, onları, Türk halkının kabaran buğzundan ve felaketten kurtarmıştır! Varlık Vergisine şükretsiner.

*Hepimiz şükredelim, kunduşlar!"*¹⁹⁶.

1943-1944 yıllarında çıkan dergilerden biri de Nihal Atsız'ın "*Orhun*" dergisidir. Derginin Türkçü düşüncüyü benimseyen tanınmış kişilerle "*Türk milletinin bugününü ve yarını ilgilendiren bazı önemli meseleler hakkında*" 12 soruluk bir anket yapması dikkat çekicidir. Derginin anket soruları "*Kanı ve atalarıyla bu toprağa bağlı olmıyanlar için bu ülkede hiç bir hak tanımadığımızdan sorularımız yalnız memleketin hakiki sahiplerine*" yöneliktir¹⁹⁷. Bu sorular şunlardı:

"1. Türk milliyetçiliği deyince "Türkçülük, Anadoluçuluk ve Türkiyecilik'ten hangilerini düşünüyorsunuz?"

2. Türkçülüğün baş unsuru size göre ırkçılık mıdır, kültür müdür, vatan mıdır, devlet midir?"

¹⁹³ Oğuz Türkkan, "Va-Nu'nun Hezeyanları", *Bozkurt*, sayı 3, Mayıs 1940, ss. 71-72.

¹⁹⁴ R. Oğuz Türkkan, "Savaşçılık, Savaş Bir Felaket Midir?", *Bozkurt*, sayı 6, Eylül 1940, ss. 132-137. Dergide yer alan bir başka yazıda ise, şu görüşler ileri sürülüyor: "*Dünya kayıyor. (...) Savaş, milletlerin kurtuluş günleri için atılma anının geldiğini müjdeleyen borudur. (...) Ey tarihin büyük gün için seçtiği İNONU! Türklüğün mukaddes istikbali için kanımızı dökmeye hazırız! Bütün Türklük senin işaretini bekliyor!*". Bkz. *Bozkurt*, "Türklük Bekliyor", *Bozkurt*, sayı 11, Temmuz 1941, s. 249.

¹⁹⁵ C. Savaş Fer, "Bir Faslı Kapayıp, Yenisini Açarken Hesap Veriyoruz", *Gök-Börü*, sayı 1, 5 Senteşrin 1942, ss. 3-4, 9. Bu yazıda Türkçüler arasındaki ayrışım şöyle anlatılmaktadır: "*Bozkurt mecmuasını neşrederken aramızdan ilkin yazı arkadaşlarımızdan Nihal Atsız ve Ulküdaş tanıdığımız Çınaraltıcaları, daha sonra da iş arkadaşlarımızdan Nurullah Barıman'ı çıkarttık. Birinci atılanla sonuncu koğulun, (Bozkurt) adında bir başka mecmua çıkartarak, çirkin bir dedikodu ve iftira neşriyatına başladılar*".

Bu yazıda Türkçülük tarihi şu safhalara ayrılmaktadır: Münferit Türkçüler Çağı, Sistem ve Hareket Çağı, Yükseliş Çağı, İnhitat ve Mücadele Çağı, Susuş Çağı ve Bozkurtçular Çağı.

¹⁹⁶ R. Kurtuluş, "Buyuk Bir İnkılap: Varlık Vergisi!", *Gök-Börü*, sayı 5, 15.1.1943, s. 11.

¹⁹⁷ "Orhun'un Anketi", *Orhun*, sayı 14, 1 Şubat 1944, (ss. 18-22), s. 18.

3. *Türkiyede Türklük aleyhine bir fikir cereyanı var mıdır? Varsa nedir?*
4. *Irkları üstün ve aşağı olarak ayırmağa taraftar mısınız? Taraftarsanız üstünlük sebepleri olarak kahramanlık, savaşçılık, ahlak, sanat, zeka, ilim, teknik, din vesairenden hangilerini görüyorsunuz?*
5. *Yer yüzündeki bütün Türklerin bir millet olduğunu kabul ediyor musunuz?*
6. *Geçmişe sövmek ve gelenekleri inkar etmek sizce neden ileri gelmektedir?*
7. *Türk ırkını kötülüğü dokunun milletlere karşı öc beslemek millet için faydalı mıdır, değil midir?*
8. *Türke gerçekten dost olun bir millet tanıyor musunuz? Tanıyorsanız hangileridir?*
9. *Herhangi bir yabancı millete karşı hayranlık ve taraftarlık sizce nedir?*
10. *Savaşı mutlak bir felaket olarak gösteren yayınlar sizce milli ruh bakımından doğru mudur, değil midir?*
11. *Türk milletinin güçlenmesi için okullarda askeri bir terbiye sistemine mi yoksa serbest bir terbiye sistemine mi taraftarsınız?*
12. *Kendi milletinizin küçük menfaatları için, insanlığın büyük menfaatlarını fedaya taraftar mısınız?"* 198

Bu sorulara verilen yanıtları görmek, bu dönemin Türkçülerinin bakış açılarını anlamayı kolaylaştırmaktadır. Örneğin Lise öğretmeni Bedriye Atsız şu yanıtları vermektedir: "1. Şüphesiz Türkçülüğü. 2. En önde ırkçılıktır. 3. Vardır: Komünizm. 4. Taraftarım: Savaşçılık ve ahlak. 5. Pek tabii. 6. Türk olmamaktan. 7. Elzemdir. 8. Tasavvur bile etmiyorum. 9. Millete hıyanettir. 10. Değildir. Bilakis zehirdir. 11. Askeri terbiyeye taraftarım. 12. Hatta hazırım" 199.

Doçent Mümtaz Turhan'ın verdiği yanıtlar ise şunlardır: "1. *Milliyetçiyim. Milliyetçiliğimin gayesi Türk milletinin hakiki bir millet haline gelmesidir. 2. Bu unsurlar bir bütün olarak alıyorum. Ayırmağa taraftar değilim. 3. Maalesef vardır. 4. Taraftar değilim. Çünkü faydasızdır. İstiklali temin eden şartları ve vasıtaları haiz olmadıkça üstün ırk olmak bir şey ifade etmez. 5. Hayır. Böyle bir şey varsa şuursuzluktur. 7. Zannetmiyorum. 8. Tamımıyorum. 9. Zayıflık eseridir. 10. Doğru değildir. 11. İkisine de taraftar değilim. 12. Taraftar değilim. Çünkü insanlığın hakiki menfaatlerinin benim milletimin menfaatleri olduğuna inanıyorum"* 200.

Anket sorularına Dr. Fethi Tevetoglu'nun verdiği bazı yanıtlar şunlardır: 1. Türk milliyetçiliği demek Türçülük demektir. 2. Türkçülüğün baş unsuru ırkçılıktır. 3. Evet. Komünistlik ve Enternasyonallik. 4. Irkların üstün ve aşağı olarak ayrılmaları bilimsel

198 "Orhun'un Anketi", *Orhun*, sayı 13, 1 Kanunusani 1944, (ss. 12-13), s. 12.

199 *Orhun*, sayı 13, 1 İkincikanun 1944, s. 13.

200 *Orhun*, sayı 13, 1 İkincikanun 1944, s. 13.

bir gerçektir. (...) "12. Milletimin en küçük menfaatine, Türklerden başka yaratıkların topunu feda ederim" ²⁰¹.

Anket sorularından bazılarında Prof. Mükrimin Halil Yınanç şu yanıtları vermiştir: 1. Anadoluculuk. 2. Hepsi. 3. Gayri müslim unsurlar. (...) 7. Düşmanlık ülkü olmaz. Toplumunu "dumura" uğratar. (...) 10. Duruma göre değişir²⁰².

İkinci Dünya Savaşı yıllarının Türkçülük anlayışı büyük ölçüde ırkçı temellere oturmakta ve savaşçı bir milliyetçilik anlayışını benimsemektedir. Nitekim, İçişleri eski bakanlarından Şükrü Kaya'nın 23 ekim 1943 tarihinde Cumhuriyet gazetesinde "Tarih söylüyor: Harplerin en zaferlileri bile Pirus'un talihini gizlemiş" şeklinde başlayan yazısı, Atsız'a göre, "savaş aleyhtarlığının destanı" dır²⁰³.

Atsız, kendilerine yakın hissettiği Başbakan Şükrü Saraçoğlu'na "Başvekil Saraçoğlu Şükrü'ye Açık Mektup"²⁰⁴ ve "Başvekil Saraçoğlu Şükrü'ye İkinci Açık Mektup"²⁰⁵ adıyla Orhun dergisinde iki mektup yayınladı. Atsız'ın kendini Şükrü Saraçoğlu'na yakın hissetmesinin nedeni, Saraçoğlu'nun 5 Ağustos 1942 tarihinde TBMM'de yaptığı konuşmada, "Biz Türküz, Türkçüyüz ve diimum Türkçü kulucuz. Bizim için Türkçülük bir kan meselesi olduğu kadar ve laakal o kadar bir vicdan ve kültür meselesidir" demesiydi. Atsız'a göre, o tarihe kadar Türk milliyetçiliği "resmi bir ağızdan bu kadar kesin sözlerle hiçbir zaman açığa vurulmamıştı" ve bu sözler Türkçü çevrelerde "sevinçle" karşılanmıştı. Bu yakınlık nedeniyle, Atsız, Saraçoğlu'na Türkçülüğün yalnızca "sözde" kaldığını ve "tatbikat" safhasına geçmediğini ve bu nedenle de, "yurdumuzun düşmanı olan fikirlerin nasıl gelişip yayıldığını anlatmak" amacındadır. Atsız, "Türkçü Başvekil" diye seslendiği Saraçoğlu'dan milliyetçilik düşmanı "komünistler" e karşı önlem almasını istiyor²⁰⁶.

Atsız, Saraçoğlu'na yazdığı ikinci mektupta, bu kez isimler vererek suçlamalarda bulunuyor. Atsız'a göre, Komünistlerin örgütlendiği yerden biri de Maarif Vekaleti'dir; Maarif Vekili "gaflet" içindedir ve bu görevinden istifa etmelidir. Ayrıca, Maarif Vekaleti'ne bağlı Devlet Konservatuvarı öğretmenlerinden ve Türk Dil Kurumu üyelerinden Sabahattin Ali²⁰⁷; AÜ DTCF folklor doçenti Pertev Naili Boratav; İÜ

²⁰¹ Orhun, sayı 14, 1 Şubat 1944, s. 20.

²⁰² Orhun, sayı 14, 1 Şubat 1944, ss. 21-22.

²⁰³ Atsız, "Savaş Aleyhtarlığı", Orhun, sayı 12, 1 Birincikanun 1943, s. 1. Atsız'a göre, "Savaş aleyhtarlığı tenperverlikten, zevke ve rahata düşkün olmaktan, kendisini ülküler uğrunda feda edemeyecek kadar hodbin olmaktan doğuyor. Şükrü Kaya emin olsun ki suvaş kalkursa dünyadan kahramanlık, fuzilet ve fedakarlık da kalkar ve insanların, yalnız doymak ve cinsi ihtiyaçlarını kovalamaktan başka gayesi olmayan hayvanlardan hiçbir farkı kalmaz".

²⁰⁴ Atsız, "Başvekil Saraçoğlu Şükrü'ye Açık Mektup", Orhun, sayı 15, 1 Mart 1944, ss. 1-4.

²⁰⁵ Atsız, "Başvekil Saraçoğlu Şükrü'ye İkinci Açık Mektup", Orhun, sayı 16, 1 Nisan 1944, ss. 1-6.

²⁰⁶ Orhun, sayı 15, 1 Mart 1944, ss. 1-4.

²⁰⁷ Atsız, Sabahattin Ali'nin 1931 yılında Atatürk'e ve diğer devlet adamlarına hakaret eden bir şiir yazdığını ve bu şiir nedeniyle 14 ay hapse mahkum edildiğini belirtmekte ve bu şiirin iki dizesini vermektedir (Bkz. Orhun, sayı 16, 1 Nisan 1944, s. 2.):

"İsmet girmedi mi daha kodese?

Kel Alinin boynu vurulmuş mudur?"

Pedagoji Enstitüsü başında bulunan Sadrettin Celal Antel; Türk Dil Kurumu üyelerinden ve CHP eski milletvekillerinden Ahmet Cevat Emre komünisttirler. Bunlar devlet görevlerinden uzaklaştırılmalıdır²⁰⁸.

Turancuların bu istekleri, savaş yıllarında gerçekleşmedi. Savaşta Almanya'nın yenilgisi üzerine; dışta, demokrasiler ve faşistler (özelde SSCB ve Almanya) arasında ve içte solcular ve Turancılar arasında "*denge politikası*" uygulayan Türkiye, ihre demokrasilerden yana kayınca, Turancıları tasfiye etti (1944 yargılamaları). Dünya konjonktürünün hızla değişmesi üzerine bu kez tasfiye süreci, çok partili yaşama geçişin ilk yıllarında Tan'cılar, Hasan Ali Yücel ve ekibi ile solcu profesörler için işledi.

İkinci Dünya Savaşı yıllarındaki İrkçı-Turancı hareketi, farklı birçok yan kolları olmakla beraber; Baskın Oran'a göre, temelde iki ana kol etrafında toplayabiliriz: Nihal Atsız kolu ve Reha Oğuz Türkkan kolu²⁰⁹. Aynı ayrımı birçok farklı kolu olan sol hareket için de yapmak mümkündür. Birtakım küçük grupları ve yayınları (Ses, Yeni Ses, Adımlar vd.) dikkate almazsak, bu yıllarda sol hareket de "*İstanbul çevresi: Tan*" ve "*Ankara çevresi: Yurt ve Dünya*" olarak ikiye ayrılabilir²¹⁰.

Yurt ve Dünya dergisi, büyük bölümü Amerika'da Sosyoloji okumuş ve Türkiye'ye dönüşlerinde DTCF'de doçent olarak atanmış genç akademisyenlerin

Atsız, çok partili yaşama geçildikten sonra yazdığı bir yazıda, Hasan Ali Yücel'in "*umumun nefretini üzerine çeken*" birisi olduğunu ve yapıkları (Komünistleri korumak) dolayısıyla, Divanı Ali'de hesap vermesi gerektiğini ileri sürmekte ve daha önce yayınlamış olduğu Sabahattin Ali'nin şiirinin tamamını vermektedir:

"Beli (1) mi diyorlar enelhak (2) dese,

Hala taparlar mı koca terese?

İsmet girmede mi daha kodese?

Kel Ali'nin boynu vurulmuş mudur?"

1. Evet, 2. Ben Tanrıyım, Koca teres: Atatürk, İsmet: İsmet İnönü, Kel Ali: Ali Çetinkaya. Bkz. Atsız, "Hasan Ali Hesap Vermelidir", *Altın-Işık*, sayı 4, 25 Nisan 1947, ss.3-5.

²⁰⁸ Bkz. Orhun, sayı 16, 1 Nisan 1944, ss. 1-6.

Derginin bu sayısında "*Tan*" gazetesi de tehdit edilmektedir. Necdet Özgelen yazısında Tan'cuların gençliğe "*mürteci*" damgası vurmak istediğini; ancak, gençliğin Tan'ın "*hariçten ithal edilen çarpık cereyanları*" kabul edemeyeceğini ve "*kin ve intikam*" duygusuyla yayın yapan Tan gazetesinden er geç hesap sorulacağını şöyle belirtmektedir: "*Bugün değilse bile bir gün muhakkak bu neşriyattan Tan'cılara hesap sorulacağına inanıyoruz. Türk milletinin istikbali için elzem olan bu hesap, elbette pek yakında kendilerinden sorulacaktır*". Bkz. Necdet Özgelen, "Yine mi Tan!", Bkz. Orhun, sayı 16, 1 Nisan 1944, s. 27.

Nitekim, Turancıların bu isteği hemen gerçekleşmemiş, -önce İrkçılık-Turancılık davasıyla Turancılar yargılandıktan sonra-, çok partili yaşama geçişin arifesinde Tan, CHP'li bazı yöneticilerin desteğinde, yine "*gençlik*" tarafından "*cezalandırılmıştır*". Bu şekilde, önce Tan gazetesinin işi görülmüş, akabinde Kenan Oner-Hasan Ali Yücel davası ve Üniversiteden solcu profesörlerin atılmasıyla, Turancıların intikamı alınmıştır. Turancıların 1944 yargılamalarının rövanşını almaları, hem DP-CHP mücadelesinin ve CHP'deki parti içi mücadelenin ve ama daha çok da dış konjonktürün etkisiyle olabilmıştır. Ancak, Tan, Hasan Ali Yücel ve solcu profesörlere ilişkin iddialar, ilk olarak Turancılar tarafından ortaya atılmıştır.

Bu süreç hakkında örneğin şu kaynaklara bakılabilir: Mumcu, age.; Koçak, age.; Cemil Koçak, "İrkçılık-Turancılık Davasının Siyasi Rövanşı: Oner-Yücel Davası", *Tarih ve Toplum*, sayı 166, Ekim 1997, ss. 22-30; Niyazi Berkes, *Unutulan Yıllar*, (yay. haz. Ruşen Sezer), İletişim yay., İstanbul, 1997.

²⁰⁹ Baskın Oran, "İç ve Dış Politika Açısından İkinci Dünya Savaşında Türkiye'de Siyasal Hayat ve Sağ-Sol Akımlar", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, c. XXIV, No. 3, Eylül 1969, (ss. 227-275), ss. 263-274.

²¹⁰ Oran, agm., ss. 259-263.

oluşturdukları bir grup tarafından çıkarılan Yurt ve Dünya dergisi, Ocak 1941 tarihinde aylık olarak yayınlanmaya başladı. Daha sonra 15 günlük olarak çıkan derginin sahibi ve neşriyat müdürü önceleri D. Behice Boran'dı; Kasım 1942'den sonra, derginin neşriyat müdürlüğünü Adnan Cemgil, imtiyaz sahipliğini de Pertev Naili Boratav almıştır²¹¹.

Derginin ilk sayısında derginin amaçları şu şekilde verilmektedir: *"Mecmuayı kuranlar arasında köy tetkikleriyle uğraşan arkadaşlar bir taraftan bizim köyü anlamağa ve anlatmağa, diğer taraftan 'köy' dediğimiz içtimai kuruluş şeklini esas hatlarıyla belirtmeğe ve bu suretle sosyolojik bilgiye ilave etmeğe çalışacaklardır. (...)*

Bugünün Türk cemiyeti en geniş ölçüde ve her sahada, 'dünya' ile daimi münasebet halinde olduğuna göre, 'yurda' ait her problemin, 'dünya' meselelerinin çerçevesinde düşünülmesi lazımdır. İşte, çalışmalarımızın ve yazılarımızın hareket noktası bu anlayış olacaktır" ²¹².

Yurt ve Dünya, "sol" bir dergi olarak tanımlanmakla beraber; dergide, ne sosyalizm deyimi, ne de Marks, Engels gibi bilimsel sosyalizmin kurucularının adları geçmektedir. Dergi daha çok hümanist, anti-faşist, anti-emperyalist, anti-kapitalist ve de ırkçılık karşıtı bir çizgi izlemiştir²¹³.

Yurt ve Dünya, siyasal iktidarı doğrudan karşısına almamaya özen göstermiştir. Bazan dolaylı yollardan iktidar partisi mensuplarına eleştiriler getirmektedir. Bunlardan biri de, 1941 yılında milletvekilliği ile üniversite öğretim üyeliğinin birbirinden ayrılması ve her ikisinden birisinin tercih edilmek zorunda bırakılması üzerine, milletvekili profesörlerin, profesörlüğü değil de milletvekilliğini tercih etmeleridir. Dergiye göre, *"fikri salahiyetine güvenilir otoritelerin kürsülerine ve kendilerinden pek çok şeyler bekleyen Türk gençliğine dirsek çevirerek faaliyetlerini siyasi hayata yöneltmeleri ister istemez gençliği şüpheye düşürüyor ve en yüksek kültür müesseselerimizin kapılarını yabancı hocalara ardına kadar açıyor. Zaten istikametini tayin etmekte güçlük çeken genç nesle şaşkırtıcı bir örnek oluyor. İlimin kıymeti gözden düşüyor"* ²¹⁴.

Yurt ve Dünya, Varlık Vergisi'ne dönemin basını gibi olumlu yaklaşmakla beraber; diğerlerinin yaptığı gibi aksine verginin "ateşli" ve "hamasi" bir savunusunu yapmamakta ve vergiye "temkinli" yaklaşmaktadır. A. Münir Belen, konuya ilişkin yazısında Varlık Vergisi'ni *"modern mali tarihimize eşine rastlanmamış"* ve *"içinde bulunduğumuz olağanüstü durumlarda tatbik edilen harp ekonomisinin gerektirdiği tedbirlerden biri"* olarak tanımlamaktadır. Ancak, yine A. M. Belen, Varlık Vergisi'nin

²¹¹ Oran, agm., s. 262.

²¹² "Yurt ve Dünya", Yurt ve Dünya, sayı 1, Sonkanun 1941, (ss. 1-5), ss. 4-5.

²¹³ Oran, agm., s. 262; Muvaffak Şeref, "Geri Cemiyetin İleri Aydın", Yurt ve Dünya, sayı 37, Sonkanun 1944, ss. 19-25; Niyazi Berkes, "Günün Terimleri: Emperyalizm", Yurt ve Dünya, sayı 40, 15 Şubat 1944, ss. 113-115.

²¹⁴ S. A. "Profesör Mebuslar", Yurt ve Dünya, sayı 10, İlkteşrin 1941, s. 197.

piyasada yaratacağı etkilere ve verginin ekonomik ve sosyal sonuçlarına dikkat çekmektedir²¹⁵.

Yurt ve Dünya, yayın hayatı boyunca birçok kişi, dergi ve gazete ile polemige girmiştir. Bunlar arasında, dergiye göre, faşist bir gençlik teşkilatı kurmayı öneren Ankara milletvekili Hıfzı Oğuz Bekata'nın "*Çığır*" dergisi başta gelmektedir. İrkçılık ve faşizm propagandası yapması nedeniyle Peyami Safa, Gök-Börü dergisi; Türk Devrimi'nin milliyetçilik anlayışından ayrılan ve milliyetçilik ile islamcılığı birbirine karıştıran İ. Hakkı Baltacıoğlu; mistisizme dalan M. Şekip Tunç; Orhan Seyfi Orhon'un Çınaraltı dergisinde ırkçılık, bilim düşmanlığı ve gelenekçilik yapan ve Gobineau'ya övgüler yağdıran M. Hakkı Akansel; Medeni Kanunu halka benimsetmek amacıyla imam mektepleri açmayı öneren Z. Fahri Fındıkoğlu; anti-semitizm'i savunan Tahsin Banguoğlu; faşizan eğilimleri nedeniyle Samet Ağaoglu; "*yeni nizam*" cı Yunus Nadi'nin Cumhuriyet'i ile İbuzziya'nın Tasviri Fikar'ı da yer almaktadır. Dergiye göre, 1944 başında Almanya'nın yenilgisinin belirginleşmesi üzerine, yukarıda sözü edilenlerin büyük bölümü görüşlerinden dönmeye çalışmaktadırlar²¹⁶.

Döneminin en önemli sol dergisi olan Yurt ve Dünya'nın belli başlı yazar kadrosunu oluşturan Pertev Naili Boratav, Niyazi Berkes, Mediha Berkes, Behice Boran çok partili yaşama geçilen sonraki yıllarda yapılan baskılar nedeniyle, DTCF'den atılmışlar, dünyanın birçok ülkesine dağılmışlar, yabancı üniversitelerde görev almışlardır²¹⁷.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında İstanbul'da Sertel'lerin çıkardığı Tan gazetesi, dönemin en önemli muhalif gazetelerinin başında gelmekteydi. Başlangıçta sadece SSCB ile dostluk politikalarını savunan Tan, buna ek olarak 1943 yılından itibaren, ülkedeki İrkçı-Turancı akımların güçlenmesi üzerine, anti-faşist, anti-emperyalist ve ırkçılık aleyhtarı bir tavır aldı. 1943 yılı yaz aylarında Faris Erkman'ın "*En Büyük Tehlike*" adlı broşürünün haberleştirilmesinin yanı sıra, gazete, 1944 yılındaki İrkçı-Turancıların yargılamaları sırasında, ırkçılık aleyhtarı yayınlarını artırarak sürdürdü²¹⁸.

Savaşın sona ermesiyle ve SSCB ile Türkiye'nin ilişkilerinin giderek bozulmasına rağmen, Sovyet dostluğunu savunan ve ülkede demokrasinin kurulmasına yönelik adımları -ve bu arada D.P.'nin kuruluş hazırlıklarını- destekleyen Tan gazetesi, iktidarın giderek artan tepkisi çekmiş ve yükselen/yükseltilen gerginlik ortamında CİİP yöneticilerinden bazılarının desteğini sağlayan gençlerce tahrip edilmiştir. Böylece,

²¹⁵ A. Münir Belen, "Varlık Vergisi", *Yurt ve Dünya*, sayı 22-23, İlkanun 1942, ss. 373-376.

²¹⁶ Adnan Cemgil, "Fikir Dünyası: Geçen Yılın Fikir Hayatı", *Yurt ve Dünya*, sayı 37, Sonkanun 1944, ss. 8-18; "Küçük Şeyler: Birkaç Soru", *Yurt ve Dünya*, sayı 41, 1 Mart 1944, s. 148; Yurt ve Dünya, "Dergiler Üstünde Durmak Gerekir!", *Yurt ve Dünya*, sayı 33, Eylül 1943, ss. 365-366; Yurt ve Dünya, "Dergiler: Hem Yanlış, Hem Yalan!", *Yurt ve Dünya*, sayı 33, Eylül 1943, ss. 366-368; Y. D. "Kendi Kendine Şampiyon", *Yurt ve Dünya*, sayı 9, Eylül 1941, s. 192; Mecmua, "Mecmualar: Bir Cevaba Cevap", *Yurt ve Dünya*, sayı 8, Ağustos 1941, ss. 122-126.

²¹⁷ Bu konuda örneğin bkz. Berkes, age.; Mumcu, age.; Oran, agm.

²¹⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Oran, agm, ss. 260-262; Sabiha Sertel, age.; Zekeriya Sertel, age.

Türkiye'de çok partili yaşam, Tan gazetesinin tahrip edilmesi ve bir daha çıkamamasıyla başlamak zorunda kalmıştır.

b. Bağımsız Milletvekilliği

Bağımsız milletvekilliği, 1930 yılındaki "güdümlü demokrasi" deneyiminin (SCF) hemen ertesinde, 1931 yılında yapılan milletvekili seçimleri öncesinde gündeme geldi. Seçim kararı alınmadan önce, Cumhurbaşkanı M. Kemal bir yurt gezisine çıkmış ve SCF denemesi sonrasında halkın nabzını tutmuştu. Bu gezi sonrasında, genel seçimlere gidilmesini isteyen M. Kemal, yine bu gezinin bir sonucu olarak, Halk Fırkası "işçi ve çiftçilerden, doğrudan doğruya amele ve köylü arasından meb'us namzedi göstermesi ve müstakil olarak namzetliğini koymak isteyenlere muzaheret edeceğini ilan etmiş"ti²¹⁹. 1931 yılında yayınlanan Tarih IV kitabına göre, "Müstakil namzetler için serbest bırakılan meb'usluklara gelince bu da Cumhuriyet Halk Fırkasının demokrasi prensiplerine sadakatini ve kendi icraatını murakabe ettirmek hususundaki ısrarını göstermek itibarile Cumhuriyet tarihinde her zaman takdir ile anılacak bir hareket olarak kaydedilecektir" ²²⁰. Bundan da anlaşılacağı üzere, SCF ile sağlanamayan parlamento içi denetim, "Müstakil meb'usluklar" ile sağlanmaya çalışılacaktı. Ancak, bundan da istenilen elde edilememiş, Ali Fuat Cebesoy, Refet Bele gibi tanınmış Milli Mücadele kahramanları ile "müstakil meb'uslar" takviye edilmişlerdir. Ayrıca, onların milletvekili olması ile, onlar da "sistem" içine dahil edilmişlerdir.

CHF Başkanlık Divanı, 1931 seçimlerinden önce, 22 seçim bölgesinde 30'a yakın müstakil mebus seçilebilmesi için boşluk bırakılacağı kararı almıştı ve bu 15 Nisan 1931 tarihinde CHF Katibiumumisi yaptığı açıklamada bunu kamuoyuna duyurmuştu: "...intihapta, umumi riyaset tarafından gösterilen 22 intihap dairesinden 30 kadar meb'usluk yeri için fırka namına namzet gösterilmeyecektir. Maksat CHF programından başka bir programla milletvekili olarak TBMM'nde çalışmak isteyen vatandaşların intihaplarına imkan bırakılmaktadır. Bu suretle CHF takip ettiği esaslara uygun olmamakla beraber noktai nazarında samimi olanların tenkit ve mütalealarına muhatap olmak kararında devam etmekte ve bu mütalealarına kendi izahatının millet karşısında mukayesesinden fayda beklemektedir..." ²²¹

²¹⁹ Tarih IV, Türkiye Cumhuriyeti, s. 198.

²²⁰ Tarih IV, Türkiye Cumhuriyeti, s. 199.

²²¹ Öz, age., s. 170. Esat Öz'ün belirttiğine göre, bağımsız milletvekilliği için boş bırakılacak iller ve buralarda kaç milletvekilliğinin boş bırakılacağı şu şekilde belirlenmişti: İstanbul (2), Adana (1), Afyon (1), Aydın (1), Balıkesir (2), Bolu (1), Burdur (1), Bursa (2), İzmir (2), Isparta (1), Kayseri (1), Kastamonu (1), Kocaeli (2), Konya (2), Kütahya (2), Manisa (2), Niğde (1), Samsun (1), Sinop (1), Tekirdağ (1), Aksaray (1), Antalya (1). Bkz. Öz, age., s. 207. Ancak, daha sonra yapılan bir değişiklikle bazı illerdeki aday sayısı değiştirilmişti: Balıkesir (1), Bursa (1), İstanbul (4), Kayseri (2), Konya (1), Samsun (2), Manisa (1). Bkz. Öz, age., s. 207. Böylece müstakil mebus sayısı 30'da kalmış oluyor, sadece bazı illerdeki aday sayıları değiştiriliyordu.

M. Kemal de, CHF'li ikinci seçmenlere (müntehib-i sani) yayınladığı 20 Nisan 1931 tarihli beyannamede, müstakil mebuslara değinmekte ve bunlar arasında kendisinin herhangi bir tercihinin olmadığını belirtmektedir:

"Firkamızın millete arzettiği esas noktalar dahilindeki mesai ve faaliyetin bizim fikrimize ve görüşümüze iştirak etmeyen millet vekilleri tarafından tahlil ve tenkit edilmesini iltizam ediyoruz. Bunda bilhassa beklediğimiz fayda firkamızın candan, vatanperverane gayretlerinin teşrihine, tevsiine fırsat bulmak ekseriya tuhrif edilen hakikatlerin iyice anlaşılmasını kolaylaştırmaktır.

Yaptığını bilen ve hizmet yolunda tedbirlerine inanan mefkureciler olarak kendimizi tenkide muhatap kılmağı lüzumlu görüyoruz. Bu sebeptendir ki sizden, firkaya mensup arkadaşlarımızdan bizim programımıza taraftar olmayın namzedlere rey vermeniz gibi ağır bir fedakarlık istedim. Bu fedakarlığın memleket idaresi için firkamızdan mebus seçme vazifeniz kadar mühim bir maksuda matuf olduğuna emin olunuz. Başka programdan seçeceğiniz mebuslar için firkamızın müntehibi sanilerine dikkat noktası olarak gösterdiğim evsaf yalnız laik Cumhuriyetçi, milliyetçi ve samimi olmaktadır. Açık bıraktığım yerler için hiç bir şahsiyet lehinde veya aleyhinde her hangi bir telkinim yoktur ve olmayacaktır. Açık yerlere namzedlerini koyacaklar hakkında vicdani künâatınıza göre rey vermek hassaten rica ettiğim husustur" 222.

Yapılan bu açıklamalardan sonra, özellikle büyük şehirlerde bağımsız olarak milletvekilliğine adaylıklarını koyanların sayısında artış meydana gelmiştir. Adaylıklarını koyanlar arasında eski SCF'liler de vardır. Bağımsız adayların sayılarının fazla olması, bunlar arasında bir rekabet ortamı yaratmış ve bazı adaylar beyannameler yayınlayarak programlarını açıklamışlardır. İzmir'den adaylığını koyan ve SCF'nin yayın organı olan *"Serbes Cumhuriyet"* gazetesinin başyazarı Faik Muhittin Bey²²³, şu açıklamayı yapmıştır:

"Memlekette irtica vardı. Memleketin yüksek menfaatleri önünde ismimi CHF'na vermek mecburiyeti hasıl oldu. Kulben CHF'na bir dakika bile merbut olmadım, programına muhalifim. Eğer müntehibi saniler gizli emir almazlarsa kazanacağıma eminim..." 224

²²² Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV (1917-1938), Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü yay., Ankara, 1964, s. 548.

²²³ Uyar, *"Serbes Cumhuriyet" Gazetesi*, s. 46.

²²⁴ Oz, age., s. 171. Faik Muhittin Bey, SCF İzmir il yönetiminde görev almış ve 1931 başına kadar Serbes Cumhuriyet gazetesinin başyazarlığını sürdürmüştü. 14 Ocak 1931 tarihinde gazetesini kapatan Faik Muhittin Bey, CHF'ye girmişti. Bkz. Hakkı Uyar, *"Serbes Cumhuriyet Gazetesi Üzerine Bazı Düşünceler..."*, s. 51.

Faik Muhittin Bey, CHF'den istifa ederek bağımsız milletvekilliğine adaylığını koymuştur. CHF'den istifa ederek bağımsız milletvekilliğine adaylığını koyanları, tekrar CHF'ye üye olmak isterlerse kabul edilmeyeceklerdi. CHF Katibiumuligininin CHF İdare Heyetlerine gönderdiği 21.6.1931 tarih ve 666 sayılı yazısı için bkz. Cumhuriyet Halk Fırkası Katibiumuligininin F. Teşkilatına Umumi Tebligatı, Mayıs 1931 den Birincikanun 1932 nihayetine kadar, c. 1, Ankara, 1933, ss. 10-12. Bu yazıda eski SCF üyelerinin hangi koşullarda CHF'ye üye olabilecekleri belirtilirken, müstakil mebuslara ilişkin şunlar söylenmektedir: *"Son mebus intihabında firkamıza mensup iken istifa ederek müstakil mebusluğa namzetliğini koyanların tekrar firkamıza avdetleri kabul olunmayacaktır"* (s. 11).

22 ilde, 30 bağımsız milletvekilliği için, adaylığını koyanların illere göre dağılımı şöyleydi: İstanbul'da 47, İzmir'de 14, Bursa'da 8, Adana'da 7, Tekirdağ'da 3, diğer illerde ise 1 ya da 2 aday²²⁵. Seçimler sonucunda, İstanbul, Samsun, Manisa, Burdur, Bolu ve Tekirdağ'da hiçbir aday seçilemedi. İzmir'de Halil Bey (Menteşe) sadece 38 ikinci seçmenin oyunu alarak seçilebildi. Toplam olarak müstakil milletvekilleri için boş bırakılan 30 milletvekilliğine sadece 20 milletvekili seçilebildi; 10 milletvekilliği boş kaldı. Seçilen 20 müstakil milletvekilinden Kütahya'dan seçilen ikisinin mazbataları kabul edilmediğinden, müstakil milletvekili sayısı 18'e indi. Boş milletvekilliklerine daha sonra CHP'li milletvekilleri seçildi. Bağımsız seçilenler arasında İzmir milletvekillerinden Halil (Eski Hariciye Vekillerinden Halil Mentеше), Yavuz kütüphanesi sahibi Hüsnü (Kitapçı) beyler ile Kocaeli milletvekili Sırrı (eski İktisat Vekillerinden Sırrı Bellioğlu) ve eski SCF yöneticilerinden Niğde milletvekili Galip beyler de vardı²²⁶.

CHF'li olan ikinci seçmenler, M. Kemal'in isteğine rağmen müstakil milletvekillere oy vermemişlerdir. TBMM'ye sayıca daha az giren müstakillerden 3'ü hemen, 7'si 10-15 gün içinde, 1'i de bir yıl sonra CHF'ye girmişler, bunun sonucundan TBMM'de sadece 7 müstakil milletvekili kalmıştır. Sayıları iyice azalan ve bu nedenle de güçsüzleşen müstakiller, bazen TBMM'de sosyal ve ekonomik sorunları dile getirmekte, ancak "eleştiriler"de son derece temkinli ve dikkatli oldukları görülmektedir. Örneğin Kocaeli milletvekili bağımsız milletvekili Sırrı Bey, TBMM'deki bir konuşmasında, *"hükümetin yıllardan beri halkın şikayetlerine ehemmiyet vermediği için gayri memnundur peyda olduğu, hükümetin bundan sonra halkın efkarını lakayt kalmamasını"* istedikten sonra, şunları söylemek zorunda kalmıştır: *"...buna ehemmiyet verilmelidir. Hükümetten bunu istirham ediyorum. Sözlerimi hüsnüniyetime bağışlasınlar"*. Müstakil milletvekillerinin bu tür eleştirileri tepkilerle karşılanmış ve onlara *"parti umdeleri"* ni kabul ettikleri için seçildikleri hatırlatılmıştır²²⁷.

Müstakil milletvekillerinin seçilmesini takip eden aylarda, *"Resimli Şark"* dergisinde yer alan bir yazıda *"Muhalefet lazım mı?"* sorusuna *"bilatereddüt: Evet"* yanıtı verilmekte ve *"demokrat bir hükümette, bilhassa cumhuriyet sistemile idare olunan bir devlette muhalif partilerin bulunmaması büyük noksanıdır"* denilmektedir. Dergiye göre, muhalefetin yokluğu, rejimin en temel ilkelerinden birinin ve hatta "temeldireğinin noksanlığı"dır. Muhalefetin yokluğu demek, *"murakabe ve teftiş yok demektir"*. Muhalefetin olmaması eleştiri ve serbest düşüncenin olmaması demektir. Hiçbir hükümet *"kontrol ihtiyacından vareste"* kalmaz.

Türkiye'de muhalefetin oluşmamasının en önemli nedeni, muhalefete henüz alışılmamış olunması kadar, muhalif diye ortaya çıkanların çoğunun *"ipin ucunu"*

²²⁵ Oz, age., s. 171. İstanbul'dan adaylığını koyanlar arasında şunlar vardı: Kazım Karabekir Paşa, Refet Paşa (Bele), Operatör Cemil Paşa, Kenan Omer (Oner). Bkz. Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar II*, Yapı ve Kredi Bankası A.Ş. yay., İstanbul, 1973, s. 472.

²²⁶ Soyak, age., s. 472.

²²⁷ Oz, age., s. 172.

kaçırmış ve muhalefeti ihanet şekline sokmuş olmalarıdır". Bugünlerde SCF'nin, Çiftçi-İşçi Partisi'nin ya da bağımsız bir partinin kurulmasından söz ediliyor. Bundan da anlaşılıyor ki, ülkede *"muhalefeti arzu eden bir kısım halk mevcut"* tur.

Bugünkü siyasal ve sosyal şartlar içinde muhalefeti, ancak ülkenin bağımsızlığını kurtaran, cumhuriyeti kuran gerçek vatanseverlerin kurması gerekmektedir. Yani böyle bir muhalif partinin kurulabilmesi için CHF'nin ikiye ayrılması gerekir. Çoğunluk partisinin ikiye ayrılması, bütün dünyanın ve dolayısıyla da ülkemizin de geçirmekte olduğu ekonomik buhran devresinde, içeriye ve dışarıya karşı *"pek kavi ve yekvücut olmamız icabeden bu hengamede doğru bir hareket"* olmayacağını düşünmekteyiz. Millet'in bütün fertleri *"cumhuriyet umde ve akidelerini bihakkın hazmettiği gün" ülkemizde de "kuvvetli meşru muhalefetler"* kurulacaktır²²⁸. Derginin iki tesbiti de ilerleyen yıllarda gerçekleşmiştir. Demokrat Parti, CHP içinden çıkmış ve Cumhuriyet rejiminin ilkelerinin yerleşmesi de çok partili yaşama geçilirken önemli ölçüde gerçekleşmiştir.

İzmir'de çıkan ve önceki yıllarda SCF'yi destekleyen Yeni Asır gazetesinde, 1933 yılında Ali Fuat Paşa'nın (Cebesoy) müstakil mebusluğa aday gösterilmesi eleştirilmekte ve müstakil mebusluğun *"dağınık muhalefet"* olduğu ve *"yapmacık muhalefet lüzumsuz ve manasız bir şeydir"* denilmektedir²²⁹. Müstakil mebusluğu *"ciddi"* bulmayan ve bu girişimi sadece *"göstermelik"* bir hareket olarak gazetede; daha önce müstakil mebusluğa İzmir'den aday olan Faik Muhittin Bey'in bu konuya ilişkin eleştirel nitelikli yazıları yer almaktadır. Bu yazılardan ilkinde, Faik Muhittin Bey, Ali Fuat Paşa'nın Konya'dan müstakil mebusluğa aday olmasını destekleyen ve bu konuda Konya seçmenlerine bir beyanname yayınlayan CHF Umumi Reis Vekili İsmet Paşa'nın Ali Fuat Paşa hakkında söylediği Gazi Mustafa Kemal'le *"esasta hemfikir kalmış"* olduğu görüşünün M. Kemal'in 1927'de okuduğu Nutuk'la çeliştiğini, Nutuk'ta Ali Fuat

²²⁸ "Ayın Muhasebesi: Muhalefet Lazım mı?", *Resimli Şark*, sayı 8, Ağustos 1931, ss. 7-8.

²²⁹ A.A. "Serbes Sütunlar: Yapmacık Muhalefet Lüzumsuz ve Manasız Bir Şeydir", *Yeni Asır*, 14.6.1933, s. 1. Bu yazının bazı bölümleri şöyledir: *"... hakiki fırka mücadelesinin Türkiye'de -şimdilik- imkansızlığı karşısında sun'i bir fırka hayatı uyandırabileceği zamanı" bizce "yanlış bir görüştür"*.

"Mevcudiyetini halka değil, iktidar fırkasının şu veya bu şekilde müsamahasına borçlu olan bir fırka veya bir grubun ciddi murakabe unsuru olabileceği şüphelidir. (...)

Maalesef son Serbest Fırka tecrubesi fırka hayatı için bizde kafi derecede bir olgunluk gösteremedi. Halkın reyine dayanarak yaşayamayan muhalefet kuvveti, iktidar fırkasının arzusu ve müsamahası ile yaşayabilir mi? Boyle bir şey yapmak, bizce tek fırkanın mahzurlarını, mücadelesi parlamento rejiminin mahzurlarile birleştirmekten başka bir şey olamaz.

Memleket idaresinin bütün mesuliyetini üzerine alan, muhalif ve münekkitlerini bile intihap ettirmek veya ettirmemek kuvvetine tamamen sahip bulunan bir fırkanın karşısına muhalif ve hatta müstakil olarak çıkmak iddiası inanılmıyacak bir iddiadır. Esasen birbirine hiç bir prensip bağı ile bağlı olmıyan 'Müstakil' me'usların dağınık muhalefeti, memleket için bir siyasi terbiye mektebi bile olamaz. Bir millet fırka mücadelelerine dayanan parlamento hayatı için ya olgundur, ya degildir. Olgunsa bu mücadeleyi her memlekette yapıldığı gibi yapar. Degilse, yahut bu hayata girmegi istemiyorsa tek fırkalı idarenin mahzurlarına katlamp hiç olmazsa mümkün olan menfaatlerini toplamaya çalışır".

Paşa'nın "ağır" eleştirilere uğradığını belirtmektedir²³⁰. Nutuk'ta söylenenlerle, İsmet Paşa'nın söylediklerinin çelişkili olduğunu, "Konya müntehipleri birbirine tamamilen zıt bu iki hüküm karşısında acaba ne diyeceklerdir" demektedir. Bütün bunlar gözönüne alındığında, Ali Fuat Paşa'nın Konya seçmenlerine "tavsiye" edilmesinde ve onun müstakil mebus seçilmesinde "ne gibi yüksek menfaatler bulunduğu" nu anlayamadığını ileri süren Faik Muhittin Bey²³¹; Ali Fuat Paşa'nın müstakil mebus seçilmesi ile, müstakillerin "takviye" edileceğini, müstakil mebuslardan istenilen sonucun alınabilmesi için öncelikle, onların üzerindeki CHF'nin "müzaheretile intihap edilmiş olmak etiketini kaldırmak" gerektiğini ileri sürmektedir. Faik Muhittin Bey, bunun için şöyle bir öneride bulunmaktadır: "Mesela Halk Fırkası, meb'usluğu inhilal eden mıntıkada muvakkaten, yunu yalnız bu intihap devresi müddetine münhasır kalmak üzere, faaliyet sahasından çekildiğini ve namzet göstermeyeceğini ilan ederek ikinci müntehipleri reylerinde serbest bırakır ve bu suretle numzetler teaddüt ederek ikinci müntehiplerin serbest reyleri üzerine müstenit bir intihabın icrası imkan altına alınır".

Faik Muhittin Bey'e göre, bu şartlar altında seçilecek müstakil mebuslar herkesin üzerinde bambaşka bir etki yaratacaktır. Sayıları az da olsa, etkisi güçlü böyle bir eleştirici grubun varlığı, her türlü itirazın ve dedikodunun önüne geçecektir. Müstakil mebusların seçiminde eski yöntemler uygulanmaya devam ederse, müstakil mebusluğun hem CHF, hem de ülkeye bir faydası olmayacaktır. "Hulasa kayıtlı muhalefetten memleket için esuslu bir faide memul değildir. Dolu dizgin giden şuursuz bir muhalefetin de zararları meydandadır. Şu halde bize lazım olan, ciddi, ağır başlı, şuurlu fakat zincirsiz bir muhalefettir. Buna o kadar muhtacız ki, yaşamak istiyen her uzviyetin suyu ve havayı olan ihtiyacı gibi..."²³²

Müstakil mebusluğa adaylık konusu, 1935 seçimlerinde de gündeme geldi. 1935 seçimleri iki açıdan ayrı bir önem taşımaktadır. Bunlardan biri kadınların milletvekili seçme ve seçilme hakkını kullanmaya başlamaları ve gayrimüslim azınlıkların milletvekilliğine aday gösterilmeleridir. Bu seçimlerde, müstakil mebusluğa, sadece 16 seçim bölgesinde 16 aday gösterilmiştir.

Hasan Rıza Soyak'ın anılarında anlattığına göre, Atatürk, 1935 seçimlerinde 1931-1935 döneminde müstakil mebus olarak TBMM'de bulunan Halil Mentеше ve Sırrı Bellioğlu'nun tekrar müstakil mebus olmalarını istemiş, fakat CHP Genel Başkan Vekili İsmet İnönü ve CHP Genel Sekreteri Recep Peker'in itirazıyla karşılaşmıştır. Onların özellikle itiraz ettikleri kişi Sırrı Bey'di. Recep Bey, şu şekilde itirazını dile getirmişti: "Halil Bey için bir diyeceğim yoktur; fakat Sırrı Bey geçen devre zarfında, çok şiddetli tenkitlerde bulundu, adeta muhalefet yaptı; birçok işlerde bizi güç durumlara düşürdü,

²³⁰ Bu ağır eleştiriler arasında Ali Fuat Paşa'nın Kurtuluş Savaşı'nda Gediz cephesi yenilgisinden sorumlu olduğu, TpCF öncesinde Ordu'dan ayrılarak kompo hareketine giriştiği... yer almaktadır. Bkz. Faik Muhittin, "Nasıl İnanalım", Yeni Asır, 9.6.1933, s. 1, 2.

²³¹ Faik Muhittin, agm.

²³² Faik Muhittin, "Kayıtlı Muhalefet", Yeni Asır, 11.6.1933, s. 1, 2.

bize kök söktürdü. Onun tekrar Meclise girmesi katiyen doğru olmaz". Atatürk de onların itirazına şu karşılığı vermişti: "Elbette konuşacaklar, elbette tenkit edecekler. Biz bu arkadaşların Meclise girmelerini neden teşvik ve ihzar ettik Recep... Bir oyun olsun diye mi? Hayır efendim; bilakis biz onları gayet ciddi bir düşünce ile, işlerimiz hakkındaki fikir ve kanaatlerini açıkça söylesinler, yaptıklarımızı tenkit etsinler, yani yeri boş kalan muhalefetin, bir dereceye kadar olsun, vazifesini görsünler diye Meclise getirdik, öyle değil mi?... O halde niçin sinirleniyorsunuz, neden şikayet ediyorsunuz?.. Yoksa kendinizden emin değil misiniz, icraatınızda müdafaa edemeyeceğiniz noktalar mı var?.. Şunu açıkça söyleyeyim ki benim katiyen böyle bir endişem yoktur, bütün yaptıklarımı her zaman, her yerde müdafaa edebilirim". Üç kişiden oluşan (CHP Genel Başkanı, CHP Genel Başkan Vekili ve CHP Genel Sekreteri) CHP Genel Başkanlık Divanı'nda azınlıkta kalan M. Kemal, teklifini geri almak zorunda kalmıştır²³³.

M. Kemal, 2 Şubat 1935 tarihinde CHP teşkilatına ve ikinci seçmenlere hitaben yayınladığı beyannamede, CHP Genel Başkanlık Divanı'nın yeni TBMM'de de müstakil milletvekillerinin bulunmasına olanak sağlamak için CHP aday listesinde 16 boş yer bırakma kararı aldığını bildirmekte ve müstakil milletvekilleri ile, *"Cumhuriyetçi ve milliyetçi olmakla beraber Fırkamız programından başka bir programla ve fırkallı olmanın tabii kayıtları dışında serbest çalışacak samimi yurttaşların ulus kürsüsünden yapacakları tenkitler ve söyleyecekleri mütalealarla milli çalışmanın kuvvetleneceği"* ni düşünüyoruz, demektedir. M. Kemal'e göre, dört yıl boyunca müstakil milletvekilleri CHP ilkelerine ve hükümetin çalışmalarına yararlı eleştiriler getirmiş ve *"yurttaşların siyasal olgunluğunu artırmıştır"* ²³⁴.

CHP yönetimi 1935 seçimlerinde, müstakil milletvekilliğine azınlıkların da seçilmesini istemişti. Önce müstakil milletvekilliği için 16 boş yer bırakılmış ve daha sonra 3 yerde (Tokat, Yozgat ve Kütahya) CHP Genel Başkanlık Divanı'nca aday gösterilince, 13 müstakil milletvekili seçilebilmişti ve bunlardan 4'ü gayrimüslim'di (3'ü Rum, 1'i Ermeni kökenliydi).

Müstakil milletvekilliğini kazanan 13 milletvekilinin seçildikleri iller, ikinci seçmen sayısı ve ikinci seçmenlerden aldıkları oylar şöyledir²³⁵:

²³³ Hasan Rıza Soyak, Atatürk'ten Hatıralar I, Yapı ve Kredi Bankası A. Ş. yay., İstanbul, 1973, ss. 43-46.

²³⁴ ATTB IV, s. 570. M. Kemal, CHP teşkilatından ve CHP'li ikinci seçmenlerden yukarıda sayılan özellikleri taşıyan müstakil adaylara oy vermelerini istemektedir.

²³⁵ Müstakil milletvekillerinin aldıkları oylar ve ikinci seçmenlerin sayıları hakkında farklı rakamlar vardır. Bu liste şu kaynaklardan derlenerek hazırlanmıştır: Öz, age., s. 174; Mahmut Goloğlu, Tek Partili Cumhuriyet (1931-1938), Ankara, 1974, 154-155; Asım Us, Asım Us'un Hatıra Notları, 1930 dan 1950 Yılına Atatürk ve İsmet İnönü Devirlerine Ait Seçme Fıkralar, İstanbul, 1966; "Yurdun Her Yönünden Seçilen Sayımlarımız", Yenyol (Trabzon), 11.2.1935, s. 1, 2; "Müstakil Sayımlar İçin Namzed Konulmayan Yerlerde Seçimler Nasıl Oldu", Yenyol, 11.2.1935, s. 2; "Kazanan Müstakil Sayımlar", Halk, (Trabzon), 11.2.1935, s. 3; "Seçimde Kazanan Müstakil Sayımlar", Varlık Birlikte Yaşar, (Erzurum), 11.2.1935, s. 3.

İller	Seçmen sayısı	Milletvekili adı	Aldığı oy
Ankara	1273	Dr. Tapas	1273
Afyon	666	Keresteciyan (Berç Türker)	666
Antalya	590	Tayfur Sökmen	580
Çankırı	412	Mustafa Ensoy	412
Denizli	707	Em. Gen. Şefik	707
Eskişehir	422	İstamat (Zihni) Özdamar	422
İstanbul	1625	Em. Gen. Refet Bele	290
İzmir	1157	Halil Mentеше	1157
Kastamonu	797	Lise Mud. Nuri	438
Konya	1352	Em. Gen. Ali Fuat Cebesoy	1352
Mugla	455	Hüsnü Kitapçı	453
Niğde	583	Dr. Abravaya Marmaralı	503
Sivas	873	Mithat Şükrü	868

Listeye baktığımızda, bir önceki seçimlerde İzmir'den sadece 38 oy alarak seçilebilen Halil Mentеше, bu seçimlerde tüm ikinci seçmenlerin oyunu almıştır. 1935 seçimlerinde en az oy alan müstakil milletvekili, Refet Bele'dir. 1625 seçmenin sadece 290'nının oyunu alabilmiştir. İstanbul seçmenlerinin diğer bağımsız adaylara (İstanbul'da 20 bağımsız aday vardı) oy vermemesi sonucu, Refet Bele seçilebilmiştir. Seçilen 13 bağımsız milletvekilinden, 7'si tüm seçmenlerin oyunu almıştır. 6'sı seçmenlerden tümünün oyunu alamamıştır. CHP'nin kendi adaylarının tümü ise, "ittifakla" seçilmiştir.

1935 seçimlerinde müstakil milletvekilliği için boş yer bırakılmayan Erzurum'dan Hüseyin Avni Ulaş, bağımsız olarak adaylığını koymuş, fakat CHP'li olan ikinci seçmenlerden bir oy alamamıştır. Erzurum'da yayınlanan ve CHP'nin yayın organı olan "Varlık Birlikte Yaşar" adlı gazete bu konuda şu bilgiyi vermektedir: "CHF namzedi olan 10 zatın ismi tahtaya yazılmış ve müstakil namzedliğini koymuş olan İstanbulda avukat Erzurumlu Bay Hüseyin Avni'nin ismi ve adresi de ayrıca yazılarak asılmıştır. Reyler toplandıktan ve tasnif edildikten sonra seçmenlerin hepsinin ittifakla CHF namzedlerine rey verdikleri ve müstakil namzedin tek bir rey bile alamadığı anlaşıldı" ²³⁶.

Müstakil milletvekillerinin 1935-1939 yıllarında TBMM'deki çalışmaları, bir önceki dönemle benzer nitelik taşımaktadır. Bu yıllar, tek parti yönetiminin gittikçe pekiştiği yıllardır. Bu nedenle, müstakil milletvekillerinin çalışmaları daha sönük bir şekilde geçtiği bile söylenebilir. Bu yıllarda en önemli tartışma, 5 Şubat 1937 tarihli TBMM toplantısında, CHP'nin altı ilkesinin Anayasa'ya girmesi tartışmalarının yapıldığı toplantıda olmuştur. Bu toplantıda konuşan İzmir müstakil milletvekili Halil Mentеше ve İstanbul müstakil milletvekili Refet Bele, altı ilkenin Anayasa'ya girmesinin yaratacağı sakıncalara dikkat çekmişler ve özellikle de "devletçilik" ilkesine karşı çıkmışlardır. Mentеше, yaptığı konuşmada "Devletçilik, mesela, devletin şekli meyanına

²³⁶ "Vilayetimizde Saylav Seçimi Çok Alakalı Oldu. Reyler Müttetikken CHF Namzedlerine Verildi. Bay Hüseyin Avni Tek Bir Rey Bile Alamadı", *Varlık Birlikte Yaşar*, 11.2.1935, s. 1, 2. Bu konuda ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Hakkı Uyar, "Tarihe Nasıl Bakmak? Türk Devrimi, İkinci Grup ve Hüseyin Avni Ulaş Örneği", *Toplumsal Tarih*, sayı 18, Haziran 1995, (ss. 58-64), ss. 61-62.

giriyor. Şimdi ekonomide liberal taraftarı ferdiyatçı bir vatandaş ortaya çıkar da propagandaya başlarsa. Şekli Devleti tebdil cürmüne tasaddi etmiş diye acaba onu polis yakalayıp da mahkemeye verecek midir?" Bu eleştirilere, Recep Peker şu sert yanıtı vermiştir: *"...Cumhuriyetçiliğin nakızı olan saltanat lehine bir hareket; hiçbir kimseden bir hareket sadir olamayacağı gibi, Teşkilatı Esasiyenin umumi bünyesinin teyidatı altında olarak milliyetçiliğin nakızı olan beynelmilelçilik ve halkçılık nakızı olan imtiyazcılık veya sınıfcılık ve devletçiliğin nakızı olan liberallik, laikliğin nakızı olan klerikallik ve inkılapçılığın nakızı olan irtica lehinde hiçbir faaliyet yapılamıyacaktır".* Refet Bele de yaptığı konuşmada, *"Yarın bir liberal, ekonomik ve siyasi herhangi bir liberal çıkıp bunun üzerinde propaganda yapamaz mı?"* sorusunu sormuş ve milletvekilleri hep bir ağızdan *"yapamaz"* yanıtı vermişlerdir²³⁷.

Müstakil Grup, parlamento içi örgütlü ve ama kontrollü/güdümlü bir muhalefet girişimiydi. Müstakil milletvekilliği ise, parlamento içi örgütsüz kontrollü/güdümlü bir çok seslilik denemesiydi. Müstakil milletvekilliği de, Müstakil Grup gibi umulan neticeyi pek verememiştir.



²³⁷ CHP Genel Sekreterliği, 5.2.1937 Büyük Millet Meclisinde Teşkilatı Esasiye Kanunundaki Değişikliğe Dair Müzakereler, Ankara, 1937.

V. BÖLÜM

ÇOK PARTİLİ YAŞAMA GEÇİŞ DÖNEMİ'NDE MUHALEFET (1945-1950)

A. Örgütlü Muhalefet

1. Yasal Muhalefet

a. Milli Kalkınma Partisi

Cumhuriyet döneminin üçüncü çok partili rejim denemesinin başlangıcında kurulan ilk parti, MKP'dir. 1945'de başlayan çok partili rejim, öncekilerden farklı olarak güdümlü olmanın ötesindedir, gerçek ve vazgeçilemeyecek bir çok partili rejim döneminin başlangıcını ifade eder. Bu başlangıç, 1940'lı yılların iç ve dış koşullarının bir ürünü olarak ortaya çıktı. İkinci Dünya Savaşı'nın hemen sonrasında, uluslararası ilişkilerde bloklaşmanın ve soğuk savaş döneminin başlaması, SSCB'nin Boğazlarla ilgili olarak Türkiye'ye nota vermesi Türkiye'yi ABD'nin liderlik ettiği Batı Bloku'na yaklaştırdı ve Batı Bloku ülkelerinde geçerli olan demokratik rejime geçişi kolaylaştırdı. Ülke içinde ise, savaş yıllarında gittikçe güçlenen ticaret burjuvazisi ile büyük toprak sahipleri siyasal iktidarı ele geçirmek için hareket geçtiler. Gerçi, büyük toprak sahipleri Milli Mücadele yıllarından beri iktidarla ittifak halindeydiler ve bu nedenle de, CHP içinde ve TBMM içinde etkinliklerini 1940'lara kadar sürdürmüşlerdir. Ticaret burjuvazisi ise, CHP içindeki bazı bürokratlarla ilişkilerini geliştirmeye çalışmıştır. Bu tavırlar karşısında CHP yönetiminin gösterdiği tepki, toprak reformu gibi radikal önlemler olarak ortaya çıktı¹.

DP'den altı ay kadar önce, 18 Temmuz 1945 tarihinde kurulan Milli Kalkınma Partisi'nin kurucuları Nuri Demirağ, Hüseyin Avni Ulaş ve Cevat Rıfat Atilhan'dır. CHP iktidarına ve bürokrasiye karşı kurulan MKP, burjuvazinin özellikle sanayi burjuvasi ile İslamcı ve milliyetçi kesimlerin partisidir. Partinin kuruluşundan kısa bir süre sonra, parti içinde anlaşmazlıklar çıkmış ve hatta MKP genel başkanı Nuri Demirağ partisinden ihraç edilmiş ve partisine ancak mahkeme kararıyla dönebilmişti.

¹ Nüket Turgut, *Siyasal Muhalefet, Batı Demokrasileri-Sosyalist Ülkeler-Türkiye*, Birey ve Toplum yay., Ankara, 1984, ss. 266-267; Muzaffer Sencer, *Türkiye'de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri*, May yay., İstanbul, 1974, s. 194-199; Erdoğan Teziç, *100 Soruda Siyasi Partiler (Partilerin Hukuki Rejimi ve Türkiye'de Partiler)*, Gerçek yay., İstanbul, 1976, ss. 251-255.

MKP, devletçiliği reddetmekte ve Rus taraftarı olarak nitelediği CHP'ye şiddetle karşı çıkmaktaydı. Bir sanayi ve köycülük programına sahip olan MKP, eğitimde herşeyin ahlak ve milli gelenekler çerçevesinde olmasını istiyordu. Bununla bağlantılı olarak, Müslüman Şark milletlerinin öğrencileri için İstanbul'da bir "*Teknik ve Ahlak Üniversitesi*" açılacaktı. Bu üniversite, ev idaresinden uçak mühendisliğine kadar 22 bölümden oluşacaktı. Cumhurbaşkanı'nın halk tarafından seçilmesi ve ikinci bir yasama meclisinin (Ayan Meclisi) kurulması önerilmekteydi.

Ülke içinde sanayi burjuvazisinin temsilcisi olmayı amaçlayan parti, dış politika alanında "*İslam Birliği-Şark Federasyonu*"nu gerçekleştirmek istiyordu.

MKP, 1946 seçimlerinden itibaren belediye ve milletvekili seçimlerine katıldı. Ancak, katıldığı seçimlerde başarı kazanamadı. Nuri Demirağ'ın ekonomik gücüne dayanarak başlangıçta dikkat çeken parti, DP'nin kurulmasından sonra gittikçe önemini yitirdi. Demirağ, 1954'te DP'den bağımsız aday olarak TBMM'ye girebildi. Demirağ'ın 1957'de ölümünden sonra parti 1958'de kapandı².

MKP, 18 Temmuz 1945 tarihinde kurulmasına rağmen, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, 1 Kasım 1945 tarihinde TBMM'yi açış konuşmasında MKP yokmuş gibi konuşması ve bu partiyi ciddi bir muhalif parti olarak görmediği düşüncesini yaratmaktadır. İnönü konuşmasında, "*Bizim tek eksikimiz, Hükümet Partisinin karşısında bir parti bulunmamasıdır. Bu yolda memlekette geniş tecrübeler vardır. Hatta iktidarda bulunanlar tarafından teşvik olunarak teşebbüse girişilmiştir. İki defa memlekette çıkan tepkiler karşısında bu teşebbüsün muvaffak olmaması bir talihsizliktir. Fakat memleketin ihtiyaçları sevkiyle, hürriyet ve demokrasi havasının tabii işlemesi sayesinde, başka bir partinin kurulması mümkün olacaktır. (...)*

Tek dereceli olmasını dilediğimiz 1947 seçiminde, Millet'in çoklukla vereceği oylar gelecek iktidarı tayin edecektir.

O zamana kadar bir karşı partinin kendiliğinden kurulabilip kurulamayacağını ve kurulursa, bunun Meclis içinde mi, Meclis dışında mı, ilk şeklini göstereceğini bilemeyiz" demektedir³.

MKP, İnönü'ye hiç sıcak bakmamıştır. Hatta Nuri Demirağ, 1950 seçimlerinden sonra şunları söylemiştir: "*İnönü'nün (hudut harici edilmesi) yolundaki neşriyata ben şahsen muarızım. Bilakis, İnönü'yü memleketin bir köşesine kapatmalı, ve memleketin*

² Sencer, 200-202; Teziç, 254-255; Tarık Z. Tunaya, *Türkiyede Siyasi Partiler 1859-1952*, İstanbul, 1952, ss. 638-645; Nuri Demirağ'ın (*Millet Hayrına, Memleket Menfaatına*) *Amerika Seyahatı İntibaları ve Türk Milletine Beyannamesi*, İstanbul, 1951; Tekin Erer, *Türkiyede Parti Kavgaaları*, İstanbul, 1966, s. 63.

Nuri Demirağ'ın ekonomik gücü nedeniyle gittiği her yerde kuzular kestirip ziyafetler vermesi nedeniyle MKP'ye "*Kuzu Partisi*" de denilmekteydi. Bkz. Dimitir Şişmanov, *Türkiye İşçi ve Sosyalist Hareketi, Kısa Tarih (1908-1965)*, Belge yay., İstanbul, 1990, s. 158;

³ İnönü'nün *Söylev ve Demeçleri I, TBM Meclisinde ve CHP Kurultaylarında (1919-1946)*, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü yay., İstanbul, 1946, ss. 390-401; İnönü *Diyor ki, Nutuk Hitabe Beyanat Hasbihaller*, (Toplayan, metni hazırlayan ve notlarla neşreden Herbert Meizig), İstanbul, 1946, s. 216-228.

ondan sonra engelsiz nasıl terakki etmekte olduğunu zaman zaman götürüp göstermelidir" ⁴.

b. Demokrat Parti

Demokrat Parti'nin kuruluşunu hazırlayan olaylar, İkinci Dünya Savaşı'nın son zamanlarında Birleşmiş Milletler'in kuruluş hazırlıklarının yapıldığı döneme rast gelmektedir. Savaşı demokrasiler cephesinin kazandığı ve CHP iktidarının uygulamalarından rahatsız olan büyük toprak sahiplerinin ve ticaret burjuvasının parti içindeki temsilcilerinin kendilerine duydukları güvenin arttığı bir dönemde duydukları tepkileri gün yüzüne çıkarmalarının bir sonucu olarak DP kurulmuştur.

TBMM'de 21 Mayıs 1945 tarihinde yapılan bütçe görüşmeleri sırasında Adnan Menderes, Hikmet Bayur, Emin Sazak ve Feridun Fikri Düşünsel, hükümeti sert bir şekilde eleştirdiler. Bütçe oylamasının yapıldığı 29 Mayıs 1945 tarihinde, Celal Bayar, Adnan Menderes, Refik Koraltan, Fuat Köprülü ve Emin Sazak bütçe aleyhine oy kullandılar. Aynı kişiler, güvenoyu isteyen hükümete de güvenoyu vermediler⁵.

Bütçe görüşmelerinin yapıldığı tarihlerde, 14 Mayıs 1945 tarihinde Çiftçiyi Topraklandırma Kanun tasarısı da TBMM'de görüşülmeye başlanmıştı. Kanun tasarısının sevk edildiği karma komisyonun raportörlüğünü büyük toprak sahiplerinden Adnan Menderes yapmaktaydı. Menderes, TBMM'de ve karma komisyonda kanun tasarısına karşı bir tavır alarak, bazı değişiklikler yapılmasını istemiştir. Ancak, Menderes'in istediği değişiklik yapılmadan 10 Haziran 1945 tarihinde 4753 sayılı Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu kabul edildi. Kanun TBMM'de kabul edilmeden bir gün önce Menderes karma komisyon raportörlüğünden istifa etti⁶ ve yine kanunun kabulünden üç gün önce (7 Haziran), İzmir milletvekili Celal Bayar, Aydın milletvekili Adnan Menderes, İçel milletvekili Refik Koraltan ve Kars milletvekili Fuat Köprülü CHP TBMM Grubu'na "Dörtlü Takrir" diye bilinen önergeyi verdiler.

Dörtlü takrir'de bazı kanunların demokratik ilkelere uygun değişiklikler yapılmasını istenmekteydi; ayrıca, CHP tüzüğünde de bazı değişiklikler yapılması istekler arasındaydı. Ancak, verilen önerge 12 Haziran 1945 tarihinde yapılan CHP

⁴ Nuri Demirağ'ın (Millet Hayrına, Memleket Menfaatına) Amerika Seyahatı İntibaları ve Türk Milletine Beyannamesi, s. 25.

⁵ Teziç, age., s. 255; Tunaya, age., 646 vd.; Sencer, age., ss. 221-231; Metin Tokar, *Tek Partiden Çok Partiye*, Milliyet yay., İstanbul, 1970. ss. 72-85.

⁶ Teziç, age., s. 255.

Toprak reformuna ilişkin kanun Ocak 1945'te TBMM'ye getirilmiş ve 14 Mayıs 1945 tarihinde görüşülmeye başlanmıştı. Hükümetin getirdiği reform tasarısı ile, gerçi "5.000 dönümlük oldukça geniş bir üst mülkiyet sınırı" tanınmaktaydı; ancak, toprağın yetmediği yerlerde, topraksızlara ve az toprak sahiplerine dağıtılmak üzere 50 dönüme kadar arazinin kamulaştırılabileceği öngörülmekteydi (madde 17). Bu kamulaştırmalar gerçek bedel üzerinden değil, arazi vergisi için gösterilen bedel üzerinden yapılacaktı (madde 21). Reform tasarısının özellikle bu maddelerine karşı çıkan Adnan Menderes ve arkadaşları, kendi lehlerine değişiklik yapılmasını istemekteydiler. Bu istekleri gerçekleşmeyince de Dörtlü takrir gündeme gelmişti. Bkz. Cem Eroğul, *Demokrat Parti (Tarihi ve İdeolojisi)*, İmge yay., Ankara, 1990, ss. 9-10; Tefik Çavdar, "Demokrat Parti", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, c. 8, İletişim yay., (ss. 2060-2075), s. 2064.

TBMM Grubu toplantısında reddedildi. Gerekçe olarak da kanun değişikliklerinin TBMM'de ve tüzük değişikliklerinin de CHP kurultaylarında yapılması gerektiği gösterildi.

Dörtlü Takrir'in verilmesinden birkaç ay sonra, Celal Bayar milletvekilliğinden istifa etti. Bu tarihten itibaren sadece CHP üyesiydi. Adnan Menderes ve Fuat Köprülü, Ahmet Emin Yalman'ın "Vatan" gazetesinde yazdıkları yazılarla açık bir şekilde muhalefetlerini sürdürüyorlardı. Bunun üzerine CHP TBMM Grubu, "Hareket ve faaliyetlerini CHP'nin hareket ve faaliyetlerine zıt gördüğünden bu iki Milletvekilinin CHP ile olan ilgilerinin kesilmesine oybirliğiyle karar vermiş" ve bu karar CHP Genel Sekreterliği tarafından "onanmıştır" ⁷. Refik Koraltan da 2 Ekim 1945 tarihinde Vatan gazetesine verdiği demeçte, Menderes ve Köprülü'nün ihraç edilmesinin CHP tüzüğüne aykırı olduğunu belirtmiş ve bu demeç üzerine Koraltan da CHP'den ihraç edilmiştir.

17 Eylül'de milletvekilliğinden istifa eden Bayar, 2 Aralık tarihinde de CHP'den istifa etti. Böylece, Dörtlü takriri verenlerin tamamı CHP'den kopmuş oldular. Bu dört kişinin parti kuracakları artık kesin bir şekilde ortaya çıkmaktaydı. Nitekim aynı günlerde Bayar, gazetelere verdiği demeçte bunu doğrulamaktaydı. 4 Aralık 1945 tarihinde İnönü, Bayar'ı yemeğe davet etmiş ve parti kuruluşunu desteklemişti.

Demokrat Parti'nin kuruluşunu aynı günlerde sol kesim de desteklemekteydi. Atatürk döneminin Dışişleri Bakanı olan Tevfik Rüştü Aras ve Tan gazetesinden Sabiha ve Zekeriya Sertel de bunlar arasındaydı. Hatta bu kesim DP'nin kurucularının desteği ile 1945 Kasım'ının son günlerinde "Görüşler" dergisini çıkardı. Ancak, derginin yarattığı tepki üzerine Bayar ve arkadaşları dergiden desteklerini çekmişler ve hemen hemen aynı günlerde "Tan" gazetesi ve diğer bazı küçük yayın organları CHP yöneticilerinin desteklediği üniversiteli gençler tarafından basılmış ve tahrip edilmiştir (4 Aralık 1945). Bunun üzerine sol kesim ile DP kurucularının arasındaki ittifak, ya da bir başka deyişle oluşturulan cephe dağılmıştır. Bunu takip eden günlerde, 7 Ocak 1946 tarihinde DP kurulmuştur⁸.

Başlangıçta CHP'nin desteğini sağlayan ve bu nedenle danışıklılık görüntüsü veren DP-CHP mücadelesi, sonraki dönemde gittikçe artarak devam etti. 12 Temmuz Beyannamesi'nin (1947) İnönü tarafından yayınlanması, İnönü'nün CHP-DP arasında arabuluculuk yaptığının ve DP'nin kuruluşunun desteklendiğinin açık bir göstergesidir. Bu durum, her iki parti içinde de tepki yaratacaktır. DP içinden kopanlar, 1948'de Millet Partisi'ni kuracaklardır. Çok partili yaşama geçiş sürecinde, özellikle 1947'den itibaren CHP'nin laiklik ve devletçilik ilkelerinden geri adım atması, DP ile CHP arasındaki ayrımları azaltmıştır.

⁷ Tunaya, age., 648; Teziç, age., s. 256.

⁸ Tunaya, age., ss. 646-649; Teziç, age., 256; Çavdar, agm., s. 2064; Toker, age; Turgut, age., s. 267; Zekeriya Sertel, Hatırladıklarım, Gözlem yay., İstanbul, 1977; Sabiha Sertel, Roman Gibi, Belge yay., İstanbul, 1987.

DP'nin programı incelendiğinde, programda partinin hem klasik özgürlükler, hem de ekonomik bakımdan liberal özellikler taşıdığı görülmektedir. DP programının "Umumi Prensipler" adı altında 17. maddede, devletçilik hakkında şunlar yer almaktadır:

"Devletçiliği, iktisadi alanda uzun zamandanberi devam eden boşluğu bir an evvel doldurmak, iş hacmini genişleterek yurddaşların geçim ve refah seviyesini yükseltmek için, devletin, gerek doğrudan doğruya iktisadi faaliyetlere girişmesi, gerekse nizamlamu, teşvik ve yardım yollarile hususi teşebbüs ve sermayenin umumi menfaate en uygun şekilde ve sür'atle gelişmesinde vazife alması manasında anlıyoruz.

Özel teşebbüs ve sermaye faaliyet ve tasarruflarının devlet tarafından nizamlanması, özel teşebbüs menfaatleriyle genel menfaatin te'lifi ve korunması zaruretinden ileri gelmektedir. Bizim devletçiliğimiz, iktisadi şartlarımızın ve ihtiyaçlarımızın çizdiği yoldur".

"Sanayi işleri" ne ilişkin 43. maddede, ekonomik hayatta özel girişim ve sermayenin faaliyetinin temel olduğu belirtilmektedir. 45. maddede ise, devletin özel girişimin ve sermayenin yapamayacağı ya da yeterli kar elde edemeyeceğini düşündüğü alanlarda (ana sanayii, büyük enerji santralleri, demiryolu, liman, su işleri...) yatırım yapacağı belirtilmektedir. "Turizm işleri" ne ilişkin bölümün 56. maddesinde, "zirai kalkınmanın memleket kalkınmasının temeli olacağı" görüşü yer almaktadır⁹.

DP'nin kurulmasından bir süre sonra Milletvekili Seçim Kanunu'nda ve Cemiyetler Kanunu'nda bazı değişiklikler yapıldı. 5 Haziran 1946 tarihinde yapılan bir değişiklikle, iki dereceli seçimden tek dereceli seçime geçildi. Ancak, seçimlerde açık oy, gizli tasnif esası benimsendi. Yine 5 Haziran 1946 tarihinde yapılan bir başka değişiklikle, dernek ve parti kurmak için önceden izin almak şartı kaldırıldı ve sınıf esasına dayanan derneklerin/partilerin kurulmasına olanak sağlandı¹⁰.

Çok partili yaşam sürecinde, muhalefete hukuksal temeller hazırlayan bu yasal değişikliklerin yapılmasından hemen sonra, CHP iktidarı erken seçime gitme kararı aldı. 1947 yılında yapılması gereken milletvekili seçimleri bir yıl öne alınarak, muhalefetin (DP'nin) güçlenmesine olanak bırakmadan erken seçime gidildi. 21 Temmuz 1946 tarihinde yapılan seçimler, bir "baskın seçim" niteliği taşıyordu. Bu nedenle de, DP seçimlere katılmamayı da düşündü. Ancak, daha sonra parti teşkilatının görüşünü alarak seçimlere katıldı. DP, tüm ülkede örgütlenemediğinden gerekenden daha az milletvekili adayı gösterebildi. DP, İstanbul'dan emekli Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak'ı listesine bağımsız aday olarak almıştı. Çakmak'ın emekliye sevk edildiği 1944 tarihinden beri İnönü ile arası açıktı. Seçimlerde DP, 62 milletvekili çıkarabildi. DP, yapılan seçimlerin hileli olduğunu ileri sürdü. Bu seçimler, her iki parti arasındaki

⁹ Tunaya, age., ss. 662-669.

¹⁰ Teziç, age., s. 259; Tarhan Erdem, Anayasalar ve Seçim Kanunları, 1876-1982, Milliyet yay., İstanbul, 1982, ss. 184-192.

ilişkilerin sertleşmesine yol açtı. Oyların açık, tasnifin gizli olduğu bir seçimde yapılabilecek usulsüzlükler kolayca tahmin edilebilir.

DP'nin kuruluşunun birinci yılında, DP Birinci Büyük Kongresi toplandı (7 Ocak 1947). Bu kongrede, Ana Davalar Komisyonu, Demokratları birleştiren esasları üç noktada topladı: "1. Vatandaş hak ve hürriyetlerini haleldar eder mahiyette olan ve Anayasamızın metnine ve ruhuna uymıyan kanun hükümlerinin kaldırılması; 2. Vatandaş reyinin emniyet ve masuniyetini sağlamak ve milli hakimiyet prensibini teminat altına almak maksatlarıyla seçim kanununda değişiklikler yapılması; 3. Devlet reisliği ile fiiili Parti Reisliğinin bir zat uhdesinde birleşmemesi usulünün kabulü" ¹¹.

Hürriyet Misakı'nın yayınlanması, DP-CHP ilişkilerinin gerginleşmesine yol açmıştır. Bu gerginliği ortadan kaldırmak amacıyla, DP ve CHP ileri gelenleri bir araya gelerek, bazı girişimlerde bulundular. Bu ortam içerisinde, Cumhurbaşkanı İnönü, DP Genel Başkanı C. Bayar ve Başbakan R. Peker'in onayını alarak ortamı yumuşatmak için 12 Temmuz Beyannamesi'ni yayınladı. İnönü Beyanname'de, "Varmak istediğim netice, başlıca iki parti arasından temel şartın, yani emniyetin yerleşmesidir. (...) Muhalefet teminat içinde yaşayacak ve iktidarın kendisine ezmek niyetinde olmadığından müsterih olmalıdır. İktidar muhalefetin kanun haklarından başka bir şey düşünmediğinden müsterih bulunacaktır. Büyük vatandaş kütlesi ise, iktidar şu partinin veya öteki partinin elinde bulunması ihtimalini vicdan rahatlığı ile düşünebilecektir" ¹². İnönü'nün bu ortalığı yumuşatıcı açıklaması son derece önemlidir. Ancak, burada İnönü'nün Recep Peker gibi otoriter eğilimleri fazla olan birini çok partili yaşam döneminde başbakanlığa neden getirdiği sorusu akla gelmektedir.

12 Temmuz Beyannamesi'ni takip eden dönemde her iki partinin ilişkilerinin yumuşaması, CHP ve DP'deki sertlik yanlılarının aleyhine olmuştur. CHP'de, Peker hükümeti görevden ayrılmak zorunda kalmış ve yerine Hasan Saka hükümeti gelmiştir. Bundan 7 Eylül ekonomik kararlarının yanı sıra 35'ler Hareketi'nin büyük etkisi olmuştur. DP içinde ise, 1948 yılının Mart ayında beş milletvekili (Sadık Aldoğan, Kemal Silivri, Necati Erdem, Mithat Sakaroğlu ve Osman Nuri Köni) ihraç edildi. Bu ihraçlar üzerine, DP Genel İdare Kurulu'ndan Yusuf Kemal Tengirşek, Emin Sazak, Enis Akaygen, Ahmet Oğuz ve Ahmet Tahtakılıç istifa ettiler. Parti içinde yaşanan bunalım sonucu, TBMM'deki DP milletvekili sayısı yarı yarıya azaldı¹³. DP içindeki bunalım, partinin sadece üst yönetimiyle sınırlı kaldı, örgütlere yansımada.

DP'den ayrılanların bir bölümü, Mayıs 1948'de "Müstakil Demokratlar Grubu"-nu oluşturdular. Diğer bir bölümü ise, Mareşal Fevzi Çakmak'ın liderliğinde "Millet

¹¹ Tunaya, age., s. 650.

¹² Tunaya, age., ss. 688-689.

¹³ Teziç, age., ss. 260-261. Celal Bayar, 20 Haziran 1949'da toplanan DP İkinci Büyük Kongresi'nde yaptığı konuşmada partiden ayrılan milletvekilleri hakkında şunları söylemektedir: "Bizim Meclis grubunda 32 arkadaşımız var, evvelce daha çoktu. Fakat posası gitti, ozu kaldı". Bkz. Tunaya, age., s. 681.

Partisi" ni kurdular (Temmuz 1948). Millet Partisi, hem CHP'ye, hem de DP'ye karşı tavır alarak, her iki partiyi de "muvazuah" bir politika izlemekle suçlamıştır.

DP'nin İkinci Büyük Kongresi, 20 Haziran 1949 tarihinde Ankara'da toplandı. Kongrede, parti içindeki hizipleşmeler sonucu alınan ihraç kararları onaylandı. DP tüzüğünde yapılan değişiklikle, milletvekili adaylarının belirlenmesinde parti örgütünün % 80, Genel İdare Kurulu'nun % 20 oranında pay sahibi olması benimsendi. Kongrede tartışılan konuların başında seçim güvenliği gelmekteydi. Çünkü, 1946 seçimlerinde yapılan yolsuzluklar ortadaydı ve 1950 yılında yapılacak seçimlere az bir zaman kalmıştı. Kongrede kabul edilen ve "*Milli Husumet Andı*" olarak tanımlanan Ana Davalar Komisyonu Raporu'nda; seçimlerin millet iradesini yansıtması gerektiği, oylara yapılacak saldırıların vatandaşların meşru müdafaasına yol açacağı, bunlara yol açanların "*millet husumeti*"yle karşı karşıya kalacakları belirtilmektedir¹⁴.

1949 yılı başlarında kurulan Şemsettin Günaltay hükümetinin hazırlattığı "*Milletvekili Seçim Kanunu*" 16 Şubat 1950 tarihinde kabul edildi. Bu kanun ile, 1946 seçimlerinde ortaya çıkan sakıncalar gideriliyor; gizli oy, açık tasnif ve yargı güvencesi usulü getiriliyordu. Yine kanuna göre, seçim anlaşmazlıkları yargı aracılığı ile çözümlenecek ve partiler seçim propagandalarında radyodan yararlanacaktı¹⁵.

14 Mayıs 1950 tarihinde yapılan ve olaysız geçen seçimleri DP büyük bir çoğunlukla kazandı. DP, 408 milletvekili çıkarırken, CHP sadece 69 milletvekili çıkarabildi. Seçimlerin çoğunluk sistemine göre yapılmış olması, DP'ye milletvekili sayısında büyük çoğunluk sağlamıştı. Halbuki, DP'nin CHP'den aldığı oy, % 14 kadar fazlaydı.

Bu seçimlerle birlikte, 27 yıllık tek parti iktidarı sona eriyor ve 10 yıl sürecek olan DP iktidarı başlıyordu. DP, bu sonuca Cem Eroğul'un tesbiti ile şu şekilde ulaşmıştı: "*İktidarın izni, hatta teşviki ile muhalefete giriştikleri bir gerçektir. Ancak hiçbir zaman Fethi Bey (Okyar) gibi iktidarın uysal bir aracı olmaya yanaşmadılar. Rejim dışına düşmemek şartıyla, mümkün olan en ciddi muhalefeti yürüttüler. Böylece hem iktidarın elini zorladılar, hem de halkın güvenini kazandılar*"¹⁶.

DP, İdris Küçükömer'e göre, "*Yeniçeri-esnaf-ulema birliğinden gelen doğucu-islamcı halk cephesine dayanan*" bir geleneğin siyasal gelişiminin ürünüdür. Bu süreç içerisinde; Jön Türklerin Prens Sabahattin kanadı, Hürriyet ve İtilaf Fırkası, Birinci Meclis'te İkinci Grup, TpCF, SCF, DP ve AP yer almaktadır. CHP ise, "*Batıcı-laik bürokratik geleneği temsil eden*" bir partidir. Bu süreç içerisinde ise; Jön Türklerin Terakki ve İttihat kanadı, İttihat ve Terakki Fırkası (daha önce cemiyet), Birinci Meclis'te Birinci Grup, CHF, CHP-MBK (Milli Birlik Komitesi), CHP (Ortanın Solu)

¹⁴ Tunaya, age., ss. 683-684; Eroğul, ss. 40-41; Teziç, age., ss. 261-262.

¹⁵ Erdem, age., ss. 200-237; Teziç, age., s. 262.

¹⁶ Eroğul, age., s. 48. Eroğul'un DP'nin TpCF'nin durumuna da düşmediğini ve yasal sınırlardan kesinlikle ayrılmadığını belirtiyor.

yer almaktadır¹⁷. Küçükömer'in de dikkati çektiği üzere, iki gelenek içerisinde yer alan siyasal partiler/cemiyetler/gruplar bazen çakışmaktadır. Ayrışmalar daha sonra tekrar gündeme gelmektedir: Jön Türkler, Birinci Meclis ve CHP içerisinde olduğu gibi.

c. Millet Partisi

İsmet İnönü'nün 12 Temmuz Beyannamesi, DP ve CHP arasında bir uzlaşma ortamı yaratmakla beraber, her iki parti içinde de "müfritler" in oluşturduğu hiziplerden kaynaklanan sorunlar ortaya çıktı. DP içindeki sertlik yanlısı grup, CHP'ye karşı çok daha sert bir politika uygulanmasını istemekteydi. Bu grup, DP yöneticilerinin tavizkar ("*muvazaalı*") bir politika izlediklerini düşünmekteydi. Muhalifler arasında Yusuf Kemal Tengirşenk, Kenan Öner, Sadık Aldoğan ve Ahmet Tahtakılıç önde gelen kişilerdi. 10 Mart 1948 tarihinde parti içi muhalefetten 5 milletvekili ihraç edildi. Bunlar; Sadık Aldoğan, Kemal Silivrili, Necati Erdem, Mithat Sakaroğlu ve Osman Nuri Köni'dir¹⁸.

Beş milletvekilinin ihraç kararını benimsemeyen ve ihraç edilen milletvekilleriyle aynı görüşü paylaşan DP Genel İdare Kurulu'nda bulunan Yusuf Kemal Tengirşek, Emin Sazak, Ahmet Tahtakılıç, Ahmet Oğuz, Enis Akaygen ve Hasan Dinçer istifa ettiler. Bu altı kişi de, 24 Mart 1948 tarihinde DP'den ihraç edildiler.

DP'den ihraç edilenlerden bir bölümü, 10 Mayıs 1948 tarihinde "*Müstakil Demokratlar Grubu*" nu oluşturdular. Diğer bir bölümü ise, 20 Temmuz 1948 tarihinde, İstanbul bağımsız milletvekili Mareşal Fevzi Çakmak'ın fahri liderliğinde, "*Millet Partisi*" ni kurdular. Partinin kurucuları; Fevzi Çakmak, Enis Akaygen, Hikmet Bayur, Kenan Öner, Mustafa Kentli, Osman Bölükbaşı, Osman Nuri Köni ve Sadık Aldoğan'dır.

Millet Partisi'ne, 1949 yılının yaz aylarında TBMM'deki "*Müstakil Demokratlar Grubu*" ve Afyon'da kurulmuş olan "*Öz Demokratlar Partisi*" katıldı¹⁹.

MP, hem CHP'ye hem de DP'ye karşı sert bir politika izlemekteydi. MP, DP'yi de CHP ile danışıklı bir politika izlemekle suçluyor ve DP'nin muhalefeti sattığını ileri sürüyordu. MP yanlısı "*İzinsiz Muhalefet*", "*Asil Muhalefet*" ve "*Hür Millet*" gibi gazete ve dergiler hem CHP'ye hem de DP'ye ağır eleştiriler getirmekteydi²⁰.

Millet Partisi'nin programı incelendiğinde, parti kendini "*Cumhuriyet, adalet, liberallik ülkülerine ve milliyetçilik esasına bağlı*" olarak tanımlamaktadır. MP,

¹⁷ İdris Küçükömer, *Düzenin Yabancılaşması, Batılaşma*, Ant yay., İstanbul, 1969, s. 82. Küçükömer, DP'nin içinde bulunduğu grubu "*Sol yan*" olarak tanımlarken, CHP'nin içinde bulunduğu grubu ise, "*Sağ yan*" olarak tanımlamaktadır.

Mustafa Akdağ ise, Küçükömer'den farklı bir değerlendirme yapmaktadır. Akdağ da, Türkiye'deki partilerin gelişimini ele alırken iki gruba ayırmakta; ancak, Küçükömer'in aksine olarak, CHP'nin içinde yer aldığı grubu "*Çizginin solundakiler (İlerici, devrimci)*" ve DP'nin içinde bulunduğu grubu da "*Çizginin sağındakiler (Gelenekçi, liberal)*" olarak değerlendirmektedir. Bkz. Mustafa Akdağ, "Demokraside Partileri Yaratan Etkenler", *Özgür İnsan*, sayı 1, 1 Haziran 1972, ss. 13-18.

¹⁸ Teziç, age., s. 274.

¹⁹ Teziç, age., ss. 274-275; Tunaya, age., 712; Mahmut Gologlu, *Demokrasiye Geçiş, 1946-1950*, Kaynak yay., İstanbul, 1982, s. 239 vd. *Öz Demokratlar Partisi*, 8 Ağustos 1948 tarihinde kurulmuştu Tunaya, s. 733).

²⁰ Bu gazete ve dergiler hakkında ileride bilgi vereceğiz.

Anayasa'nın "hakiki demokrasiye uymayan hükümlerini ve bilhassa Cumhuriyet Halk Partisi siyasi umdelerini Devletin ana vasıfları haline sokan ikinci maddesinin" kaldırılmasını istemektedir.

"... din müesseselerine ve milli ananelere hürmetkur" olduğunu belirten MP, "din işlerinin devlet işlerinden ayrı tutulmasını kabul" etmekte ve Türkiye'de bulunan "muhtelif din ve mezheplere mensup cemaatların dini ve maksatla teşkilat vücuda getirmelerini ve dini vakıfların bu teşkilata devredilmesini" savunmaktadır.

MP, ekonomik alanda devletin "tanzimci" olarak görev yapmasını istemektedir. Devletçiliğe karşı çıkan MP, sermayenin aşırı kar elde etme hırsına da karşı çıkmaktadır. MP, özel girişimi savunmakla beraber, hızlı bir şekilde gelişen ticaret burjuvazinin rahat bir şekilde gelişmesini engelleyen ilkelere sahip bir programa sahip olmasının da etkisiyle, geniş toplumsal kesimlerin desteğini DP'den kendine çevirememiştir. Laikliğe tepki duyanların desteğini sağlamak isteyen MP, bunu geniş bir toplumsal desteğe dönüştürememiştir. Bunda, yoksul köylülerin ve Anadolu tüccarının ekonomik sorunlarına yanıt verici bir politika geliştirememesi de etkilidir.

MP, 1948 ara seçimlerine katılmamış, 14 Mayıs 1940 seçimlerinde sadece bir milletvekili çıkarabilmiştir²¹.

d. Sosyalist Partiler: Türkiye Sosyalist Partisi ve Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi

1946-1950 yılları arasında kurulan en önemli sosyalist partiler TSP ve TSEKP'dir. Bu iki partinin dışında kalanlar pek etkin olamamışlardır. Türkiye'deki komünist hareketin ve illegal Türkiye Komünist Partisi'nin içindeki çekişmelerin ve ayrılıkların legal siyasal yaşama yansıdığı ve bunun sonucu olarak TSP ve TSEKP'nin kurulduğu görülmektedir.

TSP: 14 Mayıs 1946 tarihinde kurulan TSP, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'de kurulan ilk legal sosyalist eğilimli partiydi. Partinin kurucuları; Esat Adil Müstecaplıoğlu²², Macit Güçlü, İhsan Kabalıoğlu ve Aziz Uçtay'dı. Parti kuruluşundan

²¹ Tunaya, age., ss. 712-733; Teziç, age., ss. 275-276; Sencer, age., ss. 207-212; Goloğlu, age., ss. 239-244. MP'den 1953 yılında Hikmet Bayur ve diğer bazı kişiler, MP'nin Atatürk ve devrimlere karşı olduğunu ileri sürerek istifa ettiler. Bunu takip eden dönemde, Ocak 1954'te MP mahkeme kararı ile kapatıldı. MP kapatıldıktan kısa bir süre sonra, Cumhuriyetçi Millet Partisi kuruldu. MP'nin devamı olarak kurulan parti, Türkiye Köylü Partisi ile birleşerek Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi adını aldı. 1960 sonrasında, CKMP, Alparslan Türkeş liderliğindeki Milliyetçi Hareket Partisi adı altında varlığını sürdürecektir (Bkz. Teziç, age., ss. 276-277).

²² Abidin Nesimi'nin belirttiğine göre; Esat Adil, İmralı Cezaevi Müdürlüğü'nü ve aynı zamanda Kocaeli savcı yardımcılığını ve Ege bölgesi adalet müfettişliğini ek ve geçici görevle yapıyordu. DP yöneticileri ile olan ilişkileri ve basındaki iktidar aleyhtarı yazıları nedeniyle İnönü'nün baskısı ile görevinden istifa etmek zorunda kalmıştı. Bkz. Abidin Nesimi, *Yılların İçinden*, Gözlem yay., İstanbul, 1977, 230-231.

Biz burada Esat Adil'in yaşamına ilişkin bilgi verecek değiliz. Ancak, Esat Adil'in 1930'larda Balıkesir Halkevi Dergisi olan "Kaynak" dergisinde yayınlanan yazılarına değinmek istiyoruz. Belirleyebildiğimiz kadarıyla Kaynak'ta yayınlanan yazıları şunlardır: Esat Adil, "Türk İnkılabı ve Ehliyet Hurriyeti", *Kaynak*, sayı 2, 19 Mart 1933, ss. 33-36; Esat Adil, "Fert, Cemiyet, Devlet Hurriyetleri",

6 ay kadar sonra Sıkıyönetim Komutanlığı kararıyla kapatıldı ve yöneticileri TSEKP yöneticileri ile birlikte mahkemeye verildi. TSP yöneticileri, yargılamada beraat ettiler (Temmuz 1948) ve TSP, 1950 yılında tekrar faaliyete geçti. Parti, 1952 yılında komünizmi yaymak gerekçesiyle yeniden kapatıldı, 8 yıl süren yargılamadan sonra da beraat etti²³.

TSP, 1946 genel seçimlerine ve 1951 ara seçimlerine girmekle beraber başarılı olamadı. Partinin etkinlikleri çoğunlukla toplantılar düzenlemiş, broşürler yayınlamıştır; parti genel merkezinde de konferanslar ve dersler verilmiştir. Partinin düzenli olarak yayınlanmayan "Gerçek" adlı haftalık bir gazetesi ve "Gün" adlı bir dergisi vardı²⁴.

TSP programının "Ana prensipler" i incelendiğinde, partinin kendini Türkiye Cumhuriyeti'ni "tam bir halk devleti" haline getirmek için gerekli düzenlemeyi yapmak için "demokrat"; "...her türlü iktisadi ve içtimai adaletsizliği ortadan" kaldırmak için "sosyalist"; milletin "siyasi ve iktisadi tam bir hürriyet ve bağımsızlıkla devamını sağlamak" için "milliyetçi" ve bundan başka "beynelmilelci ve barışçı" ve "layik" olarak tanımladığı anlaşılmaktadır²⁵.

TSEKP: TSP'nin kurulmasından bir ay kadar sonra, TSP'ye rakip olarak ve illegal TKP'nin lideri Şefik Hüsnü Değmer'in liderliğinde; Ragıp Vardar, Fuat Bilege, İstefo Papadopulos, Emin Aydınlatan, Habil Amato, Müntekim Öçmen ve Hayrettin Emin Manoğlu tarafından kuruldu.

TSEKP'nin İstanbul'daki yayın organı "Sendika" gazetesi idi. Ankara'da "Söz", Adana'da "Başak" dergileri ve İzmir'de "Son Havadis" gazetesi partinin yayın organıydı. Ayrıca "Yığın" dergisi de partiyi desteklemekteydi. İstanbul'da kurulan TSEKP, Adana, Ankara, İzmir, Gaziantep, Samsun ve İzmit'te şubeler açtı. Ancak, parti Sıkıyönetim Komutanlığı kararı ile 16 Aralık 1946 tarihinde kapatıldı. Parti yöneticileri de komünizm propagandası yapmaktan yargılanıp, mahkum oldular. TSP ve TSEKP'nin kapatıldığı tarihte, her iki partiye bağlı olanlar tarafından kurulmuş olan 15 kadar sendika da kapatıldı²⁶.

Kaynak, sayı 3, 19 Nisan 1933, ss. 65-68; Esat Adil, "Gençlik!", **Kaynak**, sayı 5, 19 Haziran 1933, s. 137; Müstecaplı oğlu Esat Adil, "İnkılapçı Vatandaşın Vasıfları", **Kaynak**, sayı 12, İkincikanun 1934, ss. 297-298; Müstecaplı Oğlu Esat Adil, "Liselerde Yunanca ve Latince Öğretilmelidir", **Kaynak**, sayı 13-14-15, Şubat-Mart-Nisan 1934, s. 313; E. A. Müstecaplıoğlu, "Bilgi-İnanç", **Kaynak**, sayı 22, İkinciteşrin 1934, ss. 467-468. Bu yazılarda Esat Adil'in ilerici, demokrat ve Kemalist bir çizgi izlediği görülmektedir.

²³ Tunaya, age., ss. 696-697; Teziç, age., 282-283; Şişmanov, age., ss. 154-156; Aclan Sayılğan, **Türkiye'de Sol Hareketler (1871-1972)**, Hareket yay., İstanbul, 1972, ss. 279-281; İlhan Darendelioglu, **Türkiye'de Komünist Hareketleri**, Toker yay., İstanbul, 1979, ss. 279-281.

²⁴ Tunaya, age., 696-697; Teziç, age., ss. 282-283; Şişmanov, age., 154-156; Sayılğan, age., ss. 279-281; Darendelioglu, age., ss. 279-281.

²⁵ Tunaya, age., ss. 698-701; "Türkiye Sosyalist Partisi Programı", **Saçak**, sayı 45, Ekim 1987, ss. 12-15; Şişmanov, age., ss. 154-156.

²⁶ Teziç, age., ss. 283-284; Tunaya, age., ss. 704-705; Şişmanov, age., ss. 156-158.

1946 tutuklamaları, legal TSEKP'nin sonu olduğu gibi, Şefik Hüsnü'nün illegal TKP'deki genel sekreterliğinin de sonu oldu. TKP'de Şefik Hüsnü'nün yerine Zeki Baştımar genel sekreter oldu²⁷.

TSEKP, programında kendisine "uzak hedef" ve "yakın hedef" ler benimsemişti. Partinin "uzak hedef" i; "Geniş halk yığınlarının gittikçe daha ziyade yoksullaşması sonucunu doğuran iş gücünün sömürülmesini ortadan kaldırmak,

Büyük istihsal vasıtalarını milletin müşterek mülkiyetine geçirmek,

Bir sosyalist demokrasi içinde, bütün millet fertlerine yüksek bir geçim ve mes'ut bir hayat sağlamak" olarak belirtilmiştir²⁸.

e. Diğer Siyasal Partiler

Yukarıda söz ettiğimiz partilerin dışında 1946-1950 yılları arasında birçok küçük parti de kurulmuştur. Bu partilerin sayıca çokluğu, İkinci Meşrutiyet yıllarını hatırlatmaktadır. Aynı çok sesliliği dönemin basınında da görmek mümkündür.

Çok partili yaşama geçilen 1946-1950 yılları arasında kurulan küçük partilerden bazıları şunlardır: Sosyal Adalet Partisi, Liberal Demokrat Partisi, Çiftçi ve Köylü Partisi, Türk Sosyal Demokrat Partisi, Türkiye Sosyalist İşçi Partisi, Türkiye İşçi ve Çiftçi Partisi, Yalnız Vatan İçin Partisi, Ergenekon Köylü ve İşçi Partisi, Arıtma Koruma Partisi, İslam Koruma Partisi, Yurt Görev Partisi, İdealist Partisi, Türk Muhafazakar Partisi, Türkiye Yükselme Partisi, Öz Demokratlar Partisi, Serbest Demokrat Partisi, Müstakil Türk Sosyalist Partisi, Toprak Emlak ve Serbest Teşebbüs Partisi, Çalışma Partisi, Liberal Köylü Partisi, Demokrat İşçi Partisi...²⁹

B. Örgütsüz Muhalefet

1. Basın

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye basını, tek parti döneminden farklı olarak çok sesli bir kimlik çizmektedir. Bu dönem basınındaki çeşitlilik ve renklilik, İkinci Meşrutiyet yıllarındaki kadar çeşitli ve renkli olduğu kadar, sayıca da çok fazladır.

İkinci Dünya Savaşı'nın son zamanlarında, Almanya-İtalya-Japonya'dan oluşan faşist devletlerin yenilgiye uğratılmasıyla, demokrasi cephesinin savaşı kazanacağı açık

²⁷ Sayılğan, age., s. 281.

²⁸ "Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi Programı", Saçak, sayı 45, Ekim 1987, ss. 6-11.

²⁹ Tunaya, age., 693-748; Teziç, age., 279-288; Sencer, age., ss. 203-231.

Burada saydığımız partilerden bazıları hakkında birkaç küçük bilgi vermek istiyoruz:

Türk Sosyal Demokrat Partisi, 1946 yılında kurulmuş olup, lideri Cemil Arif Alpay'dır. C. Alpay, Mütareke döneminde de Sosyal Demokrat Fırkası'nı kurmuştu (Bkz. Tunaya, age.; Teziç, age.; Kamran Evrenos, "Sosyal Demokrat Parti Lideri Bay Cemil Alpayla Konuşma", Yeni Çağ, sayı 7, 16 Mart 1946, s. 6, 10).

Türk Muhafazakar Partisi, 1947 yılında kurulmuş olup, lideri Cevat Rifat Atilhan'dı.

Müstakil Türk Sosyalist Partisi, 1948 yılında kurulmuş olup, başkanı Arif Oruç'tu.

Toprak, Emlak ve Serbest Teşebbüs Partisi, 1949'da kurulmuş olup, partinin genel başkanı olan Sureyya Paşa (İlmen) SCF'nin yöneticilerindendi. (Bkz. Tunaya, age.; Teziç, age.).

bir şekilde ortaya çıkınca, Türkiye de bu gelişmelerden etkilendi. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, 19 Mayıs 1944 tarihinde yaptığı konuşmada; ırkçı ve faşist görüş ve eylemleri eleştirmiş ve hemen bunun arkasından Almanya ile dostluğu savunan ve İrkçı-Turancı görüşleri yaymakla suçlanan gruplar tutuklanmıştı³⁰.

1945 yılı CHP içinde de muhaliflerin (C. Bayar, A. Menderes, F. Köprülü ve R. Koraltan öncülüğündeki grup) seslerini yükselttikleri bir yıl oldu. İnönü de bu parti içi muhalif grubu yeni parti kurmaya yöneltti. Yeni parti kurmaya yönelen muhalif grup, basında kendine destek aradı ve aradığı desteği Atatürk döneminin Dışişleri Bakanı olan ve İnönü döneminde siyasal yaşamın dışına itilen Tefik Rüşü Aras'ın yardımıyla iktidara muhalefetiyle tanınan Tan gazetesinden sağladı. 1945 yılının Kasım ayı sonlarında Tan'ı çıkaran Sertel'lerin yayınladığı haftalık "Görüşler" dergisinin ilk sayısında C. Bayar, A. Menderes ve F. Çakmak'ın yazılarının bir sonraki sayıda yer alacağı duyurulmaktaydı. Ancak, 4 Aralık 1945 tarihinde "Tunin" gazetesinde Hüseyin Cabit Yalçın'ın "Kalkın Ey Ehli Vatan" adlı eylem çağrısı niteliği taşıyan yazısının yayımlandığı gün, CHP'li yöneticilerin yönlendirdiği üniversite gençliği, Tan gazetesinin matbaasına saldırarak, baskı makinelerini tahrip ettikleri gibi, solcu olarak bilinen "La Turquie" ve "Yeni Dünya" gazeteleri, "Gün" ve "Görüşler" dergileri ile "Berrak" ve "ABC" kitabeveleri de tahrip edildi. Bu olayları yönlendiren öğrenci liderleri arasında Muharrem Ergin de vardı. Olayları yönlendiren CHP yöneticisi ise, CHP İstanbul müfettişi Alaettin Tiritoglu idi³¹. Saldırı sonucunda Tan gazetesinin yayın hayatı sona erdi; ayrıca, olaydan sonra, olayları çıkaranlar değil, Sertel'ler mahkemeye verildiler. Olaylar sonucunda, sol kesimin yayın organı olan Tan gazetesi ile DP'nin kurucuları arasındaki ilişki de sona erdi.

İkinci Dünya Savaşı'nın hemen ertesinde çıkan bazı sol eğilimli dergilerden biri de "Dikmen" dir. Dergiye göre, dünya düşünce tarihinin temelinde idealist düşünceyle materyalist düşünce arasındaki çatışma vardır. Kendini, "demokrat, anti-faşist, anti-empyralist" olarak tanımlayan dergi, "Demokrasiye taraftarız. Demokrasi'nin bütün milletlerde tabii hayat haline gelmesi taraftarıyız. Anti-faşistiz. Faşist tefekkür ve hareketle mücadele edeceğiz" demektedir. Dergiye göre, 20. yüzyılın "rehber" fikri, "Halk Demokrasisi" dir. Bu ise, "Halk İnkılabı ve Milli Kurtuluş çıkışına

³⁰ Ali Gevgilili, "Türkiye Basını", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, c. 1, İletişim yay., (ss. 202-228), s. 219.

³¹ Kemal Sülker, "Yakılıp Yıkılışın 40. Yılında Tan Olayı", Günümüzde Kitaplar, sayı 24, Aralık 1985, ss. 9-15; Tefik Çavdar, "Tan' Gazetesi'nin Demokrasi Sınavı", Bilim ve Sanat, sayı 49, Ocak 1985, ss. 49-50; Zekeriya Sertel, age., 258-264; Sabiha Sertel, age., ss. 304-322; Ugur Mumcu, 40'ların Cadı Kazanı, Tekin yay., İstanbul, 1990, ss. 91-95; Tekin Erer, Basında Kavgalar, İstanbul, 1965, ss. 129-176; Taner Timur, Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş, İletişim yay. Cep Üniv., İstanbul, 1991, ss. 85-86, 120-121; Şişmanov, age., s. 142; Gevgilili, agm., s. 219.

Tan olayları sırasında üniversite öğrencisi olan ve olaylar içerisinde yer alan Necip Mirkelamoglu, kendisiyle 25 Temmuz 1994 tarihinde yaptığımız görüşmede, kendisinin de olaylar içerisinde yer aldığını ve bazı aşırılıkları engellemeye çalıştığını belirtti ve olaydan sonra Alaettin Tiritoglu ile görüşüklerini ve Tiritoglu'nun isteği ile CHP'ye üye olduklarını anlattı.

dayanmaktadır"³². Dikmen dergisinin 21 Temmuz 1945 tarihli 1. sayısında Cami Baykurt'un da bir yazısı yer almaktadır. Derginin isteği üzerine, "Dünya Görüşü" köşesine yazılar yazmayı kabul eden, Milli Mücadele yıllarının önemli kişilerinden biri olan ve ülkedeki liberalleşme eğilimleri karşısında yeniden siyasal yaşama dönen Cami Baykurt³³, dergideki yazısında ABD, İngiltere ve SSCB'nin dış politikalarını ve bu ülkelerin savaş hakkındaki görüşlerini ele almaktadır³⁴.

Dikmen'de yer alan bir yazıda, Cihad Baban'ın 1933 yılında "Hitler ve Nasyonal-Sosyalizm" adıyla bir kitap yayınladığı ve bu kitapta Hitler'e ve Nasyonal Sosyalizm'e övgüler yağdırdığı belirtilmektedir. Dergiye göre, 1945'lerde, Türk basınında bir "demokrasi havası" esmektedir; faşizm "menfur bir ceset" olarak yere serilmiştir. "Fakat, ne garip bir tecellidir ki, bir zamanlar, kafularını ve kalemlerini Faşizm'in emrine vererek 'pir aşkına' Demokrasi düşmanlığı yapmış olanlar, şimdi, bu iğrenç hareketlerinden utanıp susucakları yerde, işi ağız kulubalığına dokerek, o çelimsizleşmiş bacaklarına bakmadan, arkadan Demokrasiye sinsice çelme takmak istiyorlar; ve, Faşizm adına: 'Ne yapalım, olan oldu!' mazeretini basarak, bu sefer de İrticun emrinde, 'başkaca' vazifelere devam etmek istiyorlar. (...)

Bir zamanlar, ... Hitler Faşizmi'nin gönüllü tellallığını yapmış olan Cihad Hikmet (bugünkü Cihad Baban!) şimdi, bu yaptıklarından utanıp bir kenara çekileceği yerde; vazifesini yapmış bir kahraman edasıyla göğsünü kabartarak, Türkiye'nin bir fikir merkezi olan Ankara Caddesi'nde, hala dolaşüyor ve yazı yazıyor!

Ne Türkiye, ne de Türk Halk Efkarı bir bulanık sudur. Oralarda, balık avına çıkmak boştur!

O halde:

*Cihad Baban! Kalemimi kır ve sus!"*³⁵

³² Dikmen, "Yeniden Çıkarırken", Dikmen, sayı 43-1, 21 Temmuz 1945, s. 2.

³³ Cami Baykurt'un Milli Mücadele dönemine ilişkin anıları, el yazısı olarak Türk Tarih Kurumu Arşivi'nde bulunmaktadır. Anılar, Mondros Mutarekesi döneminden başlamakta; M. Kemal ile olan ilişkileri, Karakol Cemiyeti'ni, İstiklal Mahkemeleri'ni ve diğer bazı konuları kapsamaktadır. Bkz. Türk Tarih Kurumu Arşiv ve Dökümantasyon Şube Müdürlüğü, Cami Baykurt'un Anıları, Defter I-II, No. 1082. Anılar iki defterden oluşmaktadır ve Osmanlıca'dır. Birinci defter 33, ikinci defter 34 sayfa olup, toplam 67 sayfadır.

İttihat ve Terakki döneminden Milli Mücadele yıllarına kadar siyasal yaşamın içinde bulunan Cami Baykurt, Milli Mücadele döneminde Atatürk tarafından İtalya'ya gönderildi ve 1920-1945 yılları arasında siyasal yaşamın dışında kaldı. Mareşal Fevzi Çakmak'la olan yakın arkadaşlığı, Harbiye'de sınıf arkadaşı olmalarından kaynaklanmaktadır. 1945 yılında Dikmen dergisine verdiği yazıyla politik hayata döndü. Ancak, bu dergi Ankara valiliği kararı ile kapatıldı. Sertel'lerin "Görüşler" dergisinin yazarları arasında yer aldı. Sabahattin Ali ile birlikte "Yeni Dünya" adlı bir gazete çıkarmak istedi. Ayrıca, Mareşal Fevzi Çakmak'ın liderliğinde bir parti kurmak istedi. Ancak, Tan olayları sırasında, Yeni Dünya gazetesinin tahrip edilmesi sonucu, bu istekler gerçekleştirilemedi. Bkz. Abidin Nesimi, age., ss. 223-226.

³⁴ Cami Baykurt, "Dünya Görüşü: Zamanımızın En Muhim Mes'elesi", Dikmen, sayı 43-1, 21 Temmuz 1945, ss. 3-4.

³⁵ Demokrat, "Vesikalar: Hitler Faşizmini Memleketimize Sokan Cihad Baban! Artık Kalemimi Kır ve Sus!", Dikmen, sayı 43-1, 21 Temmuz 1945, ss. 8-9.

Cihad Baban hakkında bkz. Cihad Baban, Politika Galerisi (Bustler ve Portreler), Remzi Kitabevi yay., İstanbul, 1970. Kitapta "Editorun Notu" imzasıyla C. Baban'ın biyografisi hakkında bilgi veriliyor ve burada, Cihad Baban'ı "kamuoyu, 1946'dan evvel Tasvir gazetesinde yazdığı cesur

Çok partili yaşama geçilen yıllarda çıkan sol eğilimli dergilerden bir diğeri Ankara'da yayınlanan "Söz"dür. İlk sayısı 15 Mayıs 1946 tarihinde yayınlanan derginin yazar kadrosu arasında; Behice Boran, Niyazi Berkes, Zeki Baştımaz, Cevdet Kudret Solok, Halil AYTEKİN, Metin ELOĞLU, Niyazi AĞIRNASLI, Enver Gökçe ve Hulusi DOSDOĞRU yer almaktaydı³⁶. Derginin yazarlarından Zeki Baştımaz³⁷, illegal TKP'nin Şefik Hüsnü'den sonra genel sekreteri olmuştur.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında çıkan sol eğilimli dergilerden biri de TSP'nin yayın organı olan ve Esat Adil Müstecablıoğlu'nun haftalık "Gün" dergisidir. Dergi, kendini "*en hakiki demokrat*" ve "*tam bir inkılapçı*" olarak tanımlamakta ve Tan olaylarını kastederek, "*4 Aralık irticanın demokrat cebheye indirilen darbeden doğan zehirli hava içinde yalnız 'Gün' konuşmuş ve irticadan sonra yayınlanan ilk sayısında 'Sırça Köşk'ü neşrederek korkusuzluğunu göstermiştir*" denilmektedir³⁸. Esat Adil dergide yer alan bir yazısında şunları söylemektedir: "*İnkılabcı ve yapıcı bir merhulenin henüz eşliğinde bulunuyoruz. Demokrasimiz ise henüz beşik çağını yaşıyor. Halk kütelleri teşkilatlandırılmış, rehber kadrolarımız tamamlanmış değildir. İnkılabcı talim ve terbiye ışığı altında yetiştirilmeye muhtaç milyonlarca emekçi arkadaş elleri boğründe bekleyip durmaktadır. Okuyacak, okunacak kitaplarımız, dergilerimiz, gazetelerimiz yoktur. (...)*"

İşçi sınıfının ilk inkılabcı vazifesi kendi arasında birlik meydana getirmektir. İkinci vazifesi de diğer emekçi halk kütellerini kendi tamamlayıcı kuvvetleri halinde yetiştirmektir"³⁹. Yine Esat Adil, bir diğer yazısında, köylü sınıfını yanına almayan Türk işçi sınıfının başarısız olmaya mahkum olduğunu; Türk işçi sınıfının köylüyü "*yedek ve yardımcı kuvvet olarak hazırlamaya, teşkilatlandırmaya mecbur*" olduğunu belirtmektedir⁴⁰. Esat Adil, "*Sosyalistçe Millet ve Milliyet Anlayışı*" adlı yazısında, TSP'nin ana prensipleri arasında "*milliyetçilik*" ilkesinin yer almasının bazı çevrelerde "*hayret*" le karşılanmasını eleştirmekte; Faşist ve Marksist millet ve milliyetçilik anlayışlarının farklı olduğunu, Marksizm'in milleti ve milliyetçiliği reddetmediğini söylemektedir⁴¹.

Gün dergisinde, TSP'nin etkinliklerine de geniş bir şekilde yer verilmektedir. Bunlar arasında, konferanslar⁴², kurslar⁴³ ve broşürler⁴⁴ de yer almaktadır.

başmakalelerle tanıdı. Tek parti devrinin karşısında, sert polemikleriyle, genç yaşta süratli ve haklı bir şöhrete ulaştı. Özgürlüğün davacısydı; ..." denilmektedir (s. 7).

³⁶ Söz, sayı 1, 15 Mayıs 1946.

³⁷ Dergide yer alan Zeki Baştımaz'ın bazı yazıları şunlardır: Zeki Baştımaz, "Maksim Gorki", Söz, sayı 3, 15 Haziran 1946, s. 1, 8; Zeki Baştımaz, "Dünya Sendikaları Federasyonu", Söz, sayı 3, 15 Haziran 1946, s. 3, 8.

³⁸ "Okuyucularımıza", Gün, sayı 23, 21.9.1946, s. 2.

³⁹ Esat Adil, "Yapıcılar, Yıkıcılar", Gün, sayı 23, 21.9.1946, s. 3.

⁴⁰ Esat Adil, "İşçi Sınıfı ve Köylü Davası", Gün, sayı 28, 23.11.1946, ss. 3-4

⁴¹ Esat Adil, "Sosyalistçe Millet ve Milliyet Anlayışı", Gün, sayı 24, 28.9.1946, ss. 3-4.

⁴² TSP'nin genel merkezinde her cumartesi verilen konferansların konuları ve konferansları verenler şunlardır: Esat Adil Müstecabi, "Türkiye'de Partiler ve TSP Programının Ana Hatları"; Hüsamettin Özdoğu, "Milli Mesele ve Sosyalizm"; Mustafa Borklüce, "Cemiyetin İnkışafı"; Vasık Balkış,

Gün dergisi, İ. Hakkı Tonguç, Hasan Ali Yücel ve Köy Enstitüleri'ne ilişkin haberlere de yer vermiştir. Dergi, Tonguç ve Yücel'in görevlerinden uzaklaştırıldıkları, Yücel'in hem DP ve hem de CHP içinde ağır eleştirilere uğradığı bir dönemde Köy Enstitüleri'ni "*Cumhuriyet muarifinde ilk hukuki inkılapçı hamle*" olarak tanımlamakta ve Tonguç'un Köy Enstitüleri'ni kurduğunu, onları yıllarca "*büyük dirayet ve gerçek bir demokrat zihniyetle*" yönettiğini ileri sürmektedir⁴⁵. Dergi, II. A. Yücel'in Milli Eğitim Bakanlığı döneminde yapılanlardan geri adım atıldığını "*Protesto Ederiz*" başlığı altında şöyle duyurmaktadır: "*Şoven esaslara dayanan yeni eğitim cereyanı Köy Enstitüleri teşebbüsüyle halkçı; klasikleri tercüme ettirmekle humanist; ve demokrat kafalı unsurları, içine girmiş olduğu havanın müsaadesi nisbetinde korumakla 'liberal' olmuş olan Hasan Ali Yücel'in bir iki müsbet icraatını birer, birer aksi istikamete çevirmeğe başlamıştır. Bu irticai faaliyetleri demokrasi ve memleketin selameti namına protesto ederiz*"⁴⁶.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında sol yayınları arasında etkin ve önemli bir yeri olan Mehmet Ali Aybar'ın "*Hür*" ve "*Zincirli Hürriyet*" gazeteleridir. Dönemin aydınları arasında, ABD ile yakın ilişkiler kurmanın sakıncalarına dikkat çeken ender kişilerin başında M. A. Aybar gelmektedir. İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde öğretim üyesi olan Doç. M. A. Aybar, CHP iktidarına yönelik eleştirilerine ilk olarak 1945 yılında "*Vatan*" gazetesinde başladı. Aybar'ın Vatan'da yayınlanan yazılarından bazıları şunlardır⁴⁷: "*Gerçek Hürriyet Rejimi Yolunda: Kağıt Üzerinde Demokrasi*", "*Gerçek Hürriyet Rejimi Yolunda: Kağıt Üzerinde Demokrasinin Havası, İdaresi ve Halkı*", "*Gerçek Hürriyet Rejimi Yolunda: Halkı Afyonlama, Uyum Yolları*", "*Gerçek Hürriyet Rejimi Yolunda: Romantik ve Mücerret Demokrasi*", "*Gerçek Hürriyet Rejimi Yolunda: Bir Gün Sabah Olursa*", "*Üniversite Gençliği ile Hasbihal*"... Aybar,

"*Emperyalizmin İktisadi Karakteri*"; Vasık Balkış, "*Kapitalist İstihsal Tarzının Hususiyetleri*"; Rifat İlgaz, "*Türk Şiiri ve İnkılapçılık*"; Burhan Oğuz, "*Gıda Maddeleri*"; Sabahattin Ali, "*Marksist Roman ve Hikaye*"; Şerif Hulusi, "*Edebi Eser Nedir?*"; Esat Adil Müstecabi, "*İşçi Sınıfı ve Koylu Davası*"; Husamettin Özdoğu, "*Harpten Önce ve Sonra İktisadi Meseleler*"; Avadis Alaksonyan, "*Türkiye'de Ekalliyetler*"; Esat Adil Müstecabi, "*Marksizmin Ana Hatları*". Bkz. "Kültür ve Aksiyon", *Gün*, sayı 23, 21.9.1946, s. 2; "Kültür ve Aksiyon", *Gün*, sayı 24, 28.9.1946, s. 2; "Kültür ve Aksiyon", *Gün*, sayı 25, 6.10.1946, s. 2; "TSP Konferansları", *Gün*, sayı 28, 23.11.1946, s. 2.

⁴³ Etienne Fajon, *Siyasi Mücadele ve Marksizm*, (Çev. Esat Adil Müstecabi), TSP yay.; Etienne Fajon, *Devlet ve İhtilal*, (Çev. Esat Adil Müstecabi), TSP yay.; ?, *Demokrasi ve Sosyalizm*, TSP yay. Bkz. *Gün*, sayı 25, 6.10.1946, s. 2; *Gün*, sayı 28, 23.11.1946, s. 2.

⁴⁴ "*Aktif Kurs*" başlığı altında şu bilgi verilmektedir: "*Parti azasına mahsus olan bu kurs faaliyete geçmiş bulunmaktadır.*"

Bu kursa devam edenler ilmi sosyalizmin felsefi iktisadi ve siyasi bünyesini eyiden eyiye kavramış olacaktırlar". Bkz. *Gün*, sayı 28, 23.11.1946, s. 2.

⁴⁵ *Gün*, sayı 24, 28.9.1946, s. 2. Dergi, Köy Enstitüleri öğretmenleri arasında "*geniş çapta nakiller*" yapılmakta olduğunu ve Köy Enstitüleri'ne "*son günlerde şahit olduğumuz anti-demokratik hareketlere uygun çehre verileceği*"ni ileri sürülmektedir.

⁴⁶ *Gün*, sayı 26, 13.10.1946, s. 2.

⁴⁷ Bu yazılar Vatan gazetesinde sırasıyla şu tarihlerde yayınlanmıştır: 24 Ağustos 1945; 1 Eylül 1945; 2 Eylül 1945; 7 Eylül 1945; 13 Ekim 1945; 11 Aralık 1945. Aktaran Mehmet Ali Aybar, *Bağımsızlık, Demokrasi, Sosyalizm, Seçmeler 1945-1967*, Gerçek yay., İstanbul, 1968, ss. 19-45.

"*Üniversite Gençliği ile Hasbihal*" adlı yazı Tan olaylarından sonra yayınlanmış olup, Tan olaylarına karışan üniversite gençliğine yöneliktir.

yazılarından birinde "Fertçi sosyalizm tatbik edeceğiz" demektedir⁴⁸. Aybar'ın bu görüşü, 1960'larda savunduğu "güleryüzlü Sosyalizm" düşüncesini çağrıştırmaktadır. Bu yazılarından sonra, 1946'da üniversitedeki görevine son verildi.

Aybar, 1946'da yedek subaylık görevini yaptığı Kayseri'deki muhalif "Doğruyol" gazetesinde; daha sonra da "İzmir" (Demokrat İzmir) gazetesinde, sol eğilimli "Gün" ve "Gerçek" dergilerinde CHP'yi eleştiren yazılar yazdı. Aybar, Gün'de yayınlanan "Yeni Dünya" adlı yazısında⁴⁹, "... yeni Dünya Sovyet dünyası örneği üzerine kurulmuş bir dünya mı olacaktır?" sorusunu sormakta ve şu yanıtı vermektedir: "Zannetmiyorum. Sovyetizm, Sosyalizmin gerçekleşen bir şeklidir; fakat gerçekleşebilecek tek şekil değildir. Sosyalizme dayanan başka hükümet ve idare şekilleri de bulunabilir".

Aybar, 1947'de İstanbul'da "Hür" gazetesini çıkardı. 1 Şubat 1947 tarihinde ilk sayısı çıkan ve toplam 6 sayı yayınlanan bu gazete, Sıkıyönetim Komutanlığı tarafından kapatıldı. Bunun üzerine, Aybar, İzmir'de "Zincirli Hürriyet" adlı gazeteyi yayınladı. Nisan 1947'de İzmir'de toplam 3 sayı yayınlanan gazete, 19 Nisan 1947 tarihinde gençlerin saldırısına uğradı ve Tan olaylarına benzer bir şekilde tahrip edildi. Zincirli Hürriyet, bu olaydan sonra İzmir'de bir daha yayınlanamadı. Bu olaydan bir yıl kadar sonra, 5 Nisan 1948 tarihinde, bu kez İstanbul'da yayınlandı. Ancak, burada da sadece bir sayı yayınlanabildi.

CHP iktidarını gizli diktatörlükle suçlayan Aybar, "Apaçık Diktatör Olsunlar" adlı yazısında, "Halk Partisinin yüzündeki maskeyi atmasını" önermekte ve "Anayasa'yı aykırı kanunları değiştirmediklerine ve değiştirmeyeceklerine göre, bari Anayasayı şu otoriter kanunlara uydursunlar ve düpedüz, apaçık diktatör olsunlar. Halk Partisinden, bir Nasyonal-Sosyalist partisi; bir Faşist partisi; bir Falanşist teşkilatı kadar dürüstlük ve açıklık beklemek, öyle zannediyorum ki, hepimizin hakkıdır. Hepimiz, kimlerin ve neyin karşısında olduğumuzu hele bir bilelim" demektedir⁵⁰. Aybar'a göre, CHP iktidarının amacı, "hurriyeti boğmak, muhalefeti ezmek" tir⁵¹. Ayrıca, yine Aybar'a göre, CIIP iktidarı, Ulusal Kurtuluş Savaşı'nı başarıyla sonuçlandıran ve bağımsızlığını kazanan

⁴⁸ Vatan, 13 Ekim 1945. Aktaran Aybar, age., ss. 33-35.

⁴⁹ Gün, (sayı 26), 13 Ekim 1946. Aktaran Aybar, age., ss. 75-78.

1940'larda Sovyetler Birliği'nin güdümünde/çizgisinde olmayan ender, belki de tek sosyalisti M. Ali Aybar'dır. Aybar, hem Sovyet, hem de ABD emperyalizmine karşı çıkmış; bağımsız sosyalist bir çizgiyi savunmuştur. O'nun sosyalizm anlayışı hümanist ve özgürlükçü bir nitelik taşımaktadır. Aybar, bu görüşlerini, 1960'larda TIP içinde de "güleryüzlü sosyalizm" düşüncesini savunmuş ve Sovyetler Birliği'nin 1968'de Çekoslovakya'yı işgaline karşı çıkmıştır. Bu karşı çıkışı dolayısıyla, TIP içinde Sovyet çizgisini savunanlarla çatışmıştır.

⁵⁰ Hür (Fikri hür, irfanı hür, vicdanı hür), Haftalık Gazete, 1 Şubat 1947. Aktaran Aybar, age., ss. 85-86.

⁵¹ "Maksatları Hürriyeti Boğmak, Muhalefeti Ezmektir", Hür, 8 Şubat 1947. Aktaran Aybar, age., ss. 90-91.

Türkiye'ye layık dış politika izlememekte ve İngiltere'nin "peyk" i gibi hareket etmektedir⁵².

Aybar, Zincirli Hürriyet'in ilk sayısında, gazetenin amacını ve politikasını şöyle açıklıyor: Zincirli Hürriyet, "hürriyetlerin vurulduğu bu memlekette, hürriyet uğrunda mücadele etmek için çıkıyor"⁵³. Zincirli Hürriyet, Truman Doktrini çerçevesinde Türkiye'ye yapılacak olan yardımın koşullarının ağırlığına değiniyor ve o yıllarda ABD yardımını büyük bir memnuniyetle karşılayanların aksine bu, bu yardımı "yeni bir Sevr" Antlaşması olarak tanımlamaktadır. Gazeteye göre, Amerikan yardımının "üstünü süslü bir örtü gibi kaputan diplomasi edebiyatı bir yana bırakılırsa", bunun "iç yüzü" açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır: "Türkiye devletini, Amerikanın göndereceği sivil ve askeri personeller kontrol edecek, ve Amerika, Türkiyenin idaresini kendi istediği şekilde düzenliyecektir. (...)

Nereye gidiyoruz? Cumhuriyetin yirmi beşinci yıldönümünde ikinci bir Sevr antlaşması mı imzalıyacağız?..."

Truman Doktrini çerçevesinde yapılan Amerikan yardımını, "Her Şeyden Evvel ve Herşeyin Üstünde İstiklal" adlı yazında eleştiren Aybar'ın yazısının önemli bölümlerini aktarıyoruz: "Tarihimizin en karanlık anlarından birini yaşıyoruz: İstiklalimize tehlikededir. Ve işin korkunç tarafı şudur ki, istiklalimize kasdedenler bu sefer ordularla değil, bir yardım teklifinin yaldızlı paravanası arkasına gizlenerek üzerimize yürüdükleri için, Türk milleti kuşkulanmıyor. Ve mahirane, mahir olduğu kadar hainane bir propaganda da bu kuşkusuzluğu arttırmağa, hatta istiklalimize kasdedenleri bir kurtarıcı gibi göstermeğe çalışıyor. (...)

Bilmeliyiz ki, Amerikan yardımı söylendiği gibi bir altın halka değildir. O, bedelini ergeç kamımızla ödeyeceğimiz bir esaret zinciridir. (...)

Anlaşıyor ki, Amerikan menfaatlerinin ileri karakolluğunu yapmak vazifesi bize düşüyor. Sovyetlerle çıkacak savaşta, ilk ağızda biz harcanacağız, bizim topraklarımız çiğnenecek, bizim kanımız dökülecektir. Tıpkı bu savaşta Polonya gibi...

Diyeceksiniz ki, başka ne yapabiliriz? Sovyetler istiklalimize göz dikmiştir: Şark vilayetlerimizi istiyorlar, Boğazlarımızı istiyorlar. Muhtemel bir Sovyet tecavüzüne karşı Amerika ile işbirliği yapmamız zaruri değil midir?"

⁵² "İstiklal Savaşları Türkiye'sine Yaraşır Bir Dış Politika İstiyoruz", Hür, 15 Şubat 1947. Aktaran Aybar, age., ss. 92-94.

⁵³ "Niçin Çıkıyoruz?", Zincirli Hürriyet, sayı 1, 5 Nisan 1947, s. 1. "İnsanca yaşamamıza engel olan tahakkum, nereden gelirse gelsin, mahiyeti ne olursa olsun, Zincirli Hürriyet, gucu yettiği kadar buna karşı koymağa çalışacaktır. Zincirli Hürriyet, ırk ve din farkı gözetmeden bu toprak için yaşayan ve bu topraklar için ölen, anayasa haklarından mahrum edilmiş bütün memleket evladlarının gazetesidir. (...)

Dış politikada ise, Zincirli Hürriyet istiklal savaşları ruhuna, Misakı Milli ruhuna bağlıdır. Türk istiklalini daima herşeyin üstünde sayarken, gizli veya açık her türlü emperyalizmin amansız düşmanı olarak yaşayacaktır".

Eğer Amerikan yardımını peşinden bilinen şartları getirmeseydi bu tartışılabilirdi. Ancak, bu şartlar altında Amerikan yardımını kabul etmek, kapitülasyonlardan daha ağırdır. Bu şartlar: "Yardımın yerinde kullanıp kullanılmadığını kontrol bahanesiyle, Amerikan Cumhurbaşkanı'ndan başlayarak, derece derece basın ve radyo mensuplarına varıncaya kadar bir takım yabancıların iç ve dış işlerimiz üzerinde göz ve söz hakkına malik olmaları... (...) Amerikan yardımını bizi bu derekeye düşürecek mahiyette olduğuna göre yarın Sovyetlere karşı istiklalimizi korumak için, şimdiden köle olmağı hiç bir Türk kabul etmez.

Peki o halde ne yapalım? Sovyetlere tek başımıza karşı koymağa kalkışmak, çok riskli bir siyaset olacağı için, Sovyetlere düşman diğer bir büyüğün himayesine sığınmaktan başka çare var mıdır?

Bir kere şunu iyice bilmeliyiz ki, Sovyet Rusya haksız toprak ve üs taleplerini gerçekleştirecek durumda değildir. Asgari daha beş sene Sovyetler bir dünya harbini göze alamazlar. Mali ve iktisadi kanunların az buçuk aşinaları bunun böyle olduğunda şüphe etmezler. Sovyetlerin bize saldırması ise, mutlaka üçüncü bir dünya harbine başlangıç olur. Fakat biran için farzedelim ki, Sovyetler bugün üçüncü dünya harbini göze alacak durumdadırlar; ve bize saldırıyorlar. Bu vaziyet karşısında Amerika ve İngiltere ne yapacaklardır?.. Derhal Türkiyenin yardımına koşacaklardır. Ela gözlerimiz için değil bittabi; menfaatleri bunu icabettirdiği için... Şu halde Sovyetlerin muhtemel bir tecavüzüne karşı tedbir almış olmak için, kendimizi şimdiden Amerikaya teslim etmemize hiç lüzum yoktur.

Bize tarihi ve coğrafi şartların, hatta sadece uküliselimin emrettiği politika, iki taraflı bir dostluk politikasıdır. Sahte bir dostluk değil, hakiki ve samimi bir dostluk. Biz hem Amerikalıların ve İngilizlerin, hem de Sovyetlerin dostu olmağa mecburuz. (...) Bizim bugün yürüyeceğimiz yol işte bu yoldur. Tek tarafa bağlanmalar Türkiye için hiç bir zaman hayırlı olmamıştır.. Hele bu tek taraflı bağlanış, Amerikan yardımını şeklinde olursa..." 54

Aybar, Türkiye'de Amerikan yardımını, CHP'yi yönetenlerin, karaborsacıların ve "Amerikan muhipleri" nin istediğini belirtmektedir⁵⁵.

Zincirli Hürriyet'in İstanbul'da yayınlanan tek sayısında Sabahattin Ali'nin de bir yazısı yer almaktadır: S. Ali yazısında, Türkiye'nin altı yıl süren İkinci Dünya Savaşı'nın dışında kalmasına rağmen, savaşan ülkelerden daha perişan olduğunu; eski bir Başbakan olan Refik Saydam tarafından A'dan Z'ye bozuk olduğunu söyleyen ülke yönetiminin birçok fırsat düşkününün elinde oyuncak haline geldiğini; bu yönetimin

⁵⁴ Mehmet Ali Aybar, "Herşeyden Evvel ve Herşeyin Üstünde İstiklal", Zincirli Hürriyet, sayı 1, 5 Nisan 1947, s. 4.

⁵⁵ Mehmet Ali Aybar, "Bizde Amerikan Yardımını Kimler İstiyor?", Zincirli Hürriyet, sayı 2, 12 Nisan 1947, s. 1. Aybar'a göre, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den istediklerinin "siyasi bir blöf"ten ibarettir. Eğer, bu saldırı gerçekleşecek olursa, ABD ve İngiltere, Ortadoğu petrollerini ve Akdeniz'deki çıkarlarını tehlikeye düşürmemek için Türkiye'nin yanında yer alacaklardır.

milletin soyulmasına, hastalık, yoksulluk ve gerilik içinde olmasına yol açtığını; her yeni gelen iktidarın kendinden öncekinin yaptıklarının tersini yaptığını; hükümetlerin milletin ekmeğini, yağın, kömürünü sağlayamayacak kadar "beceriksiz" olduğunu söylemekte ve milletin iktidardakilere karşı sınırsız bir nefret ve güvensizlik duyduğunu ileri sürmektedir. S. Ali'ye göre, iktidar Cumhuriyetin ilk yıllarındaki anti-empyralist ve halkçı niteliğini yitirmiştir ve 25 yıllık yaptıklarının hesabını veremeyecek durumdadır. Kendilerin böyle bir hesap sorulduğunda, sadece koltukları, apartmanları, bankadaki paraları değil canları da tehlikeye gireceğinden, iktidarı kaybetmemek için seçimlerde "zorba valilileri ve eli sopalı candarınları" harekete geçirdiler. Ayrıca, yabancı bir devlete (ABD) dayanarak, iktidarlarını korumaya yöneldiler. Ülke içinde, "komünist tehlikesi masalı" uyduruldu. "Gerçi yurdumuzda ne bir tehlike teşkil edecek kadar komünist, ne de onları destekleyebilecek şuurlu ve teşkilatlı işçi kütlesi vardır. Buna rağmen, böyle bir tehlike, Amerikadan para koparmak ve içerdeki namuslu halk dostlarını yıldırma için lüzumlu olduğundan, mevcut değilse de icat edilmelidir. İşte bunun için, sosyalist partilerin kurulmasına izin verilip, sonra bunlar 'Komünist' diye gürültü patırtı ile kapatılır. Bir İçişleri Bakanı çıkar, kimisi yirmi beş sene önceye ait, kimisi tahrif edilmiş sözde vesikalar okuyarak yaygara yapar. Birkaç gırtlaklarından yakaladıkları beş on gafil delikanlıya Hitler usulü nümayişler tertip ettirilir. Hakikati söylemekten başka kusuru olmıyan gazeteler kızıl diye tahrif edilir, susturulur. Biraz uyanık kafalı olan profesörler işlerinden atılır. Bütün bunlar, içeriye ve dışarıya karşı, memleketin kızıl bir tehlike ile karşı karşıya bulunduğu vehmini vermek için yapılmaktadır". Halbuki, ülkede asıl tehlike, ülkenin bağımsızlığını, özgürlüğünü ve varlığını tehdit eden "bugünkü ehliyetsiz iktidarın devamı" ndadır⁵⁶.

⁵⁶ Sabahattin Ali, "Asıl Büyük Tehlike Bugünkü Ehliyetsiz İktidarın Devamıdır", Zincirli Hürriyet, sayı 1, 5 Şubat 1948, s. 1, 2. S. Ali'ye göre, kızıl tehlike konusunda, "ihtiyar tilki Hüseyin Cahit Yalçın, ihtirastan gözleri kararmış Fahri Kurtuluş, yabancı menfaatlerin yorulmaz müdafaacısı Yalman, tipik Bizanslı Fuat Koprulu, Turan'cılarının oyuncuğu Kenan Oner hep aynı saftadırlar".

Sabahattin Ali'nin benzeri görüşleri Niyazi Berkes de savunmaktadır. Bkz. Niyazi Berkes, Unutulan Yıllar, (yay. haz. Ruşen Sezer), İletişim yay., İstanbul, 1997.

Zincirli Hürriyet'te yer alan bir yazı da "kızıl tehlike" nin nasıl yaratıldığı hakkında fikir vermektedir: "... malum olan kimselere göre, muhalif Demokrat demektir. Demokrat sol demektir, sol Komünist demektir. Komünist Rus ajan demektir. Ve bu aynı cinsten iftiralar cem edilince şu demektir: Nerede muhalif görürsen, baltayla, balıozla, bıçakla, destereyle çullan!". Bkz. "Sol musun Sağ mı?", Zincirli Hürriyet, sayı 1, 5 Nisan 1947, s. 1.

1948 yılında da "*Ne Sovyet peykliği, ne Amerikan köleliği*" diyen Zincirli Hürriyet⁵⁷; Aziz Nesin⁵⁸, Cami Baykurt⁵⁹ ve Zekeriya Sertel⁶⁰ gibi muhaliflerin yazı desteğini sağlamış ve CHP iktidarına ağır eleştiriler yönelmeye devam etmiştir⁶¹. Zincirli Hürriyet'ten sonra "*Geveze*" ve "*Nuhun Gemisi*" nde yazılar da yazan Aybar, Zincirli Hürriyet'teki yazılarında hükümete ve Cumhurbâşkanı İnönü'ye hakaretten yargılandı, 3 yıl 8 ay hapis cezasına çaptırıldı (1949) ve 1950'deki afla hapisten çıktı⁶².

1940'lı yılların fikir dergileri üzerine bir değerlendirme yapan Zafer Toprak, 1940'ların ilk yarısında savaş nedeniyle dünya konjonktüründeki belirsizliklerin Türkiye'de "*değişik yönelimli*" dergilere ortam hazırladığını; bu durumun 1940'ların sonlarına kadar sürmekle beraber, Truman Doktrini ve Marshall Planı'nın Türkiye üzerindeki etkisiyle dergicilikte "*fikir yelpazesi*" nin daralmaya başladığını ve ancak bu konuda açılımın 1960'larda tekrar başladığını belirtmektedir⁶³.

Tek parti döneminin muhalif gazetecilerinden Arif Oruç, çok partili yaşama geçildikten sonra, 1946-1947 yıllarında "*Yarın*" gazetesini yeniden yayınlamaya

⁵⁷ Zincirli Hürriyet, "Dosta Düşmana Beyanname", Zincirli Hürriyet, sayı 1, 5 Şubat 1948, s. 1, 3. Aybar'ın yazdığı anlaşılan bu yazıda da, Truman Doktrini ile ABD'den sağlanan yardım ile Türkiye'nin tarafsızlıktan uzaklaştığı ve bu yardımın Türkiye'yi Sovyetler'e karşı korumaya yetmeyeceği belirtilmektedir. ABD başkanlarının değişmesiyle dış politikalarının da değişebileceği belirtilmekte, böyle bir durum karşısında Türkiye'nin yalnız kalabileceği ve CHP iktidarının niçin ABD ile askeri bir ittifak imzalandığı sorulmaktadır. "*Kafi miktarda silah ve teminat almadan Türkiye'yi bir macera politikasına sürükleyenlerin, bu milletin menfaatlerine uygun hareket ettikleri söylenemez. Biz, Amerikan menfaatleri uğruna harp hareketlerini on beş yirmi gün geciktirmek için Türk milletinin ilk ağızda harcanmasına razı değiliz*".

⁵⁸ Yazan: Aziz Nesin-Çizen: Mim Uykusuz, "Zincirli Mizah: Ey Türk Faşist!", Zincirli Hürriyet, sayı 1, 5 Şubat 1948, s. 4. Bu yazı, Atatürk'un Gençliğe Hitabe'sinden esinlenerek ve Tan olayları ile Zincirli Hürriyet'in İzmir'de basılması kastedilerek yazılmış olup, şu şekildedir: "*Birinci vazifen Türk matbaalarını yıkmak, makinelerini ısırmak, demirleri dişleyip duvarlara saldırmaktır. Mevcudiyetinin ve istikbalinin yegane temeli, gazeteleri çamurlara serip üzerinde ağzın köpürünceye kadar tepinmektir. Bu temel partinin huzinesidir.*

Bir gün numayiş yapmak için emir alırsın, bütün polisleri yanbaşımda bulacaksın.

Meydanlarda kitaplarını yaktığın namuslu insanlar, bütün dünyada eşi emsali görülmemiş şekilde işkenceye tabi tutulabilir. Emniyet müdürlüğümüzde dövülebilir. Demir Ahmet tarafından sövülebilir. Butun malları mülkleri zaptedilmiş, matbaaları yıkılmış, gazeteleri kapatılmış, evleri tarumar edilmiş, çocuk çocuğu dağıtılmış, haneleri işgal, kendileri perişan edilmiş olabilir.

Bütün bu şeraitten daha elim ve daha vahim olmak üzere Amerika'dan borç dahi alınabilir. Hatta bu borç alınan paralar ziyafetlerde yenilir.

Ey faşist yumurcukları! İşte bu ahval ve şerait içinde dahi bütün bu yapıları kafi gormeden, vazifen matbaaları yıkmak, makineleri ısırmak, namuslu vatanperverleri parçalamaktır. Muhtaç olduğun kazma, balta Halk Partisi'nin anbarlarında mevcuttur".

⁵⁹ "Cumhuriyetin Dahiliye Vekili Cami Baykurt'tan Mektup", Zincirli Hürriyet, sayı 1, 5 Şubat 1948, s. 1, 3. Baykurt yazısında, DP'den ayrılanların Fevzi Çakmak etrafında parti kurma girişimlerini ve bu girişimin DP ve CHP çevrelerinde yarattığı rahatsızlığı değerlendirmektedir.

⁶⁰ 1948'de İstanbul'da sadece bir sayı yayınlanan Zincirli Hürriyet, gelecek sayılarında Zekeriya Sertel'in İtalya'dan yazılar göndereceğini belirtmektedir. Bkz. Zincirli Hürriyet, sayı 1, 5 Şubat 1948, s. 1.

⁶¹ Mehmet Ali Aybar, "İleri Degil, Geri Gittik", Zincirli Hürriyet, sayı 1, 5 Şubat 1948, s. 1, 3. Bu yazıda İnönü'ye yönelik eleştiriler vardır. Aybar, İnönü'nün Duçe ve Führer'i çağrıştıran Milli Şef unvanını kullandığını; anti-demokratik kanunlarla (Tunceli kanunu, İskan kanunu, İstiklal Mahkemeleri kanunu, Polis Vazife ve Salahiyet kanunu, Sıkıyönetim kanunu, Matbuat kanunu, Cemiyetler kanunu...) Şeflik sisteminin yürütülmeye çalışıldığını; Anayasa'nın "*mumyalaştırılmış*" bir durumda olduğu ve pek dikkate alınmadığını söylemektedir.

⁶² Aybar, age., s. 129.

⁶³ Zafer Toprak, "Fikir Dergiciliğinin Yüz Yılı", Türkiye'de Dergiler-Ansiklopediler (1849-1984), Gelişim yay., İstanbul, 1984, (ss. 13-54), ss. 53-54.

başladı. İlk sayısı 4 Kasım 1946 tarihinde yayınlanan gazetenin elimizdeki son sayısı 5 Eylül 1947 tarihine aittir. Yarın, 16 Aralık 1946 tarihinde Sıkıyönetim Komutanlığı kararı ile 4 ay kapatılmıştır. Arif Oruç'un Yarın gazetesini bastığı Tan matbaasını sahibi Halil Lütfi Dördüncü ile olan anlaşmazlığı -Dördüncü'nün Oruç'la aralarındaki anlaşmaya rağmen, CHP yanlısı bir gazete ile anlaşması- nedeniyle, 4 aylık kapatma süresinin 16 Nisan'da (1947) bitmesine rağmen, Yarın gazetesinin yayınlanması bir süre daha gecikmiştir. 28 Mayıs'ta bir gazete sayfasının dörtte biri büyüklüğünde tek sayfa kağıda "Yarın" gazetesini basan Oruç, gazetenin yayınlanmakta gecikmesinin nedenlerini anlatmaktadır. Yarın, normal yayın hayatına ancak 4 Haziran tarihinde dönebilmiştir. Bu tarihten, 22 Temmuz tarihine kadar sorunsuz bir şekilde yayınlanmış; bu tarihten 25 Ağustos tarihine kadar yine yayınlanamamıştır. Bu tarihten kısa bir süre sonra da (5 Eylül 1947) gazetenin yayın hayatı sona ermiş olsa gerektir.

Arif Oruç, Yarın'ın 4 Kasım tarihli ilk sayısında, 1931'da kapatmak zorunda kaldığı Yarın gazetesine değinmekte ve o günlerin tek parti yönetimini şöyle eleştirmektedir: *"Demokrasi ve hürriyet cereyanlarını huzmedemiyen zaman ve zihniyet, Gurptu türeyen diktatörlük rejim ve idarelerini haklı bulduğu için, hürriyet ve demokrasi anlamı kötü ve memlekete zararlı bir meşhum olarak kabul ediliyor, tek şef, tek parti, tek meclis sistemi, Türk cemiyetinin bünye, menfaat ve uyarına daha elverişli gibi gösterilmek heveslerine düşülüyordu"*. Tek parti yönetimi meşru göstermek için ortaya konan görüşleri *"batıl iddialar"* olarak tanımlayan Oruç, bu dönemin iktidarını *"zümre hakimiyeti"* olarak tanımlamaktadır. Bu kontrolsüz yönetimlerin sorumsuzluğunun devlet ve millet işlerini özel çıkarlara *"esir"* etmek olduğunu belirten Oruç, millet iradesinin *"her emir ve kuvvetin"* üstünde olduğunu belirtmektedir⁶⁴.

Arif Oruç, Yarın'ın yayın politikasını açıklarken; gazetenin partiler dışında olduğunu; hürriyet ve demokrasi yolunda eskisi gibi mücadeleye devam edeceğini söylemekte ve *"Geçim zorluğu çeken aylıklı memur ve gündelikçi işçilerin kazanç, buhran, muvazene ve yol parası gibi vergilerin istisnasına çalışmak yazı programımızın en başında geliyor: Çekinmeden yazacağız ve tereddüt etmeden söyleyeceğiz"* demektedir⁶⁵.

Yarın, yayın hayatı boyunca CHP iktidarına karşı sert eleştiriler yöneltmektedir. Dile getirilen toplumsal sorunlar ve iktidara yöneltilen eleştiriler şunlardır: Şeker Şirketi'ndeki yolsuzluklar, Tekel yolsuzluğu, sigorta yolsuzluğu, petrol yolsuzluğu, Öğretmen Yapı Sandığı yolsuzluğu, üniversite gençliğinin sorunları, hayat pahalılığı, Recep Peker hükümetinin aldığı ekonomik kararlar, karaborsa, devlet dairelerindeki kırtasiyecilik, DP'ye yapılan baskılar, Sıkıyönetimin gereksizliği, Kenan Oner-Hasan Ali Yücel davası...

⁶⁴ Arif Oruç, "On Beş Sene Sonra Hürriyete Kavuşurken GÜNAYDIN!", Yarın, 4.11.1946, s. 1, 3.

⁶⁵ Arif Oruç, "Yarın'ın Yolu", Yarın, 5.11.1946, s. 1, 3.

Yarın, partiler arasında tarafsız kalacağı belirtmesine rağmen bütün eleştirilerini CHP'ye yöneltmiş; DP'yi desteklemiştir. MKP'ye de sayfalarında yer vermiştir. Ayrıca, kurulma girişimleri yapılan partilerden söz etmektedir. Bunlar arasında, "*Milli Mücadelede çok büyük hizmetleri geçen devlet adamları*"nın parti kuracağı yer almaktadır. Sözü edilen kişilerin, İkinci Grup üyeleri olabileceği tahmininde bulunuluyor⁶⁶. Bilindiği gibi, İkinci Grup üyelerinden Hüseyin Avni Ulaş, MKP içerisinde yer almış, daha sonra ayrılmış ve 1948 yılında kurulan Millet Partisi'nin hazırlık çalışmalarına katılmıştı. Ancak, ölümü üzerine MP'nin kurucuları arasında yer alamamıştı.

Arif Oruç, bir yazısında CHP'nin zayıf yanlarını ele almış ve tek parti iktidarı olarak CHP'nin hataları ve eksiklikleri üzerinde durmuştur. CHP'nin 23 yıl boyunca (1923-1946), ülkede "*mutlak bir hakimiyet*" kurduğunu, ancak bugün "*nahış*" bir duruma düştüğünü belirtmektedir. Arif Oruç'a göre, CHP'nin bu duruma düşmesinin nedenleri arasında "*İdare ve siyaset aleminde zamanın yıpratıcı ve usandırıcı tesirleri*" de yer almaktadır. CHP, rakipsiz olarak yaşadığı uzun yılların aşındırdığı bir temel üzerinde yaşayabiliyordu. Rakipsiz kalmak, sorumluluktan uzak yaşamak demektir. Sorumluluk duygusu olmayan bir kurumun başında bulunanlar da "*İnsan*" olduklarına göre, "*nüfuzlarını istibdat ve tahakküme doğru götürmeleri*"nden daha doğal bir şey olamazdı. Başlangıçta, "*mütecanis ve düzenli görünen*" CHP, "*genişleyip her sınıf ve tabakayı küçüklamak iddiasile tabiri olmayan hareketlere giriştiği nisbette, kendi kendini baltalamıştır*". Devletin bütün gücünün elinde tutmak gibi büyük bir güce sahip olmanın verdiği "*çakır keyif hali, yarını ve yarınları akla bile getirememek gururunu yurutmuşur, denilebilir*". Sorumsuz ve keyfi tek parti yönetimi şu sakıncaları yaratmıştır: Sorumsuz hareketler; iltimas ve kayırma; şiddetli zabıta baskısı; bazı çıkarıcıların CHP'nin adını kötüleyecek tarzdaki aşırı hareket ve yaşayışları; "*Otoriter ve diktatör rejimleri taklit! Buralarda olduğu gibi her sınıf, meslek ve zümreye mensup teşekkülleri kışla disiplinine benzeyen bağlar altına almağa çalışmak ve bunların başına meslekle alakalı olmayan gezdeleri geçirmek*"; Hazine'yi doldürmek için vergi toplama işlerinde şiddet uygulamak; israf... Bunlar nedeniyle, CHP "*zayıf*" düştüğü gibi, halkın gözünde de "*hürriyet düşmanı*" durumuna da düşmüştür⁶⁷.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında geçilen çok partili ortamda, Birinci Meclis'teki İkinci Grup üyelerinin (Hüseyin Avni Ulaş ve arkadaşları) bazı dergiler çıkarmaya başladıkları görülmektedir. 1946-1950 yılları arasında çıkarılan bu dergilerden adlarını

⁶⁶ "Yeni Bir Siyasi Teşekkul", *Yarın*, 16.11.1946, s. 1, 3; "Yeni Bir Siyasi Teşekkul", *Yarın*, 18.11.1946, s. 1, 3; "Siyasi Blok Etrafında Tefsirler!", *Yarın*, 19.11.1946, s. 1, 3; "Yeni Blok Haberi Etrafında", *Yarın*, 20.11.1946, s. 1, 3; "Blok Etrafında Ankaradan Haberler", *Yarın*, 21.11.1946, s. 1;

⁶⁷ Arif Oruç, "H. Partisinin Zaafı", *Yarın*, 14.11.1946, s. 1, 3.

belirleyebildiklerimiz şunlardır: *Mes'uliyet*, *Meş'ale*, *Muhalefet*, *Yeni Muhalefet*, *İzinsiz Muhalefet* ⁶⁸.

H. A. Ulaş, 1946 yılında Birinci Meclis'te ve MKP'de iken yaptığı bazı konuşmaları içeren bir broşür yayınladı: *Hüseyin Avni Ulaş'ın Bazı Nutukları* (İstanbul, 1946, 23 s.). Yine 1946'da çıkmaya başlayan "*Mes'uliyet*" adlı "*haftalık siyasi mecmua*"nın sahibi ve başyazarı H. A. Ulaş'tı. Derginin umumi neşriyat müdürü ise, Lütfü Bornovalı'ydı. Recep Peker'in başbakanlığı döneminde Basın kanunu'nda özgürlükleri kısıtlayıcı ve cezaları arttırıcı değişiklikler yapılmış, H. A. Ulaş, *Mes'uliyet*'i kendiliğinden kapattı⁶⁹. Kısa bir süre çıkan dergide bazı önemli yazılar yer almaktadır. Bunlardan biri de, İkinci Grup'un kurucularından Mersin eski mebusu Selahattin Kocaoğlu'nun "*Birinci Büyük Millet Meclisinde İkinci Grup*" adlı makalesidir⁷⁰.

Mes'uliyet'in kapanmasından sonra, bu derginin yazarlarından İzzet Mühürdaroğlu, 1947 yılı başında "*Meş'ale*" dergisini yayınlamaya başladı. Mühürdaroğlu, 1948 yılında kurulan Millet Partisi'nin aktif üyelerinden biridir. *Meş'ale*'de yayınlanan yazılar, İkinci Grup üyelerinin ve Millet Partisi'ni destekleyenlerin çıkardığı dergilerin içerikleriyle benzer özellikler taşımaktadır. Bu dergide yer alan dikkat çekici yazılardan biri şudur: "*Türk Demokrasisinin İlk Şehidi 24 Sene Evvel Bu Ay Trabzon Meb'usu Ali Şükrü Bey Öldürülmüştü!*" ⁷¹

1947 yılı ortalarında yayını sona eren bu dergiden sonra, 1949 yılının sonları ile 1950 yılı başlarında birbirinin devamı olan üç dergi görüyoruz: *Muhalefet*, *Yeni*

⁶⁸ Hakkı Uyar, "Tarihe Nasıl Bakmak? Türk Devrimi, İkinci Grup ve Hüseyin Avni Ulaş Örneği", *Toplumsal Tarih*, sayı 18, Haziran 1995, (ss. 58-64), s. 62.

Tek parti dönemi boyunca, CHP'nin Birinci Meclis'teki İkinci Grup üyelerini yakından takip ettiği anlaşılmaktadır. Örneğin CHP Genel Sekreterliği'nin 30 Temmuz 1940 tarihinde gönderdiği bir yazı buna yöneliktir.

**"29 CHP Vilayet İdare Heyeti Reisliğine
6 Valiliğe**

Türkiye Büyük Millet Meclisi birinci devre azasından olup bu günkü hal ve vaziyetlerinin tetkikine lüzum görülen bağlı sicil varakalarında yazılı halen vilayetiniz dahilinde ikamet ettiği anlaşılmıştır.

1. Bunlar hakkında, etraflıca ve esaslı bir şekilde yapılacak tetkikat neticesi elde edilecek malumatın fişlerine ve haneleri hizalarına açık ve sarıh yazılmasını ve altının da Parti İdare Heyeti Reisi ile azaları tarafından imzalanarak azami 15 Eylül'e kadar Genel Sekreterliğe gönderilmesini,

2. Olmuş veya herhangi bir şekilde, diğer bir yere nakletmiş olanlar mevcut ise, bunlar hakkında da toplanacak malumatın ayrı bir tezkere ile bildirilmesini ve bu meyanda fişlerinin de iadesini rica eder, sevgi saygılarımı sunarım.

CHP Genel Sekreteri Erzurum Sayfayı Dr. A. F. Tuzer"

Bkz. Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinin Parti Teşkilatına Umumi Tebligatı, Temmuz 1940 dan 31 Birincikanun 1940 Tarihine kadar, c. 17, Ankara, 1941, s. 5. Bu yazıdan anlaşıldığına göre, Birinci Meclis'teki İkinci Grup üyeleri, 35 il'e dağılmış durumdadır. Bu illerin 29'unda CHP örgütü bulunurken, 6'sında CHP örgütü (Doğu ve Güneydoğu illeri) bulunmamaktadır.

⁶⁹ Uyar, agm., s. 62.

⁷⁰ *Mes'uliyet*, sayı 1, 17 Temmuz 1946; *Mes'uliyet*, sayı 2, 24 Temmuz 1946.

⁷¹ *Meş'ale*, sayı 6, 20 Nisan 1947, s. 1, 4. Kendini "*Hak ve Hürriyetçi Siyasi Mecmua*" olarak tanımlayan alt başlıklarından biri de "*Tarih ve Mukaddesatımıza Bağlı Olarak İlerliyelim*" dir.

Muhalefet ve İzinsiz Muhalefet. Bu dergilere ek olarak 1952 yılında "*Asil Muhalefet*" adlı bir dergi daha yayınlandı. Bu dergiler, Fevzi Çakmak'ın fahri başkanlığında kurulan Millet Partisi'nin yayın organıdır. Bu dört dergi ile, *Mes'uliyet* ve *Meş'ale* dergileri arasında hem düşünsel anlamda ve hem de yazar kadrosu olarak bağlantı vardır⁷².

Sözünü ettiğimiz dergilerin en önemli özelliği, CHP iktidarına ve geçmiş dönemin tek parti yönetimine karşı aldığı sert tavidir. Bu sert tavırdan DP de nasibini almıştır. Bu dergilerde DP, CHP'nin "*Demokrat*" adını almış kötü bir kopyası olduğu görüşü ileri sürülmektedir. CHP'nin "*İnkılapçı ve Avrupalı*" olarak tanımlandığı dergilerde, bu yılların yaygın söylemi olan anti-komünist söylemler de işlenmektedir. Ayrıca, SSCB'nin Türkiye'den toprak talepleri eleştirilmekte; buna karşılık ırkçılığa karşı çıkılmakla beraber, Turancılık onaylanmaktadır. Atatürk'ün Türk demokrasisinin kurucusu olduğu görüşü kabul edilmemektedir⁷³. Tek parti yönetimi, diktatörlük olarak tanımlanmakta; özellikle de devletçilik ve halkçılık ilkeleri eleştirilmektedir. Dergilerde, dinsel konulara da yer verilmektedir. Bunlardan biri, "*Dinsizler İmana Geliniz*" başlığını taşımaktadır⁷⁴.

İzinsiz Muhalefet dergisinde, "*Bir millet için felaketlerin en fecii tek partili idare cehennemine düşmesidir*" denilmektedir⁷⁵. Nurettin Ardıçoğlu, Türkiye'nin bugün ve gelecekte iki düşmanının olduğunu ileri sürüyor. Ardıçoğlu'na göre, bunlar, ülke dışında Bolşevik Rusya ve ülke içinde CHP'dir⁷⁶.

Sadık Aldoğan, CHP'nin uzun yıllar demokratik rejimlerle "*afay*" ettiğini, şimdi ise, ateşli bir demokrasi taraftarı haline geldiğini belirtirken, muhalefetin başına da "*uğursuz bir tesadüf eseri*" olarak Celal Bayar'ın geçtiğini belirtmektedir. Aldoğan'a göre, Bayar'ın "*Başbakanlığa geldiği zaman okuduğu hükümet programını bugün bir zahmet edip te okusak, totaliter idarenin methiyelerini yapan en büyük bir şaheser demekten kendimizi alamayız. (...)*"

Halk Partisi başındakiler, DP başındakilerle birlikte bu memlekette insan haklarını çiğneyerek uğursuz totaliter bir idareyi zorla yürütmüşlerdir" ⁷⁷.

⁷² Uyar, agm., s. 62. Bu bağlantı doğal olarak H. A. Ulaş'la da ilgilidir. Ulaş'ın MP'nin programının hazırlanmasında önemli katkıları olmuştur. Ulaş, 23 Şubat 1948 tarihinde olmemiş olsaydı, MP'nin kurucuları arasında yer alacaktı.

⁷³ Uyar, agm., 62-64.

⁷⁴ *Yeni Muhalefet*, sayı 2, 7 Aralık 1949, s. 7.

⁷⁵ Şevki Dağdelen, "Bir Millet İçin Felaketlerin En Fecii Tek Partili İdare Cehennemine Düşmesidir", *İzinsiz Muhalefet*, sayı 1, 30.12.1949, ss. 13-14.

⁷⁶ Nurettin Ardıçoğlu, "İki Düşman", *İzinsiz Muhalefet*, sayı 6, 3 Şubat 1950, s. 13.

⁷⁷ Sadık Aldoğan, "Totaliter İdare Kalkmadıkça Demokrasi Bir Hayaldir", *İzinsiz Muhalefet*, sayı 5, 27 Ocak 1950, s. 3. Aldoğan yazısının devamında şunları söylemektedir: "*HP, totaliter idareyi tepeden kurmuş ve kendi şefini vatandaşların üstüne çıkarmış! Milletvekilleri onun adamları olmuş; vatandaşın seçim hakkını onun elinden almış. Hükümetin vatandaş tarafından murakabesi bir laf olmaktan ileri gitmemiş! Yukarıdan aşağıya bir kumanda silsilesi meydana gelmiş; memleket bir ordu gibi idare edilmiş! Vatandaş, hükümettekilerin muti bir neferi haline gelmiştir!*"

Başkumandan ne isterse o olmuş! Bu idareye de demokrasi denilmiştir".

Millet Partisi'nin üst düzey yöneticilerinden biri olan Sadık Aldoğan'ın ve diğer MP'lilerin DP yöneticilerinin tek parti döneminde yönetimde yer almalarını eleştirmeleri haklılık payı taşımakla beraber, kendi fahri genel başkanları olan Mareşal Fevzi Çakmak'ın 1920-1944 yılları arasında, yani hemen hemen tüm tek parti iktidarı boyunca, Genelkurmay Başkanı olmasını görmezden gelmektedirler.

İzinsiz Muhalefet'in yazarlarından Fuat Arna, CHP'nin Kurtuluş Savaşı'nda elde edilen başarıyı kendisine mal ettiğini; kendilerini kahraman ve kurtarıcı diye gösterdiklerini ve bunun sonucu olarak da "*milletin bütün bir varlığı üzerinde velayet ve vesayet hakkı iddiası*"nda bulduklarını söylemektedir. Arna'ya göre, Cumhuriyet maskesi altında "*koyu bir diktatörlük*" kurulmuş; tek parti dönemi boyunca ülkede "*korkunç bir terör*" başlamıştır. Kanunların üzerinde olan CHP'nin Parti Grubu, "*Polit Büro*" niteliği taşımaktadır. "*Tek Parti, Tek Şef zihniyeti ... teessüs ettikten sonra, beliren muayyen bir zümre memleketin varlığını, sömürmeğe başladı. (...) Mazimizle olan bütün rabitalar sökülmeğe başlandı. (...) ... tek el, tek göz, tek kulakla idare edilen İmparatorluğun son bakiyesi de, yirmi küsur sene her bakımdan ihmal, suiistimal ve ziyan edildi*".

Kazım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy gibi eski muhalifleri tek parti yönetimiyle barışmaları ve CHP'den milletvekili olmalarını eleştiren Arna, CHP'nin ideolojik bir tutarlılığının olmadığını ileri sürmektedir. Arna'ya göre, CHP, birgün "*müfrit milliyetçi*", birgün "*sol ve sosyalist*", birgün anti-komünisttir. "*Bir tarihlerde, Falih Rıfkı Atay'ın Romada gazetecilere söylediği gibi hakikaten CHP tabiri caiz ise, bir koalisyon partisidir. Bu bakımdan ayrı ayrı prensip sahiplerinin topluluğundan ibaret olan bu alıcalı cemiyetin içinde, Sağcılara, Solculara, Sosyalistlere rustlandığı gibi, dini akideleri devlet siyasetine alet yapacak kadar garip düşünenler, ve hatta ırkçılar, bir mecmua teşkil etmektedirler. Böyle bir topluluğun siyasi hüviyetini tayin ve tesbit, tabiatile mümkün değildir.*"

CHP'nin iç durumu bu merkezde olduğu için, bekasını temin maksadile her zaman, totaliter bir şefe muhtaçtır. Bu hakikati hiç kimse inkar ve cerh edemez. Zira aksi takdirde CHP, imamesi kopmuş bir tesbih gibi dağılır" ⁷⁸.

İzinsiz Muhalefet, Atatürk'e "*Ebedi Şef*" denilmesini eleştirmekte ve ebediliğin Allah'a mahsus olduğunu, Türkçe ezan ve kamet'in "*küfür*" olduğunu, CHP'nin Makyavelist bir politika izlediğini söylemekte⁷⁹ ve "*Bu milleti boş bırakırsak reyimi Haso*

⁷⁸ Fuat Arna, "Hurriyet ve Demokrasinin Bir Numaralı Düşmanları", *İzinsiz Muhalefet*, sayı 2, 6 Ocak 1950, ss. 8-9, 15.

Arna yazısında, CHP'nin "*melezleşen*" bir nitelik taşıdığını ve "*totaliter*" yapısının demokratikleşmesinin pek kolay olmadığını belirtmektedir.

Arna, tek parti dönemindeki "*dalkavukluk*" olaylarına dikkat çekerken, devlet ricalinin (TBMM Başkanı, Başbakan...) İnönü'nün oğlunun hazırol'da durduklarını, bunun şehzadeleri selamlayan devlet ricalini çağrıştırdığını belirtiyor.

⁷⁹ İ. Muammer Fındıklı, "Dinin Siyasete Alet Edilmesi", *İzinsiz Muhalefet*, sayı 2, 6 Ocak 1950, ss. 10-12.

ile Memoya verir..." diyenlerden⁸⁰, "... bu milletin Hassolarile, Memolarile er geç adaletin kurşısında hesap sorucu" gını⁸¹ ileri sürmektedir.

İkinci Dünya Savaşı'nın son yıllarında iktidarın yayınlarına son verdiği Turancı yayınlar, çok partili yaşama geçilen yıllarda yeniden ortaya çıktılar. Bu dergilere *Selamet*, *Sebilürreşad* gibi İslamcı dergiler de eklendi. Dönemin anti-komünist ve anti-Sovyet ortamı bu dergilerin politikalarına da yansımaktaydı. Örneğin Nusret Safa Coşkun, "*Pan-Slavizme Karşı Pan-İslamizm!*" adlı yazısında; Sovyet Rusya'nın Pan-Slavizme kızıl bir kimlik kazandırdığı ve Boğazları ele geçirmeyi istediğini belirtirken, buna karşı Pan-İslamizm'i önermektedir: "*Pan-İslamizm yalnız bir akide beraberliğinden doğacaktır*". İslam, kelimesinin ilahi anlamından korkmak anlamsızdır. "*Ne bir imam, ne bir hulife arkasında toplanacağız. Bu politika tamamıyla beşeri, içinde bulunduğumuz şartların bir mahsulü olacaktır. Türkiye'nin liderliğinde bir islam alemi... Yüz milyonları bulan bir kitle... Pan-Slavizmden daha kalabalık, hatta, hatta daha mütecanis... Böyle bir birliği, müslüman olmıyan Asya milletlerinin dahi destekliyeceklerine hiç şüphe yoktur. (...)*

Bütün İslam uleminin gözü bizdedir, gönlü bizimle beraberdir. (...)

İçerde koyu milliyetçiliğimiz baki kalmak şartıyla, bir Pan-İslamizm politikası Türkiye'nin istikbali için sağlam bir teminat ve garanti teşkil edecektir" ⁸².

Çok partili yaşama geçilen bu yıllarda, Ergenekon, Yeni Bozkurt, Şark Yolu Düven, Ozleyiş, Kür Şad, Milli Hürriyet, Kanad, Kızılelma ve Altın-Işık gibi milliyetçi dergiler, yayınlarını anti-komünist ve anti-Sovyet (anti-Moskof) bir temele oturtmuşlardır.

Ergenekon adlı haftalık gazetenin temel sloganlarından biri; "*Milliyetçi: Nerede olursan ol; ne şartlar içinde bulunursan bulun, ilk ve en mukaddes vazifen komünistlik ve beynelmilencilikle savaşmaktır*" ⁸³. Ergenekon, CHP ile Türkçüler arasındaki huzursuzluğun 19 Mayıs 1944 tarihinden itibaren düşmanlığa dönüştüğünü; CHP'nin

Mustafa kentli ise, CHP'yi şu şekilde eleştirmektedir: "*Halk Partisi müfritleri tek parti zihniyeti formulu ile ifade edilen iptidai rejime hala bağlıdır. Eger buna siyasi bir felsefe demek caizse, onu Nazi edebiyatında buluruz*". Bkz. Mustafa Kentli, "Şef Sistemi ve Führer Prensipleri", *Hur Millet*, sayı 2, 21 Mart 1949, s. 1.

⁸⁰ ZOBÜ, "İğneyi Kendine! Çuvaldızı Başkasına: Fikir!", *İzinsiz Muhalefet*, sayı 6, 3 Şubat 1950, s.7.

Bu sözü söyleyen Ankara valisi Nevzat Tandoğan'dır.

⁸¹ Ahmet Evyapan, "Dogudan Gelen Ses", *İzinsiz Muhalefet*, sayı 8, 17 Şubat 1950, s. 13.

DP'nin iktidara gelmesinden 2 yılı aşkın bir süre geçmesinden sonra, Nihat Paykoç şunları yazmaktadır: "*İnanınun diktatoryasını 'HESAP SORACAGIZ' avazeleri arasında paramparça ettikte ne oldu? Hesap mı sorabildik? Hürriyete mi kavuşabildik? Elbette ki bunların hiçbirisi de olmadı*". Bkz. Nihat Paykoç, "DP Henüz İktidara Geçmemiştir. İktidara Konan Menderes ve Hemenparıdır", *Asil Muhalefet*, sayı 1, 18 Kasım 1952, s. 1, 4.

⁸² *Veto*, sayı 1, 8 Şubat 1947, s. 2.

⁸³ *Ergenekon*, sayı 1, 10 Mart 1947.

Atsız, bir yazısında Türkiye'deki fikir ve inanç gruplarını dorde ayırmaktadır: 1. Muhafazakar Müslümanlar, 2. Anadoluçular, 3. Türkçüler, 4. Komünistler (Moskofçular). İlk iki grubu zayıf olarak niteleyen Atsız, mücadelenin son iki grup arasında sürdüğünü belirtmektedir. Bkz. Atsız, "İki İnanç", *Ergenekon*, sayı 1, 10 Mart 1947, s. 1.

Şevket Süreyya Aydemir, Vedat Nedim Tör, İsmail Hüsrev Tokin, İsmail Hakkı Tonguç, Sabahattin Eyüpoğlu, Adnan Cemgil, Sadrettin Celal Antel, Abdülbaki Gölpinarlı gibi komünistleri himaye ettiğini; CHP'nin dağılmak üzere olduğunu ileri sürmektedir⁸⁴. Kızılelma dergisi ise, Türkçüleri bir araya toplanarak parti kurmaya çağırılmaktadır. Bu konuda liderliğe Hamdullah Suphi Tanrıöver'i önermektedir⁸⁵.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında basın hayatına baktığımızda dönemin yayınlarının büyük bölümünde, anti-komünist ve anti-Sovyet bir havanın egemen olduğunu, ABD'ye karşı büyük bir ilginin ve hayranlığın olduğu görülmektedir. Soğuk Savaş yıllarının başlangıç yılları olan bu dönem basınında Türkçü ve İslamcı yayınların komünizme karşı kendi ideolojilerini bir panzehir olarak sunmaya başladıkları açık bir şekilde ortadadır. CHP iktidarı, tüm muhalif yayınların baş hedefi durumundadır. Sol yayınlar ise, Sovyet tehdidinin yarattığı boğucu ortamda yaşamaya çalışmaktadır. Bu dönemin sol basınında Sovyet tehdidine tavır koyabilen tek aydın, Mehmet Ali Aybar olmuştur. Aybar, kamuoyunda oluşan Amerikan sempatisinin aksine olarak, Amerikan emperyalizmine de tavır almıştır.



⁸⁴ "Ey Halk! Komünizm Davasında ne Halkçıya ne Demokrata İnanma!", *Ergenekon*, sayı 2, 17 Mart 1947, s. 1, 7; Atsız, "Halk Partisi Milliyetçilik Düşmanı Mıdır?", *Ergenekon*, sayı 6, 15 Nisan 1947, s. 1; Mustafa Hilmi Öz, "Halk Partisini Sandalyasından Uzaklaştırmanın Tek Yolu Nedir?", *Ergenekon*, sayı 7, 22 Nisan 1947, s. 1, 7.

Turancı dergilerden *Altın-Işık* dergisi de H. Ali Yücel, Ş. Aziz Kansu, V. Nedim Tör, Yurt ve Dünya dergisi, solcu profesörler konularını ele almakta ve CHP iktidarına ağır eleştiriler yöneltmektedir. Bkz. "Şevket Aziz Kansu Hakkında", *Altın-Işık*, sayı 3, 15 Mart 1947, s. 2; Atsız "Propaganda", *Altın-Işık*, sayı 3, 15 Mart 1947, ss. 3-4; Atsız, "Hasan Ali Hesap Vermelidir", *Altın-Işık*, sayı 4, 15 Nisan 1947, ss. 3-5.

⁸⁵ Tefik Noyan, "Hamdullah Suphi Tanrıöverin Halk Partisinden Çekilmesi", *Kızılelma*, sayı 11, 9 Ocak 1948, s. 3, 15; Denizcioglu, "Milliyetçi Partiye Doğru", *Kızılelma*, sayı 12, 16 Ocak 1948, ss. 3, 14-15.

Derginin bir başka sayısının kapagında şu manşet yer almaktadır: "Milliyetçiliğin Hakim Olduğu Memlekette KADININ VAZİFESİ Daktiloluk Değil ANALIKTIR!..." Bkz. *Kızılelma*, sayı 8, 19 Aralık 1947.

VI. BÖLÜM

CHP'DE PARTİ İÇİ DEMOKRASİNİN İŞLERLİĞİ YA DA İŞLEMEZLİĞİ

A. Parti Üyeliği

"Tek parti sistemlerinde siyasetin temel aracı olan partinin üye yapısı ve sayısı, önemli bir yere sahiptir. Kitlesele üyelik, bir prestij kaynağıdır ve aynı zamanda bir grup özdeşleşmesi ve dayanışması geliştirir". Partileri üyelik bakımından kitle partisi ve kadro partisi olarak ikiye ayırmak mümkündür. Parti üyeliği bakımından yapılan bu ayırım gözönüne alındığında kitle partileri, "ocuk" örgütlerine; kadro partileri ise, "komite" örgütlerine dayanır. Partilerin eliti açısından sorun, üyelerin sayılarının mı, yoksa, niteliklerinin mi, yüksek olacaktır. Bu ikilemi, tek parti yıllarında CHP de yaşamıştır¹.

Halk Fırkası'nın 1923 tarihli Nizamname'sine göre, "Halk Fırkası'na her Türk ve haricden gelib Türk tabiyet ve harsını kabul eden her ferd dahil olabilir" (madde 3). Partiye üyelikte aranan tek şart, üye olmak isteyen kişinin parti nizamnamesine ve parti programına bağlı kalacağına dair imzalı bir belge vermesiydi (madde 4). Üyeler, partinin genel esaslarına muhalefet ettikleri zaman, bağlı oldukları örgütün yönetim kurulunun gerekçeli teklifi üzerine Parti Divanı'nca üyelikten çıkarılabilecekti (madde 6)². 1923 yılında Halk Fırkası TBMM Grubu tarafından kabul edilen bu nizamnamede belirtilenlere ek olarak, parti halk arasında örgütlemeye başladığında, üyelik koşulları arasına ek olarak, "yakın geçmişte yolsuzluk ve zararlı çalışmalar yapmamış olmak, özellikle Kurtuluş Savaşı'na karşı tutum takınmamış bulunmak ve şimdi de, partiye, özel bir amaçla, kişisel çıkar sağlamak, birlik ve dayanışmayı bozmak için girmek istedikleri kuşkusunu uyandırmamak gibi koşullar" da aranmaktaydı³.

Partiye kabul şartları 1927'de toplanan Cumhuriyet Halk Fırkası Büyük Kongresi'nde tartışılmış⁴ ve partiye kabul şartları şu şekilde benimsenmiştir:

¹ Esat Oz, *Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım (1923-1945)*, Gündoğan yay., Ankara, 1992, s. 179; Ahmet Taner Kışlalı, *Siyaset Bilimi*, İmge yay., Ankara, 1994, s. 220; Ergun Özbudun, *Siyasal Partiler*, AÜ Hukuk Fak. yay., Ankara, (t. y.), s. 63 vd.; Kudret Bosuter, *Türk Siyasi Partiler Sisteminde Parti İçi Demokrasi*, Ankara, 1969, 27 vd.

² Halk Fırkası Nizamnamesi, Türkiye Büyük Millet Meclisi'ndeki Halk Fırkası Azaları Tarafından Bilmüzakere Hey'et-i Umumiyesi 9 Eylül 339 Tarihinde Kabul Olunmuştur, 1342-1339.

³ Mete Tunçay, "Cumhuriyet Halk Partisi (1923-1950)", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, c. 8, İletişim yay., (ss. 2019-2036), s. 2019.

⁴ Bu konuda bkz. *Cumhuriyet Halk Fırkası Büyük Kongresi*, Ankara, 1927.

"A- Onsekiz yaşını ikmal eden,

B- Sui şöhretle tanınmamış olun,

C- Muhilli şeref ve haysiyet, hapis veya ağır hapis veya bu derecede cezayı müstelzim bir cürümden dolayı mahkum olmamış bulunun,

D- Harekatı milliyeye aleyhtar bir vaziyet almamış bulunan ve siyasi seciyeleri itibarile menfi bir ruh taşımamış oldukları mütebariz bulunan her Türk vatandaşı; Türk kültürünü ve fırkanın bütün umdelerini bihakkın kabul etmiş olması şartile dahil olabilir" (madde 8)⁵. Partiye üye olmak için iki üye tarafından önerilmek gerekiyordu (madde 9)⁶.

1931 yılında yapılan CHF Büyük Kongre'sinde kabul edilen nizamnamede üyelik şartları konusunda bir değişiklik yapılmadı⁷. Ancak, kongrede partiye üyelik konusu da tartışıldı. Kutahya delegesi Alaeddin Bey, parti tüzüğünde, partiye üye olacakların Milli Mücadele'ye aleyhtar olmamaları gereğinin yetersiz olduğunu; Milli Mücadele'ye aleyhtar olmayıp Türk İnkılabı'nın ideolojisine aleyhtar olanlar olabileceğini ve partinin ideolojisini anlamayanların partiye girmelerinin bir yararı olmayacağını belirtmektedir. Alaeddin Bey, geçmişte Nakşibendi Şeyhi olup, şimdi CHF'ye üye olan birini tanıdığını, partiye üye alınırken daha dikkatli olunmasını ve sayede parti üyelerinin daha homojen bir nitelik kazanabileceğini söylemektedir⁸.

1931 tarihli CHF nizamnamesine parti üyeliği konusunda şöyle bir madde eklenmiştir: "Fırka henüz siyasi meşguliyet çağına gelmemiş olan bütün Türk gençlerini fırkanın tabii namzedi sayar" (madde 6)⁹. Bu madde, tek parti yönetiminin kapsayıcılığını ortaya koymasından ilginç bir örnektir.

CHP'nin 1935 yılındaki Dördüncü Büyük Kurultay'ında üyelik koşullarına bazı eklemeler yapılmıştır. Partiye kabul edilme şartlarına "Türkçe konuşmak" (madde 9) ve üyeliğe önerenlerin en az iki yıldır partiye üye olmalarının (madde 10) yanısıra, "Partiye yeni azu olmak işleri tamamlanan yeni partililer üç ayda bir kaç kişi olmuşlarsa bunlarla başka yerden gelen eski partililer, köylerde ocak idare heyetlerinin, şehir ve kasabalarda o şehir ve kasabada bulunan en büyük idare heyetinin bu iş için yapacağı bir toplantıyı yuzı ile çağrılarak kayıd ve kabulleri tebliğ edilir. Bu toplantıların yıl başında başlayarak her üç ayda bir intizumlu yapılması borçtur. Toplantılarda idare heyetlerinden başka mümkün olduğu kadar fazla partili bulundurulur. Parti reisi bu toplantıda bir nutuk söyleyerek siyasi bir partiye girmenin ehemmiyetlerini ve partili olmanın vazifelerini hatırlatarak yeni

⁵ Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi, 15 Teşrinievvel 1927 de İnikad Eden Cumhuriyet Halk Fırkası Büyük Kongresinin 22 Teşrinievvel 1927 Tarihli İçtimanda Bilmüzakere Kabul Olunmuşdur, Ankara, 1927, ss. 4-5.

⁶ Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi, s. 5.

⁷ CHF Nizamnamesi ve Programı, 10 Mayıs 1931 de Toplanan Üçüncü Büyük Kongresi tarafından Kabul Edilmiştir, Ankara, 1931, s. 4.

⁸ CHF Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları (10-18 Mayıs 1931), İstanbul, 1931, ss. 233-234.

⁹ CHF Nizamname ve Programı, s. 3.

partilileri kutlar ve muvaffakiyet diler. Her üç ayda bir partiye girenlerin adları Vilayet idare heyetince bütün teşkilatı tumim edilir" (madde 12) maddesi de eklenmiştir¹⁰.

CHP'nin ilk kuruluş yıllarında partiye üyelik daha kolay ve sıradan iken, ilerleyen yıllarda -her Kurultay'da- bu daha da zorlaştırılmış, ayrıntılandırılmış ve seramonileştirilmiştir (torenselleştirilmiştir). Uzun süren bir prosedurun sonucu partiye üyelik sağlandığı bu yıllarda, parti üyeleri partiye belli bir aidat da ödemek zorundaydılar. Örneğin 1931 yılındaki CHF nizamnamesinde, parti üyelerinin az veya çok bir miktar yardım parası verecekleri; bu parayı aylık, altı aylık ya da yıllık olarak ödeyebilecekleri; ödeyecekleri parayı kendilerinin belirleyecekleri ve bunun için bağlı buldukları yerin ocak yönetimine bir "taahhüt kağıdı" ile bildirecekleri; ödemenin makbuz karşılığı yapılacağı ve bu taahhüt edilen miktarın üzerinden bir yıl geçmeden değiştirilemeyeceği belirtilmektedir¹¹.

CHP'nin 1935 yılında toplanan Dördüncü Büyük kurultayı'ndan sonra toplanan 1938 tarihli Üsnomal Kurultay'da ve sonraki kurultaylarda (1939, 1943) kabul edilen tüzüklerde, partiye üyelik sisteminin esasları -küçük bir değişiklikle- korunmuştur. Bu değişiklik, partiye üyelik yaşının 18'den 22'ye çıkarılmasıdır. Söz konusu değişiklik Cemiyetler Kanun'da yapılan değişikliğe paralel olarak yapılmıştır¹².

CHP'nin üye sayısının gelişimi şu şekilde olmuştur¹³:

Yıllar	Toplam üye sayısı	Artış oranı	Türkiye nüfusu	Türkiye nüfusuna oranı
1930	800.000		14.448.000	% 5,5
1933	1.059.000	% 32,5	15.392.000	% 7
1936	1.260.000	% 19	16.158.000	% 7,8
1941	1.512.719	% 20	17.821.000	% 8,5
1948	1.898.000	% 25	19.922.000	% 9,5

¹⁰ CHP Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası (9-16 Mayıs 1935), Ankara, 1935, s. 90.

¹¹ CHF Nizamname ve Programı, s. 4.

Sözü edilen taahhütname şöyleydi:

"Fırka nizamnamesinin onuncu maddesi mucibince ayda/senede tediye etmek üzere taksitte kuruş yardım parası vermediği taahhüt ettim.

Taahhüdümü yukarıdaki taksitlere göre tarihinde yapacağım.

İmza

Cumhuriyet Halk Fırkası Ocağına kayıtlı"

Bkz. Cumhuriyet Halk Fırkası Katibiumumiliginin F. Teşkilatına Umumi Tebligatı, Mayıs 1931 den Birincikanun 1932 nihayetine kadar, c. 1, (Mahremdir. Hizmete mahsustur. Fırka bürolarında kullanılacaktır), Ankara, 1933.

¹² Oz, age., s. 181.

¹³ Oz, age., 182. Oz hazırladığı listede 1936 yılına ilişkin üye sayısı 1.260.000 olarak verilirken, bir başka kaynakta bu rakam 1.237.504 olarak verilmektedir. Bkz. Cumhuriyet Halk Partisi Broşürü (?), İstanbul, 1937 (?). Bu broşürün tam adını tesbit edemedik. İzmir Milli Kütüphane'de Cumhuriyet Halk Partisi Kongresinde Atatürk, (İstanbul, 1937) olarak geçmektedir. Broşüre İMK tarafından verilen bu ad yanlış olsa gerektir.

CHP üye sayısı, 1941 yılı başında illere göre şu şekildeydi¹⁴:

İller	Partili sayısı	İl Nüfusuna oranı	İller	Partili sayısı	İl Nüfusuna oranı
Afyon	24.138	% 8	İzmir	52.875	% 8.8
Amasya	17.917	% 13.9	Kars	30.828	% 10
Ankara	61.298	% 11.3	Kastamonu	33.981	% 9.3
Antalya	18.253	% 7.5	Kayseri	51.721	% 16.5
Aydın	35.345	% 13.5	Kırklareli	15.273	% 8.8
Balıkesir	41.443	% 8.5	Kırşehir	11.511	% 7.9
Bilecik	15.114	% 12	Kocaeli	51.966	% 15.4
Bolu	30.126	% 11.8	Konya	104.045	% 18.2
Burdur	9.229	% 9.5	Kutahya	36.113	% 10.3
Bursa	60.440	% 13.6	Malatya	3.984	% 0.9
Çanakkale	32.035	% 14.3	Manisa	45.908	% 10.8
Çankırı	16.680	% 9.3	Maraş	13.026	% 6.8
Çoruh	8.383	% 3	Muğla	30.413	% 15.4
Çorum	43.386	% 15.1	Niğde	25.967	% 10.4
Denizli	23.251	% 8.1	Ordu	32.072	% 11.3
Edirne	28.094	% 15.2	Rize	4.639	% 4.2
Erzincan	7.201	% 4.5	Samsun	46.584	% 13.7
Erzurum	11.055	% 2.8	Seyhan	36.146	% 9.3
Eskişehir	32.620	% 17.8	Sinop	24.649	% 12.8
Gaziantep	10.757	% 3.7	Sivas	43.130	% 9.9
Giresun	26.522	% 10.2	Tekirdağ	23.365	% 12
Gümüşhane	14.097	% 8.6	Tokat	36.847	% 11.8
İçel	24.880	% 9.1	Trabzon	25.512	% 7
İsparta	13.960	% 8.4	Yozgat	46.988	% 17.9
İstanbul	40.932	% 4.6	Zonguldak	38.020	% 11.8

Bu istatistik incelendiğinde CHP üye sayısı illere göre, % 0.9 ile % 18.2 arasında değişmektedir. CHP Genel Sekreteri A. Fikri Tuzer, parti teşkilatına gönderdiği yazıda üye sayısı illerden üye sayısının arttırılmasını istemekte ve üye sayısını arttırmanın -CHP Nizamnamesi'nin 91. maddesine göre-, Vilayet İdare Heyetleri'nin en başta gelen görevi olduğunu hatırlatmaktadır. Tuzer, üye sayısı % 10'a ulaşmayan il yöneticilerini bu rakama ulaşmak için ocak örgütlerinden başlayan bir çalışmaya çağırmaktadır¹⁵.

Listede yer alan 50 ilden 26'sında üye sayısı % 10'un üzerindedir. 7 ilde ise, üye sayısı % 5'in altındadır. Bu iller İstanbul, Malatya, Rize, Çoruh, Erzurum, Erzincan ve Gaziantep'tir. Bu illerin İstanbul hariç, Ankara'nın doğusunda yer alması dikkat çekicidir. Üye sayısının en düşük olduğu il, % 0.9 ile Malatya'dır. 1941 yılında 3.984 CHP üyesi bulunurken, bu rakam 1936 yılında 4.463'tür¹⁶. Buna göre, 5 yılda üye

¹⁴ CHP üye sayısı 1940 yılının sonuna aittir. Ülke nüfusunda ise, 1935 nüfus sayımı temel alınmıştır. CHP üye sayısının il nüfusuna oranı tarafımızdan yeniden gözden geçirilmiş ve düzenlenmiştir. Çünkü, parti örgütüne gönderilen oranlarda önemli yanlışlar vardır.

CHP Genel Sekreterliğinin 1/1987 sayılı ve 24.1.1941 tarihli ve CHP Genel Sekreteri A. F. Tuzer imzalı yazısı. Bkz. Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinin Parti Teşkilatına Umum Tebligatı, 1 İkincikanun 1941 den 30 Haziran 1941 Tarihine kadar, c. 18, (Gizlidir. Hizmete mahsustur. Parti Bürolarında kullanılacaktır.), Ankara, 1941, ss. 5-8.

¹⁵ CHP Genel Sekreteri A. F. Tuzer'in 1/1987 sayılı ve 24.1.1941 tarihli yazısı; 1/1993 sayılı ve 30.1.1941 tarihli yazısı; 1/1994 sayılı ve 30.1.1941 tarihli yazısı. Bkz. Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinin Parti Teşkilatına Umum Tebligatı, c. 18, ss. 5-11.

Üye kayıtları altı aylık raporlar halinde genel merkeze gönderilmekteydi.

¹⁶ 1936 üye sayısı için bkz. CHP Broşuru.

sayısı % 8.9 azalmıştır. 1936 yılında Malatya'da 6 ilçe, 25 bucak ve 927 ocak örgütü bulunmaktaydı¹⁷.

Tek parti döneminde CHP'nin tüm ülkedeki ocak, bucak, ilçe ve il örgütleri şu şekilde bir gelişme göstermiştir¹⁸:

	1927	1930-31	1932-33	1934-35	1936-37
İl	57	55	49	49	50
İlçe	290	310	310	310	342
Bucak	606	1.737	1.737	1.800	1.800
Ocak	23.897	23.897	23.897	25.941	25.941

Cumhuriyetin ilk yıllarında il örgüt sayısı daha fazla olan CHP'nin ilerleyen yıllarda il örgütü sayısı azalmıştır. CHP'nin il örgütünün Cumhuriyetin ilk yıllarında olup da, sonra kapatıldığı yerler Şeyh Said İsyanı'nın çıktığı bazı Doğu ve Güneydoğu Anadolu illeridir. 1931 yılında mevcut 63 ilden, 55'inde CHP il örgütü vardı. 1936 yılında mevcut 62 ilden 50'sinde CHP il örgütü bulunmaktaydı. 1931 yılında CHP örgütünün bulunmadığı iller; Beyazıt, Diyarbakır, Elazığ, Erzincan, Hakkari, Mardin, Siirt ve Urfa'dır. 1931 yılında 8 ilde CHP örgütü yokken, bu rakam 1936'da 12'ye ulaşmıştır. CHP örgütünün olmadığı diğer 4 il ise; Bingöl, Bitlis, Tunceli ve Van'dır¹⁹.

Verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere, CHP'nin örgüt ve üyelik açısından en zayıf olduğu yerler Doğu ve Güneydoğu Anadolu illeridir. Bu illerde, CHP örgütleri ya kapatılmak zorunda kalmış²⁰, ya da son derece zayıf kalmış ve üyelik oranı % 5'lerin üzerine çıkamamıştır. Doğu ve Güneydoğu Anadolu illerinin dışında da CHP üye sayısının düşük olduğu bir yer daha vardır: İstanbul. İstanbul, Cumhuriyetin kuruluşundan beri muhalif kesimlerin önemli bir ağırlık oluşturduğu bir yerdir. CHP üye sayısının az olduğu Rize ve Erzurum gibi illerde Şapka Devrimi'ne karşı eylemlerde bulunmuş ve buralarda İstiklal Mahkemeleri görev yapmıştır. CHP örgütünün olmadığı yerlerde ise, Şeyh Said İsyanı çıkmış ve buralarda da İstiklal Mahkemeleri

¹⁷ CHP Broşuru.

¹⁸ Mehmet Kabasakal, *Türkiye'de Siyasal Parti Örgütlenmesi (1908-1960)*, Tekin yay., İstanbul, 1991, ss. 142-143; CHP Broşuru. Kabasakal, 1931 yılında CHP il örgütü sayısını 56 olarak vermektedir. Ancak, 1931 yılında toplanan CHF Üçüncü Büyük Kongresi'ne katılan milletvekili ve delege isimlerini karşılaştırdığımızda, 8 ilden sadece milletvekillerinin illerini temsilen kongreye katıldığını, bunların dışında 8 ilden delegelerin katılmadığını görmekteyiz. Bu da, bu illerde CHF örgütünün olmadığını göstermektedir. Karşılaştırma için bkz. CHF Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları, ss. 11-14; Mahmut Goloğlu, *Tek Partili Cumhuriyet (1931-1938)*, Ankara, 1974, ss. 341-345.

¹⁹ CHP Broşuru; CHF Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları, ss. 11-14; Goloğlu, age, ss. 341-345.

²⁰ CHP örgütünün ilk aşamada kapatıldığı yerler, Şeyh Said İsyanı'nın çıktığı ve bunu takiben Birinci Umumi Mufettişliğin kurulduğu yerlerdir. Bu kapatılmada, CHP'nin bolgenin aşiret yapılanmasını kıramaması da etkili olsa gerektir. Bir başka neden ise, bu bölgedeki bürokrat/memur kadrolarının zayıflığıdır. Güçlü bir memur kadrosunun olmadığı bu illerde, CHP aşiret kavgaları arasında kalmak istememiş olabilir.

Bu konu çok partili yaşama geçilen yıllarda da gündemde kalmıştır. Örneğin bkz. Orhan Mete, "Parti Faaliyetlerine Mutlaka Son Verilmesi Lazım Gelen Durumu Nazik Bir Bolge: Tunceli". *Veto*, sayı 4, 29 Şubat 1947, s. 3, 9. Bu yazıda, "Henüz ışık, doktor, ebe, okul görmemiş bu bölgeye politika girmiştir ve kötü bir istikamette seyretmektedir" denilmekte ve aşiretlerin partilere "aşiret" olarak girdikleri, düşman aşiretlerin rakip partilere girdikleri belirtilmektedir.

görev yapmıştır. Bu iller, başlangıcından beri CHP'nin modernleşmeci yapısına karşı tavır almış yerlerdir.

Tek parti yönetiminin son yılı olan ve çok partili yaşama geçilen 1945 tarihinde, CHP mevcut 63 ilden 59'unda örgütlenmiş durumdaydı²¹.

Çok partili yaşama geçildiği tarihlere kadar geçen süreç içerisinde genellikle CHP örgütünün olmadığı, geri kalmış ve isyan bölgesi olarak nitelenen ve sınır bölgelerinde Umumi Müfettişlik'lerin kurulduğu görülmektedir. Umumi Müfettişliklerin sayısı 4'tür. Bu müfettişlikler şunlardır²²:

Merkezi Diyarbakır olmak üzere, *Birinci Umumi Müfettişlik*. Kapsadığı iller: Bitlis, Diyarbakır, Hakkari, Mardin, Muş, Siirt, Urfa ve Van.

Merkezi Edirne olmak üzere, *İkinci Umumi Müfettişlik*. Kapsadığı iller: Çanakkale, Edirne, Kırklareli ve Tekirdağ.

Merkezi Erzurum olmak üzere, *Üçüncü Umumi Müfettişlik*. Kapsadığı iller: Ağrı, Çoruh, Erzincan, Erzurum, Gümüşhane, Kars, Rize ve Trabzon.

Merkezi Elazığ olmak üzere, *Dördüncü Umumi Müfettişlik*. Kapsadığı iller: Bingöl, Elazığ ve Tunceli.

Toplam 23 ili kapsayan 4 Umumi Müfettişlik bölgesinde, 1936 yılında CHP örgütünün olmadığı 12 il vardı.

Umumi Müfettişlikler, 25 Haziran 1927 tarih ve 1164 sayılı "*Umumi Müfettişlik teşkiline dair kanun*" a dayanarak kurulmuşlardır. Bu kanun 5 maddeden oluşmaktadır. Kanunun 1. maddesinde, "*Müteaddit Vilayetleri alakadar eden ve bu vilayetlerin müşterek faaliyetleriyle izalesi kabil olan ihtiyacat hudusunda o vilayetler üzerinde mevaddı atiyede muharrer selahiyetleri haiz Umumi Müfettişlikler teşkiline ve ihtiyacatın zail olmasıyla bu müfettişliklerin ilgasına hükümet mezundur. Umumi Müfettişler İcra Vekilleri Hey'eti karariyle tayin olunur ve memuriyetlerine de aynı surette nihayet verilir*" denilmektedir. 3. maddede ise, Umumi Müfettişliklerin Dahiliye Vekaleti'ne bağlı olduğu belirtilmekte ve "*mıntıkaları dahilinde usayış ve inzibatın teminine nezaret ve kavanin ve nizamatin tamamii tatbik ve icrasını mütemadiyen takip ve murakabe ve vekaletlerin kanunen haiz oldukları selahiyetlerden İcra Vekilleri Hey'eti'nce kendilerine tevdiine karar verilenleri istimlu ederler*" denilmektedir. Umumi Müfettişliklerin kurulmasına ilişkin "*Tulimatname*" 27 Kasım 1927 tarihinde bir "*kararname*" olarak yayınlanmıştır²³.

Umumi Müfettişlikler sırasıyla şu tarihlerde kurulmuştu: 27 Kasım 1927 tarihinde Birinci Umumi Müfettişlik, 19 Şubat 1934 tarihinde İkinci Umumi Müfettişlik, 6 Eylül 1935 tarihinde Üçüncü Umumi Müfettişlik ve 6 Haziran 1936 tarihinde de Dördüncü

²¹ Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinin 1 Ocak 1945 tarihinden 30 Haziran 1945 tarihine kadar Parti Teşkilatına gönderdiği tamimler, c. 22, (Gizlidir. Hizmete mahsustur. Parti Bürolarında kullanılacaktır.), Ankara, 1945.

²² TC Dahiliye Vekaleti, *İdare Taksimatı 1936*, Ankara, 1936, s. 63.

²³ *Guney Dogu, Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi*, Birinci Genel Müfettişlik tarafından neşrolunmuştur, İstanbul, 1939, ss. 68-72.

Umumi Mufettişlik kuruldu²⁴. Üçüncü Umumi Mufettişliğin yayınladığı Doğu adlı broşür, Umumi Mufettişliklerin çalışmaları hakkında önemli bilgiler vermektedir. Buna göre; Umumi Mufettişliğin kapsadığı illerde, kaçakçılık önceki yıllara göre son derece azalmış; tarikatçılık, gerilik hareketleri ve rejim düşmanlığı kalmamıştır. Ayrıca, 1936 yılında Doğu'da eşkiyalık ve eşkiyalık ruhu sönmüş ve artık tarihe karışmıştır. 1937-1938 yıllarında ise, hiçbir eşkiyalık hareketi görülmemiştir²⁵. Birinci Umumi Mufettişlik bölgesi CHP örgütünün büyük ölçüde olmadığı bir bölge olduğundan, Umumi Mufettişlik bünyesinde, CHP'nin işlerini yürütmek üzere, "*C. H. Partisi işleri bürosu*" kurulmuştu²⁶. Bu da, Parti-Devlet birliğinin sağlanmasının ilginç örneklerinden birini oluşturmaktadır²⁷. Umumi Mufettişlikler, çok partili yaşama geçildikten sonra, 1948 yılında kaldırıldı²⁸.

CHP köylerde üye kazanmaya çalışmış, bu konuda Halkevlerinin Köycülük kolu önemli katkılar sağlamıştır. Örneğin Ordu'nun Ünye ilçesinin merkez nahiyesinde, Halkevi Köycülük kolu, köyleri üç gruba ayırarak incelemiştir; köylerde CHP'ye, Cumhuriyet rejimine, muhalif partilere, dinsel akımlara ve giyim gibi konulara yönelik değerlendirmeler yapmıştır. Birinci grupta yer alan köylerden Döşemedibi köyünde genellikle Çerkesçe konuşulduğu, bununla birlikte bazen Türkçe'nin de kullanıldığı; köyde eski ve yeni açılmış kapanmış zaviyelerin olmadığı ve gizli ayinlerin yapılmadığı; CHP'den başka bir siyasal partinin kurulmadığı; muhalif akım ve eğilimlerin bulunmadığı; Parti Ocak yönetiminin köylüye güven telkin ettiğini ve CHP'ye 89 yurttaşın üye olduğu; Cumhuriyet rejimine ve devrime aykırı hareketlerin olmadığı; köylüye kötü telkinler yapanların bulunmadığı ve sosyal cemiyetlerin kurulmadığı; asker kaçığının olmadığı ve ulusal duygu ve yurt sevgisinin gelişmiş olduğu belirtilmektedir. İkinci gruba giren köylerde açılmış ve kapanmış tekke, zaviye ve ziyaretgah'ın bulunmadığı; CHP'den başka bir siyasal partinin kurulmadığı; siyasal muhalefet akımlarının ve eğilimlerinin görülmediği; köylünün CHP hakkında açık ve net bir bilgiye sahip olmadığı, yalnız Atatürk ve parti büyüklerine bağlı olduğu; bu gruba giren iki köyde (Taflancık ve Kumarlı) CHP'ye toplam 58 kişinin üye olduğu; köylüye kötü telkinlerde bulunanların, asker kaçaklarının ve sosyal yardım kurumlarının bulunmadığı; yurt ve ulus duygularının iyi olduğu; çarşaf ve peçe giyiminin olmadığı ve çok eşliliğin bulunmadığı belirtilmektedir. Üçüncü gruba giren Göbü köyünde, köylünün yaşadığı evlerin son derece ilkel olduğu ve bunların modernleştirilmesi gerektiği; köyde açılmış

²⁴ Güney Doğu, ss. 66-80; İsmail Beşikçi, *Tunceli Kanunu (1935) ve Dersim Jenosidi*, Yurt Kitap Yayın, Ankara, 1992.

²⁵ Doğu, Cumhuriyetin "15"nci Yılında, Üçüncü Umumi Mufettişlik Neşriyatından: Sayı: 1, 1938, s. 17.

²⁶ Güney Doğu, s. 433.

²⁷ Umumi Mufettişliklerin Dahiliye Vekaleti'ne bağlı oldukları gözönüne alındığında, Parti-Devlet kaynaşması daha açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Gerçi, bir dönem, Dahiliye Vekili aynı zamanda CHP Genel Sekreterliği görevini de yürütmüştür (1936-1939).

²⁸ Beşikçi, age., s. 61.

kapanmış tekke, zaviye ve ziyaretgah'ın, CHP dışında kurulmuş bir siyasal partinin ve CHP açısından mücadele edilecek herhangi bir konunun bulunmadığı; köyün tüm erkeklerinin CHP'ye üye olduğu ve kadınlardan da 35 kadının üye olduğu; peçe ve çarşafın giyilmediği; çok eşliliğin kalktığı belirtilmektedir. Göbü koyu ile benzer özellikler, Zenbek köyü için de verilmektedir²⁹.

Sonuç olarak, tek parti yönetimi boyunca CHP'nin yapısına baktığımızda, "piramidin tepesine doğru çıkıldıkça serbest meslek mensuplarının, memurların, öğretmenlerin ve tüccarların açık bir egemenliği göze çarpar. Parti hiyerarşisinde hassus bir konuma sahip olan parti il yönetim kurulları için de aynı şey söylenebilir"³⁰. Benzer bir durum Belediye Meclisleri için de geçerlidir.

Örneğin 1934 yılında yapılan Belediye seçimlerinde, Bursa'da Belediye Meclisi'ne aday olanlar şunlardı³¹:

CHF Namzetlerinin Listesi
(1934-Bursa-Belediye Meclisi)

Saatçi tüccar Nurettin Bey	Otohüs Şirketi kurucularından Mustafa Bey
Belediye azasından Zehra H.	Yağcı Cemal Bey
Diş hekimi Edip Ruştü Bey	Mutekait muallim Hilmi Bey
Saatçi Omer Lutfi Bey	Kuyumcu Rahmi Bey
Belediye reisi Muhittin Bey	Billurcu Cemal Bey
Saraç Fuat Bey	Eczacı Mumtaz Bey
Ziraat B. mütekait Ali Sırrı Bey	Eczacı Sami Emin Bey
Fabrikatör Sait Etem Bey	Möbleci Cevdet Bey
Urgancızade tüccar Mehmet Bey	Lafçalı tüccar Ekrem Bey
Kulak Dr. İsmail Mustafa Bey	Demir tüccarı hacı Selim Bey
Şahpazzade tüccar Mehmet Bey	Fabrikatör Kazım Bey
Eczacı Ahmet Tevfik Bey	Avukat Hasan Tahsin Bey
CHF V. katibi Saim Bey	Husmenzade Mehmet Bey
Gazeteci Rıza Ruşen Bey	Sütçü Kazım Bey
Kabızmal Emin Bey	Tütün tüccarı Ferruh Bey
Kavaf Nizametin Bey	Tuhafiyeci Tevfik Bey
Fabrikatör Hayri Bey	Matbaacı Refik Bey
Belediye azasından Neyyire H.	Tüccar Yılmaz Saffet Bey
Keresteci Mehmet Nuri Bey	Kasap Mustafa Bey
Tüccar Sabri Zahit Bey	Fırıncı Mustafa Naci Bey
Yağhaneci Salim Bey	Fabrikatör Ahmet Hamdi Bey
Hacı Alipaşazade İbrahim Bey	Kereste tüccarı İbrahim Hilmi Bey
Maliye uz. mütekait Rauf Bey	Jandarma k. mütekait Tevfik Bey
Avukat Cemil Bey	Mehmet Baha Bey
Bakırcı Necati Bey	Ford acentesi Tayyar Bey
Avukat Tevfik Bey	Miralay mütekaiti Remzi Bey
Uncu Fehim Bey	Keresteci Mehmet Sabri Bey
Mutekait defterdar Ali Raif Bey	Tüccar hafız Mustafa Halit Bey
Dikencik ç. sa. İsmail Hakkı Bey	Barut acentesi Muammer Adil Bey
TC muhasebecisi Mumtaz Bey	Demir tüccarı Fehmi Bey
Gazeteci Derviş Bey	Mutekait kaymakam Hüseyin Necip Bey

²⁹ Unye Merkez Nahiyesinde Siyasal Bakımdan Etüdler, Halkevi Neşriyatından: 3, Ordu, 1937.

CHP'nin 1970'li yıllardaki iki taşra örgütü üzerine bir inceleme için bkz. Ayşe Güneş Ayata, CHP (Örgüt ve İdeoloji), (çev. Belkıs Tarhan-Nüvit Tarhan), Gündoğan yay., Ankara, 1992. Bu çalışmada biri Batı Anadolu'da diğeri Orta Anadolu'da yer alan CHP'nin iki ilçe örgütü incelenmiştir.

³⁰ Oz, age., s. 186.

³¹ Hakkın Sesi, 8.10.1934, (Bursa) s. 1. Belediye Meclisi adayları arasında Hakkın Sesi gazetesinin sahibi ve neşriyat müdürü Derviş Bey de vardır.

Tabak b. azası Ahmet Bey
Avukat İsmail Hakkı Bey

Avukat Numan Bey
Billurcu Abdülkadir Bey

Belediye seçimlerinde Bursa'dan çoğunlukla tüccar, esnaf, doktor, avukat gibi serbest meslek sahiplerinin ve eski memurların aday oldukları görülmektedir. Erzurum'da ise, aday olanlar arasında serbest meslek sahipleri olmakla beraber, adayların büyük bölümünün eşraftan olduğu anlaşılmaktadır³²:

CHF Namzetlerinin Listesi
(1934-Erzurum-Belediye Meclisi)

Mes'ut Bey (CHF Reisi)	Nail Bey (Topalak şeyhi zade)Sadrettin Bey
(Ticaret Odası Reisi)	Dursun Bey (Alemdar zade)
Durak Bey (Belediye Reisi)	İhsan Bey (Fırka Katibi)
Hadi Bey (Namık Ef. zade)	Hamdi Bey (Eczacı)
Canip Bey (Müceldili zade)	Dursun Bey (Mütekait telgraf müdürü)
Ahmet Bey (Namık Ef. zade)	Tahsin Bey (Alyanak zade)
Omer Bey (Avukat)	Fazıl Bey (Müftü zade)
Rahmi Bey (Varlık Gazetesi Müdürü)	Tevfik Bey (Haşim Bey zade)
Nafiz Bey (Nuhi Bey zade)	Osman Bey (Güneş pazarı sahibi)
Nusret Bey (Ziya Bey zade)	İhsan Bey (Terzi)
Hulusi Bey (Korukçu zade)	Sabri Bey (Katip, Yoncalık mahalleli)
Muharrem Bey (Mütekait)	Ağa Efendi (Salih zade)
Leman Zeki Hanım	Adil Bey (Mütekait kaymakam)
Fahire Sabri Tahsin Hanım	Nakip Bey (Hoca Hüseyin Efendi zade)
Meliha Arif Hanım	Perihan Hanım (Kabile)
Munir Bey (Avukat)	Hasan Efendi (Elektrikçi)
Rıfat Bey (Karşızade)	Şahin Bey (İzhar zade)
Ramiz Bey (Hacı Ömer zade)	Haşim Bey (Alim zade)
Avni Bey (Gümrükçü zade)	Dursun Bey (Hacı Ömer zade)
Kazım Bey (Avukat)	Abdürrahim Bey (Alaftar başı zade)
Hakkı Bey (Samet Ef. zade)	Fazıl Bey (Eyüp zade)
Zakir Bey (Ticaret Odası baş katibi)	Ahmet Bey (Keleş zade)
Canip Bey (Şamlı zade)	Asaf Bey (Diş tabibi)
Hafız Rıza Bey (Topçu zade)	Hacı Bey (Taftak)
Tahsin Bey (Hacı Şerif zade)	Münip Bey (Korukçu zade)
Bahattin Bey (İzzet Bey zade)	Müşak Bey (Kahveci zade)
Hafız Hakkı Bey (Genç ağa zade)	Neşet Bey (Solak zade)

CHP'nin illerdeki üst düzey yönetimlerinde genellikle yörenin seçkinlerinin yer aldığı görülmektedir. Tabana doğru inildiğinde, yani ocak örgütlerine bakıldığında örgüt yönetiminin toplumun genel yapısıyla daha fazla örtüşmeye başladığı görülmektedir. CHP'nin il yöneticileri ile, toplumsal yapı arasında bir ahenksizlik olmakla beraber; bu ahenksizliğin parti üyeliği gündeme geldiğinde bir ahenkliliğe dönüştüğü dikkati çekmektedir³³. Örneğin Çoruh'ta (Artvin) ocak örgütlerinin (semt ve köy ocakları) yöneticilerinin yörenin toplumsal yapısından kaynaklanan nedenlerle çiftçilerden meydana geldiği; bucak ve ilçe yönetimlerine doğru gidildikçe çiftçilerinin yerini ağırlıklı bir şekilde tüccar, esnaf ve memurun aldığı görülmektedir³⁴.

³² Varlık Birlikte Yaşar, 4.10.1934, (Erzurum), s. 1. Belediye Meclisi adayları arasında Varlık Birlikte Yaşar gazetesinin müdürü Rahmi Bey de vardır.

³³ Oz, age., s. 186.

³⁴ Çoruh Vilayeti, CHP Çoruh Vilayeti İdare Heyeti Neşriyatı 1, İstanbul, 1942, ss. 67-92'den aktaran Oz, age., s. 212 dipnot 189.

B. Parti Genel Merkezi'nin Yapısı

Halk Fırkası'nın 1923 yılında kabul edilen Nizamname'sine göre, HF Merkez Teşkilatı; Büyük Kongre, Umumi Riyaset, Fırka Divanı ve Umumi Hey'et-i İdare'den oluşmaktaydı³⁵.

1. Genel Başkan

CHP içerisinde özellikle de tek parti dönemi boyunca liderlik büyük bir önem taşımıştır. Gerçi, bu önem, günümüzde bile Türkiye'de var olan tüm siyasal partilerde de vardır. Türkiye'deki siyasal partiler bir anlamda lider partileri olmuşlar ve lider sultası altında yaşamışlardır. Liderin karizmatik yapısı ve lider kültürü, 1930-1940'lı yılların dünya koşullarında daha büyük önem taşımıştır.

Halk Fırkası'nın 1923 tarihli Nizamnamesi'ne göre, Umumi Reis (Genel Başkan); Büyük Kongre'nin, Fırka Divanı'nın, TBMM'deki Fırka Grubu'nun Umumi Heyeti İdare'nin doğal başkanıdır. Parti adına konuşma yetkisi yalnızca Genel Başkan'a aittir. Genel Başkan, bu konuda gerekli görürse, partide diğer bazı kişilere de vekalet verebilir (Madde 18 ve 19)³⁶. M. Kemal, Cumhurbaşkanı olması nedeniyle, Genel Başkanlık görevini bırakmamakla beraber, bu görevi yürütmesi için Başbakan İsmet Paşa'yı Umumi Reis Vekili olarak atamıştır. Ayrıca, Genel başkan'ın atadığı Katibi Umumi (Genel sekreter) de partinin işlerini Genel başkan adına yürütürdü. 1927 Nizamnamesiyle oluşturulan ve Genel Başkan, Genel Başkan Vekili ve Genel Sekreter'den oluşan üçlü bir yönetim, yani Riyaset Divanı³⁷, tek parti dönemi boyunca parti işlerini büyük ölçüde fiilen yürütmüştür. Milletvekili adaylarının belirlenmesi başta olmak üzere, diğer birçok önemli konuda bu üçlü yönetim karar mekanizmasını oluşturmuştur.

1923 Nizamnamesi'ne göre, Genel Başkan'ın Partinin TBMM'deki üyeleri arasından Büyük Kongre seçilirken (madde 5)³⁸, 1927 Nizamnamesi'nde bu seçilebilirlik esası kalkmış ve onun yerine değişmezlik esası gelmiştir. Nizamname'nin "*Umumi Esaslar*" başlığını taşıyan ilk 7 maddesinin hiçbir şekilde değiştirilemeyeceği belirtilirken (madde 7), 6. maddede "*Cumhuriyet Halk Fırkasının umumi reisi, Fırkanın banisi olan Gazi Mustafa Kemal Hazretleridir*" ibaresi yer almaktadır³⁹.

CHF'nin 1931 tarihli Nizamnamesi'nde ise, Genel Başkan'ın değişmezliği daha açık bir şekilde ifade edilmiştir: "*Cumhuriyet Halk Fırkası'nın daimi Umumi reisi, Fırkayı kuran GAZİ MUSTAFA KEMAL Hazretleridir*" (madde 2)⁴⁰.

³⁵ Halk Fırkası Nizamnamesi; Kabasakal, age., s. 146.

³⁶ Halk Fırkası Nizamnamesi, ss. 4-5.

³⁷ Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi, ss. 8-9.

³⁸ Halk Fırkası Nizamnamesi, ss. 1-2.

³⁹ Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi, ss. 3-4.

⁴⁰ CHF Nizamnamesi ve Programı, Ankara, 1931, s. 3.

Atatürk'ün ölümü üzerine Değişmez Genel Başkanlık Cumhurbaşkanı seçilen İsmet İnönü'ye geçmiştir. 26.12.1938 tarihinde toplanan CHP Üsnomal Büyük Kurultay'ında kabul edilen tüzükle İsmet İnönü, Değişmez Genel Başkan olurken (madde 3), Atatürk, CHP'nin "*banisi ve ebedi Başkanı*" ilan edilmiştir (madde 2). Değişmez Genel Başkan'ın değişmesi ise; ölüm, görev yapamayacak kadar hasta olma ve istifa koşullarına bağlanmıştır. Bu üç koşuldan biri gerçekleştiğinde, Büyük Kurultay olağanüstü olarak toplanacak ve yeni bir Değişmez Genel Başkan seçecekti (madde 4)⁴¹. Böylece, Değişmez Genel Başkanlığın sürekliliği ifade edilirken, genel başkanlığın değişme koşullarına da belli bir esasa bağlanmış oluyordu. Ayrıca, dikkat çekici bir başka nokta da, Atatürk döneminde fiilen "*Şef*" kavramı sık sık kullanılmakla beraber -ki bu dönemin dünyasında Şef kavramı son derece yaygındır-, İnönü döneminde "*Şef*" kavramı resmi bir nitelik kazanmıştır. Atatürk "*Ebedi Şef*" olurken, İnönü "*Milli Şef*" olmuştur.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında çok partili yaşama geçilince, Değişmez Genel Başkanlık, 10 Mayıs 1946 tarihinde toplanan CHP İkinci Olağanüstü Kurultayı'nda kaldırıldı. Ancak, çok partili yaşama geçilmiş olmasına rağmen, İsmet İnönü, Cumhurbaşkanlığı göreviyle beraber, CHP Genel Başkanlığı'nı da yürütmeye devam etti. Bu durum, CHP'nin 1950'de iktidarı kaybetmesine kadar sürdü.

2. Umumi Riyaset Divanı ve Fırka Divanı

Genel Başkanlık (Umumi Riyaset) tek parti iktidarı boyunca ağırlığını gittikçe arttırmış ve büyük önem kazanmıştır. Umumi Riyaset'ten sonra partide ikinci büyük karar organı Fırka Divanı'ydı. Nizamname'nin 20. maddesinde Fırka Divanı'nın "*fırka mensup vekillerle, Umumi Hey'et-i İdare ve Fırka Grubu Hey'et-i İdaresi azalarından*" oluştuğu belirtilmektedir. Partinin "*dahili ve harici siyaseti idaresinden Fırka Divanı*" partiye karşı sorumluydu (madde 21). Büyük Kongre'nin toplantıda bulunmadığı zamanlarda Fırka Divanı, partinin nizamname ve tüzüğünü yorumlama yetkisine sahipti (madde 22)⁴². Ayrıca, Fırka Divanı, Parti tüzüğünün 26. maddesine göre, "*Millet Meclisi intihabını idare ve umum fırka meb'us namzetlerini tayin eder*" di⁴³. Ancak, CHF'nin 1927 Büyük Kongresi'nde Nizamname'de yapılan değişiklikle, Umumi Reis ve O'nun doğrudan belirleyeceği Umumi Reis Vekili ile Katibi Umumi'den (Genel Sekreter) oluşan Umumi Riyaset Divanı (Genel Başkanlık Kurulu: Genbaşkur) kurulmuş ve Fırka Divanı'nın birçok işlevini bu kurul üstlenmiştir. Bunlar arasında milletvekili adaylarının belirlenmesi de vardır. Bununla birlikte, Fırka Divanı önemini yitirse de varlığını sürdürmüştür⁴⁴. Fırka Divanı'nın görevi, "*Riyaset Divanı'ndan, Fırka'nın kabine*

⁴¹ CHP Tüzüğü, 26.12.938 tarihinde usnomal toplanan Buyuk Kurultay tarafından onaylanmıştır. Ankara, (1939), s. 3.

⁴² Halk Fırkası Nizamnamesi, s. 5.

⁴³ Halk Fırkası Nizamnamesi, s. 6.

⁴⁴ Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi, ss. 8-9; Cumhuriyet Halk Fırkası Buyuk Kongresi (1927).

azasından, *Umumi Hey'et-i İdare'den ve Fırka Grubu Hey'et-i İdaresi'nden mevrud ve ruznamesine dahil mesail-i mühimmeyi müzakere, Nizamnamenin mevadını tefsir*" eylemektir (madde 26)⁴⁵. 1923 Nizamnamesi'nde Fırka Divanı'na ait olan olan seçimleri idare ve milletvekillerini belirleme yetkisi, 1927 Nizamnamesi'nin 23. maddesinde, Umumi Riyaset Divanı'na verilmiş ve bu durum şu şekilde ifade edilmiştir: "*Umumi Riyaset Divanı, Büyük Millet Meclisi İntihabatını idare ve Fırkanın mebus namzetlerini tesbit eder. Namzetler Umumi Reis tarafından ilan olunur*". Atatürk döneminde, milletvekili adaylarının belirlenmesi, Umumi Riyaset Divanı'nı oluşturan CHF Genel Başkanı ve Cumhurbaşkanı M. Kemal Atatürk, CHF Genel Başkan Vekili ve Başbakan İsmet İnönü ve CHF Genel Sekreteri tarafından belirlenmiş ve Atatürk tarafından ilan edilmiştir. Aynı durum, Atatürk'ün ölümünden sonra da devam etmiştir. CHP Genel Başkanı ve Cumhurbaşkanı olan İnönü, CHP Genel Başkan Vekili ve Başbakan olan kişi ile ve CHP Genel Sekreteri ile adayları belirlemiştir. Atatürk döneminde insiyatif genellikle Atatürk'te bulunurken, İnönü döneminde insiyatif tamamıyla İnönü'nün elinde olmuştur.

3. Umumi Heyeti İdare

Halk Fırkası'nın 1923 Nizamnamesi'ne göre, Umumi İdare Heyeti (Genel Yönetim Kurulu: Genyönkurul), 9 kişiden oluşuyordu (madde 31). Kurulun doğal başkanı CHP Genel Başkanı'ydı. Genel Başkan, kurul üyelerinden birini, CHP Katibi Umumi (Genel Sekreter) olarak atar ve Genel Sekreter de Genel Başkan adına görev yapardı (madde 33). Kurul üyeleri, CHP Büyük Kongresi'nce seçilir ve yapılacak olan yeni kongreye kadar görevlerine devam ederlerdi (madde 34)⁴⁶.

a. Parti Müfettişliği ve Mutemetlik

1925 yılında CHF il örgütleri toplam 14 mıntıkaya ayrılmış her mıntıkanın başına da bir müfettiş getirilmişti. 1927 Nizamnamesi'ne göre, mıntıka müfettişlerini Umumi İdare Heyeti belirlemekteydi ve bunları Riyaset Divanı'nın onayına sunmaktaydı (madde 32). Müfettişlerin görev yerlerini değiştirmek veya müfettişliği kaldırmak gerektiğinde Umumi İdare Heyeti, durumu gerekçesiyle birlikte Riyaset Divanı'nın onayına arz etmekteydi (madde 34)⁴⁷.

Halk Fırkası'nın 1923 Nizamnamesi'nde Parti müfettişliği ve mutemetlik hakkındaki 82. maddede şöyledir: "*Müteaddid vilayetler bir daire-i teftişye olmak üzere memleket teftiş mıntıklarına taksim olunacak ve her mıntıkada bir müfettiş bulundurulacaktır. Mıntıka müfettişi o mıntıkadaki mutemetler ile fırka teşkilatını merbut hey'etleri teftiş mürakabe eder*". Parti müfettişliği/mıntıka müfettişliği ve

⁴⁵ Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi, s. 9.

⁴⁶ Halk Fırkası Nizamnamesi, s. 7.

⁴⁷ Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi, s. 10.

mutemetlik sistemi, İttihat ve Terakki Fırkası'nda da vardı. Halk Fırkası da büyük ölçüde İttihat ve Terakki'den esinlenmiş olmalıdır⁴⁸. Parti teşkilatının teftiş ve kontrolünü yürütülmesi için 1931 yılında Cumhuriyet Halk Fırkası Teftiş Raporu yayınlandı⁴⁹. Rapor'da "Teftiş, Mürakabe, tahkik raporları ve muhteviyatı Mufettiş ile fırka merkezi arasında sır olarak kalır" denilmekte ve "Her teftiş neticesi imza sahibinin vicdani, manevi mes'uliyeti ile bağlıdır. Bunların metin ve suretleri kimseye verilmez ve muhteviyatı da asla işae edilmez" ibaresi yer almaktadır⁵⁰. Rapor'da teftiş yapacakların yanıtlamasını istediği soruların tamamını önemli olmaları nedeniyle buraya aktarıyoruz⁵¹.

"Madde 1- Halen fırkamız idare hey'etlerinde bulunan zevat hakkında:

A) İçtimai, ahlaki, mefkurevi vasıfları ve halk nazarındaki şahsi vaziyetleri nedir?

B) Fırka nüfuzunu istismar edecek bir hareketleri var mıdır?

C) Bu zevatla teşkilat kademeleri beyminde veya bizzat kendi aralarında ahenk, sevgi, disiplin var mı?

D) Nizamnamemizin '126'ıncı maddesine münafi olarak bir çok teşekküllerde vazife almışlar mı?

E) İdare hey'etlerinin faaliyetleri nasıldır? (İçtimalar yapıyor mu, kabiliyetsizlik, kayıtsızlık, sönüklük hareketsizlik var mı?)

F) Teşkilatımızla mahalli Hükümet erkânı arasında ahenk ve müteakabil hürmet mevcut mu? değilse sebepleri.

Madde 2- Fırkamıza kayıtlı vatandaşların, mahalli nüfus miktarına nazaran nispetleri ve fırkaya kayıt ve kabul için halkın temayül ve tehalük derecesi nasıldır?

Madde 3- Fırkaya mensup olan olmayan bircümle vatandaşların şikayetleri:

A) Kanunlardan ve tatbikatından, vergilerden, memurlardan, fırkadan, Ankara fırka merkezinden ve belediye, Umumi meclis gibi mahalli teşekküllerin faaliyetinden, şahıslardan: Bütün bu şikayetlerin menba ve menşeleri ve ne dereceye kadar haklı ve vakıa mutabık olduğu.

B) Halkın fırkamızın manevi şahsiyetine karşı sevgi ve merbutiyet hisleri nasıldır.

⁴⁸ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Cemil Koçak, "Tek-Parti Döneminde Cumhuriyet Halk Partisi'nde Parti Mufettişliği", Tarık Zafer Tunaya'ya Armağan, İstanbul Barosu yay., İstanbul, 1992, ss. 459-494.

⁴⁹ Cumhuriyet Halk Fırkası Teftiş Raporu, Ankara, 1931, Yenigün Matbaası. Cemil Koçak'ın göremediğini belirttiği (Koçak, agm., s. 465) bu rapor, Türk Tarih Kurumu Kitaplığı'nda bulunmaktadır.

⁵⁰ Cumhuriyet Halk Fırkası Teftiş Raporu.

⁵¹ Cumhuriyet Halk Fırkası Teftiş Raporu.

* CHF Nizamnamesi'nin "Teşkilatta bulunanların alabilecekleri vazifeler" başlığını taşıyan 126. maddesi şöyleydi: "Fırka teşkilatında çalışanlar uhdesindeki Fırka vazifeleriyle beraber Vilayet Umumi Meclisi, Belediye Meclisi ve Encümenleri ve Ticaret Odaları gibi kazanç getiren vazifelerden birden fazlası toplanamaz. Hatta bu vazifelerden biri üzerinde bulunanlar Hilaliahmer ve Himayetful gibi diğer fahri vazife dahi alamazlar". Bkz. CHF Nizamnamesi ve Programı, s. 26.

Madde 4- Ferdi ve zümrevi, müteşekkil veya mahsus muhalefet cereyanları varmıdır?

Madde 5- Saf ve cahil halka karşı, bilhassa kasaba ve köylerde taassubu tahrik edecek mahiyette din propagandası veya fes, arap harfleri, tekkeler lehinde tabrikat yapıyor mu?

Madde 6- Mahalli tedrisatta milli birliği müteessir edecek ve firkamız prensiplerine ziddolacak mahiyette telkinat var mıdır? bu cihetün açık bir surette ve müdahale tarzında tetkik ve teftişi caiz olmayup muallim, talebe ve talebe velilerinden hususi ve itinalı bir surette tahkiki münasıptır.

Madde 7- Fırkanın peyderpey inkişaf edecek olan halk evlerinin ve hars faaliyetinin (konferanslar ve saire gibi) ve merkezden gönderilen gazete broşürler ve sair neşriyatın takip derecesi nasıldır?

Madde 8- Mahalli spor teşkilatının faaliyeti ne derecededir? firkanın yardımı ile bertaraf edilecek ihtiyaçları var mıdır? (Bu hususta kendilerine tahakkuku güç ümitler vermiyerek, sadece alınacak intibain nakdile iktifa olunur.) peyderpey vücut bulmasına çalışacağımız gençliğin mahalli hayat ve faaliyeti nasıldır? Spor ve gençliğin firkamıza ruhi temayül ve irtibatı derecesi nedir? ve bu nasıl beslenmelidir?

Madde 9- Mahalli halk dersanelerinin faaliyet derecesi?

Madde 10- Mahalli matbuatla firkanın münasebetleri ve mahalif matbaatla neşriyatının mahalli akisleri.

Madde 11- Mahalli işçi, amele, esnafın vaziyetleri, ruhi temayülleri nasıldır? Bu hususta firkamız için faideli olacak fikir ve intibamız nedir?

Madde 12- Çiftçi, tüccar, sanayi ve serbest meslek erbabının vaziyet ve temayülleri.

Madde 13- Mahalli teşkilatımızın mali vaziyetleri:

A) Nizamnamenin '7'inci maddesi mucibince firkamıza kayıtlı olan bütün aza: aidat taahhütlerini vermişler midir? Bu cihet idare heyetlerince ne dereceye kadar takip edilmektedir? Çibayet tarzı nasıldır? Dipli makbuz koçanları var mıdır ve imzalanmış mıdır?

B) Mahalli firka sarfiyatı bütçelerine göre mi yapıyor?

C) Fırkanın manevi şahsiyetini rencide edecek tarzda borcu var mıdır, nereye ve ne kadar ve niçin borç edilmiştir.

D) Alacağı var mıdır?

E) Nakit, esham, tahvilat gibi kıymetli evrak ve esham varsa miktarı ve nerede muhafaza edildiği.

F) Fırkanın parasından her hangi eşhasa hususi intifalarını temin için avans veya ikraz muamelesi yapıyor mu?

G) Demirbaş eşya defterleri var mı, firkanın eşya ve gayri menkulleri iyi bakılıyor mu, teahhüattan başka halkı taziyik edici varidat menbalarına gidiyor mu?..

Umumi mütalen ve netice".

Teftiş Raporu'nun üzerine de teftiş edilen ilin ve teftiş edilen mınukalarının (ilçe ve bucakların) adları ile birlikte teftişe memur edilen kişinin adı ve hüviyeti de yazılıyordu⁵².

Parti müfettişliği sistemine yönelik olarak, İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı döneminde 20 parti müfettişi ve buna bağlı olarak da görev yerleri belirlendi. Müfettiş sayısı, 1940 yılında önce 25'e, sonra da 26'ya çıkarıldı⁵³.

Parti mutemetliği ise, Halk Fırkası'nın 1923 Nizamnamesi'nde düzenlenmişti. Mutemetler, partinin illerdeki temsilcileriydi. Mutemetler, illerdeki parti il yönetim kurullarına başkanlık ederler, ilçe merkezlerine parti mutemetlerini atarlardı. Mutemetlik teşkilatı, 1931 Nizamnamesi ile kaldırıldı⁵⁴.

4. Büyük Kongre

CHP'nin tek parti dönemi boyunca yapılan kongreleri -özellikle de 1927, 1931 ve 1935 yıllarındaki kongreleri-, partinin ideolojik gelişiminde ve kurumsallaşmasında önemli adımlar olmuşlardır. Her kongre, bir öncekinden daha ileri bir aşamayı ifade etmiştir. Ancak, bu kongrelerin partinin kaderini elinde tuttuğu anlamına gelmemelidir. Parti yönetimini elinde tutan Umumi Riyaset Divanı, Kongrede alınacak kararlara ve gelinecek ileri aşamaya, tek parti ideolojisinin geliştirilmesine ve parti program ve tüzüğünün derinleştirilmesine yönelik hazırlıkları yapmışlar; bunu da Büyük Kongre'ye onaylatmışlardır.

Büyük Kongre'de birçok konular tartışılmakla beraber, lider kadronun istemediği bir karar Kongre'den asla çıkmamıştır. CHP'nin 1935 tarihli Dördüncü Büyük Kurultayı'nda çarşaf ve peçenin yasaklanmasına ilişkin tartışma bunun tipik bir örneğidir. 9-16 Mayıs 1935 tarihleri arasında toplanan Kurultay'ın son günü (16 Mayıs), ele alınan konulardan biri de çarşaf ve peçe sorunuydu. Kongreye çarşaf ve peçenin yasaklanmasına ilişkin çeşitli illerden dilekler gelmiş⁵⁵ ve bu konu hakkında Dilek Komisyonu'nda bir rapor hazırlanmıştır. Çarşaf ve peçe sorunu üzerine Kurultay'da ilk söz alan İçişleri Bakanı Şükrü Kaya şunları söylemiştir: "... çarşaf ve peçe meselesi vardır. Bu meselede en güzel izahatı komisyon vermektedir. Komisyonun verdiği karar

⁵² Cumhuriyet Halk Fırkası Teftiş Raporu.

⁵³ Koçak, agm., s. 466 vd.

⁵⁴ Kabasakal, age., ss. 147-148.

⁵⁵ Çarşaf ve peçenin yasaklanmasına ilişkin tartışmaların erkek giyimine yönelik Şapka Devrimi'nin hemen sonrasına rastladığını görmekteyiz. Az sayıda olmakla beraber, bazı illerde İl Genel Meclisi veya Belediyelerin çarşaf ve peçeyi yasakladığı, ancak bunun yaygınlaşmadığı görülmektedir. 5 Aralık 1934 tarihinde kadınlara milletvekili seçme ve seçilme hakkı verilmesinden sonra konunun tekrar gündeme geldi. CHP'nin Mayıs'ta toplanan Büyük Kurultay'ından önce bile bazı illerde Belediyelerce çarşaf, peçe ve kafes yasaklanmaya başlandı. Yasaklama kararları CHP Büyük Kurultayı'ndan sonra da devam etti. Bu konuda CHP'nin taşra örgütlerinde bazı tartışmalar yaşanmıştır. Bu tartışmalara taşra örgütlerinden söz ederken değineceğiz.

dahilinde muamele yapılması, hence en doğru harekettir. Başkanlıktan bir kere dahu rica edeceğim. Bunu bir kere daha okutsunlar" 56.

İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'nın isteği üzerine okunan Dilek Komisyonu'nun hazırladığı rapor şöyleydi: "Peçe-çarşaf: Çarşafı peçenin kalanlarını da kaldıracak bir çare bulunması için Muğladan, Sivastan gelen dilek, Komisyonun, üzerinde durduğu noktalardan biri oldu. Türkiye'nin üçte ikisi köylüdür, köydedir. Burada çarşaf, peçe yoktur. Kalan üçte birin büyük bir kısmı da, bu görenekten sıyrılmış çıkmıştır, yer yer tek ve toplu hareketlerle bu kalanlar da hiç bir kanun eli dokunmadan açılıp kaybolmaktadır. O halde, kalan ve çokluk olmayan bu peçeler, çarşafılar üzerinde, yeni bir tedbir almaya lüzum var mıdır?

Bunu kadınlarımızın kendi zevklerine, kocalarının ve babalarının sosyallik zihniyetindeki ilerlemeğe mi bırakmalıdır? Yoksa düşmeğe hazırlanan ve bu sadece koca ve baba saygısıyla sallamb duran bu çürük meyveyi merkezin küçük bir sarsmasıyla döküb atarak şurada, burada kadınlığımızın yüz karası gibi görünen bu kılıktan, onları çıkarmalı mıdır?

Komisyonumuzun, bir takım arkadaşları bu ikinci görüştedir ve çarşafı değil, peçeli kadının ve ne idüğü belirsiz bir kılıkla, sokaklarda dolaştırılmasının, polis kanunlarıyla yasak edilmesinin amaca çabuk varma noktasında lüzumuna kanağıdır. Ancak, bütün Komisyon, Parti ve Parti Hükümeti kurumlarının kestirme bir hareketile, yani hiç bir kanun yapmadan bunu başarma imkanında oybirliği yapmışlardır.

Buyuk Kurultayın yüksek ilgisine değer bulduğumuz belli başlı dileklerden biri de budur" 57.

Dilek Komisyonu'nun raporunun okunmasından sonra, çarşaf ve peçe sorunu üzerine tartışma başladı. Dilek Komisyonu'nun raportörü olan Hakkı Tark Us (Giresun) yaptığı konuşmada, çarşaf ve peçeyi birbirinden ayırdığını belirtti ve ayrıca, Şükrü Kaya'nın ve Komisyon'un görüşlerine katılmadığını söyledi:

"Ben peçe ile çarşafı birbirinden ayırıyorum. Çünkü çarşafın iktisadi bir mahiyeti, bir tesiri vardır diyorum. (...)

Peçeye gelince; ona ne diyebiliriz? O, çarşaftan başka bir mahiyettedir. Sıhhi kanunlarımız evlere kafes konmasını bile muzir telaki etmiştir. Fakat, kadınlarımızın yüzünü örtmesine göz yumur vaziyetimize ne demeliyiz? (...) Bunun için bir kanun kaydi koymaya neden lüzum vardır? Bu lüzum memleketimizde ötedenberi yer yer gelen dileklerle ve vilayet meclisleri kararlarıyla sabit olmuştur. Bu lüzumu ihata eden bir çok vilayet meclisleri kararları vardır ki, tatbik etmişler ve muvaffak olmuşlardır. (...)

Meclisi umumilerin böyle bir karar almaya lüzum hissetmiş olmaları memlekette bunun lüzumunun ne kadar genişlediğini ifade etmek için bize bir delil olarak kendisini

56 Hakkı Uyar, "Çarşaf, Peçe ve Kafes Üzerine Bazı Notlar", *Toplumsal Tarih*, sayı 33, Eylül 1996, (ss. 6-11), s. 6; CHP Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası, 9-16 Mayıs 1935, s. 144.

57 Uyar, agm., ss. 6-7; CHP Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası, s. 144.

göstermez mi? Oyle meclisi umumiler var ki, bu yola derhal kendilerini sokmuşlardır. Amma, içlerinden bir takımları da acaba bu kanuni midir, buna salahiyetimiz var mı? yolunda tereddüde kalmışlardır. (...) Büyük Kurultaydan ilham alacak olan Kamutay ve Hükümet derhal tek bir cümle ile, polis kanuna koyacağı bir madde ile, bu tereddüde cevap verecek haldedir. (...) Biz neden kalını zamana talik ediyoruz? (...) Sevgili bakanın söylediği gibi bu iş te belki nihayet kısa bir zaman işidir. (...) Ben zamana bırakmağı doğru bulmadım.

(...) O halde, erkeklerin nihayet kendilerine itimatsızlıkla ifade ve hulasa edebileceği şu vaziyeti, bir cümle ile kesib atmasını Büyük Kurultaydan rica edeceğim"
58.

Hakkı Tarık Us'un yaptığı bu konuşmayı Rasih Kaplan (Antalya), General Kazım Sevüktekin (Diyarbakir), Yusuf (Yozgat) ve Naciye Osman (Niğde) desteklerken; Aka Gündüz (Ankara) ve Dr. Muhtar (İçel) eleştirmişlerdir. Çarşaf ve peçe konusundaki tartışma, yasaklayıcı mahiyette bir kanun çıkarılarak mı, yoksa yerel önlemlerle mi (Belediye Meclisi, İl Genel Meclisi, polis...) çözümleneceği etrafında düğümlenmiştir. Hakkı Tarık Us ve Kazım Sevüktekin ayrı ayrı verdikleri önerelerde peçenin kanun yoluyla yasaklanması için karar alınmasını ve TBMM'nden de bu konuda bir kanun çıkarılmasını istemişlerdir⁵⁹. Tartışmanın uzaması üzerine, tekrar söz alan Şükrü Kaya, çarşaf ve peçe sorununun "küçük" ve Kurultay huzurunda "müzakere etmeğe değer bir iş olmadığını" ileri sürerek, şu dikkat çekici sözleri söylemiştir: "**Eğer bu, bir mesele olsaydı bu büyük inkılabı yapan, bunu da programına koyar, ve sizden lazım gelen kararı alırdı**"⁶⁰.

Böylece, Büyük Kurultay'da çarşaf ve peçe tartışmasının dışında kalan Atatürk, konu hakkındaki görüşünü İçişleri Bakanı Şükrü Kaya aracılığı ile ortaya koymuş; çarşaf ve peçe sorununun Kurultay'ın gündemine gelecek kadar büyük bir sorun olmadığını, çok önemli konularda Büyük Kurultay üyelerinin "onayını" alarak gerekeni yaptırdığını ve bu nedenle Kurultay'a verilen önergelerin gereksiz olduğunu belirtmiş oluyordu⁶¹.

Halk Fırkası'nın 1923 Nizamnamesi'ne göre, Büyük Kongre, yılda bir defa Fırka Divanı'nın belirleyeceği yerde Nisan'ın 23'ünde toplanacaktı. Olağanüstü bir neden dolayısıyla Büyük Kongre yalnızca bir kez ve bir yıl ertelenebilirdi. Boyle bir durumda, Fırka Divanı kararın gerekçesi parti il yönetim kurullarına bildirilmek zorundaydı (madde 8)⁶². Bu koşullar altında Halk Fırkası'nın Büyük Kongresi, en geç

⁵⁸ Uyar, agm., s. 7; CHP Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası, ss. 144-147.

⁵⁹ Uyar, agm., s. 7; CHP Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası, ss. 146-151.

⁶⁰ Uyar, agm., s. 8; CHP Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası, s. 151. Koyu harflerle yazılan kelimeler tarafımızdan vurgulanmıştır (H.U.)

⁶¹ Uyar, agm., s. 8.

⁶² Halk Fırkası Nizamnamesi, s. 2.

23 Nisan 1925 tarihinde toplanmak zorundaydı. Ancak, CHF'nin ilk Büyük Kongresi⁶³, 15-22 Ekim 1927 tarihinde, yani erteleme kararı sonucu toplanması gereken tarihten (23 Nisan 1925), iki buçuk yıl sonra toplanabildi⁶⁴.

CHF'nin 1927 yılındaki Nizamnamesi'nde Büyük Kongre'nin dört yılda bir toplanacağı ve Kongre'nin Parti Genel Başkanı'nın belirleyeceği yer ve zamanda toplanacağı belirtilmektedir. Ayrıca, Genel Başkan gerekli görürse, Kongre'yi toplanması gereken tarihten önce ve sonra toplantıya çağırabilecekti (madde 10)⁶⁵. 1923 Nizamnamesi'nden bir hayli farklı olan bu değişiklik, partideki gücün Genel Başkan'da toplanmaya başladığının bir başka göstergesidir. 1927 Nizamnamesi'nde CHF Büyük Kongresi'nin doğal üyeleri olarak, CHF'nin bütün milletvekilleriyle, mütaka müfettişleri ve görevli vilayet mutemetleri sayılmakta ve ayrıca her ilden seçilen ikişer temsilcinin de Kongre'ye katılacağı belirtilmektedir (madde 11). Kongre'de; Nizamname, Layiha ve Hesap Encümenlerinin yanı sıra, Tedkik ve Murakabe Encümenlerinin de oluşturulacağı Nizamname'de yer almaktadır (madde 13). Nizamname'nin 18. maddesine göre, Kongre sona erdikten sonra, *"Kongrenin faaliyeti neticesiyle fırkaya verilen yeni istikamet hakkında bir nutuk verir veya bir beyanname neşr eder"* (madde 18)⁶⁶.

⁶³ CHF'nin ilk Büyük Kongresi, 15-22 Ekim 1927 tarihinde yapılmakla beraber, M. Kemal Kongreyi açış konuşmasında, CHF'nin ilk kongresi olarak Sivas Kongresi'ni (1919) kabul ettiğini belirtmiş ve bu görüş daha sonra geleneksel bir kabul görmüştür. Sivas Kongresi'nin neden ilk kongre kabul edildiğini, CHP tarihçesine ilişkin bölümde açıkladığımız için burada tekrar etmeyeceğiz. Ancak, önemi açısından 1927 Büyük Kongresi'nde M. Kemal'in bu konuda yaptığı konuşmasının bazı bölümlerini aşağıya aktarıyoruz: *"Efendiler, Cumhuriyet Halk Fırkası'nın Büyük Kongresi'ni açıyorum. Fırkamız geçen ıstırah seneleri içinde milletimizin hayatı ve şerefi için gösterdiği yüksek azim ve iradenin mumessili olarak bundan dokuz sene evvel meydana çıkmıştı. Bütün Anadolu ve Rumeli'ye şamil olmak üzere ilk Kongremiz Sivas'da akdedilmişti. (...)*

Gerçi o zaman kullandığımız unvan ile bugünkü unvan arasında fark vardır. Fakat teşkilat, esas itibariyle mahfuz kalmıştır ve bugün siyasi fırka halinde tecelli eden mevcudiyete mebdet teşkil etmiştir. Bilhassa memleket ve millete ait umumi gaye -ki selamet ve refah-ı umumiyeyi teminden ibaretdir-mahiyet-i asliyesi değişmeksizin takib olunmuştur. Binaenaleyh diyebiliriz ki bugün küşad-ı ile müfthir olduğum Büyük Kongremiz Sivas Kongresi'nden sonra teşkilatımız ikinci büyük kongresi oluyor". Bkz. Cumhuriyet Halk Fırkası Büyük Kongresi, s. 1. Bu konuşma için ayrıca bkz. Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü yay., İstanbul, 1945, ss. 338-339.

⁶⁴ Mete Tunçay, "CHF'nin 1927 Kurultayının Öncesinde Toplanan İki Kongreleri", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, (Atatürk Özel Sayısı), 1981, (ss. 281-333), s. 281.

Tunçay, makalesinde iki temel kaynaktan yararlandığını ve bu iki kaynağın birincisinin "... CHF İstanbul Vilayet Kongresinin (basılı tutanakları)" ve ikincisinin de "1927 Kongresinin daha önceki vilayet kongreleri dileklerini bunlara vekaletlerin verdiği cevapları gösteren Raporları Tedkik Encümeninin (yine basılı) mazbatası" olduğunu belirtmekte ve "Milli Kütüphane'de de, TBMM Kütüphanesi'nde de bulunmayan bu kitapçıkların birincisini California'daki Stanford Üniversitesi'nin Hoover Kütüphanesi'nde gördük, ikincisini ise Ali Birinci arkadaşımız bize armağan etti" demektedir. Halbuki her iki kitap da yine Ankara'da bulunan Türk Tarih Kurumu Kitaplığı'nda bulunmaktadır. Bu kitapların künyeleri şöyledir: Cumhuriyet Halk Fırkası İstanbul Kongresi Zabtı, 1925-1341, İstanbul, 1926 ve Raporları Tedkik Encümeni Mazbatası (Ankara, 1927).

⁶⁵ Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi, s. 5.

⁶⁶ Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi, ss. 6-7. Koyu harflerle yazılan kelimeler tarafımızdan vurgulanmıştır (H.U.)

CHF'nin 1931 tarihli Nizamnamesi'nde Büyük Kongre'ye yönelik önemli bir değişiklik yapılmamış, bazı küçük değişikliklerle yetinilmiştir⁶⁷. Atatürk'ün ölümü üzerine, olağanüstü olarak toplanan 26.12.1938 tarihli CHP Üsnomal Büyük Kurultay'ında da Büyük Kurultay'ın Genyönkurul üyeleri, Partiye bağlı bütün sayıtlar (milletvekilleri), İl Yönlurul Başkanları ve il kongrelerince seçilen ikişer ve parti üyesi sayısının 10.000'i geöen illerden her 10.000 üye için yine il kongrelerince seçilen birer delegenin katılımıyla toplanacağı kararı alınmıştır (madde 33)⁶⁸.

Tek parti donemi boyunca CHP Kurultaylarına katılan milletvekillerinin (Genel merkez temsilcilerinin) ve il delegelerinin (Taşra temsilcilerinin) katılımı ve bunların birbirine oranı şu şekilde olmuştur⁶⁹:

Kongreler	Toplam üye	Milletvekilleri	Oranı	Delegeler	Oranı
II. Büyük Kongre (1927)	378	333	% 88	45	% 12
IV. Büyük Kongre (1935)	544	383	% 70	160	% 30
V. Büyük Kongre (1939)	628	418	% 66	210	% 34
VI. Büyük Kongre (1943)	696	420	% 60.5	276	% 39.5

Tek Parti yılları boyunca milletvekillerinin, dolayısıyla parti genel merkezinin ağırlığı her zaman için delegelerden fazla olmuştur. Bu da, tabanın (taşra örgütlerinin) Büyük Kongre'de azınlıkta kalmasına yol açmıştır. 1931 Nizamnamesi'nde illerdeki her 10.000 üyeye ek olarak birer delegelik hakkının verilmesi, taşra örgütlerinin Büyük Kongre'ye katılım yüzdesini arttırmakla beraber, bu oran tek parti yılları süresince, hiçbir zaman % 50'nin üzerine çıkamamıştır. Esat Öz'e göre, bunun nedeni Parti genel merkezinin kendi yerel örgütlerine fazla güvenememesidir⁷⁰.

a. Yerel Kongrelerden Büyük Kongre'ye Halkın İsteklerini İletme: Dilek Sistemi

CHF'nin yerel kongrelerinde, yani ocak, bucak, ilçe ve il kongrelerinde partililerce dile getirilen sorunlar, dilek sistemi çerçevesinde hiyerarşik bir sıra izleyerek

⁶⁷ CHF Nizamnamesi ve Programı, ss. 7-8. Yapılan bazı değişiklikler şunlardır: Tüm CHF milletvekillerinin ve illerden ikişer delegenin yanı sıra, üye sayısı 10.000'i aşan illerde her 10.000 üye için yine il kongresinin seçeceği birer delege Büyük Kongre'ye katılabilecekti. Ayrıca, partiye bağlı olduğu Umumi Reislik Divanı'nca onaylanmış hukmi şahsiyetler bulunduğu takdirde, onlar da Kongre'ye birer delege gonderebilecekti (madde 24).

⁶⁸ CHF Tuzugu, s. 8.

⁶⁹ Öz, age., s. 188.

⁷⁰ Öz, age., s. 188. Parti tuzugünde, yerel örgütler lehine değişiklik, ancak çok partili yaşama geçildikten sonra, 1947 yılında toplanan Büyük Kongre'de tüzükte yapılan değişiklikle gerçekleştirilmiştir. Buna göre, illerden 4 delege Büyük Kongre'ye katılabilecekti; ayrıca, her 10.000 üye için de birer delege ek olarak Büyük Kongre'ye katılacaktı (Öz, s. 213, dipnot 199).

ele alınır. Ocak kongresinde ele alınanlar, bucağın kongresine, bucağın kongresinde ele alınanlar ilçe kongresine, ilçe kongresinde ele alınanlar, il kongresine aktarılır; burada yerel yöneticilerle çözülebilecek olan sorunlar çözülür; daha büyük nitelikteki sorunlar Parti Büyük Kongresi'ne iletilir ve Dilek Komisyonu'nun incelemeleri çerçevesinde Kongre'de görüşülerek ilgili bakanlıklara gereği yapılmak üzere gönderilirdi. Dileklerin yerine getirilip getirilmediğini takip etmek CHP Genel Sekreterliği'nin göreviydi⁷¹.

Dilek sistemi, tek parti yılları boyunca devam eden bir uygulamadır. Parti-devlet yakınlığı ve kaynaşması, bu uygulama için "özendirici" ve hatta "gerektirici" bir durum yaratmıştır. Dilek sistemi, 1931 yılında CHF Üçüncü Büyük Kurultayı'nın toplanması ve tek parti yönetiminin pekiştirilmesiyle birlikte, daha sistemli bir nitelik kazanmıştır. Bu çerçevede, parti yönetimi de dilekler konusunda daha duyarlı bir hale gelmiştir⁷². 1930'lu ve 1940'lı yıllar parti kongrelerindeki dileklerin kitaplaştırılıp yayınlandığı yıllar olmuştur⁷³.

1920'lerden 1950'ye gelinceye kadar geçen süreç içerisinde, parti kongrelerinde dile getirilen dileklerin çoğunluğu, söz konusu yörenin ekonomik sorunlarıyla ve hizmet talebiyle (yol, su, elektrik, okul, kanalizasyon, hastalıklarla mücadele, zararlı hayvanlarla mücadele, Ziraat Bankası borçlarının indirimi, vergi indirimi, toprak dağıtımı...) ilgilidir. Tek partili yılları boyunca, dilekler genellikle siyasal konuları kapsamamıştır.

Dilek sistemi çerçevesinde yapılan isteklerin çoğunluk itibarıyla dağılımı 1940 yılında şöyleydi⁷⁴:

Dilek sayısı	İstenilen yer	İstegen konusu
101	Ziraat Vekaleti'nden	Ziraat alat ve makinaları verilmesi
81	Sihhi ve İctimai Muavenet Vek.	Sıtma mücadele teşkilatı yapılması
64	Maarif Vek.	Ortaokul açılması
37	Maliye Vek.	Topraksız köylünün topraklandırılması
31	CHP Gen. Sek.'den	Parti ve Halkevi inşası
29	Nafia Vek.	Arazinin fenni şekilde irva ve iskanı
27	Münakalat Vek.	Posta ve telgraf merkezi açılması
22	Ziraat Ban. Umum Müd.	Ziraat Bankası açılması
20	Gümrük ve İhisarlar Vek.	Köylü tütün ve sigaralarının nefasetinin ıslahı

⁷¹ Öz, age., s. 189.

⁷² Öz, age., s. 189.

⁷³ İlk olarak 1927 Büyük Kongresi'ndeki dilekler Büyük Kongre'nin Raporları Tedkik Encümeninin mazbatasında yer almaktadır. Bkz. Raporları Tedkik Encümeni Mazbatası; Tunçay, agm., s. 304 vd.

1930'lu ve 1940'lı yıllardaki dileklere ilişkin yayınlardan bazıları ise şunlardır: 1931 Senesi Büyük kongresine Takdim Edilmek Üzere Hazırlanan Cumhuriyet Halk Fırkası Vilayet Kongreleri Temenniyatı Hülasesi, Ankara, 1931; CHP İzmir Kamun 1934-1935 Kongrelerinde Saptanan Dileklere Şarbaylıktan Verilen Karşılıklar, İzmir, 1935; CHP İzmir Kamun ve İlçe 1934-1935 Kongrelerinde Saptanan Dileklere İlbaylıktan Verilen Karşılıklar, İzmir, 1935; CHP Büyük Kurultayına Sunulan Vilayet Kongreleri Dilekleri Hülasesi, Ankara, 1939; CHP 1940 Kongre Dilekleri, Ankara, 1940; CHP 1941 Kaza Kongreleri Dilekleri, Ankara, 1941; CHP Altıncı Büyük Kurultayına Sunulan Vilayet Kongreleri Dilekleri Hülasesi, Ankara, 1943; CHP Ankara Merkez İlçesi: 1944 Dileklerimiz Alınan Cevaplar, Ankara, 1945; CHP Aydın İl Kongresi 28.12.1946 İlçe Kongrelerinden Gelen Dileklerin Özeti, Aydın, 1946; CHP Aydın İl Kongresi 3.4.1948 İlçe Kongrelerinden Gelen Dileklerin Özeti, Aydın, 1948; CHP Aydın İl Kongresi 30.12.1949 İlçe Kongrelerinden Gelen Dilekler, Aydın, 1949.

⁷⁴ CHP 1940 Kongre Dilekleri, s. 267'den aktaran Öz, age., s. 190.

19	Vakıflar Umum Mud.	Camilerin tamiri
14	Adliye Vek.	Tapusuz arazinin tapulandırılması
11	İktisat Vek.	Yerli Mallar pazarı açılması
8	Ticaret Vek.	Gaz ve benzeri buhranın izalesi
5	Milli Müdafaa Vek.	Askerlik şubesi açılması

CHP örgütlerinden 1940 yılında gelen dileklerin sayısı 2098'dir. Yukarıda belirtilen en çok istenilenlerin yanısıra, muhtar seçimlerinin bir yıla indirilmesi, CHP ve radyo yayınlarının köylünün anlayacağı bir dille yapılması, bazı malların fiyatlarının ucuzlatılması, çalışanların ücretlerine zam yapılması, kırtasiyeciliğin önlenmesi gibi istekler de bulunmaktadır⁷⁵.

Yerel sorunların dile getirilmesi, tartışılması ve hükümete aktarılması açısından yararlı olan dilek sistemi çerçevesindeki isteklerinin tümünün yerine getirilmesi söz konusu değildir. Partililerin isteklerinin büyük çoğunluğuna kaçamak ve olumsuz yanıtların verildiği görülmektedir. Örneğin, 1940 yılında Ankara ilinin toplam 73 dileğinden sadece 15'i olumlu karşılanmıştır. 46 dileğe olumsuz yanıt verilmiş ve 12 dilek de askıya alınmıştır. Ayrıca, dileklerin genel olarak yerine getirilip getirilmediğine bakıldığında, bunların büyük çoğunluğunun yerine getirilmediği görülmektedir. Bununla beraber; dilek sistemi, tek parti dönemi boyunca yerel örgütlerin sosyal ve ekonomik sorunları ve bu bağlı olarak bazı istekleri dile getirme araçlarının en belli başlısıdır. Dilek sisteminin kamuoyuna açık olması ve dileklerin yayınlanmaları, bu sistemin etkinliğini arttırdığı gibi, dikkat çekici bir nitelik de kazandırmaktadır. Gerçi, dileklerin uzun bir prosedürden geçmeleri, ayıklanmaları ve geç yanıtlanmaları, parti tabanının sesini yeterince duyurmasına engel olmuştur. Ancak, ilerleyen yıllarda parti yönetiminin dilek sistemine daha fazla bir önem verir hale gelmesi, bir ölçüde parti çalışmalarına duyulan ilgiyi artırıcı ve üyeliği teşvik edici bir rol oynamıştır⁷⁶.

C. Parti'nin Taşra (Yöresel) Örgütleri

1. Ocak ve Bucak Örgütleri

a. Ocak Örgütleri

Halk Fırkası'nın 1923 tarihli Nizamnamesi'ne göre, partinin köy ve mahalle/semt örgütleri yılda bir, nahiye kongresinin toplanmasından bir ay önce (Ekim ayında) kongre yapacaktı (madde 74). Partiye mensup ve 18 yaşını tamamlamış tüm köy ve mahalle halkından her kişi (her erkek), "*halk kongresinin tabii azasıdır*" (madde 75). Kongrenin yapılabilmesi için o köy ve mahallede partiye kayıtlı üyelerin yarısından fazlasının kongrede hazır bulunması şarttır (madde 77). Köy ve mahalle ocak yönetimleri 3 kişiden oluşmakta olup (madde 79), bunların onayı nahiye yönetimine attır (madde 80). Köy mahalle ocaklarının temel görevi, "*doğrudan doğruya halkın tenvir ve irşadı, fırkanın*

⁷⁵ Oz, age., s. 190.

⁷⁶ Oz, age., ss. 190-191.

maksat ve emellerinin intişarı ve tubakkuku" ile uğraşmaktadır. Köy ve mahalle ocakları, nahiye ocaklarından aldıkları emirleri uygularlar. Yerel ve genel seçimlerde partinin adaylarının başarısı için çalışırlar (madde 81)⁷⁷.

CHF'nin 1927 tarihli Nizamnamesi'nde ise, partinin ilk örgüt kademesinin köy ve mahalle ocakları olduğu ve bir yerde ocak örgütünün kurulabilmesi için kayıtlı üye sayısının 10 kişiye ulaşması gerektiği (madde 52) belirtilmektedir. Ocak örgütlerine ilişkin diğer konular -bazı ayrıntılandırmalar hariç-, 1923 tarihli Nizamname'den pek farklı değildir⁷⁸.

CHF'nin 1931 tarihli Nizamnamesi'nde köy, mahalle/semte ocaklarının kongrelerinin yılda bir (madde 46), Eylül ve Şubat ayları arasında toplanacağı (madde 47) belirtilmektedir. Ocak kongrelerinde 300'e kadar olan üyeleri için 2, bundan sonraki her 150 üyesi için 1 temsilci nahiye kongresine katılabilecekti (madde 49 ve 50). Köy, mahalle/semte ocaklarının yönetim kurulları 3-5 kişiden oluşacaktı (madde 68). Ocak yönetim kurullarının yapacağı görevler şunlardı: Tüzükte yazılı şartlara uygun parti üye sayısını çoğaltmak ve partiye üye olmak isteyenlerin ocak yönetim kuruluna yapacağı başvuruyu bir karara bağlayıp nahiye yönetim kuruluna göndermek (nahiye yönetim kurulu görüşüyle beraber bunu ilçe yönetim kuruluna gönderir ve ilçe yönetim kurulu da bunu inceleyerek ya kabul eder, ya da reddeder); parti üyelerinin yardım paralarını ve her yönetim kurulu bütçesinde yazılı gelirlerini uygun araçlarla toplamak ve bütçe için sürekli gelir kaynakları düşünüp göstermek; bütçenin kabul ettiği harcamaları yapmak; kongrelerin yönetim kurullarına bıraktıkları kararları yerine getirmek; partinin amacına ulaşması için parti üst yönetimlerince verilen emirleri yapmak ve bu konudaki düşüncelerini bir üst örgüte yazmak; bütün seçimlerde parti adaylarını kazandırmak; bir seçim işinde partice aday gösterilmeden önce yoklama yapılması gereken durumlarda o seçimde oy sahibi olan parti üyelerini toplamak ve eğilimlerini öğrenmek; yönetmeliğine göre gereken yerlerde Halkevleri açmak ve yönetmek; partiye üye olmak şartıyla parti işlerinde kullanılmak amacıyla memur almak ve gerektiğinde işten çıkarmak; kendi bölgelerinde partinin durumunu ve üye sayısını bildiren ve üç ayda bir verilmesi gereken raporları üst örgütlere vermek ve çevresine tasarruf örneği olacak özellikte olarak kendi bütçesini ve hesap özeti hazırlayıp kongrelere sunmak; kongrelere sunulması gereken meselelerin sunulmasına aracı olmak; parti üyeleri arasında özel bir anlaşmazlık çıktığı takdirde aralarını bulmak; parti program ve çalışmalarını hakkında üyeleri aydınlatmak ve uyarmak, konferanslar verdirmek, sık temaslarla ilişki ve dayanışmayı arttırmak (madde 75)⁷⁹.

⁷⁷ Halk Fırkası Nizamnamesi, s. 13.

⁷⁸ Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi, ss. 13-15.

⁷⁹ CHF Nizamnamesi ve Programı, ss. 10-17.

CHP'nin 1935 yılında toplanan Dördüncü Büyük Kurultay'ında ocak örgütlenmesine ilişkin önemli bir değişiklik yapılmamıştır⁸⁰. Benzer bir durum, Atatürk'ün ölümünden sonra, Aralık 1938'de toplanan olağanüstü Büyük Kurultay'da kabul edilen tüzük için de geçerlidir⁸¹.

Tek parti dönemi boyunca CHP, ülkenin önemli bir bölümünde ocak örgütlenmesini gerçekleştirmiştir. Ancak, parti örgütünün kurulamadığı bazı doğu illerinde ocak örgütlenmesine gidilememiştir. Bundan başka, 1936-1937 yıllarında, 25.941 ocak (köy, mahalle/semt) örgütüne sahip olan CHP, ülkedeki 40.000'i aşkın köyden yarıya yakınında örgütlüdür. Şehir ve kasabalardaki ocak örgütleri de gözönüne alınacak olursa, CHP'nin en iyimser tahminle 10.000 civarındaki köyde örgütlü olduğunu söylemek mümkündür. Bu rakam, normal koşullarda az olarak nitelenebilir. Fakat, 1930'lu yılların başında, 30.000'i aşkın köyde okul, posta teşkilatı ve jandarma teşkilatının olmadığı, dolayısıyla devletle doğrudan ilgisinin olmadığı -vergi toplamak hariç- düşünülecek olursa, bu örgütlenme bir başarıyı ifade etmektedir.

b. Bucak Örgütleri

Köy ve mahalle/Semt ocak örgütlerinden sonra ikinci en küçük yerel örgüt birimi olan Bucak (Nahiye) örgütleri, 1923 tarihli Halk Fırkası Nizamnamesi'nde yer almakta ve nahiye kongrelerinin yılda bir, Ekim ayında toplanacağı belirtilmektedir (madde 69). Nahiye örgütünün başına, ilçe mutemeti tarafından bir parti mutemeti atanır. Bu parti kongresinin doğal üyesi olduğu gibi, nahiye örgütünü de yönetir (madde 70). Bu maddeden de anlaşılacağı üzere, parti genel merkezi, en küçük birimlerinin başına bile merkezi bir atama sistemini getirmiştir. Ocak yönetimlerinin başkanları hariç, tüm taşra örgütünün başına geçenlerin genel merkezden atandıkları görülmektedir. Bu, partinin ne kadar merkezi ve otoriter olduğunu göstermesi bakımından anlamlı bir örnektir.

Nahiye kongresi, her köy ve mahalleden gelecek birer delegenin katılımı ile yapılmakta (madde 69) ve kongrede 5 kişilik nahiye yönetim kurulu seçilmektedir (madde 72)⁸².

1927 tarihli CHF Nizamnamesi'nde nahiye kongresinin, nahiye yönetim kurulunun geçen yıla ilişkin raporunu inceleyip görüşeceği ve yönetim kurulunun 3-5 kişiden oluşacağı ve ilçe kongresine katılacak 3 delegeyi seçeceği belirtilmektedir. Ayrıca, nahiye kongresi tüzük tadilatına, İl Genel Meclisi'ne ve Belediye işlerine ilişkin önerilerini ya da nahiye halkının gereksinimlerini üst yönetimlere bildirmek üzere belirler (madde 60). Nizamname'nin 61. maddesine göre, "*Müteaddid ocak mıntıkaları bir*

⁸⁰ CHP Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası. Sadece dikkat çekici bir değişiklik ocak kongrelerinden bucak kongrelerine katılacak delegelerin seçimine yöneliktir (madde 56). Buna göre, 200'e kadar üye için ocaklarda, bucak kongrelerine katılmak üzere 2 delege seçilecekti. 200'den sonraki her 100 üye için de 1 delege seçilecekti (s. 94).

⁸¹ CHP Tüzüğü.

⁸² Halk Fırkası Nizamnamesi, s. 12.

nahiye dairesini teşkil eder ve üç veya beş kişilik bir nahiye heyeti tarafından idare edilir". Nahiye yönetim kurulunun görevleri ise şunlardı (madde 62): İlçe ve ocak yönetimleriyle "muhabere" etmek; en az haftada bir kez toplanarak parti işlerini görüşmek; halkı "her surette irşat" etmek; her türlü seçimlerde parti adaylarını kazandırmak; üyelerin kayıtlarını tutmak; tüzük değişikliği, İl Genel Meclisi ile Belediye işlerine ilişkin düşüncelerini belirleyerek Kongreye sunmak; her ay parti işleri hakkında ilçe yönetimine bir rapor vermek, nahiye parti yönetiminin yeni harcama bütçesini düzenlemek⁸³.

CHF'nin 1931 tarihli Nizamnamesi'nde, nahiye kongresinde, nahiyedeki ocakların 500'e kadar olan üyesi için 2, sonraki her 500 üye için birer delege seçilecek ve bunlar ilçe kongresine temsilci olarak gidecekti (madde 49)⁸⁴. 1935 Tüzüğü'nde yapılan değişiklikle, nahiye kongresinde, nahiyedeki ocakların 300'e kadar olan üyesi için 2, bundan sonraki her 300 üye için birer delege seçilmesi kabul edilmişti. Bu delegeler, ilçe kongrelerinde nahiyeyi temsil edecekti (madde 56)⁸⁵. Atatürk'un ölümünden sonra olağanüstü olarak Aralık 1938'de toplanan CHP Büyük Kurultayı'nda bu nahiye (kamun) örgütlerine yönelik önemli bir değişiklik yapılmadı⁸⁶.

1927 tarihinde 606 nahiye örgütüne sahip olan CHF, bu sayıyı 1936-1937 yıllarında 1800'e çıkarmıştır.

Türkiye'de ocak ve bucak örgütlenmeleri tek parti döneminde ve çok partili yaşama geçtikten sonra varlığını uzun yıllar sürdürmüştür. 27 Mayıs'tan sonra kabul edilen Siyasal Partiler Kanunu ile (1965) ocak ve bucak örgütlenmeleri kaldırılmıştır.

2. İlçe ve İl Örgütleri

a. İlçe Örgütleri

Halk Fırkası'nın 1923 tarihli Nizamnamesi'nde, kaza (ilçe) kongrelerinin her yılın Ocak ayında, il kongrelerinden önce toplanacağı (madde 57) ve ilçe kongrelerine nahiyelerden gönderilecek 3'er delegenin katılacağı (madde 58) belirtilmektedir. İl mutemeti tarafından atanan ilçe mutemeti (madde 53), ilçe kongresinin doğal üyesidir (madde 59). İlçe mutemeti de merkezi bir sistemle atanmaktadır. İlçe kongresinde sadece yönetim kurulu seçilebilmektedir. Nizamname'nin 60. maddesine göre, ilçe yönetim kurulları 5 kişiden oluşmaktaydı ve ilçe (kaza) mutemeti bu yönetim kurulunun doğal başkanıydı (madde 60). İlçe kongresi, il kongresine gönderilecek delegeleri seçer (madde 61). İlçe kongresi, "fırkanın umumi programına ve vilayet şurası programına ait mütalaalarını vilayet kongresine" sunar (madde 62). İlçe yönetim kurulu, ilçe kongresine "program ve nizamname tadiline, belde ve nahiye şuralarına ait program ve tekliflerini" sunar (madde 63). İlçe yönetim kurulları kendilerine bağlı ocak yönetimlerini onaylar ve

⁸³ Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi, ss. 16-17.

⁸⁴ CHF Nizamnamesi ve Programı, s. 11.

⁸⁵ CHP Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası, ss. 94-95.

⁸⁶ CHP Tüzüğü.

onlara gereken "*fikri istikameti*" verir (madde 64). Partiyi ilçede temsil eden kaza mutemeti (madde 65), ocak yönetimlerine "*rehberlik*" eder ve vilayet mutemeti ile "*muhabere*" eder (madde 66)⁸⁷.

CHF'nin 1927 tarihli Nizamnamesi'nde ilçe örgütlerinin görevleri ayrıntılandırılmıştır. Bunlar arasında, kendisine bağlı bulunan ve kendisinin bağlı olduğu yönetimlerle "*muhabere*" etmek, kendisine bağlı örgüt yönetimlerine kendisinden üst yönetimden aldığı "*fikri istikameti*" vermek, ilçe kongresine bir yıllık faaliyet raporunu sunmak, ilçe örgütünün yeni harcama bütçesini çıkarmak, en az iki ayda bir "*Fırka hayatına, faaliyetine dair*" il yönetim kuruluna rapor vermek, ilçedeki parti üyelerinin kayıtlarını tutmak ve il yönetimine bildirmek, tüzük gereğince yardım paralarını ve bağışları ocaklar ya da uygun araçlarla toplamak, partiye üye olacakların kayıt işlemlerini incelemek ve onaylamak, partinin o yöredeki ilçe örgütünü yönetmek, İl Genel Meclisi, ilçe ve nahiye belediyeleri ve diğer yönetim üyeliklerinin adaylarını "*mülhakatla muhabere ederek*" belirleyerek il yönetimine bildirmek ve adaylarını kazandırmak (madde 66). İlçe yönetim kurulu, aynı zamanda partinin ilçedeki "*mebus intihabı teşkilat merkezi*" olduğundan, bütün örgüt ve gücüyle partili milletvekili adaylarının seçimleri kazanmalarına çalışır (madde 67)⁸⁸.

CHF'nin 1931 tarihli Nizamnamesi'nin 49. maddesinde, her ilçe kongresinde, ilçedeki ocakların 1000'e kadar üyesi için üç, bundan sonraki her 1000 üye için birer delege seçileceği ve bunların ilçeyi il kongresinde temsil edeceği belirtilmektedir⁸⁹.

CHP'nin 1935 yılında toplanan Dördüncü Büyük Kurultay'ında, Atatürk'ün ölümü üzerine Aralık 1938'de toplanan CHP Usnomal Kurultay'ında ve 1939'da toplanan Beşinci Büyük Kurultay'da ilçe örgütlerine yönelik önemli bir değişiklik yapılmamıştır⁹⁰.

CHP, 1927 yılında 290 ilçede örgütlüyken, 1936-1937 yıllarında bu oran 342'ye ulaşmıştır. 1936 yılında ülkedeki ilçe sayısı 370'di; yani, CHP'nin 28 ilçede örgütü yoktu. Bu ilçeler, parti örgütünün olmadığı bazı doğu ve güneydoğu illerindeydi.

b. İl Örgütleri

Halk Fırkası'nın 1923 tarihli Nizamnamesi'nde, Vilayet kongrelerinin yılda bir kere, Büyük Kongre'nin toplanmasından üç ay önce (Ocak ayında) toplanacağı (madde 42), vilayet mutemedinin il kongresinin doğal üyesi olduğu (madde 43) ve il kongrelerinin ilçelerden gelecek olan 3'er delegenin katılımı ile yapılacağı (madde 44) belirtilmektedir. Nizamname'nin 46. maddesinde Vilayet Kongresi'nin "*vilayet şuralarında takip edeceği hususi programı tanzim*" edeceği, "*Umumi program içinde*

⁸⁷ Halk Fırkası Nizamnamesi, ss. 10-12.

⁸⁸ Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi, ss. 18-19.

⁸⁹ CHF Nizamnamesi ve Programı, s. 11.

⁹⁰ CHP Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası; CHP Tüzüğü (26.12.1938) ve CHP Beşinci Büyük Kurultay Zabıtları (29 Mayıs 1939-3 Haziran 1939), Ankara, 1939.

Büyük Kongre'ye gönderilmek üzere teklif layihaları" hazırlayacağı ve Büyük Kongre'ye ilden gidecek delegeleri seçeceği yer almaktadır. Nizamname'ye göre, il yönetim kurulu 5 kişiden oluşuyordu ve yönetim kuruluna vilayet mutemeti başkanlık edecekti (madde 48). İl yönetim kurullarının görevleri şunlardı: "Vilayet kongresine umumi program ve nizamname tadiline ait tekliflerle vilayet şurası ve belediye programı layihalarını" hazırlamak, İlçe yönetim kurullarını onaylamak ve bunlara gereken "fikri istikameti" vermek (madde 49). Vilayet mutemeti partinin illerdeki temsilcisiydi, genel merkez tarafından atanmaktaydı ve il yönetim kuruluna başkanlık ediyordu (madde 51). Ayrıca, vilayet mutemeti, ilçelerdeki kaza mutemetlerini de atamaktaydı (madde 53). Nizamname'ye göre, illerdeki parti seçim teşkilatı şöyleydi: "Büyük Divan'ın talebi üzerine Vilayet Hey'et-i İdarelerinin meb'us namzedleri hakkında kaza hey'et-i idareleriyle icra edeceği muhaberat neticesine göre namzedler hakkında vilayet mutemedi Umumi Hey'et-i İdareye teklifatta bulunur. Ancak namzetler hakkında Büyük Divan'ın şekli-i nihaiyedeki tebligatı mecbur ül ittihadır" (madde 54). "Vilayet Hey'et-i İdaresi, vilayet şuralarına intihab olunacak azaların namzedliğini kaza hey'et-i idareleriyle muhabere ederek suret-i nihaiyede kararlaştırır" (madde 55). "Nahiye ve belediye meclislerinde fırka programını takip edecek nahiye ve belediye azalarının intihabında da kaza hey'et-i idareleriyle muhabere ederek suret-i nihaiyede namzedlerini tayin eder. Aynı suretde belediye ve nahiye azalarıyla mahalle ve köy muhtaran heyet-i ihtiyariyelerinin fırka mensubinininden intihab olunmasına çalışır" (madde 56)⁹¹.

CHF'nin 1927 tarihli Nizamnamesi'nde il örgütlerine yönelik bazı değişiklikler yapılmış ve il örgütleri hakkında daha ayrıntılı bilgiler verilmiştir: Buna göre, il kongreleri, il yönetim kurullarının bir yıllık faaliyet raporunu inceler ve görüşür; üye sayısı üçten beşe kadar olmak üzere nizamname, layiha ve hesap encümenleri oluşturur; mıntıka müfettişinin taktirine göre 5 ya da 7 kişiden oluşan il yönetim kurulunu ve o yıla mahsus olmak üzere Büyük Kongre'ye gidecek iki delegeyi (ve iki yedek delegeyi) seçer; İl Genel Meclisi'ne, belediyelere ilişkin işler için program düzenleme ve tüzük değişikliği ile Kongre'ye verilmiş olan raporları, dile getirilen önerileri ve o yörenin gereksinimleri hakkında hazırlayacağı raporları mıntıka müfettişliğine verir... (madde 71). İl Kongreleri tarafından seçilen il yönetim kurulları, mıntıka müfettişliğinin uygun görmesi ve sunulması ile, Umumi İdare Heyeti'nce onaylanır. İl yönetim kurulları, mıntıka müfettişliği ile ilçe yönetim kurulları ile her tür "muhaberatı" yapar; ilçe yönetim kuruluna müfettişlikten aldığı "fikri istikameti" verir; üç ayda bir parti hayatına ve çalışmalarına ilişkin müfettişliğe rapor sunar; ildeki parti üyelerinin sayısını belirler ve üst makamlara bildirir; ilçe yönetim kurullarının seçimlerini inceler ve müfettişlikçe uygun görülürse onaylar; "Vilayet Meclis-i Umumisi'ne Belediyelere ve sair teşkilat-ı mahalliyeye kaza heyetlerine fırka namına tesbit edilecek namzedleri tedkik ve nihai

⁹¹ Halk Fırkası Nizamnamesi, ss. 8-10.

kurarı istihsal için nokta-i nazarını müfettişliğe bildirir ve namzedlerin kazanmasını temin eder" (madde 72). "Vilayet hey'et-i idareleri bütün teşkilat ve kudretleriyle fırka namzedlerini kazandırır" (madde 73)⁹².

CHF'nin 1931 tarihli Nizamnamesi'nde yapılan değişiklikle il kongrelerinin 2 yılda bir yapılacağı (madde 46) kararlaştırılmış ve yine bu nizamname ile il mutemetlikleri kaldırılmıştır⁹³.

1930'lu yıllara gelindiğinde önceki tüzüklerden de anlaşılacağı üzere il yönetimlerinin göreceli olan kendi insiyatifleri ile hareket etme olanakları büyük ölçüde ortadan kaldırılmıştır. Ancak, taşra örgütleri arasında mücadeleler varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Örneğin CHP'nin Trabzon il örgütü ile yine CHP'nin Trabzon Belediye Meclisi, 1935-1936 yılları arasında tam bir yıl boyunca çarşaf ve peçenin yasaklanmasına ilişkin bir mücadele yaşanmıştır. CHP Trabzon il örgütü, Belediye Meclisi'nin çarşaf ve peçeyi yasaklamasını istemiş, ancak Belediye Meclisi bir yıl boyunca bu isteğe direnmiş; diğer illerde yasaklama kararları arka arkaya alınırken, Trabzon Belediye Meclisi, yapılan tüm baskılara rağmen konuyu Meclis gündemine bile getirmemiş ya da konunun ele alınacağı toplantıya Belediye Meclisi üyelerinin büyük çoğunluğu katılmadığı için karar alınamamıştır. İşin ilginç yanı, tek parti yönetiminin son derece güçlü olduğu bir dönemde, CHP'nin Trabzon'daki il ve belediye örgütleri arasında tam bir yıl süren ve yerel basına da yansıyan mücadeleye, CHP Genel Merkezi karışmamıştır. Sonuçta, Belediye Meclisi, CHP il örgütünün isteğini, ancak aradan bir yıl geçtikten sonra yerine getirmiştir, daha doğrusu yerine getirmek zorunda kalmıştır⁹⁴.

CHP Genel Merkezi'nin Trabzon örneğinde olduğu gibi bazı istisnai davranışları olsa bile, taşradaki il örgütlerini sıkı bir kontrol altında tuttuğu bir gerçektir. Bazı milletvekillerini, milletvekilliği üzerinde kalmak üzere, bazı illerin il başkanlığına getirmesi buna tipik bir örnektir⁹⁵. Bunu takip eden dönemde valiler, CHP il başkanlığı

⁹² Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi, ss. 19-22.

⁹³ CHF Nizamnamesi ve Programı, s. 10.

⁹⁴ Uyar, agm., ss. 8-10. Bu konu bir yıl boyunca, Trabzon'da çıkan CHP il örgütü yanlısı *Halk* gazetesinde de gündeme getirilmiştir.

CHP Trabzon il yönetim kurulu başkanlığı, çarşaf ve peçenin yasaklanmasına ilişkin öneriyi valilik aracılığı ile Belediye Meclisi gündemine getirmiş ve Belediye Meclisi, bu öneriyi açıkça reddetme cesareti gösterememiştir.

"Trabzon CHP il yönetimi ile Trabzon CHP Belediye Meclisi arasındaki tartışmadan yola çıkarak, Ankara'nın (CHP Genel Merkezi'nin) taşrada çıkan, kendisi açısından çok önemli olmadığını düşündüğü ve/veya rejimi tehlikeye düşürücü nitelikte görmediği tartışmaları pek karışmadığını söyleyebiliriz. Ancak bu değerlendirme tek bir örneğe dayanılarak yapıldığından, benzer örneklerle desteklenmedikçe pek sağlıklı olmayacaktır" (Uyar, s. 10).

⁹⁵ Bu konuya ilişkin olarak, Varlık Birlikle Yaşar adlı yerel gazetede (Erzurum), "9 ilde C. H. Partisi Başkanlığını Sayıtlar İdare Edecek, Erzurum Başkanlığına da General Osman Koptagel Seçildi" başlığını taşıyan şu haber yer almaktadır:

"Cumhuriyet Halk Partisi Genel Başkanlığı bazı iller Başkanlığına aşağıda isimleri yazılı arkadaşları seçmiştir. Bu vazifeler bugün ilgililere bildirilmiştir:

Eski Bayındırlık Bakanı Seyhan Sayıtları Hilmi Uran İstanbul'a;

Çorum Sayıtları Rıza Özel Çorum'a;

Denizli Sayıtları Hamdi Berkan Denizli'ye;

Zonguldak Sayıtları Halil Karatavuş Kocaeli'ye;

gorevini üstlenmişlerdir. Böylece, hem parti-devlet özdeşliği sağlanmış ve CHP yerel örgütleri valiler aracılığı ile merkezden kontrol edilir bir hale gelmiştir. 1936 yılında başlayan bu uygulama, 1939 yılında sona ermiştir.

Tek parti dönemi boyunca CHP'nin bazı doğu ve güneydoğu illerinde il örgütlerinin olmadığı görülmektedir. Örneğin 1936 yılında mevcut 63 ilden, sadece 50 tanesinde CHP örgütlüydü. Buna göre, 1936 yılında CHP tüm illerin % 79.3'ünde örgütlüydü ve % 20.7 oranında da il örgütü bulunmuyordu.

D. Parti Adaylarının Belirlenmesi ve Seçimler

1. Parti Adaylarının Belirlenmesi

a. Genel Seçimlerde Milletvekili Adaylarının Belirlenmesi

CHP tüzüğündeki gelişmeler çerçevesinde milletvekili adaylarının belirlenmesindeki yöntemler de değişmiştir. Ancak, tek parti yönetimi pekiştikçe, milletvekili adaylarının belirlenmesi konusunda belli bir istikrar sağlanmıştır. Başlangıçta (1923), milletvekili adaylarının belirlenmesi yetkisi Fırka Divanı'na aitken, bu yetki 1927'den itibaren Umumi Riyaset Heyeti'ne verilmiştir. CHP Genel Başkanı, CHP Genel Başkan Vekili ve CHP Genel Sekreteri'nden oluşan Umumi Riyaset Heyeti'nde (Genel Başkanlık Kurulu=Genbaşkur) ağırlık genellikle CHP Genel Başkanı'nda olmuştur. Bunun bazı ender durumlarda istisnai örnekleri vardır. Örneğin Hasan Rıza Soyak anılarında buna ilişkin bir olay anlatılmaktadır. 1931-1935 döneminde TBMM'de müstakil mebus olarak bulunan Halil Mentеше ve Sırrı Bellioğlu'nu yeniden milletvekili seçtirmek isteyen Atatürk'e, Genbaşkur'un diğer üyeleri İsmet İnönü (Başbakan ve CHP Genel Başkan Vekili) ve Recep Peker (CHP Genel Sekreteri) karşı çıkmışlardır. Özellikle, Sırrı Bey'in aşırı (!) muhalefetinden şikayet eden İnönü ve Peker, Sırrı Bey'in müstakil mebus adaylığını engellemişler; Halil Bey'in adaylığını ise kabul etmişlerdir⁹⁶.

Yukarıda sözünü ettiğimiz örnek, istisnai bir örnektir. Tek parti yönetiminin pekişmesiyle birlikte, genellikle milletvekili adayları Atatürk döneminde, Atatürk tarafından; İnönü döneminde, İnönü tarafından belirlenmişlerdir⁹⁷. Milletvekili

Kütahya Saylavı Dr. Lütfi Kırdar Bahkesir'e;

Samsun Saylavı Mehmet Ali Görüker Samsun'a;

Malatya Saylavı General Osman Koptağel Erzurum'a;

İzmir Parti Başkanı ve Yozgat Saylavı Avni Doğan İzmir Başkanlığı da üstünde kalmak üzere Manisa'ya". Bu haber 19 tarihli Anadolu Ajansı haberinden alınmıştır. Bkz. Varlık Birlikte Yaşar, (Erzurum), 23 Mayıs 1935, s. 1.

⁹⁶ Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar I*, Yapı ve Kredi Bankası A. Ş. yay., İstanbul, 1973, ss. 43-46

⁹⁷ Milletvekillerinin genellikle tek seçici yani Genel Başkan tarafından belirlendiğine ilişkin birçok bilgi vardır. Örneğin Atatürk döneminde milletvekili adaylarının doğrudan kendisi tarafından belirlendiği ve adaylara kendisinin teklif yaptığı; CHP Genel Başkan Vekili ve CHP Genel Sekreteri'nin bazı önerilerini, "ricalarını" uygun görürse benimsediği anlaşılmaktadır. Bu konuda örneğin bkz. Mithat Şukru Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü*, Remzi Kitabevi yay., İstanbul, 1979, ss. 191-193; Ahmet Cevat Emre, *İki Neslin Tarihi*, Hilmi Kitabevi, İstanbul, 1960, ss. 335-336; Ali Fuat Cebesoy, *Siyasi Hatıralar*, II. Kısım, İstanbul, 1960, ss. 225-226; Münir Hayri Egeli, *Atatürk'den Bilinmeyen*

adaylarının belirlenmesinde gözönüne alınan kriterlere baktığımızda, aday olarak belirlenen kişilerin genellikle ülkenin tanınmış yazar, gazeteci, tüccar, serbest meslek sahibi, Milli Mücadele döneminde önemli hizmetleri olan kişilerden ve bunun yanı sıra toplumda popülarlığı ve saygınlığı olan kişiler arasından seçiliyordu. Bu kişilerin saygınlığı ve popülarlığı, tek parti yönetiminin meşruiyetinin pekiştirilmesinde de önemli bir işlev görmekteydi. Belirlenen adaylarda aranan bir başka özellik de güvenilir olmak ve lider kadroya bağlılığı.

Atatürk'ün milletvekili adaylarını belirleme yöntemi ve bunlarda aradığı özelliklere ilişkin bazı örnekler vermek mümkündür. SCF'nin kapatılmasından kısa bir süre yurt gezisine çıkan Atatürk, bu gezisinden sonra Fahrettin Altay'a CHP Genel Sekreterliği aracılığı ile gönderdiği telgrafta şunları söylemekteydi:

"Gayet aceledir.

Çok dikkatle keşidesi. Zata mahsus.

İzmir'de 2. Ordu Müfettişi 1. Ferik Fahrettin Paşa Hazretlerine

Konya'dan bir çiftçi mebus yapmak kararındayız. Reisicumhur hazretleri arzu edilen evsafa bir namzet bulunması işinin bizzat zatı devletlerine havalesini irade buyurdular. Namzette arzu edilen evsafın esaslarını aşağıda yazıyorum:

Namzet MÜTEGALLİBE olmamalı ve kimsenin ADAMI bulunmamalı, az çok arazi ve çift çubuk sahibi olmalıdır. Civar veya tenbis buyrulacak köylerden bizzat görülüp seçilmesi hususunda zatıdevletlerinin zahmet ihtiyar buyurmalarını rica ederim. Eskiden askerlik yapanlar tercih edilebilir. Alınacak taleptamesi posta ile gönderilmekle beraber isminin ve hüviyetinin şifreli işar buyrulması ve vakit dar olduğundan mümkün mertebe acele edilmesi ve mahrem kalması ayrıca ricaya mahsusumdur. Esaslar şunlardır:

1. Namzet mebus seçildikten sonra da çiftçi kalacak, hayatını terketmeyecek meslekine daima sadık kalacaktır. Mebusluğunda, tatil zamanında yine mesleğine ve mesleği işiğine merbut kalacak, tatilinde köyünde aynı hayat tarzını yaşayacaktır.

2. Behemehal milliyetperver olacak, BEYNELMİLEL HER CER YANA ALEYHTAR bulunacak, gerek meclisteki hal vaziyet söz ve gerek meslekdaşları ile temaslarda daima bu noktai nazarı takip edecek.

3. Cumhuriyet Halk Fırkası'na ve O'nun bütün prensiplerine, akidelerine, hareketlerine tam sadakat sahibi olacak ve mebusluğu müddetince bu vaziyeti muhafaza edecek MUTAASSIP olmayacak.

4. Meclis'teki hayatında hal ve vaziyet ve kıyafeti esas meemleketindeki gibi olacak, meclis içtimalarına ve her yere kasketi, poturu ile gelecek gündelik hayat ve yaşama tarzını değiştirmeyecek, yalnız merasim günlerinde herkes gibi frak-jaket-redingot giyecek.

5. Yeni harflerle az çok okur yazur olacak, bu hususta eksikliği varsa meclisteki hizmeti esnasında çalışıp tamamlayacak.

6. Konuşkan, zeki ve aklıselim sahibi olacak, çok yaşlı ve mütegalibe olmayacak.

7. Mücadele-i Milliye'de bir lekesi olmaması, muhitinde nazarı dikkat calip bir kusur ve sevimsizliği bulunmamalı. Milli Mücadele'de hizmet etmeleri ve intihabatta ve diğer vesilelerle fırkamıza hizmet etmiş olması arzu olunur. Hiç olmazsa muarız bulunmamış olmalı, fırkaya kaydı yoksa derhal yaptırılmalıdır.

8. Bu esasları tesbit edecek mahiyette imzalı bir mebusluk talepnameşi verecek.

9. İmza: Cumhuriyet Halk Fırkası Umumi Katibi RECEP

10. MM Vekaleti. Hususi Kalem. 7.4.1931 tarih ve 8 numaralıdır. MM Vekili ZEKAI".

Bunun üzerine Konya köylerinde bir araştırma yapan Fahrettin Altay, aradığı vasıfları taşıyan aday olarak H. köyünden Mustafa Lütfi'yi (Eken) seçti. Mustafa Lütfi, 8 yıl boyunca, yani Atatürk'ün ölümüne kadar milletvekilliği görevinde bulundu⁹⁸. 1931 seçimlerinde Mustafa Lütfi Bey'in dışında tarımın ekonomisinin ağırlık taşıdığı Kastamonu ve Ankara'dan da köylü/çiftçi milletvekilleri; sanayinin geliştiği ve işçi sayısının fazla olduğu İstanbul ve Zonguldak gibi yerlerden de işçi milletvekillerinin seçilmesine dikkat edildiği görülmektedir. Böylece, ülkedeki tüm toplumsal kesimleri temsil etme ve kapsama iddiasında olan tek parti yönetimi, milletvekillerinin meslek dağılımında da buna kısmen de olsa özen göstermeye başlamıştır. Bunda tek parti yönetiminin pekiştirilmeye çalışılmasının etkisi olsa gerektir. Bununla birlikte, milletvekili adaylarının belirlenmesinde kamuoyunun etki yapmaya girişmesi hoş karşılanılmıyordu. Örneğin 1935 seçimleri öncesinde yerel basına da yansıyan şu duyuru ilgi çekicidir: "Sayılav seçilmek isteyip de CHF yüksek reisliğine veya umumi katipliğine bu isteklerini yazı ile bildirenlerin ikiye ufak fotoğraflarını da birlikte göndermelerini ve

⁹⁸ Fahrettin Altay, 10 Yıl Savaş ve 1912-1922 Sonrası, İnel yay., İstanbul, 1970, ss. 441-449; "Resimli Gayri Resmi Tarih: Yıl 1931... Bir 'Köylü Mebus' Adayı Seçimi", Birikim, sayı 1, Mayıs 1989, ss. 59-62.

Boyle bir adayın özellikle aranmasındaki neden tek parti yönetiminin toplumun tüm kesimlerini kapsayan, sınıflar üstü bir yapıda olduğunun gösterilmesi olsa gerektir. Bu adayın arandığı tarihin SCF denemesinin hemen sonrasına rastlaması tesadüf olmasa gerektir. Gerçi, milletvekili seçilen Mustafa Lütfi Bey, "düzgün köylü kıyafeti" ile Ankara'da ve TBMM'de bulunmamış; "tam bir GARPLI centilmen" kıyafeti giymeyi tercih etmiştir. Ancak, "köylü mebus" seçildiği propagandası bir hayli yapılmıştır bu dönemde.

Donemin liselerde okutulan Tarih IV Türkiye Cumhuriyeti (İstanbul, 1931) adlı kitabın fotoğraflar bölümünde "Türkiye Büyük Millet Meclisinin dördüncü intihap devresinde seçilen amele ve köylü mebuslar" adlı listede şu milletvekilleri yer almaktadır:

İstanbul mebusu tesviyeci Yaşar Bey

İstanbul mebusu kunduracı Hayrullah Bey

Kastamonu mebusu çiftçi Halil ve Ankara mebusu çiftçi Muslihiddin Beyler

İstanbul mebusu Hamdi ve Zonguldak mebusu maden işçilerinden Hasan ve Esat Beyler (Tarih IV, fotoğraf 75-78).

Söz konusu milletvekillerinin seçildikleri yerlere baktığımızda sanayinin geliştiği ve işçi sayısının fazla olduğu İstanbul ve Zonguldak gibi yerlerden işçi; tarımın geliştiği Kastamonu, Konya ve Ankara gibi yerlerden de köylü/çiftçi milletvekillerinin seçilmesine dikkat edildiği görülmektedir.

daha önceden isteklerini bildirmiş olanlardan fotoğraflarını göndermeyenlerin de göndermelerinin münasib olacağı CHF genel katıplığından fırka teşkilatına tamim edilmiştir.

Saylavlığa seçilmeleri istenen bayan ve bayların namzed gösterilmeleri için birçok imzalı telgraflarla Atatürk'e veya fırka merkezine müracaatlar yapıldığı haber alınmaktadır.

Bu çeşid müracaatlar uygun düşmediği gibi iyi tesirler yapmayacağına da kuşku yoktur.

Seçilmek isteyenlerin isteklerini usulü dairesinde fırkaya bildirmeleri kafidir"⁹⁹.

b. Yerel Seçimlerde Adayların Belirlenmesi

Yerel seçimlerde yani belediye seçimlerinde adayların belirlenmesine ilişkin olarak 1923 tarihli Nizamname'de nahiye ve belediye üyelerinin seçiminde Vilayet İdare Heyeti'nin ilçe idare heyetleriyle "muhabere ederek suret-i nihaiyede namzetlerini" belirler (madde 56) maddesi yer almaktadır¹⁰⁰.

CHF'nin 1931 tarihli Nizamnamesi'nde yapılan değişiklikle, parti adaylarının belirlenmesine ilişkin şöyle bir esas getirilmiştir: "Umumi reislik divanı kararı olmadıkça intihaplarda namzet gösterilmez, intihaplar serbest yapılır. Bu takdirde Fırka mensupları hususi teşebbüslerle namzet gösterilebileceği gibi Fırka idare heyetleri de intihaptan maksut olan eyi neticeyi temin edecek surette Fırka mensuplarının kazanması için 75 inci maddenin F fıkrası mucibince hareketle intihabı idare edebilirler". Nizamnamenin 75. maddesinin F fıkrasında ise, "Bir intihap işinde Fırkaca namzet gösterilmeden evvel yoklama yapılması lazım gelen hallerde o intihapta rey sahibi olan Fırka azalarını toplamak ve meyillerini anlamak"¹⁰¹.

Aday gösterilmeyen seçimlerde parti üyelerinin ve yurttaşların eğilimlerini anlamak ve görüşlerini dinlemek için, 1933 yılında "CHF İntihap Yoklama Talimatnamesi" yayınlandı¹⁰². Bu talimatname, Umumi İdare Heyeti tarafından hazırlanmış olup, 25 Haziran 1933 tarihinde Fırka Umumi Reislik Divanı tarafından onaylanmıştı. Söz konusu talimatnamenin başlangıç kısmında, CHF nizamnamesinin 125. maddesinin bütün seçimlerin serbest yapılması usulünü koyduğu; aday gösterme hakkını Umumi Reislik Divanı'na bıraktığı ve her seçimde Parti adaylarını kazandırmak göreviyle "mükellef" olan idare heyetlerine 75. maddenin F fıkrasında yazılı hallerde yoklama yetkisi verdiği belirtilmekte ve "Namzet gösterilmeyen intihaplarda, iyi neticeler elde edecek surette fırka mensuplarını kazandırmak için (yoklama)nın ne surette yapılacağıнын bir talimatname ile tesbiti" nin yararlığı görüldüğü anlatılmaktadır¹⁰³.

⁹⁹ "Sayırlık İşleri", Yeni yol (Trabzon), 10.1.1935, s. 1.

¹⁰⁰ Halk Fırkası Nizamnamesi, s. 10.

¹⁰¹ CHF Nizamnamesi ve Programı, s. 16, 26.

¹⁰² CHF İntihap Yoklama Talimatnamesi, Ankara, 1933.

¹⁰³ CHF İntihap Yoklama Talimatnamesi, s. 3.

Talimatnamede, hangi durumlarda yoklama yapılıp, yapılmayacağı açıklanmaktadır. Buna göre; Umumi Reislik Divanı kararıyla aday gösterilecek seçimlerde, parti kongrelerinin yapacakları seçimlerde, parti idare heyetlerinin kendi içlerinde yapacakları seçimlerde, yardım dernekleri , ticari şirket ve kurumların idare heyetleri seçimlerinde ve belediye sınırı dışındaki muhtar ve ihtiyar heyetleri seçimlerinde yoklama yapılamazdı (madde 1). Yoklama yapılacak seçimler, milletvekili seçimine esas olan ikinci seçmen (müntehibi sani), belediye (belediye meclisi) üyeliği ve milletvekili seçimi teftiş heyetleri üyeliği seçimleridir (madde 2). Sayılan seçimlerin dışında kalan seçimlerin hangilerinde yoklama yapılıp yapılmayacağına yörenin en büyük parti idare heyetleri karar verecekti (madde 3). Yoklama kararına bağlanmayan seçimlerde partililer, -partili olmak kaydıyla- dilediklerine oy verebileceklerdi (madde 4). Yoklama, bu kararı alan parti idare heyetinin başkanının başkanlığında, yeri ve tarihi partililere duyurulmuş bir toplantıda, partililerin katılımı ile yapılacaktı. Toplantıda yapılan konuşmalardan sonra, oylamaya geçilecek ve elde edilen sonuç, bir tutanak ile saptanacaktı. İdare heyeti, gerekli görürse oylamayı tekrarlayabilecekti. Ancak, yoklama bir kez yapılabilir, yeni yoklama yapılamazdı. Yoklama sonuçları, orada bulunanlara sözlü, bulunmayan üyelere de yazılı olarak bildirilirdi (madde 5-10). *"Belediye azalığı seçiminde, mahallin en yukarı Fırka idare heyeti reisi kendi heyetinin azası ile beraber (Vilayet merkezlerinde kaza idare heyeti varsa bu heyetin reis ve azası da bulunduğu) belediye sınırı içindeki nahiye ve ocak heyetleri reis ve azalarını bir araya toplar. Asıl ve yedek azalığa seçilecek Fırka namzetleri için çağrılan arkadaşlardan yukarıda yazılı yoklama usullerine göre rey alır.*

Bu toplanmalarda ekseriyet kazanan arkadaşların adları Reisin imzası altında seçicilere mevcut olan her vasıta ile- ilan olunur" (madde 11)¹⁰⁴.

Nitekim , talimatnamenin yayınlanmasından sonra, 1934 yılında yapılan belediye seçimlerinden önce söz konusu yoklama yöntemleri uygulanmıştır. Örneğin, Erzurum'da yapılacak olan yoklamaya ve belediye seçimlerine ilişkin CHF yanlısı yerel bir gazete şunları yazmaktadır: Belediye Meclisi üyelerinin seçimi için CHF il, ilçe ve mahalle semt ocakları idare heyetleri başkan ve üyeleri bugün parti binasında toplanarak "yoklama" yapacaklardır. Bu toplantıda seçim işleri hakkında görüşüldükten sonra, Belediye Meclisi üyeliği için "münasip ve ehil görülen zevat" gizli oy ile seçilecektir. Parti nizamnamesi seçimin serbest yapılmasını ve aday gösterilmemesini kabul ettiğinden, parti yoklamasında seçilecek olan kişiler, "resmen" aday olarak ilan edilmeyecek; ancak, parti örgütü ve parti üyeleri aracılığıyla "hususî" girişimlerde bulunularak, bunların kazandırılmasına çalışılacaktır. Yoklamada seçilecek adaylar, Belediye Meclisi üyeliğine "layık ve ehliyetli" kişiler olacağından tüm "hemşehriler" tarafından "bila tereddüt" kabul edileceklerine inanıyoruz. Partinin yapacağı bu yoklama, seçilme şartlarına sahip

¹⁰⁴ CHF İntihap Yoklama Talimatnamesi, ss. 5-6.

bütün hemşehrileri gözönünde tutarak bunlardan "ehil" olanları ayıracak "esası ve dikkatli bir seçim" yapacağı için oy vereceklerin işini kolaylaştıracak ve oyların dağılmamasını da sağlayacaktır. Bazı kimseler kendi düşüncelerine ve çıkarlarına göre listeler hazırlamışlar; bunları "gizlice" dağıtarak propaganda yapmaktadırlar. Bu listelere baktığımızda, içinde okuma-yazması olmayan ve seçilme şartlarına sahip olmayan kimselerin isimleri yer almaktadır. Bu gibi kimselere oy verilse bile, oylar tasnif edilirken, bunlar oylama dışı kabul edileceğinden verilecek oylar boşa gidecektir. Seçmenler, "şunun bunun işfalat ve propagandasına kapılıp reylerini dağıtmamalıdır". Milleti ve ülkeyi kurtaran ve bütün devrimleri yapan CHF hiç şüphe yoktur ki, millet ve ülke işlerinin "iyi ellerde" bulunmasını ister. Başkalarının sözlerine kapılmaktansa, parti yoklamasının sonucunu beklemek ve onların söyleyecekleri kişilere oy vermek "en doğru hareket olur" ¹⁰⁵.

Belediye seçimleri öncesinde yoklama yönteminin uygulandığı illere vereceğimiz bir başka örnek Bursa'dır. Ekim 1934 tarihinde yapılan belediye seçimleri öncesinde yapılan yoklama yöntemi ve yapılacak olan seçimler, Bursa'nın **Hakkın Sesi** adlı -CHP yanlısı- yerel gazetesine şöyle yansımıştır: Birkaç gün sonra yapılacak olan belediye seçimleri için bütün hazırlıklar tamamlanmıştır. Bu akşam da CHF binasında parti örgütüne dahil olanların katılımı ile yapılacak bir toplantıda listeler belirlenecektir. Parti yönetim kurulu aday listelerinin belirlenmesinde "azami itina ve fırka esasları dâhilinde serbestinin temini için" bütün hazırlıkları tamamlamıştır. Bu seçimde CHF'nin rolü; "halkın belediye meclisinde tam manasile temsil edilebilmesinin temininden ileri geçmiyecektir. Bunun içindir ki: Evvela mahalle ocaklarından halkın arzusunu yoklamış ve mahallelerden bu işe layık namzetler göstermelerini istemiştir. Firkamız bununla da kanaat etmemiş bu gece yapacağı bir toplantıda bütün namzetleri gene halk mümessillerine seçtirmekle halkın kendi işine karşı bizzat kendisinin alakadar olması yolunda ne kadar hararetle bulunduğunu bir kere daha anlatmıştır. Çünkü: Bu iş halkın işidir. Kendi işimizdir. Binaenaleyh yarın belediye heyetinin iyi çalışmadığından şikayet

¹⁰⁵ "Belediye İntihabı. C. H. Fırkası Bugün Yoklama Yapacak", **Varlık Birlikle Yaşar**, (Erzurum), 1.10.1934, s. 1.

Yapılan yoklama sonucu adayların belirlenmesi ile birlikte, gazetede yer alan haberde şunlar yer almaktadır: "C. H. Fırkası Vilayet Merkezi, Kaza ve Semt ocakları idare heyetleri Reis ve Azaları Pazartesi günü Fırka binasında toplanarak Belediye Meclisi azalığı için namzet göstereceği 54 zatı gizli reyyle seçmiştir.

Belediye belde sakinlerinin hergün goze çarpan muhim ve hayati işlerini idare eden bir daire olduğu için bu hususta halkın çok haklı olan derin alaka ve hassasiyetleri ehemmiyetle nazarı dikkata alınarak seçilecek namzetlerin tespiti etrafında uzun uzadıya görüşüldükten ve bu işe liyakatli hemşehrilerin unutulup liste harici kalmaması için iyice düşünüldükten sonra, efkârı umumiyece de tensip ve takdir edilecek şekilde bir seçim yapılmıştır.

Evvelce de yazdığımız vecihle C. H. Fırkası millet ve memleketi ebedi bir kurtuluşa kavuşturan ve bugünkü inkılabı vücuda getiren bir fırka olması hasebile millet ve memleket işlerinin dirayetli ve liyakatli ellerde bulunmasını bütün düşüncelerin üstünde tutar. İşte bu düşünce ve gayemin mahsulü olarak tesbit edilen fırka namzetleri" ne seçmenler "ittifakla" oy vermekte kesinlikle tereddüt etmemelidirler. Bkz. "Belediye İntihabı, C. H. Fırkası Yoklamasını Yaptı, Azalık İçin Namzetlerini Secti", **Varlık Birlikle Yaşar**, 4.10.1934, s. 1.

etmek icap ederse; namzetlerini bizzat kendimiz iyi seçemediğimiz için bu şikayeti doğrudan doğruya kendimize tevcih eylemek lazım gelecek ve bu işe vicdanen kendimizi mesul etmekten öteye geçemeyeceğiz. Şu halde fırka teşkilatına dahil arkadaşların bu seçimde çok titiz davranmaları ve belediye meclisi azalığına getirilecek zevatın şehir işlerinde alakalı, bilgili, görgülü, çalışkan ve dürüst kimselerden intihabında isabet etmelerini memleketin menfiuti namına çok rica ederiz" ¹⁰⁶.

1934 yılındaki yapılan belediye seçimlerinde getirilen bir başka yenilik de, Belediye Meclisi üye sayısının iki katı aday ilan edilmesidir. Seçmenler bunların içinden istediklerini seçebileceklerdi. Örneğin Belediye Meclisi üye sayısı 27 ise, 54 aday gösteriliyor; bunlar içinden en çok oyu alan ilk 27 kişi Belediye Meclisi'nin asil, diğer 27 kişi yedek üye olarak belirleniyordu¹⁰⁷.

2. Seçimler

a. Genel Seçimler (Milletvekili Seçimleri)

Dönemin milletvekili seçimlerine baktığımızda, milletvekili adaylarının belirlenmesine bile seçimlere bir hafta kala yapıldığı ve seçimlerden birkaç gün önce adayların açıklandığı görülmektedir. Bunun sonucu olarak, milletvekili adaylarının seçim kampanyası yapmak gibi bir durumları söz konusu olmuyordu. Ancak, parti örgütleri seçimler dolayısıyla her tarafı parti bayrakları ve afişlerle donatıyor ve halkı seçimlere katılmaya çağırıyordu.

Osmanlı Devleti döneminden yapılan seçimler ve Cumhuriyet döneminde de 1946 yılına kadar yapılan seçimler, iki dereceliydi. Birinci seçmen (müntehibi evvel) olarak tanımlanan yurttaşlar, ikinci seçmenleri (müntehibi sani) seçiyorlar; ikinci seçmenler de milletvekillerini seçiyorlardı.

CHF, 1933 yılında yayınlanan CHF Intihap Yoklama Talimatnamesi'nde ikinci seçmenlere yönelik yoklama esaslarını şöyle belirlemişti:

Milletvekili seçimi için ikinci seçmen seçimindeki yoklamalar şu şekilde yapılır: Nahiye ve ilçe idare heyetleri ilçe merkezinde ilçe idare heyeti başkanının; il merkezinde il idare heyeti başkanının başkanlığı altında -il idare heyetinin de katılımıyla- toplanır. Her seçim bölgesinde ikinci seçmenliğe seçilecekler için toplantıya katılanlar arasında oylama yapılır. Çoğunluk kazananların listesi il idare heyetinin başkanına sunulur. İlçelerde hazırlanan listeler de il idare heyeti başkanına gönderilir.

İl idare heyeti başkanı bu listeleri toplayıp, il idare heyetine sunar. İl idare heyeti gerekli görürse bu listelerdeki bazı isimleri değiştirir ve düzenlediği listeyi partinin ikinci müntehip adayları olarak, il idare heyeti başkanının imzasıyla seçmenlere (birinci seçmenlere) duyurur (madde 12).

¹⁰⁶ Musa, "Belediye İntihabı, Halk Fırkası ve Halk", Hakkın Sesi, 1.10.1934, s. 1.

¹⁰⁷ Bu konuda bkz. "Son Belediye Seçimlerinde Yenilikler", Yeni Türk Mecmuası, (İstanbul Halkevi tarafından ayda bir çıkarılır), sayı 26, Eylül-Teşrinievvel 1934, ss. 1651-1652.

Yapılan yoklama sonucu hakkında idare heyetleri kararlarına itiraz etmek isteyenler, itirazlarını en çok 20 gün içinde bir üst idare heyetine iletirler (madde 13). "Asıl seçimde reylerini yoklama neticelerine uygun olarak vermeyen Fırka mensupları, nizamnamemizin 120 inci maddesinde yazılı seçim kayıtlarını tanımamış sayılır, buna göre ceza görülür" (madde 14)¹⁰⁸.

CHF Nizamnamesi'nin (1931) söz konusu 120. maddesi şöyleydi: "Umumi esaslara, büyük kongrenin kararlarına, Umumi reislik tebliğlerine, Umumi idare heyetinin kararlarına riayet etmeyenler, bütün intihaplarda Fırka namzet ve azalarına rey vermeyen veya bunların aleyhinde çalışan veya muarız bir teşekkülün namzetliğini kabul eden veya uçakça reddetmeyen veya Fırkacı namzet gösterilen yerlerde kendisini kendi başına namzet gösteren veya gösterilmesine karşı göz yuman, veya intihaplara mazeretsiz olarak iştirak etmeyen veya muarız bir namzet lehinde gizli, açık çalışanlar ve kendi müesseselerinde bulunanların böyle hareket ve faaliyetlerine müsamaha gösterenler, Fırka kongrelerinin program, Fırka gruplarının karar'olarak kabul ettiklerini vazife sahibi iken yapmıyanlar, Fırka vazifelerini yaparken bilerek nizamnameye uymıyanlar, Fırka mensup ve memurlarından Fırka şerefini, haysiyetini kıranlar yaptıklarının derecesine ve yapılan suçtaki alakalarına göre ihtar, ikinci ihtar, muvakkat ihraç ve tart cezası ile cezalandırılır. Bu cezalar sırasıyla verileceği gibi sıra takip edilmeden birden de verilebilir" ¹⁰⁹.

Tek parti dönemi boyunca yapılan seçimler, milletvekilleri adayları listelerinin halk tarafından onaylanmasından ibarettir. İki dereceli olması nedeniyle "dolaylı", gerçek rakip adaylara yaşama şansı tanınmaması nedeniyle de "yarışmasız" ve bu nedenle de "tasdik" niteliği taşıyan milletvekili seçimleri, "olaysız" ve "sakin/heyecansız" geçmiştir¹¹⁰. İktidarın kontrolü dışında milletvekilliğine aday olanların hiçbir zaman kazanma şansı olmamıştır. Yine de iktidara rağmen, ender de olsa aday olanlar vardır. Örneğin, 1927 seçimlerinde İstanbul'dan Mehmet Ferit Bey¹¹¹; 1935 seçimlerinde ise Erzurum'dan Hüseyin Avni Bey (Ulaş)¹¹² milletvekilliğine adaylıklarını koymuşlar; fakat, CHP'li ikinci seçmenlerden tabii ki oy alamamışlardır. Bu dönemde, parti listesinden olmamakla beraber, "müstakil" olarak milletvekilliğine aday olanlara bile

¹⁰⁸ CHF İntihap Yoklama Talimatnamesi, s. 7.

¹⁰⁹ CHF Nizamnamesi ve Programı, ss. 24-25.

¹¹⁰ Tek parti döneminde yapılan seçimler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. "Öz, age., 152 vd.; Saim Sezen, Seçim ve Demokrasi, Gündoğan yay., Ankara, 1994, s. 231 vd.; Tevfik Çavdar, "Müntehib-i Sani"den Seçmene, V(erso) yay., Ankara, 1987; İsmail Beşikçi, Cumhuriyet Halk Fırkası'nın Tüzüğü (1927) ve Kürt Sorunu, Yurt Kitap-Yayın, Ankara, 1991; İhsan Güneş, "1923 Seçimlerinde Oylar Nasıl Kullanıldı?", Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, c. XLVI, No. 1-2, Ocak-Haziran 1991 (Prof. Dr. Muammer Aksoy'a Armağan), ss. 253-264; Şirin Tekeli, "Cumhuriyet Doneminde Seçimler", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, c. 7, İletişim yay., ss. 1797-1824.

¹¹¹ Cüneyd Okay, "1927 Seçimlerinde Bir Müstakil Amele Mebus Namzedinin Beyannamesi", Toplumsal Tarih, sayı 49, Ocak 1998, ss. 34-36.

¹¹² Hakkı Uyar, "Tarihe Nasıl Bakmak? Türk Devrimi, İkinci Grup ve Hüseyin Avni Ulaş Orneği", Toplumsal Tarih, sayı 18, Haziran 1995, ss. 58-64.

-CHP'nin açık desteğine ve teşvikine rağmen ikinci seçmenler oy verme konusunda pek sıcak bakmamışlardır. Halbuki, partili adaylar, tek parti dönemi boyunca hep "muttefik" (oybirliği ile) seçilmişlerdir. 1940'lı yılların ilk yarısında yapılan milletvekili seçimlerinde ise, bazı seçim bölgelerinde CHP Genel Merkezi birden fazla aday göstererek, partili ikinci seçmenlerin bunlar arasında "tercih" yapmalarına olanak tanımıştır.

CHF'nin 1931 tarihli programında, bir dereceli seçim, toplumun belli bir demokratik olgunluğa erişmesinden sonra uygulanabilecek bir ideal, bir hedef olarak algılanmaktadır: *"Bir dereceli intihabı tatbik etmek yüksek emellerimizdendir. Ancak vatandaşı, intihap edeceğine tanıyabilecek vasıflar, şartlar ve vasıtalarla mücehhez kılmak lazımdır. Bunun temini hususundaki mesainin matlup neticeyi vereceği güne kadar vatandaşı, yakından tanıdığı ve emniyet ettiği insanları intihap etmekte serbest bırakmayı demokrasinin hakiki icaplarına daha uygun buluyoruz"* ¹¹³.

Tek parti yılları boyunca ve 1946 milletvekili seçimlerinde, seçimlere katılma oranı şöyleydi¹¹⁴:

Seçim Yılları	Katılma oranları
1927*	% 23
1931*	% 45
1935	% 68.5
1939	% 77.8
1943*	% 80
1946	% 75

(*) işaretli seçim sonuçları tahmini bir oranı ifade etmektedir.

Çok partili yaşama geçildikten sonra, 1946 yılı yaz aylarında yapılan milletvekili seçimlerinde, ilk kez bir dereceli seçim usulü uygulanmış; ancak, açık oy ve gizli tasnif yönteminin yarattığı sorunlar, seçim sonuçlarının sağlıklı olmasını engellemiştir. 1946 seçimlerini takiben yapılan 1950 seçimleri öncesinde bir dereceli seçim usulü, gizli oy, açık tasnif ve yargı güvencesi ile güçlendirilmiştir. 1950 seçimlerinde uygulanan bu yöntem, 27 yıllık CHP iktidarının sorunsuz bir şekilde sona ermesini sağlamıştır.

b. Yerel Seçimler (Belediye Seçimleri)

Belediye seçimlerinin, milletvekili seçimlerine oranla daha canlı geçtiğini ve yurttaşların daha fazla ilgisini çektiğini düşünmekteyiz. Bunda hem yöresel sorunların çözümünde oynadığı önemli rol, hem de adayların tepeden inme bir şekilde değil kamuoyunun nabzının -kısmen de olsa- tutulması etkili olmuş olsa gerektir.

Seçimler sırasında, yerel basından önemli ölçüde yararlanıldığı gibi, seçmenlere hitaben broşürlerin yayınlandığı da görülmektedir. Örneğin, Adapazarı'nda seçmenler

¹¹³ CHF Nizamnamesi ve Programı, s. 30.

¹¹⁴ Oz, age., s. 160.

hitaben yayınlanan bir broşürde, adayların isimlerinin yanısıra, belediyenin geçen yıllarda yaptıkları ve gelecek yıllarda yapılması vaat edilenler yer almaktadır. Belediye Meclisi adaylarının mesleki dağılımına baktığımızda, bunlar arasında tüccar, fabrikatör, çiftlik sahibi, avukat, veteriner, eczacı, çiftçi, tuhafiyeci, manifaturacı, kunduracı, aktar, nalbur gibi meslekler yer almaktadır. Yine Belediye Meclisi'nin adayları arasında kadınlar da vardır. Ancak, bunlar meslek sahibi kadınlar olmayıp, genellikle yörenin ileri gelenlerinin (serbest meslek sahibi, bürokrat vs.) eşleridir¹¹⁵.

Seçim günlerinde, milletvekili seçimlerinde olduğu gibi halk kürsülerinde konuşmalar yapılıyor; Halkevlerinde konferanslar veriliyor; seçim yapılan şehir özellikle de oy sandıklarının bulunduğu yerler bayrak ve afişlerle donatılıyor¹¹⁶; yerel gazetelerde seçimlere ve seçimlerde oy kullanmaya ilişkin yazılara geniş ölçüde yer veriliyordu. Seçimlerde oy kullanmayı teşvik edici nitelikteki bazı ilanlar şunlardı:

"Yurtdaş belediye intihabına koş!"

"Yurtdaş, en kıymetli bir hakkın olan Belediye intihabına koşmak aynı zamanda medeni bir vazifendir. İntihap günü 10 Teşrinievvel 934 çarşambadır".

"Yuttaş 10 teşrini evvelde yapılacak olan Belediye intihabı senin en mukaddes bir hakkın ve vazifendir. Bunu bir bayram bil sandık başına koş. Cumhuriyet Halk Fırkasının gösterdiği namzetler senden alınmıştır. Kendi içinden çıkardığın bu aziz arkadaşlar gene senin kendi işini göreceklerdir".

"10 teşrinievvelde Belediye intihabatı başlıyor. YURTTAŞ: O gün bir lahzacık işini bırakıp reyini kullan!" ¹¹⁷.

Belediye seçimlerine katılım oranlarına ilişkin elimizde kesin ve ülke geneline ilişkin veriler olmamakla beraber, milletvekili seçimlerine göre daha fazla katılım olabileceğini düşünsük de, bu oranlar arasında büyük farklılıklar olmasa gerektir. Örneğin, 1934 yılı belediye seçimlerinde katılım oranı Erzurum'da % 74.3¹¹⁸, Merzifon'da % 55'tir¹¹⁹.

¹¹⁵ CHP Adapazarı İlçeyön Kurulu Tarafından Belediye Meclisi Seçicilerine Hitaben Neşrolunan Beyanname ve Namzet Listesi, Adapazarı, 1938.

¹¹⁶ Bu konuda örneğin bkz. "CHF'nin İntihabatı İçin Çalışma Talimatnamesi", Varlık Birlikte Yaşar (Erzurum), 23.8.1934, s. 1, 2.

¹¹⁷ Hakkın Sesi, (Bursa), 8.10.1934, s. 1, 2, 4, 5.

Gazetede, "Hemşehri" başlığı altında Belediye Meclisi üye adaylarının listesi verilmiştir. Bu yazıda ilgi çekici sloganlar yer almaktadır: *"Bin göz, bir göz gibi görmeli. / Bin kalp bir kalp gibi çarpmalı.*

... Türk inkılabının yükselmesinde baş olan Gazi Mustafa Kemal'in Fırkası sana öncülük yapmaktadır.

Sana verdiğimiz adlar senin de tanıdığın ve bildiklerindir, senden sorularak alınmıştır.

Onlara rey vermekle milli birliği yükseltmiş ve korumuş olacaksınız!

Daima eyiye, güzele, doğruya! / Çünkü; dağılan çöker..." Bkz. Hakkın Sesi, 8.10.1934,

s.1.

¹¹⁸ "Belediye Seçimi, Asil ve Yedek Azalar Belli Oldu, İntihap Mazbatası Vilayete Verildi", Varlık Birlikte Yaşar, (Erzurum) 18.10.1934, s. 2.

¹¹⁹ "Kazamızda Belediye Seçimi", Taşan, (Merzifon Halkevinin Aylık Kültür dergisi), sayı 30-54, 1.11.1938, s. 32.

R. CHP TBMM Grubu (CHP'nin Meclis Grubu)

Parti Meclis Grubu, genel merkez organları arasında yer almakla beraber, bu konuyu öneminden dolayı ayrı bir başlık altında ele almayı daha doğru bulduk. Hem CHP tarihi, hem de yakın dönem Türkiye tarihi -özellikle tek parti dönemi- için CHP Meclis Grubu tutanaklarının önemi büyüktür. Çünkü, tek parti döneminin TBMM tutanaklarına baktığımızda önemli tartışmaların yapılmadığını, kanunların pek çok kez önemli bir tartışma yaşanmadan sorunsuz bir şekilde TBMM'den geçtiğini, TBMM'nin daha çok bir onaylama işini yerine getirdiğini görmekteyiz. Bu nedenle de, TBMM'deki oturumların çoğunlukla renksiz, tartışmasız ve silik geçtiğini söylemek pekala ki mümkündür.

TBMM oturumlarının bu şekilde olmasının temel nedeni ülke yönetimini elinde tutan tek parti yönetiminin, yani CHP'nin TBMM'de görüşülecek konuları ilk önce CHP TBMM Grubu'nda ele alması ve esas görüşmelerin burada yapılmasıdır. Bunun sonucu olarak, CHP Meclis Grubu toplantıları, TBMM toplantılarına oranla çok daha renkli, heyecanlı ve tartışmalı geçmiştir.

Bir tek parti iktidarı olarak CHP, meşruiyetini ülkedeki tüm toplumsal kesimleri temsil etme iddiasına ve ülkeyi düşmandan kurtarmanın verdiği prestije dayandırıyordu; bir başka deyişle CHP, "*sınıfsız ve imtiyazsız kaynaşmış bir kitle*" olan toplumun tümünü temsil eden "*ulusal*" bir parti olduğu iddiasındaydı ve ülkeyi kurtaran bir geleneğin devamı olarak¹²⁰, toplumu yönetmeyi/modernleştirmeyi de kendinde bir "*hak*" olarak görmekteydi.

Tük toplumsal kesimleri temsil etme ve ulusal olma iddiasını şeklen bile olsa yerine getirmek istese, bunu TBMM'ye yansıtmak durumundadır. Bu da, parti içinde ideolojik tutarlığın bozulmasına ya da hiç oluşmamasına; farklı çıkar gruplarının temsil edilmesine ve çıkar çatışmalarına; çeşitli nedenlerle (siyasal, sosyal ve ekonomik) hizipleşmelerin oluşmasına yol açacaktır. Nitekim, CHP için de sonuç böyle olmuştur.

1. CHP Arşivi ve CHP Meclis Grubu Tutanakları

CHP'nin TBMM Grubu tutanakları, hem CHP tarihinin, hem de Türkiye Cumhuriyeti tarihinin belkemiğini oluşturacak kadar önemli belgelerdir. Ne yazık ki, bu tutanaklar bugün ortada yoktur. Bu konuda yaptığımız araştırmalar sonucunda, kesin bir bulguya ulaşamadık. Kimileri 12 Eylül döneminde yakıldığını, kimileri yine 12 Eylül döneminde SEKA'ya gönderildiğini ve kimileri de "*bir yerlerde*" saklandığını ileri

¹²⁰ Ülkeyi kurtarma düşüncesi, aydın-bürokrat (asker-sivil) kesimde ilk olarak Genç Osmanlılar'da modern anlamda örgütlü bir nitelik kazanmış; bu "*kurtuluşçu*" gelenek, Genç Osmanlılar'dan (Jön Türkler) İttihat ve Terakki'ye, İttihatçılardan Müdafaa-i Hukukçulara ve oradan Kemalistlere/CHP'ye tevarüs etmiştir.

sürdü. Edindiğimiz bilgilere göre, 12 Eylül dönemine kadar bu tutanaklar TBMM'deydi¹²¹. Bugün ise, TBMM'de değildir.

Bugün CHP Arşivi'nin bir bölümü Ankara'daki Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi'nde bulunmaktadır. 12 Eylül sonrasında çeşitli kurumlar arasında gidip geldiğini öğrendiğimiz bu arşiv belgeleri arasında CHP TBMM Grubu tutanakları yoktur. Cumhuriyet Arşivi'nin kuruluş tarihinin henüz yeni olması ve CHP'ye ilişkin arşiv malzemesinin buraya yakın tarihlerde gelmiş olması nedeniyle bu arşiv malzemesinin tasnif çalışmaları hala sürmektedir ve uzun yıllar süreceğe benzemektedir. Bu nedenle de henüz araştırmacıların kullanımına açılmamıştır. Biz, CHP Arşivi malzemelerinin kabataslak tasnifini inceleme olanağı bulduk¹²². Buradan edindiğimiz izlenime göre, arşiv malzemelerinin büyük bölümü parti örgütüyle olan yazışmaları içermektedir¹²³. Tasnifinin bir hayli zaman alacağını öğrendiğimiz bu belgeler araştırmacıların kullanımına sunulduğunda, CHP'nin taşra örgütleri hakkında önemli bilgiler elde edilebileceğini düşünmekteyiz. Gerçi, CHP'nin parti örgütüne gönderdiği ve 1931-1945 yılları arasını kapsayan genelgeler, 22 cilt olarak yayınlanmıştır. Her bir cildin ön kapağının sağ üst köşesinde "*Gizlidir. İşe özgü ve özeldir. Parti bürolarında kullanılacaktır*" ibaresi yer almaktadır¹²⁴. 1945

¹²¹ 12 Eylül'den önce CHP Konya senatörü ve CHP Meclis Grubu Başkanvekili olan Sayın Erdoğan Bakkalbaşı kendisiyle yaptığımız bir görüşmede, 12 Eylül'den birkaç gün sonra Meclis'e özel eşyalarını almaya gittiğini, orada bütün evrakların kolilere doldurulmuş olduğunu gördüğünü belirtti.

Tanıdığım bir gazeteci de, bu kolilerin SEKA'ya gönderildiğini, hatta bunların fotoğraflarının bile olduğunu söyledi. Ancak, ben bu söz konusu fotoğrafları göremedim.

Çalışmalarım sırasında edindiğim bir başka bilgi de, CHP Meclis Grubu görüşmelerinin 1960'lı yılların sonunda ve 1970'li yılların başında yazılı olarak kaydedilmediğidir. Bu tarihlerde CHP Meclis Grubu görüşmeleri teyple banda kaydedilmekteydi.

¹²² Bu kabataslak tasnifi inceleme olanağını sağlayan Cumhuriyet Arşivi yetkililerine teşekkür ediyoruz.

¹²³ Arşiv yetkililerinden edindiğimiz bilgiye göre, CHP arşiv malzemeleri arasında tahminen 300.000 civarında belge bulunmaktadır.

¹²⁴ CHP Genel Sekreterliği'nin parti örgütüne gönderdiği 22 ciltlik genelgeler şunlardır:

Cumhuriyet Halk Fırkası Katibiumumiliginin F. Teşkilatına Umumi Tebligatı, Mayıs 1931 den Birincikanun 1932 nihayetine kadar, cilt 1, (Mahremdir. Hizmete mahsustur. Fırka bürolarında kullanılacaktır.), Hakimiyeti Milliye Matbaası, Ankara, 1933.

Cumhuriyet Halk Fırkası Katibiumumiliginin F. Teşkilatına Umumi Tebligatı, İkinci Kanun 1933 ten Haziran nihayetine kadar, cilt 2, (Mahremdir. Hizmete mahsustur. Fırka bürolarında kullanılacaktır.), Hakimiyeti Milliye Matbaası, Ankara, 1933.

Cumhuriyet Halk Fırkası Katibiumumiliginin F. Teşkilatına Umumi Tebligatı, Temmuz 1933 ten Birincikanun 1933 sonuna kadar, cilt 3, (Mahremdir. Hizmete mahsustur. Fırka bürolarında kullanılacaktır.), Hakimiyeti Milliye Matbaası, Ankara, 1934.

Cumhuriyet Halk Fırkası Katibiumumiliginin F. Teşkilatına Umumi Tebligatı, İkincikanun 1934 ten Haziran 1934 sonuna kadar, cilt 4, (Mahremdir. Hizmete mahsustur. Fırka bürolarında kullanılacaktır.), Hakimiyeti Milliye Matbaası, Ankara, 1934.

Cumhuriyet Halk Fırkası Genel Katibliğinin Fırka Teşkilatına Umumi Tebligatı, Temmuz 1934 ten Birincikanun 1934 sonuna kadar, cilt 5, (Mahremdir. Hizmete mahsustur. Fırka bürolarında kullanılacaktır.), Ulus Basımevi, Ankara, 1935.

Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinin Parti Örgütüne Genelgesi, İkinci kanun 1935 den 16 Mayıs 1935 e kadar, cilt 6, (Gizlidir. İşe özgü ve özeldir. Parti bürolarında kullanılacaktır.), Ulus Basımevi, Ankara, 1935.

Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinin Parti Örgütüne Genelgesi, 17 Mayıs 1935 den Birincikanun 1935 sonuna kadar, cilt 7, (Gizlidir. İşe özgü ve özeldir. Parti bürolarında kullanılacaktır.), Ulus Basımevi, Ankara, 1936.

yılından 1952 yılına kadar genelgelerin kitaplaştırılıp kitaplaştırılmadığını bilemiyoruz.

Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinin Parti Örgütüne Genelgesi, 1 İkincikanun 1936 dan 30 Haziran 1936 tarihine kadar, cilt 8, (Gizlidir. İşe özgü ve özeldir. Parti bürolarında kullanılacaktır.), Ulus Basımevi, Ankara, 1936.

Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinin Parti Örgütüne Genelgesi, Temmuz 1936 dan 30 Birincikanun 1936 tarihine kadar, cilt 9, (Gizlidir. İşe özgü ve özeldir. Parti bürolarında kullanılacaktır.), Ulus Basımevi, Ankara, 1937.

Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinin Parti Örgütüne Genelgesi, İkinci kanun 1937 den 30 Haziran 1937 tarihine kadar, cilt 10, (Gizlidir. İşe özgü ve özeldir. Parti bürolarında kullanılacaktır.), Ulus Basımevi, Ankara, 1937.

Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinin Parti Örgütüne Genelgesi, Temmuz 1937 den 31 Birincikanun 1937 tarihine kadar, cilt 11, (Gizlidir. İşe özgü ve özeldir. Parti bürolarında kullanılacaktır.), Ulus Basımevi, Ankara, 1938.

Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinin Parti Örgütüne Genelgesi, İkincikanun 1938 den 30 Haziran 1938 tarihine kadar, cilt 12, (Gizlidir. İşe özgü ve özeldir. Parti bürolarında kullanılacaktır.), Ulus Basımevi, Ankara, 1938.

Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinin Parti Teşkilatına Umumi Tebligatı, Temmuz 1938 den 31 Birincikanun 1938 tarihine kadar, cilt 13, (Gizlidir. Hizmete mahsustur. Parti bürolarında kullanılacaktır.), Zerbamat Basımevi, Ankara, 1940.

Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinin Parti Teşkilatına Umumi Tebligatı, İkincikanun 1939 dan 30 Haziran 1939 tarihine kadar, cilt 14, (Gizlidir. Hizmete mahsustur. Parti bürolarında kullanılacaktır.), Zerbamat Basımevi, Ankara, 1940.

Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinin Parti Teşkilatına Umumi Tebligatı, Temmuz 1939 dan 31 Birincikanun 1939 tarihine kadar, cilt 15, (Gizlidir. Hizmete mahsustur. Parti bürolarında kullanılacaktır.), Zerbamat Basımevi, Ankara, 1940.

Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinin Parti Teşkilatına Umumi Tebligatı, İkincikanun 1940 dan 30 Haziran 1940 tarihine kadar, cilt 16, (Gizlidir. Hizmete mahsustur. Parti bürolarında kullanılacaktır.), Zerbamat Basımevi, Ankara, 1940.

Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinin Parti Teşkilatına Umumi Tebligatı, Temmuz 1940 dan 31 Birincikanun 1940 tarihine kadar, cilt 17, (Gizlidir. Hizmete mahsustur. Parti bürolarında kullanılacaktır.), Zerbamat Basımevi, Ankara, 1941.

Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinin Parti Teşkilatına Umumi Tebligatı, 1 İkincikanun 1941 den 30 Haziran 1941 tarihine kadar, cilt 18, (Gizlidir. Hizmete mahsustur. Parti bürolarında kullanılacaktır.), Ulusal Matbaa, Ankara, 1941.

Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinin Parti Teşkilatına Umumi Tebligatı, 1 Temmuz 1941 den 31 İlk Kanun 1941 tarihine kadar, cilt 19, (Gizlidir. Hizmete mahsustur. Parti bürolarında kullanılacaktır.), Alaeddin Kırıl Basımevi, Ankara, 1942.

Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinin Parti Teşkilatına Umumi Tebligatı, 1 İkinci Kanun 1942 den 31 İlk Kanun 1943 tarihine kadar, cilt 20, (Gizlidir. Hizmete mahsustur. Parti bürolarında kullanılacaktır.), Ankara, 1944.

Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinin Parti Teşkilatına Umumi Tebligatı, 1 Ocak 1944 den - 1 Ocak 1945 tarihine kadar, cilt 21, (Gizlidir. Hizmete mahsustur. Parti bürolarında kullanılacaktır.), Ankara, 1945.

Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinin 1 Ocak 1945 tarihinden 30 Haziran 1945 tarihine kadar Parti Teşkilatına gönderdiği tamimler, cilt 22, (Gizlidir. Hizmete mahsustur. Parti bürolarında kullanılacaktır.), Ankara, 1945.

1952-53 yıllarında, tek parti dönemindekilerden çok daha küçük boyutlu ve broşür niteliğinde de olsa bu genelgelerin tekrar yayınlandığını görmekteyiz¹²⁵.

CHP tarihçesine ilişkin bölümde de değindiğimiz gibi, CHP TBMM Grubu tutanaklarından bazıları kitapçık olarak yayınlanmıştır. Belirleyebildiğimiz 6 toplantı tutanağı 1924 yılına ait olup, her biri ayrı bir toplantıya aittir¹²⁶. Yayınlanan bu 6 tutanaktan dördü Ocak 1924, biri Mart 1924 ve biri de Ekim 1924 tarihlidir. Halk Fırkası'nın kurulmasından (Eylül 1923), Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın (TıCF) kurulduğu (Kasım 1924) döneme kadar geçen bir yıllık dönemi kapsamaktadır. Bilebildiğimiz kadarıyla sonraki yıllarda bu şekilde açıkça yayınlanan CHP Meclis Grubu tutanağı yoktur. Genellikle, Anadolu Ajansı aracılığı yapılan duyuruda, toplantının özeti çok kısa bir şekilde, bazen bir cümle ile verilmektedir. Bu duyuru, ulusal basından yerel basına kadar geniş bir kesimde yer almaktadır. CHP Meclis Grubu'ndaki görüşmeler hakkında önemli kaynaklardan biri Ayın Tarihi, bir diğeri de dönemin milletvekillerinin aktardıklarıdır¹²⁷.

2. CHP Tüzüklerinde CHP Meclis Grubu

Halk Fırkası'nın 1923 tarihli Nizamname'sine göre, Meclis Grubu partili milletvekillerinden oluşmakta (madde 83) ve kendi içinden seçilen bir reis ve iki reis vekili ile 9 üyeden oluşan bir idare heyeti tarafından yönetilmektedir (madde 85). Yılda bir idare heyeti seçimleri tekrarlanmakta (madde 87) ve Meclis Grubu en az haftada bir toplanmaktadır (madde 88). "*Grup içtimalarında grub azaları rey ve ictihadlarında tamamen serbestdirler. Gruba mensub vekiller ile meb'uslara aid veyahud zuhur eden devlet ve hükümet meseleleri hakkında bilakayd ü şart beyan-ı fikir ederler ve vekillerin herhangi birinden izahat taleb edebilirler*" (madde 92).

Meclis Grubu toplantıları için tanınan serbestiyet TBMM toplantıları için tanınmamıştır. Meclis Grubu kararlarının bağlayıcılığı 93. maddede şu şekilde belirtilmiştir: "*Grubda bilmüzakere kabul olunan kararlar Gruba mensub bütün azalarca muta'dır. Grup müzakeresinde ekalliyetde kalanlar ekseriyet kararına tabi olmakla mükellefdirler*"¹²⁸. Grup toplantılarında bulunmayan üyeler, alınan kararları öğrenmek zorundadırlar. Milletvekilleri, Grup kararına karşı çekimser ve Meclis'te bulunduğu

¹²⁵ İlk sayısı 10 Mayıs 1952 ve son sayısı 9 Aralık 1953 tarihini taşıyan; toplam 30 sayı (haftada bir ya da iki haftada bir) yayınlanan bu broşürler, Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği Yayın Bürosu Genelgesi adını taşımaktadır.

¹²⁶ Halk Fırkası İctimai (?), 8 Kanun-u sani 1340, Ankara, 1340 (1924), 39 s.
Halk Fırkası İctimai, 10 Kanun-u sani 1340 Salı, Ankara, 1340 (1924), 39, 40 s.
Halk Fırkası İctimai (?), 15 Kanun-u sani 1340, Ankara, 1340 (1924), 45 s.
Halk Fırkası İctimai, 28 Kanun-u sani 1340 Pazar, Ankara, 1340 (1924), 59 s.
Halk Fırkası İctimai, (Zabta girildiği zaman Muhtar Bey (Trabzon) kürsüde söz söylemekteydi), 2 Mart 1340, Ankara, 1340 (1924), 71 s.

Halk Fırkası Müzekkeratı, 25 Teşrin-i evvel Cumartesi, Ankara, 1340 (1924), 24 s.

¹²⁷ CHP Meclis Grubu toplantılarının içeriği hakkında aşağıda bilgi vereceğimiz için burada ayrıntılı bilgi vermiyoruz.

¹²⁸ Halk Fırkası Nizamnamesi, ss. 14-15.

halde oylamalara katılmamazlık edemezler (madde 94). Parti Meclis Grubu tarafından yeteri kadar seçilen "muharrik" üyeler, gruba üye milletvekillerinin Meclis'e devamlarını ve Grup kararına uygun hareket edip etmediklerini kontrol eder. Önemli konuların görüşülmesi sırasında Grup üyesi milletvekillerinin topluca katılmalarını ve toplu oy kullanmalarını sağlar (madde 95). Grup üyeleri, Grupça görüşülüp karara bağlanmamış konularda oylarını özgürce kullanabilirler (madde 98). Grup üyelerine ilişkin kurallara uymayan milletvekilleri hakkında riyaset makamı ya da idare heyeti tarafından "birinci defa rica, ikinci defa ihtar, üçüncü defa Fırka Divanı'nın kararıyla Fırka'dan ihrac cezası tatbik olunur" ¹²⁹.

CHF'nin 1927 tarihli Nizamname'sinde, Parti Meclis Grubu'nun reisinin Başvekil olduğu belirtilmektedir (madde 94)¹³⁰. Nizamname'de yapılan bir diğer değişiklikle, "Fırkanın esasat ve mukarreratı aleyhinde Fırka azası beyanat ve neşriyatda bulunamaz. Mahrem tutulması lazım gelen Fırka müzakeratı Fırkacı tuht-ı karara alınır" (madde 110) maddesi benimsenmiştir¹³¹.

CHF'nin 1931 tarihli Nizamname'sinde yapılan değişiklikle, Grup toplantılarında milletvekillerinin görüşlerini özgürce ifade edebilecekleri ve soru sorabilecekleri belirtilmekle beraber, gensorunun Grup kararı ile alınabileceği esası getirilmiştir. Bu konuya ilişkin madde şöyledir: "Grup müzakerelerinde, Grup azaları içtihat ve reylerinde tamamıyla serbesttirler, Grupa mensup vekillerle mebuslara ait veyahut zuhur eden devlet ve hükümet meseleleri hakkında kayıtsız ve şartsız fikirleri söylerler. Sual serbesttir. Vekillerin her hangi birinden izahat talep edebilirler. Ancak istizah fırka kararı ile Fırka grupunda cereyan eder, istizahın Meclise intikali Grup kararı ile olur, Grup kararı olmadan sual istizaha kalbedilemez" (madde 87)¹³².

CHP'nin 1935 yılındaki Dördüncü Büyük Kurultayı'nda, Meclis Grubu'na yönelik şu esas benimsenmiştir: "Grupça yapılacak intihaplar gizli rey ile yapılır. Yalnız Umumi Riyaset Divanı tarafından namzed gösterilen zevatın intihabında açık rey kullanılır. Umumi reislik divanınca namzed gösterilmeyen seçimlerde Grup azaları kendilerinin namzedliklerini açıktan Grupa teklif edebilirler" (madde 108)¹³³.

Sonraki yıllarda CHP Meclis Grubu'na yönelik önemli değişiklikler yapılmamış; sadece 1939 yılında CHP Müstakil Grubu kurulmuştur. Müstakil Grup üyeleri, CHP Meclis Grubu toplantılarına katılabiliyorlardı. Ancak, kendilerinin bu toplantılarda konuşma hakkı yoktu¹³⁴.

¹²⁹ Halk Fırkası Nizamnamesi, ss. 15-16.

¹³⁰ 1923 tarihli Nizamname'de (madde 84) ve 1927 tarihli Nizamname'de (madde 93) Parti Meclis Grubu'nun doğal başkanının Parti Genel Başkanı olduğu belirtilmektedir. 1927 yılında farklı olarak doğal başkanın, Parti Genel Başkanı ya da vekili olduğu görüşü yer almaktadır.

¹³¹ Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi, ss. 26-29.

¹³² CHF Nizamnamesi ve Programı, ss. 18-19.

¹³³ CHP Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası, ss. 105-106.

¹³⁴ Müstakil Grup hakkında ayrıntılı bilgi için ilgili bölümü bakınız.

3. CHP Meclis Grubu Toplantılarının İçeriği

CHP Meclis Grubu toplantılarının tek parti dönemi boyunca yerel basında bile yer aldığını görmekteyiz. Yerel basında ve ulusal nitelikli basında Anadolu Ajansı'nın duyurusunun aktarımı şeklinde yer alan bu toplantılar hakkında bazen bir sadece cümle ile yetinilirken, bazen daha geniş bilgiler verilmektedir. Bunlardan bazılarını örnek olarak aktarıyoruz:

"Ankara, 26 - C. H. Fırkası gurubu idare heyeti reisliğinden: C. H. Fırkası gurubu reis vekili Cemil Beyin başkanlığı altında toplandı. Evvelce hükümet tarafımdan taksitli olarak satılan emlakın taksitlerinin uzatılması ve bedel miktarının azaltılması için Manisa mebusları tarafından teklif Maliye vekilinin huzurile konuşuldu ve idare heyetinin seçeceği bir encümen vasıtasile bu meselenin tetkik ettirilmesine karar verildi" ¹³⁵.

"Ankara-CHP kamutay gurubu Türkiyenin hava tehlikesine karşı açık olduğunu yurddaşlara anlatmak için tayyare kurumunu her suretle arkalamayı kararlaştırmıştır. Türkiyenin hava tehlikesine karşı güvenli ve saygılı olması için gurup elinden gelen bütün emekleri sarfedecektir. Gurup hava tehlikesini bilenler arasında çalışmağa da ayrıca karar vermişlerdir.

Hava tehlikesini bilen üyelerin sayısı 420 yi bulmuştur. Üyelerden general İsmet İnönü ve ailesi Türk hava kurumuna yardım olarak 1000, kamutay başkanı B. Albülhalik 500 lira, Ankara tüccarlarından Vehbi Koç 5000 lira, Türk havacılık kurumu başkanı B. Fuat Bulca ve çocukları 500 lira, Erzincan sayılavı B. Saffet Arıkan 100, İş bankası genel direktörü 5000 lira, Erzurum sayılavı bayan Nakiye Elgün 100 lira ve kamutayın CHP'sine mensup bütün üyeleri 12 lirası Türk Kuşu için olmak üzere senevi 62 şer lira vermeyi taahhüt etmişlerdir. Başbakan General İsmet İnönü işaret ettikleri hava kurumuna yardım etmek üzere hava tehlikesini bilenler üyeliğine kayıt için büyük bir hareket vardır. Anadolu Ajansı üyelerin adlarını ve yaptıkları yardım miktarını muntazaman neşredecektir" ¹³⁶.

"C. H. Partisi kamutay gurubu idare heyeti başkanlığından: C. H. Partisi kamutay gurubu bugün Dr. Cemal Tuncanın başkanlığında toplanmıştır. İsmet İnönü hükümetin esaslarını kararlaştırdığı tedbirler ve büyük Meclise takdim etmekte bulunduğu kanun layihaları hakkında Üçüncü Umumi Müfettişlik ihdasını bildirmiş ve Bitlis, Artvin, Hakkari vilayetlerinin yeniden ihdası ve ayrıca Çapakçur muntkasında ve Dersimde birer vilayet kurulması kararlaştırılmıştır. Munzur vilayeti adını alacak olan yol, karakol ve mektep gibi kültür, asayiş ve bayındırlık tedbirleriyle ıslahat

¹³⁵ "C. H. F. Grubunda", *Yeni Yol* (Trabzon), 29.11.1934, s. 1.

¹³⁶ "CHP Kamutay Grubunun Önemli Kararı", *Yeni Yol* (Trabzon), 27.5.1935, s. 1.

İtalya'nın Habeşistan'a saldırması ve bu saldırıda hava saldırısının önemli bir yer teşkil etmesinin yanısıra, İtalya'nın Roma İmparatorluğu'nun varisliğine soyunması üzerine kendini tehlikede hissedilen Türkiye, hava kuvvetlerini güçlendirmeyi temel bir politika olarak benimsemiştir. Halka yönelik uçak alımı için düzenlenen bağış kampanyalarından başka, Halkevlerinde zehirli gazlar ve bunlardan korunma, hava saldırılarına yönelik kurs ve konferanslar düzenlenmiştir. Ayrıca, gaz maskesi fabrikası da kurulmuştur.

duşunulmaktadır. İsmet İnönü hükümetin uç mali kanun hazırladığını bildirmiştir. Bunlardan birisi bina tahrir kıymetlerinde yüzde yirmi beş tenzil kabul edilmesine birisi de arazi ve bina vergilerinin hususi idarelere devrine aittir. Başbakan bu devir muamelesinin mali usul bakımından idarede mühim bir ıslah olacağına ısrar etmiştir. Başbakan İnönü üçüncü kanun olarak sayım vergisinde de indirmeyi tayin eden kanun layihasının kamutayı takdim edilmekte olduğunu haber vermiştir. Başbakan Karadeniz kıyısındaki mısır mahsulünün gerek peşin ve gerek veresiye halinde ihtikara maruz kalmaması için Ziraat bankasınca fiyatın kontrol edilmesine müteallik tedbirler düşünüldüğünü söylemiştir. Bundan başka Başbakan dış hadiseler hakkında kısa malumat vererek sözü Şükrü Kayaya vermiş ve Şükrü Kaya Cemiyeti Akvam kararları hakkında partiyi haberdar etmiştir" 137.

"Ankara, 31- (A.A.) Cumhuriyet Halk Fırkası gurubu idare heyeti reisliğinden: Bugün fırka gurubu İsmet Paşanın reisliğinde toplandı. Umum riyaset divanı tarafından Büyük Millet Meclisi reisliğine namzet gösterilen Tekirdağ mebusu Cemil ve Çankırı mebusu Abdülhalik beylerin intihapları mütefikan kabul edildi. Cemil beyin riyasetinde müzakereye devam olunarak Büyük Millet Meclisi reisi vekillerine idare amir ve katipliklerine namzet gösterilecek zevat ile gurup idare heyeti azası seçildi. Seçilen yeni gurubun idare heyet azası şunlardır. Damar bey (Adana), Rasih bey (Antalya), Aziz bey (Erzurum), Abdülhalik bey (Erzincan), Kılınç Ali bey (Gaziantep), İhsan Paşa (Giresun), Fuat bey (Kırklareli), Hamdi bey (Ordu), Rasim bey (Sivas)" 138.

"Ankara, 6- (A.A.) Cumhuriyet Halk Fırkası Gurup idare heyeti reisliğinden: Cumhuriyet Halk Fırkası reis vekili Cemil beyin riyasetinde toplandı. Büyük Millet Meclisi encümenlerine tefrik ve intihap edilecek zevatın namzetliklerini tasvip edildi. Hariciye vekilimiz T. Rüştü Beyin siyasi vaziyet hakkında verdiği izahat takdir ve alkışlarla dinlendi" 139.

Ankara, 19 (A.A.)- CHF Grubu İdare Heyeti Başkanlığından: CHF Grubu Bay Cemil Uybadın'ın başkanlığında toplandı. "1. Ruhani kıyafet kanununun dahil ve hariçteki tesirleri ve Bulgaristandan kaçıp Yunan içlerinden Türkiyeye gelmek isteyen Türklerin Yunan topraklarında Bulgarlar tarafından takibata maruz kalmaları hakkında Manisa sayılabı bay Refik İncenin taktiri üzerine Hariciye bakan vekili bay Şükrü Kaya her iki mesele hakkında izahat vermiş ve hükümetin bu husus hakkındaki hareketi tasvip olunmuştur.

137 "CHP Kamutay Gurupunda Başbakanımızın Onemli İzahatı", Yeniyol (Trabzon), 16.10.1935, s. 1; "CHP Kamutay Gurubunda Başbakanın Bildirimi", Halk (Trabzon), 17.10.1935, s. 1.

Burada Dersim'in Munzur vilayeti adını alacağı belirtilmektedir. Ancak, daha sonra Munzur değil, Tunceli adını almıştır.

138 "Fırka Gurubu İsmet Pş. Hz. Reisliğinde Toplandı" Halk (Trabzon), 1.11.1934, s. 1.

139 "Fırka Gurubu Tefik Rüştü Beyin İzahatını Takdirle Dinledi", Halk (Trabzon), 8.11.1934, s. 1.

2. İntihabâtı mebusun kanunundaki yapılan değişiklik üzerine muntehibi suni intihabına esas olan 250 nüfus nisbetinin 500 (e) iblağına ve kadınların hususi idarelere, Umumi Meclis azalıkları intihablarının kanuna ilavesine karar verildi.

3. Buğday koruma kanununun hükümet tarafından getirilen ve kurultay umumi heyetince bütçe maliye ve iktisad encümenlerinden teşkil edilen muhtelit encümece müzakere ve kabul edilen tadilatı üzerine müzakere açılmıştır. Bu babda muhtelif hatipler tarafından dermeyan edilen şekillere Maliye bakanı bay Fuat ve muhtelit başkanı bay Eşref Özkun tarafından verilen izahat dinlenmiştir. Geçen altı aylık devrenin dört aylık varidat ve masarısı üzerinde ve varidat ve masarının fabrika ve değirmenler üzerine isabet eden kısımları üzerinde mukayeseli müzakereler yapıldıktan ve ileri sürülen fikir ve mütalaalar anlaşıldıktan sonra tebaruz eden kanunlar üzerine verilen tavrilerden Kütahya sayısalı bay Somerin kanundaki tadilatın istihdaf eylediğı on bin nüfustan eksik olan kasaba ve şehirlerde vergi alıveremlerin vergi mevzuundan hariç tutulması hakkındaki tavrini ekseriyetle onaylanmıştır.

4. Manisa sayısalı Refik İncenin ormanların işlenmesi yolundaki mürucaatlar kanunlara aykırı olarak izin verilmesi hakkındaki sual tavrini üzerine Ziraat Bakanı ormanlarımızın vaziyeti memleketimizin vusutına isabetle azlığını ve gündün güne hurup olmakta olduğunu rakkamlarla mütehasıs raporlarına ve tecrübelerine istinaden uzun uzadıya izah etmiş ormanların yaşatılması ve gözetilmesi hususunda alınması düşünölen tedbirler katiiyen tahfifi için Ziraat Bakanlığında alınan tedbirlerin sebeplerin kanunlara aykırı olmadığını anlatmıştır. Başbakan İsmet İnönü söz alarak orman işlerinin artık cezri bir surette alınması zamanının geldiğini ve bundan yapılacak ihmal ve müsamahanın memleketin şu ihtiyaçlı toprağının muhtaç olduğu kuvvet maddesinin nihayet mahrukat yerini alacağı ve neticenin memleket için felaket hazırlayacağını ve şimdiden bir selahiyete lüzum olup olmadığına karar verilmesini istemiştir. Fırka gurubu İnönünün mütalaasını tasvip ederek yeni orman kanunu çıkıncaya kadar Ziraat bakanlığında tatbik edilen tedbirlerin yerinde olduğunu kabul etmiştir" 140.

"Ankara, 1-(A.A.) Cumhuriyet Halk Partisi kamutay gurubu dün saat 15 de Antalya sayısalı Cemal Tuncanın başkanlığı altında toplandı. 1. Bulgaristandan yurdumuza gelen bazı göçmenlerin hayvanlarının hudutlarda alıkonulduğu hakkında Edirne sayısalı Şeref Aykut ve arkadaşlarının yaptıkları sorguya İç bakan cevap verdi. Bulgar hükümeti Sofya elçimizin müracaatına karşılık olarak Türk göçmenlerinin hayvan ve eşyalarına mümaneat edilmiyeceğı hakkında verdiği teminatı partiye bildirdi. Bakanın bu izahı soranlarca yeterli göröndü. 2. Edirne sayısalı Şeref Aykutun Kortanya çiftliği azatlı baruthanesi ve çayırı ile Vezir çayırı ve Menekşe çiftliklerinin çevrelerindeki köylüye niçin dağıtılmadığı hakkında yaptığı soruya iç bakan Şükrü Kaya safhalarile cevap verdi. Ve bu fırsatla hükümetin göçmen nüfusu ve göçmenlerin ve topraksız

140 "CHF Gurubunda Konuşmalar", Halk (Trabzon), 20.12.1934, s. 1.

köylülerin toprak sahibi olmaları hakkında güttüğü siyaseti ve memlekette arazi ve toprak rejimini anlattıktan sonra bu rejimin ıslahına ve ağrer siyasasının takibi ve tatbiki lüzumuna işaret ederek bu önemli ve acele işin partice bir esasa ve çabuk halle bağlanmasını ve bunun için de gurupdan seçilecek bir komisyonda konuşularak sonuçlanmasını öne sürdü. Şeref Aykut meseleyi izah ve bu lüzumu pekleştirdi. Bu teklif parti gurubunca kabul edildi. Toplantı sonunda dış bakanı Teflik Ruştü Arıs Türkiye ve arsulusal siyaset durumunu anlattı. Ve dünyevi gurupca büyük ilgi ile dinlendi ve onandı" 141.

"Ankara, 22-(A.A.) C. H. Partisinin Kamutay gurubu dün öğleden sonra saat 15 de toplandı, gurup kendisini ilgilendiren bir takım işler hakkında görüştükten ve kararlar aldıktan sonra partinin yenilenen programında amaçladığı Toprak kanununun esaslarını hazırlamak üzere partice yapılması kararlaştırılmış olan on beş kişilik özel komisyonu seçti ve kamutay divanında açılan sekreterliğe partice adaylanacak olan arkadaşı saptaladı (tesbit etti). Bundan sonra hükümetten kamutaya sunulmuş olan vergi kanunlarının esasları üzerindeki görüşmelere geçildi. Birçok ayataçların söylevlerine finans bakanı ve bu komisyon cevap verdiler. Bu konuşmalar sonunda gurup hükümetin sunduğu bu kanunların yerinde ve doğru olduğu kanaatına ererek espollarını benimsedi ve kabul etti" 142.

"Ankara, 5 (A.A.)- CHP Kamutay gurupu bugün toplanarak mahalli idareler ve ilk tedrisat, milli emlak, memurlar kanunu ve toprak kanunu komisyonları gibi partinin özel komisyonlar üyeleriyle kamutay encümenleri mütehasıs üyelerinin seçimi etrafında görüşülerek tesbit edilmiştir" 143.

"Ankara, 11 (A.A.)- Cumhuriyet Halk Partisi Kamutay Grupunun dünkü toplantısında Başbakan İsmet İnönü genel siyaset ve arsulusal durum hakkında parti ile müzakerelerde bulunmuştur" 144.

141 "C. H. Partisi Kamutay Gurubu Toplandı", Halk (Trabzon), 2.5.1935, s. 1.

142 "CHP Kamutay Gurubunda", Halk (Trabzon), 23.5.1935, s. 1.

Toprak reformu yapılması hakkındaki düşünceler Cumhuriyetin ilk yıllarına dayanmasına ve 1935 yılında CHP içinde bir komisyon kurulmasına rağmen, bu kanun ancak 1945 yılında çıkarılabildi. Kanun, farklı toplumsal kesimleri içinde barındıran CHP'nin bölünmesine yol açtığı gibi, partinin iktidarı kaybetmesinin nedenlerinden birini de oluşturmuştur. Kanunun 10 yıl gibi uzun bir süre çıkarılmamasının nedenlerinden biri, toprak reformuna ilişkin altyapı hazırlığının olmayışı ve bir diğeri de parti içinde yer alan geniş toprak sahipleri olsa gerektir.

Toprak reformu, CHP'nin 1935 tarihli Program'ına da girmiştir: "Çiftçiyi toprak sahibi yapmak" başlığı altında, "Her Türk çiftçisini yeter toprak sahibi etmek, partimizin ana gayelerinden biridir. Topraksız çiftçiye toprak dağıtmak için özgü istimlak kanunları çıkarmak lüzumludur". Bkz. CHP Programı, s. 14.

Toprak reformuna ilişkin kanunun 10 yıl geç çıkmasına benzer bir olay, işçilere yönelik olan İş Kanunu için de geçerlidir. 1923 yılında çıkarılması planlanan, daha sonra tekrar 1932 yılında gündeme gelen İş Kanunu, ancak 1936 yılında çıkabilmiştir.

143 "C. H. Partisi Kamutay Grupunda Görüşülen İşler", Varlık Birlikle Yaşar, (Erzurum), 7.11.1935, s. 1.

144 "C. H. Partisi Grupunda Müzakereler", Varlık Birlikle Yaşar, (Erzurum), 12.12.1935, s. 1.

"Ankara, 7 (A. A.)- C. H. Partisi Kamutay grubu bugün toplanmış ve Dış işleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'ın genel siyasi durum hakkındaki izahlarını dinlemiş ve tasvip etmiştir" ¹⁴⁵.

"Ankara, 22 (A. A.)- C. H. Partisi Kamutay grubu dün toplanmış ve hazineden taksitle gayri menkul mal satın almış olanların vadesi hülul etmeyen borçlarının taksit müddetlerinin 20 seneye iblağı hakkındaki raporu tetkik ve müzakereden sonra rapordaki esasları kabul etmiştir" ¹⁴⁶.

"Ankara, 5 (A. A.)- CHP Kamutay grubu dün toplanmış ve Başbakan İsmet İnönü genel siyasi durum hakkında Partiye izahat vermiştir" ¹⁴⁷.

"Ankara, 12- C. H. Partisi Kamutay Grubu idare heyeti başkanlığından:

C. H. Partisi Kamutay Grubu dün öğleden evel Dr. Cemal Tuncanın başkanlığında toplandı.

1. Başbakan İsmet İnönü Boğuzlar Konferansının 22 Haziranda Montrö şehrinde toplanacağını Partiye bildirmiştir.

2. Dağınık köylerin biraraya getirilmesi ve göçebelerin topraklandırılması hakkında Antalya sayıyı Rasih Kaplan ve Yozgat sayıyı Ahmet Sungurun verdikleri sual tahririne İç işleri bakanı Şükrü Kayu, Partinin ana iş olarak götüğü köylünün topraklandırılması meselesi Grup tarafından seçilmiş olan hususi bir komisyonda ehemmiyetle tetkik edilmekte olduğunu ve köylünün topraklandırılması meselesinin önümüzdeki yıl hallolacağını ümit ettiğini ve sual sahiplerinin ileri sürdükleri esbabı mucibeyi hükümetin hassasiyetle göz önünde tuttuğunu bildirmiş ve bu izahat grupça muvafık görülmüştür.

3. Buğday koruma vergisinden geçen sene ne miktar tahsilat yapıldığı ve bunun için ne miktar masraf edildiği hakkında Kütahya sayıyı Mehmet Somer tarafından verilen sual tahriri üzerine Finans bakanı Fuat Ağralı buğdayı koruma vergisinin 1934 senesi varidatı 6.253.000 ve masrafı 457.000 lira olduğunu ve varidatla bu mukayesesini neticesinde cibayet masrafının yüzde 7.32 den ibaret olduğunu ve bilahare mühim bir kısım halkın bu vergiden istisnaiyetini temin eden 2643 numaralı kanuna tevfiқан 1935 senesinde yapılan tahsilatta bu verginin nisan 1936 nihayetine kadar 11 aylık hasılatı 5.902.000 ve aynı müddet zarfında masrafı da 310.000 lira olduğunu ve bu varidat ve masraf rakamlarının mukayesesini neticesinde bu senenin cibayet masrafı yüzde 5.8 bulunduğunu beyan etmiş ve bu izahat Grupça muvafık görülmüştür" ¹⁴⁸.

"Ankara, 17 (A. A.)- Bugünkü P(arti) grubu içtimasında milli şehitlikler ve milli kültür üzerine açılan müzakere esnasında Antakya ve İskenderun hakkında vukubulan

¹⁴⁵ "C. H. Partisi Kamutay Grubunda", Varlık Birlikle Yaşar, (Erzurum), 9.1.1936, s. 1.

¹⁴⁶ "C. H. Partisi Kamutay Grubunda Müzakereler", Varlık Birlikle Yaşar, (Erzurum), 23.1.1936, s. 1.

¹⁴⁷ "CHP Kamutay Grubunda", Varlık Birlikle Yaşar, (Erzurum), 6.2.1936, s. 1.

¹⁴⁸ "CHP Kamutay Grubu İçtimasında, Dış ve İç İşlerimizi Başbakanla Alakalı Bakanlar İzah Etti", Babalık, (Konya), 16.6.1936, s. 1.

sual ve talep üzerine Hariciye vekili Doktor Aras Fransız hükümeti ile teati edilen notalara dair malumat ve Türkiye'ye karşı muahedelerle temin edilmiş İskenderun ve Antakya Türklerine ait olan hakların takip olunduğuna dair izahat vermiştir.

Neşrolunan tebliğ'e göre heyecanla beklenen ve dinlenen bu beyanattan sonra Başvekil İsmet İnönü söz alarak hükümetin hukuki ve siyasi delillerini tebarüz ettirmiştir.

Bundan sonra Parti büyük tezahüratla hükümete itimadını göstermiş ve takibolunan hattı hareketi ittifakla tasvip etmiştir.

Parti tebliğinde en yakın zamanda notalar hakkında Büyük Millet Meclisine ve efkârı umumiyeye malumat verileceği zikredilmektedir.

Ajansın tahminine göre en yakın zaman bu hafta demektir.

Ankara, 17 (A. A.)- CHP Kamutay grubu bugün öğleden sonra Dr. Tuncanın başkanlığında toplandı. Ruznamede Muş sayısları Hakkı Kılıç oğlunun milli kültür ve şehitlikleri imar hakkında vermiş olduğu takriri vardı.

Bu hususta söz alan bir çok hatiplerin mütalaaları dinlendikten sonra Kültür Bakanı Saffet Arıkanla İçişleri Bakanı ve Parti genel sekreteri Şükrü Kaya Cumhuriyet hükümetiyle partinin milli kültür yayımı üzerindeki çalışmalarını ve elde edilen terakkileri, bu hususta herkesçe malum olan kanun hükümlerine bağlı olan Cumhuriyet hükümetinin kültürel tedbirlerini izah ettiler.

Bu izahat ittifakla tasvip olundu.

Şehitlikleri muhafaza ve imar noktasından lazımgelen tetkikat yapılarak bu seneki bütçede ona göre, mütalea olunmak üzere Milli Müdafaaca hazırlık yapılması tasvip olundu.

Parti azasından vukubulan talep ve sual üzerine Dışişleri bakanı doktor Aras İskenderun ve Antakya hakkında Fransız hükümeti ile teati edilen notalar üzerinde izahat verdi. Ve Başbakan İsmet İnönü de bu hususta hükümetin noktai nazarını ve takib edeceği hattı hareketi anlattı. En büyük alaka ve heyecanla dinlenen bu beyanat çok iyi telakki olundu.

Ve hükümetin hattı hareketi ittifak ve hareketle kabul ve tasvip olundu.

Notalar muhteviyatı hakkında en yakın zamanda BMM'ne ve efkârı umumiyeye malumat verilecektir" ¹⁴⁹.

"Ankara, 5 (A. A.)- C. H. Partisi Kamutay Grubu bugün (5. 1. 1937) Trabzon sayısları Sakanın başkanlığında toplandı.

Dr. Aras Cenevre'de ve Paris'de Sancak meselesi üzerinde geçen müzakereleri ve murahhas heyetimizin çalışmasını G.H.U. içtimasında hulasa etti.

Bu hulasa geçen hafta Parti Grubu tebliğinde zikredilmiştir. Dr. Aras buna ilave olarak Paristen ayrılırken Fransız başvekil ile görüşüğünü ve müşarünileyhin hakiki bir husnünîyet göstererek iki memleket arasında iyi münasebatı muhafaza edecek bir hal

¹⁴⁹ "Parti Grubu Toplandı, Dr. Aras Vukubulan Talep Üzerine Sancak Meselesinde Fransa ile Teati Edilen Notalar Hakkında İzahat Verdi", *Babalık*, (Konya), 21. 11. 1936, s. 1.

sureti bulmak lüzumunda ısrar ettiğini ve yılbaşı münasebetiyle bir kaç gün istirahatten sonra sancak işile kendisinin de iştilal edeceğini söylemiş ve diğer taraftan sancak için Fransa hariciyesince tasavvur edilen ve fiili saha bizi tatmin edecek mahiyette zannedilen (Rejimi), adı bilahare görüşülmek üzere, esas itibariyle mütalea etmekteğimizi istemiş ve böyle bir sureh teklif alınca azami husnünîyetle tetkik ve mütalea edeceğimiz kendisine söylenmesi üzerine derhal Fransa hariciyesine bildirilerek böyle bir teklifin verileceğini vademiş olduğunu nakletmiştir.

Bugün Paristen avdet etmiş olan Fransa büyük elçisinin bir teklifi hamil olmadığını ve hükümetinden keyfiyeti derhal sorarak iki üç güne kadar bu hususta bir cevap verebileceğini bildirmiştir.

Dr. Aras'ın beyanatından meselenin nasıl bir reviş alacağını tasavvur olmadığını anlaşıyordu. Söz alan hatipler Fransanın takibettiği müzakere usulünü şiddetle tenkid etmişler açık ve anlaşılır bir usulü Türkiye efkari umumiyesinin daha ziyade takdir edeceğini söylemişlerdir. Hatipler hayret ve infiallerini gizliyemiyorlardı.

Dr. Aras tekrar kürsüye gelerek beyanatına ilave edecek bir şey olmadığını, macerayı fırkaya sadıkane nakletmekle şimdilik iktifa ettiğini ve hadısın şimdilik almış olduğu cereyanı nihayete kadar sogukkanlılıkla takip etmek muvafık olduğunu söylemiştir. Bazı hatiplerin iki tarafa dostluk gösteren devletlerin bu meseledeki hareketleri hakkındaki suallerine, Dr. Aras, yakın bir zamanda izahat vereceğini vadederek cevabını şimdilik tehir ettiğini arz etmiştir" 150.

CHP Meclis Grup toplantıları hakkında bir başka önemli kaynak, **Ayın Tarihi**'dir. Olağanüstü toplantılar hariç haftada bir toplanan CHP Meclis Grubu'nun toplantıları hakkında Matbuat Umum Müdürlüğü'nce yayınlanan Ayın Tarihi'nde daha düzenli ve daha geniş bilgiler vardır. Bazen bu toplantıların bir bölümünün aynen yayımlandığı da -ender de olsa- görülmektedir. Bunlardan biri de, Mart 1934 tarihinde CHP Meclis Grubu toplantısında "*ilk tedrisat meselesi*" hakkında yapılan toplantıdır. Bu toplantıda, Başbakan İsmet Paşa ilkokul öğretmenlerinin bir iki yıldır maaşlarını düzenli olarak alamadıkları şikayetleri üzerinde durmuş ve 26 ilde maaşların düzenli olarak ödenmediğini, öğretmenlerin 265.000 lira maaş alacaklarının biriktiğini söylemiştir. Bundan başka öğretmen, öğrenci ve okul sayıları üzerinde duran Başbakanın konuşmasından sonra söz alan milletvekilleri, eğitim konularına yönelik eleştirilerini dile getirmişlerdir. Milletvekilleri, köylerde emekli öğretmenlerin ve subayların daha ucuza çalıştırılabileceklerini belirtmişler; ilkokul öğretmenlerinin maaşlarının Milli Eğitim Bakanlığı tarafından ödenmeyip İl bütçelerinden ödenmesinden dolayı olarak şikayet etmişlerdir. Kimileri de, köy okullarındaki eğitimin 6 ay olarak belirlenmesini, öğretmenlerin iki köyde birden dönüşümlü olarak çalıştırılmalarını önermişlerdir. Ordu milletvekili Ahmet İhsan Bey de yaptığı konuşmada şunları

150 "Sancak Meselesi Kamutay Grubunda Mevzuubahs oldu", **Babalık**, (Konya), 8.1.1937, s. 1. 4.

soylemiştir: "Başvekil Paşa Huzretlerinin sözlerini dinlerken meseleyi tüccar gözile görüp düşündüğünü ve maarif makinesinin iyi çalışmadığını ve az randıman verdiğini ve bu verdiği randımanı da pahalıya malettiğini anladığını kaydederek (*discipline economique*) yapmak lazım geldiğini, dünyanın ve ferdin fakirleştiğini kaydederek ... maarife sarfedilen para ile alınan neticelerin çok az olduğunu ve yetişen beher çocuğun sarfedilen paraya nazaran pahalıya mal olduğunu söyleyerek mektep kitaplarının Maarif Vekaleti tarafından temini suretiyle çocuk babalarının düşünülmesini Maarif vekaletinden rica etmiştir" 151.

Ayın Tarihi'nin sayıları incelendiğinde, CHP Meclis Grubu toplantılarında hükümetin ve bakanların Grup üyelerine yönelik bilgilendirmeler yaptıkları ve ayrıca bakanların milletvekillerinin sorularına yanıt verdikleri görülmektedir. Toplantılarda ele alınan konular çok çeşitli olmakla beraber, bu konularda ağırlığın İkinci Dünya Savaşı yıllarında dış politika ve ekonomiye kaydığı dikkat çekmektedir. Yine Ayın Tarihi'nden edindiğimiz izlenimlere göre, bu toplantılar TBMM toplantılarına göre daha hareketli ve daha tartışmalı bir nitelik taşımaktadır.

CHP Meclis Grubu toplantıları hakkında bu dönemde milletvekili olan bazı kişilerin anılarında ya da yazdıkları kitaplarda bilgiler bulunmaktadır. Örneğin Hamdullah Suphi'nin (Tanrıöver) bir kitabında, 25 Eylül 1930 tarihinde CHF Meclis Grup toplantısında yaptığı "*Saltanat ve Hilafet Muesseseleri, İnkılap ve Türk Gençliği*" başlığını taşıyan bir konuşması yer almaktadır. Hamdullah Suphi konuşmasında şunları söylemektedir: "*Arkadaşlar; irtica mevcut bir tehlikedir. Fakat taraftarları seneler geçtikçe azalmağa mahkumdur. Bizim için asıl tehlike, umdelerimizin baştanbaşa düşmanı olan ve burasını bir hafta içinde kansız, nefessiz yere sereceği muhakkak görünen Bolşeviklik tehlikesidir. İrtica nesiller geçtikçe uzaklaşmağa mahkumdur, o giden bir dindir, bu gelen bir din. Fikre karşı fikirle mücadele edilmelidir. Türk milliyetperverliğinin hakiki düşmanı odur. (...)*

... Firkamızın içine baktığımız vakit görürsünüz, düşüncesile bizim düşüncemiz arasında hiç bir münasebet olmayan, mazisile, maişetile, mesleki terbiyesile takip ettiğimiz esasların candan düşmanı olan takım takım kimseler gelmişler Firkamızın içinde pusu tutmuşlardır. Buna mukabil inkılabın binlerce aziz evladı teşkilatımızın haricinde duruyor. (...)

Sözlerim arasında evelce bir defa daha işçilere temas ettim. Bilirsiniz ameale medeni dünyanın her tarafında fikren geri bir zümre değil, bilakis çok ileri bir zümredir. Biz onlar arasında genç Cumhuriyetimizin ve zümremizin çok tabii dostlarını bulabiliriz. Fakat itiraf edelim ki, senelerden beri hükümetin Millet meclisine gönderdiği iş kanunu encümenlerimizde uyuyor. Bu bizim kendi günahımızdır. Memleketimizin yer yer bir çok

151 *Ayın Tarihi*, (Dahiliye Vekaleti Matbuat Umum Mudurluğu tarafından her ay neşredilir, Ankara) sayı 4, mart 1934, ss. 15-26.

faaliyetlerinde üzerine vazife almış olan bu iş adamlarını düşünmek ve korumak zamanı çoktan hulul etmiştir. (...)

Arkadaşlar, ihtilal esaslarını yaşatacak müesseselerinizi ve bu müesseselerden doğacak sağlam fikir cereyanlarınızı ve ihtilal imanınızı unutmayınız. Muhakkak ortada bir zaaf var ve zaaf oradan geliyor" ¹⁵².

Atatürk'ün ölümünden sonra tekrar milletvekili olan Kazım Karabekir de, İkinci Dünya Savaşı yıllarına ilişkin anılarını ve bu dönem CHP Meclis Grubu toplantılarında tuttuğu notları yayınlamıştır. Karabekir'in **Ankara'da Savaş Rüzgarları, II. Cihan Harbi, -CHP Grup Tartışmaları-** adıyla yayınlanan kitabında yer alan bilgilere, CHP içindeki hizipleşmeleri ele alırken değineceğiz¹⁵³.

CHP Meclis Grubu toplantılarına anılarında değinenler arasında Faik Ahmet Barutçu¹⁵⁴ ve Hilmi Uran¹⁵⁵ da vardır. Uran anılarında, CHP Meclis Grubu toplantılarından şöyle söz etmektedir: *"Her toplantıyı muteakip gazetelere verilen komünikeler pek kuru ve kısa çıkmakla beraber grup müzakereleri gayet serbest ve mühim bazı konularda gayet sert ve münakaşalı geçerdi. Bazı vekillerin bu sert tenkitli müzakerelerden bunalmış olarak çıktıkları çok olurdu. Fakat bütün bu müzakerelerin tartışmaların zaif tarafı, müzakere sonunda vekil için itimat reyine gidilmemesi ve sadece vekilin o muahazelerden ders almış telakki edilmesinin kafi görülmesi idi"* ¹⁵⁶.

Tüm bu bilgi ve değerlendirmelerden yola çıkarak, CHP Meclis Grubu'nun kendi içinde çok sesli ve eleştirel geçtiğini, ama bu eleştirilerin somut bir sonucunun (Bakan düşürülmesi ya da değişikliği gibi) olmadığını söylemek mümkündür. Ancak, daha sağlıklı bir değerlendirmenin yapılabilmesi için, CHP Meclis Grubu tutanaklarının incelenmesi zorunludur.

¹⁵² Hamdullah Suphi, *Dağyolu, 2 inci Kitap*, Türk Ocakları İlim ve San'at Hey'eti Neşriyatından, Ankara, 1931, ss. 49-61.

¹⁵³ Bu nedenle kitabın içeriği hakkında burada ayrıntılı olarak durmuyoruz. Kitabın künyesi şöyledir: **Kazım Karabekir, Ankara'da Savaş Rüzgarları, II. Cihan Harbi, -CHP Grup Tartışmaları-**, (yay. haz. Faruk Ozerengin), Emre yay., İstanbul, 1994.

¹⁵⁴ Faik Ahmet Barutçu, *Siyasi Anılar, 1939-1954*, Milliyet yay., İstanbul, 1977.

¹⁵⁵ Hilmi Uran, *Hatıralarım*, Ankara, 1959.

¹⁵⁶ Uran, age., s. 342.

Uran grup toplantıları hakkında şu değerlendirmeyi de yapıyor: "Grup müzakereleri gizli cereyan ederdi. Fakat meclis zabıt katipleri tarafından atenografi usulüyle müzakerelerin muntazam zaptı tutulur ve bunlar saklanırdı. Bu zabıtlar siyasi tarihimiz için bugün de yarı da çok kıymetli vesikalardır" (s. 343).

VII. BÖLÜM

CUMHURİYET HALK PARTİSİ'NDE HİZİPLEŞMELER

(1923-1950)

CHP içindeki çekişmeleri, hizipleşmeleri ve parti içi kısmen de olsa var olan muhalefet hareketine ilişkin geniş bir kaynakça yoktur. Bunun nedenlerinden biri, parti arşivinin ve özellikle de CHP Meclis Grubu tutanaklarının ortada olmayışıdır. Bir başka neden ise, dönemin basınının CHP içindeki çekişmeleri ortaya koyabilecek kadar özgür olmayışıdır. Dönemin basınının "*demokratik*" değil, "*devrim*" koşullarının basını olması ve tek parti iktidarının varlığı, basından geniş ölçüde yararlanmamızı engellemektedir. Tüm bu nedenlerden dolayı, CHP içindeki hizipleşmelere yönelik kaynaklarımız iki temel kaynağa dayanacaktır. Bunlardan biri, dönem üzerine yapılan akademik araştırmalardır. Diğer kaynak ise, dönemi yaşayanların anılarıdır. Anıların tarih araştırmalarında tam bir güvenilir kaynak olamayacağı ortadadır. Bu nedenle de, bir anıda yer alan bilgileri bir başka anıdan ya da bir başka araştırmadan teyit etmeye çalıştık.

CHP içindeki hizipleşmeleri ele alırken, önemli dönüm noktalarını ayrı ayrı başlıklar altında ele aldık. Atatürk dönemini 4 başlıkta ele aldık. Bu başlıkları belirlerken özellikle TBMM dönemlerini (yani II., III., IV. ve V. dönemler) ve CHP kurultaylarını temel aldık. Çünkü, bu tarihler CHP tarihi açısından da önemli birer dönüm noktalarıdır. Bu dönüm noktalarında CHP'nin tüzük ve program açısından önemli gelişmeler gösterdiği görülmektedir. Atatürk'ün ölümünden sonraki dönemi, 2 başlıkta ele aldık. Bunlardan biri Milli Şef dönemini, diğeri de çok partili yaşama geçiş dönemini kapsamaktadır.

Milli Mücadele'yi başaran yönetici kesimlerin farklı toplumsal kökenlerden gelmesi ve Milli Mücadele'yi yürütmek amacıyla biraraya gelen bu kesimlerin oluşturduğu "*koulişyon*" savaş yıllarında önemli bir parçalanma ve dağılma sorunu yaşamadı. Gerçi, Birinci ve İkinci Grupların varlığı bir parçalanma alametiydi; ama, bu iki farklı grup Milli Mücadele'nin yapılması konusunda değil, "*yöntemi*" konusunda çatışma halindeydiler. Savaş sonuna kadar bir arada yaşamayı sürdürdüler. Ancak, savaş sonunda, Milli Mücadele başarısının paylaşımı ve bir tarafın diğer tarafa bunun yarattığı prestiji bırakmak istememesi ve bundan da önemlisi kurtarılan ülkenin yönetiminin nasıl şekilleneceği sorunu, iki grup arasında kopmayı hızlandırdı. 1923 seçimlerinde, A-RMHC içinden çıkan Birinci Grup, yine aynı örgüt temeline dayanan İkinci Grup'u

tasfiye etti. Böylece, ülkenin yeniden yapılanması sürecinde, radikal ve modernleştirici Birinci Grup ve onun dönüşmesi sonucu ortaya çıkan Halk Fırkası iktidarı tümüyle ele geçirdi. Geleneksel bir çizgiyi temsil eden ve İslami eğilimleri de olan İkinci Grup'un tasfiyesinden sonra, bu kez iktidara gelen Halk Fırkası içinde bölünmeler gündeme geldi. Farklı toplumsal kesimlerin, özellikle de eşraf/tüccar ve bürokrasinin birlikteliğine dayanan Halk Fırkası, ülkedeki toplumsal tabakalaşmanın gelişmesiyle birlikte, kendisinden kopan kesimlerin partileşmesiyle karşı karşıya kaldı. Partinin taşra örgütlerinde eşrafın varlığını daha ağırlıklı olarak görmek mümkünken, bu ağırlık parti üst yönetiminde (Genel Merkez) bürokrat kökenlilerdedir¹.

Halk Fırkası içindeki ayrılıklar ve kopmaları ikiye ayırmak mümkündür. Partinin kurulmasından hemen sonraki kopmalar (TpCF) siyasal ve ideolojik nedenlere dayanırken, daha sonraki yıllardakiler (DP) ise, sosyo-ekonomik nedenlere dayanmaktadır.

Halk Fırkası içindeki ilk hizipleşmeler belirttiğimiz gibi, ilk yıllarda siyasal ve ideolojik nedenlere dayanırken ve hizipleşmeler partiden kopmalara yol açarken; tek parti dönemi boyunca bu hizipleşmeler sosyo-ekonomik ve ideolojik nedenlere dayanmış, ancak partiden kopmalara yol açmamıştır. Parti içindeki ekonomik hizipleşmeler ideolojik yaklaşımların yanısıra, Milli Mücadele'nin kazanılması sonrasında iktidardan, bir başka deyişle ekonomik iktidardan pay almaya/ekonomik çıkar elde etmeye yöneliktir. 1930'larda, dünyadaki otoriter ve totaliter rejimlerin güçlenmesinin dayatması sonucunda ve ayrıca ülkede tek parti iktidarının pekişmesiyle ortaya çıkan ideolojik boşluk, parti içi hizipleşmelere bir başka boyut kazandırmıştır. Parti içinde hizipleşmelere yol açan tüm bu nedenlere, parti yöneticileri arasındaki kişisel çekişmeleri de eklemek mümkündür.

Parti içi hizipleşmelerin çok yönlü ve çok boyutlu bir özellik taşımasının temel nedeni, partinin tüm toplumsal kesimleri kapsama iddiası ve bu açıdan geniş bir yelpaze çizmesidir. Biz burada, bu hizipleşmelerden dönemlere göre bazı örnek olaylar aktaracağız.

A. 1923-1927 Yılları Arasındaki Hizipleşmeler

Cumhuriyetin ilk dört yılını kapsayan bu dönemdeki hizipleşmeler partinin henüz oluşum aşamasında bulunduğu, TpCF'nin kurulduğu, Şeyh Sait İsyanı'nın çıktığı ve Takrir-i Sükun Kanunu'nun ve dolayısıyla İstiklal Mahkemeleri'nin egemen olduğu yıllardır. Bu dönemde, Milli Mücadele yıllarında Birinci Grup içerisinde yer alan asker lider kadronun önemli bir bölümünün tasfiye edildiği görülmektedir. Kansız bir şekilde tasfiye edilen Ali Fuat, Kazım Karabekir ve Refet Paşalar ile Rauf Bey, siyasal yaşamın

¹ CHP'nin toplumsal kökenleri için örneğin bkz. Elizabeth Ozdalga, "CHP: Halk ile İktidar Arasında", *Demokrasi İçin Toplumcu Düşün*, sayı 9, Nisan-Mayıs 1979, ss. 279-305; Ergun Özbudun, *Batı Demokrasilerinde ve Türkiye'de Parti Disiplini*, Ankara Univ. Hukuk Fak. yay., Ankara, 1968, ss. 19-46.

dışına çıkarılmışlardır. Türk Devrimi, lider kadro içerisindeki tasfiyenin kansız olması bakımından Sovyet ve Fransız Devrimlerinden ayrılmaktadır.

1. Halk Fırkası'nın Kuruluş Aşamasında İlk Muhalefet:

Lozan'a Hayır Diyenler

Halk Fırkası'nın kuruluş hazırlıklarının devam ettiği ve buna ilişkin milletvekilleriyle toplantılar yapıldığı bir sırada, TBMM'de Lozan Barış Antlaşması'nın onaylanmasına ilişkin görüşmeler yapıldı. 23 Ağustos 1923 tarihinde, Lozan Barış Antlaşması, TBMM'de onaylandı. Oylamada red (kırmızı) oyu verenler de olmuştur. Halk Fırkası milletvekili olan ve daha sonraki yıllarda önemli görevlerde de bulunan bu kişiler şunlardır: Kılıç Ali (Gaziantep), Ali Cenani (Gaziantep), Mustafa Necati (İzmir), Faik (Edirne), Şükrü Kaya (Menteşe), Hoca Esat (Menteşe), Besim (Mersin), Niyazi (Mersin), Vasıf (Saruhan), Zamir (Adana), Necip (Mardin), Faik (Tekirdağ), Yahya Kemal (Urfa) ve Şeyih Saffet (Urfa). Oylamaya katılan 227 milletvekilinden 14'ü red oyu vermişlerdir. Antlaşma, 213 oyla kabul edilmiştir.

Antlaşmaya red oyu verenler, Misakı Milli sınırlarının tam olarak gerçekleşmediğini; Hatay, Batı Trakya ve Musul'un ulusal sınırlar dışında kaldığını gerekçe olarak göstermişlerdir².

2. 1924 Anayasa Tartışmaları

1924 yılında kabul edilen Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun TBMM'de görüşülmesi sırasında da Halk Fırkası içinde bazı tartışmalar ortaya çıkmıştır. Anayasa tasarısını hazırlayan encümenin TBMM Genel Kurulu'na getirdiği taslak, genel kurulda önemli değişikliklere uğramıştır. Encümen-Genel Kurul arasındaki çekişme sonucunda, tasarı ile kabul edilen Anayasa arasında şu değişiklikler yapıldı:

"-Tasarıda cumhurbaşkanı için öngörülen meclisi feshetme yetkisi oldukça sert tepkilerle karşılanarak reddedildi;

-Yedi yıl olarak önerilen cumhurbaşkanlığı görev süresi bir seçim dönemi olarak sınırlandı.

-Yine cumhurbaşkanı için önerilen ve ancak meclisin üçte iki çoğunluğu ile kaldırılabilmesi öngörülen yasaları veto yetkisi, yasaları bir daha görüşülmek üzere geri geri gönderme yetkisi olarak yumuşatıldı;

-Başkomutanlık, cumhurbaşkanının yetkisi olarak önerildiği halde, bunun ancak TBMM'nin manevi kişiliğine bağlı olarak cumhurbaşkanınca temsil edilmesi kabul edildi;

² Bu konuda bkz. TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 2, İctime Senesi: 1, cilt 1, ss. 286-291; Mahmut Goloğlu, Türkiye Cumhuriyeti, 1923, Ankara, 1971, ss. 247-280; Muzaffer Taşyürek, Mustafa Kemal Paşanın Muhalifleri, Lozan'a Hayır Diyenler, İhtar yay., İstanbul, 1995; Olaylarla Türk Dış Politikası, cilt I (1919-1973), AÜ SBF yay., Ankara, 1977, s. 59.

-Tasarıda başbakan'ın kuracağı hükümetin tutacağı yolu ve siyasal görüşünü meclise yalnızca 'bildirme'si yeterli görülmüşken, Genel Kurul, hükümet programının kaderini güvenoyuna bağlamakta ısrar etti.

Görülüyor ki, tartışılan noktalar, yer yer başkanlık sistemine kayın, ama genellikle parlamenter sistemde de raslanabilecek yetkililerdir. Ancak, İkinci TBMM'de de süregelen ilk meclis heyecanı ve meclis üstünlüğü anlayışı, bu yetkilere titizlikle karşı koyulmasına yol açmış ve sistemin parlamenter niteliğe dönüşmesi, 1920 geleneğinden fuzla uzaklaşmadan gerçekleştirilmiştir" ³.

1924 Anayasası, TBMM Genel Kurulu'nda yapılan değişikliklere rağmen milletvekillerinin tepkisini çekmeye devam etmiştir. Örneğin, Kasım 1924 tarihinde Adliye Vekili olacak olan İzmir Milletvekili Mahmut Esat (Bozkurt) Bey, Anayasa'nın kabul edilmesinden sonra yazdığı bir makalede; 1924 Anayasası'nın 1921 Anayasası'nı tamamladığını, fakat birincisinden (1921) bazı fedakarlıklar yaptığını belirtmektedir. M. Esat'a göre, 1924 Anayasası, "İşleri hep sağ'dan gördü. Halk hakimiyeti esasını çok kuvvetli olan Birinci Teşkilat-ı Esasiyeden yapılan fedakarlıkların tazmini lazımdır. Bu, halk inkılabı için bir şeref işidir. Halk hakimiyetinin teessüsü sadedinde hayati bir meseledir. Türk İhtilalinin en temiz, en saf çehresi Birinci Teşkilat-ı Esasiyedir. Tabii ki (Fransa İhtilal-i Kebiri)nin en saf çehresi (Hukuk-u Beşer Beyannamesi) olduğu gibi bunun esasatından, mana ve ruhundan yapılacak fedakarlıklar inkılabı karşı daima bir irtica telakki edilmelidir. (...) ... nokta-i nazarımızı izahen şu noktacığış işaretlemegi faidesiz bulmuyoruz, bu bir misaldir. Birinci Teşkilat-ı Esasiye, 'İdare usulü bizzat ve bilfiil milletin mukadderatını idare etmesi esasına müsteniddir.' diyordu. Yenisi bu çok mühim maddeyi hazf etmiştir. Büyük bir hata, bir noksandır. (Halk Fırkası) programına da muhalifdir. Bu ve bunun gibi hataların ergeç tashih edileceğinde inkılabı sadakat gösterileceğinde şübhemiz yoktur" ⁴.

³ Mümtaz Soysal-Fazıl Sağlam, "Türkiye'de Anayasalar", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, c. I, İletişim yay., (ss. 18-52), ss. 24-25.

Anayasa'da Cumhurbaşkanı'na geniş yetkiler verilmesine karşı çıkanlar arasında Şukru Saraçoğlu ve Mahmut Esat Bozkurt da vardı. Bu konuda Falih Rıfkı Atay şu bilgiyi vermektedir: "Bir aralık Cumhurbaşkanı'na veto ve fesih hakları verilmesi meselesi çıktı. Mecliste tartışmalar günlerce sürüp gitti. Veto ve fesih haklarına karşı koyanlardan ikisi, Şukru Saraçoğlu ve Mahmut Esat Bozkurt tu. Bir akşam Atatürk: 'Çağırınız onları buraya!' dedi. Geldiler. Sabaha kadar kendileri ile tartıştı. Ve sabahleyin veto ve fesih haklarından vazgeçti. Ama hiç bir kırgınlığı kalmadığı sonradan ikisini de Bakan yapmasından kolayca anlaşılabilir. Bu davranış diktatörce değildi". Bkz. Falih Rıfkı Atay, Atatürkçülük Nedir?, Ak yay., İstanbul, 1966, s. 35.

⁴ Mahmud Esad, "Türk İhtilalinin Düsturları 12", Saday-ı Hak, 4 Haziran 1924; Hakkı Uyar, "Türk İhtilali'nin Düsturları ve Mahmut Esat Bozkurt I-II", Tarih ve Toplum, sayı 99, Mart 1992 ve sayı 100, Nisan 1992.

M. Esat'ın söz konusu yazı dizisi (12 tefrika), Mayıs-Haziran 1924 tarihlerinde yayınlanmış olup; Türk Devrimi üzerine ilk derli toplu ve genel nitelikteki yazı olması bakımından son derece önemlidir.

3. Halk Fırkası'ndan İlk Kopuş: TıCF

Halk Fırkası'nın temelini oluşturan A-RMHC'nin Birinci Grup'u içerisindeki ilk ayrılıklar aslında Milli Mücadele yıllarına dayanır⁵. Bu ayrılıklar, savaşın kazanılmasından sonra girilen devrim sürecinde daha belirgin bir şekilde ortaya çıkmıştır. Saltanatın kaldırılması, Cumhuriyetin ilanı ve Halifelik'in kaldırılması ile birlikte, Mustafa Kemal'le "*İlk Beşler*" arasında yer alan Kazım Karabekir, Ali Fuat ve Refet Paşalar ve Rauf Bey Halk Fırkası'ndan ayrılmışlardır. Rauf Bey, kamuoyu önünde ilk açık tepkisini Cumhuriyetin ilan edilişi ve ilan ediliş şekli üzerine ortaya koymuş; ancak, daha sonra geri adım atmak zorunda kalmıştı⁶. Bununla birlikte, Rauf ve Adnan Beylerle birlikte Kazım Karabekir, Ali Fuat ve Refet Paşaların liderliğinde bir hizbin oluştuğu açıktı. Nitekim, Cumhuriyetin ilan edildiği 29 Ekim 1923 tarihli TBMM oturumuna, yüzden fazla milletvekili katılmamış, oy kullananların sayısı 158'de kalmıştı. Oylamaya katılmayan tüm milletvekillerinin muhalif olduğunu düşünmek bile, yukarıda söz ettiğimiz kişilerin liderliğinde önemli bir muhalif grup oluşmuştu ve İstanbul basını da bunları destekliyordu. Bunu takip eden dönem içerisinde, Ağa Han ve Emir Ali'nin Halifelikle ilgili mektubunun İstanbul basınında yayınlanması ile birlikte Cumhuriyet döneminin ilk İstiklal Mahkemesi kuruldu ve bu mahkeme ile muhalif İstanbul basınına gözdağı verildi⁷. Böylece, Halifelik'in kaldırılması sırasında kamuoyundan gelebilecek tepkilerin önü de kesilmiş oluyordu.

⁵ Milli Mücadele'nin lider kadrosunu oluşturan ve "*İlk Beşler*" olarak tanımlanan grup içerisinde yer alan Kazım Karabekir ve Ali Fuat Paşalar ile Refet ve Rauf Beyler, Milli Mücadele'ye sonradan katılan İsmet Bey'e pek sıcak bakmamışlardır. İlk Beşler içerisinde yer alan Mustafa Kemal'in bu çekişmede ağırlığını İsmet Bey'den yana koyması ve grup üyeleriyle arasında Milli Mücadele'ye bakış açılarındaki ayrılıklar ortaya çıkması, lider kadro içerisindeki ilk ayrılıkların işaretini vermiştir. Bu konuda bkz. Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk-Söylev*, c. I-II, TTK yay., Ankara, 1986-1987; Ali Fuat Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, İstanbul, 1959; Ali Fuat Cebesoy, *Siyasi Hatıralar*, I. Kısım-II. Kısım, İstanbul, 1957-1960; Kazım Karabekir, *Paşaların Hesaplaşması, İstiklal Harbine Neden Girdik, Nasıl Girdik, Nasıl İdare Ettik*, (yay. haz. Faruk Özerengin), Emre yay., İstanbul, 1995; Rauf Orbay, *Cehennem Değirmeni, Siyasi Hatıralarım*, 1-2, Emre yay., İstanbul, 1993; Kandemir, *Siyasi Dargınlıklar*, c. I, Ekicigil Tarih yay., İstanbul, 1955.

İşin ilginç yanı, M. Kemal dışında İlk Beşler içerisinde yer alan diğer dört kişi, devrim sürecinde tasfiye edilmişler (1926); bunlardan Ali Fuat ve Refet Paşalar Atatürk'ün sağlığında, 1930'larda Mustakil Meb'us olmuşlardır. Atatürk'ün ölümünden sonra, Atatürk'le aralarının açılmasının nedenlerinden biri olan İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı (ve Milli Şef'liği) döneminde, bu dört kişi CHP milletvekili olmuşlar ve hatta bakanlık görevlerine bile getirilmişlerdir. Kazım Karabekir, Mareşal Fevzi Çakmak'a karşı bir denge unsuru olarak TBMM Başkanı bile yapılmıştır.

⁶ Halk Fırkası Meclis Grubu toplantısında (22 Kasım 1923), İsmet Paşa, Rauf Bey'i Cumhuriyet karşıtlığı ve Halife yanlılığı ile suçlamakta ve Rauf Bey'e şöyle seslenmektedir: "*Rauf Bey, konuşmalarında geçen ve bizim tam karşıt olarak gördüğümüz sözlerini geri alarak bu parti içinde yürümek kararında mıdır? Yoksa, konuşmalarında ileri sürdüğü ve bizimle tam karşıt olan görüşlerinde direnerek partimizin dışında ve Mecliste bizimle karşı karşıya çalışmak kararı mı verecekler? Karar kendilerininindir*".

Bu konuşma üzerine Rauf Bey, yanlış olduğunu ve Cumhuriyetçi olduğunu belirtmiş; bunun üzerine partide kalmaya devam etmiştir.

Halk Fırkası Grup toplantısına ilişkin bir bildiri yayınlandı ve toplantı tutanakları bastırılıp dağıtıldı. Böylece, Rauf Bey'in geri adım atışı kamuoyuna duyurulmuş oluyordu. Bkz. Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk-Söylev*, c. II, ss. 1113-1125.

⁷ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Ergün Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, c. I-II, Milliyet yay. İstanbul, 1997, s. 225 vd.

Halifelğin kaldırılması ve M. Kemal'in giderek artan siyasal gücü karşısında, 1924 yılı sonbaharında siyasal alanda önemli gelişmeler meydana geldi. 20 Ekim 1924 tarihinde, Mentеше milletvekili Hoca Esat Efendi, İmar ve İskan Vekili'ne bir soru önergesi yöneltti. Söz konusu önergede, mübadil ve muhacirlerin yerleştirilmelerindeki beceriksizlikler ve yolsuzluklar dile getirilmekteydi. Bir hafta sonraki toplantıda Bakanın verdiği yanıtı yeterli bulmayan Meclis, söz konusu soru önergesini gensoruya çevirdi⁸.

Aynı günlerde hem milletvekili, hem de Ordu Komutanı olan Kazım Karabekir ve Ali Fuat Paşaların arka arkaya görevlerinden istifa etmeleri ve daha önce milletvekilliğinden istifa etmiş olan Refet Paşa'nın istifasını geri alması, M. Kemal'de "Paşalar Komplosu" ile karşı karşıya kaldığı düşüncesini doğurdu. Buna karşı önlemler alan M. Kemal, milletvekili olan ordu komutanlarından kendine bağlı olduklarını bildirmelerini istedi ve istediği cevapları aldıktan sonra da, kendine bağlı komutanlardan milletvekilliğinden çekilmeleri sağlayarak, onlar aracılığı ile ordu üzerindeki denetimini sağlamlaştırdı. Ayrıca, Kazım Karabekir ve Ali Fuat Paşaların yerlerine atanan kişilere görev devir ve teslimi yapmadan Meclis'e katılmalarını engellemeye çalıştı⁹.

Bu sırada devam eden TBMM'deki gensoru görüşmeleri oldukça sert geçmekteydi. Yapılan güven oylaması sonucunda, 148 milletvekili güvenoyu verirken, 19 milletvekili güvensizlik oyu verdi¹⁰. 8 Kasım 1924 tarihinde hükümetin güvenoyu almasının ertesi günü, 9 Kasım 1924 tarihinde Halk Fırkası'ndan istifalar başladı. İstifa edenler hükümete güvensizlik oyu verenlerdi. 10 Kasım 1924 tarihinde Halk Fırkası adının başına "Cumhuriyet" kelimesini eklerden, partiden ayrılanlar 17 Kasım 1924 tarihinde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı kurdular¹¹. Partinin İdare Heyeti'ni oluşturanlar şunlardı: Reis: Kazım Karabekir, Reisi sani: Dr. Adnan ve Hüseyin Rauf (İstanbul) Beyler. Umumi katip: Ali Fuat Paşa. Diğer üyeler: Rüştü Paşa (Erzurum), İsmail Canbulat (İstanbul), Sabit (Erzincan), Şükrü (İzmit), Muhtar (Trabzon), Halis Turgut (Sivas), Necati (Bursa), Faik (Ordu) Beyler¹².

TpCF'nin kurulmasından kısa bir süre sonra, sıkıyönetim ilan edilmesini isteyen ve bu konuda CHF Meclis Grubu'nun desteğini sağlayamayan "radikal" İsmet Paşa hükümeti istifa etmiş (21 Kasım 1924) ve "ılımlı" Fethi Bey hükümeti kurulmuştur.

⁸ Mete Tunçay, T.C.'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931), Cem yay., İstanbul, 1989, s. 100; Mahmut Goloğlu, Devrimler ve Tepkileri (1924-1930), Ankara, 1972, ss. 65-66.

⁹ Gazi Mustafa Kemal, Nutuk-Söylev, c. II, s. 1135 vd. M. Kemal, söz konusu paşaların Orduyu ele geçirmek için bir yıl kadar görev yaptıklarını, daha sonra ortamı uygun görerek, Meclis'e katılarak ülke yönetimini ele geçirmeyi amaçladıklarını ve onların bu komplosunun yaptığı girişimlerle bozulduğunu belirtmektedir.

Konuda ayrıca bkz. Kandemir, Siyasi Dargınlıklar, c. 2, Ekicigil Tarih yay., İstanbul, 1955.

¹⁰ Goloğlu, Devrimler ve Tepkileri, s. 79; Tunçay, age., s. 101; Erik Jan Zürcher, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, (Çev. Gül Çağalı Güven), Bağlam yay., İstanbul, 1992, ss. 71-72.

¹¹ Tunçay, age., ss. 101-103; Tarık Z. Tunaya, Türkiyede Siyasi Partiler, 1859-1952, İstanbul, 1952.

¹² Tunaya, age., s. 606.

Fethi Bey hükümeti Şeyh Sait İsyanı'nın başlaması ve gelişmesi üzerine istifa etmek zorunda kalmış ve Mart 1925'te yeni hükümeti İsmet Paşa kurmuştur. Takriri Sükun Kanunu'nun çıkarıldığı ve İstiklal Mahkemeleri'nin kurulduğu bu dönemde, isyan sert bir şekilde bastırılmış ve ayrıca, ayaklanma ile ilgisi olduğu gerekçesiyle TpCF kapatılmıştır¹³.

TpCF içerisinde yer alanlardan bir bölümü, 1926 yılında M. Kemal'e İzmir'de yapılmak istenen suikast nedeniyle İstiklal Mahkemesi'nde yargılanmışlardır. Yargılamalar sonucunda bazı idam kararları verilmekle beraber, idam cezasına çarptırılanlar arasında İlk Beşler'den (Kazım Karabekir, Ali Fuat ve Refet Paşalar ile Rauf Bey) kimse yoktur. Bu dört kişi, kansız bir şekilde siyasal yaşamın dışına çıkarılmışlardır. Tek parti döneminin ilerleyen yıllarında tekrar siyasal hayata dönmüşlerdir. Bunları siyasal yaşamın dışına çıkaran CHP olduğu gibi, yine siyasal yaşamın içine alan da CHP olmuştur. Bu açıdan baktığımızda, devrimin lider kadrosu arasındaki hesaplaşmayı kansız bir şekilde sona erdiren ve olağanüstü koşullar sona erdiğinde bunları tekrar siyasal yaşama dahil eden Türk Devrimi, bu bakımdan Fransız ve Sovyet devrimlerinden ayrılmaktadır.

4. Ağaoglu Ahmet'in Bir Raporu

II. Meşrutiyet döneminin ve sonraki yılların önemli düşün adamlarından olan ve CHF içerisinde de yer alan Ağaoglu Ahmet, İzmir Suikasti'ni takip eden günlerde Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'e bir rapor sunmuş (raporun bir kopyası Başbakan İsmet Paşa'ya da sunulmuştur) ve ülkenin içinde bulunduğu sorunlara değinmiştir. 25 Temmuz 1926 tarihini taşıyan raporda, Cumhuriyet hükümetinin ilk başarısızlığının Musul sorununun çözüm şekli olduğu belirtilmektedir. Ağaoglu'na göre, *"Dünya tarihinde bizim memleketimizde olduğu gibi dört, beş sene içinde bu kadar derin ve şumullü bir inkılabı beşeriyet şimdiye kadar şahit olmamıştır. Devletin asırlardan beri istinat ettiği bütün esasları dahiyanne ellerinizle ta kökünden söküp attınız! Bu ameliyenin mutlak elzemiyetine -acizleri herkesten ziyade kanidir. Sökülüp atılan esaslar- çürümüş ve Devleti yıkılmaya mahkum etmişlerdi. Bunların atılması ve yerlerine vazetmiş olduğunuz yeni, canlı ve taze esasların getirilmesi Devletin ihyası nokta-i nazarından elzem idi.*

Bu böyle olmakla beraber itiraf etmeliyiz ki yeni esaslar henüz yerleşmiş ve takarrur etmiş değildir. Bu suretle eski esaslarından mahrum ve yeni esasları henüz takarrur etmemiş olan Devletimiz bizzat müteaddit nutuklarımızda beyan buyurduğunuz üzere havada muallak vaziyette bulunuyor".

Raporunda iyi düşünülmeden konulmuş vergilerden de şikayet eden Ağaoglu Ahmet'e göre içinde bulunulan sorunların nedeni üçtür: *"1. Feraget-i nefis kifayetsizliği, 2. Fırkanın ataleti, 3. Mütakabil murakabenin mefkudiyeti".*

¹³ Aybars, age.; Tunaya, age.; Tunçay, age.; Gologlu, age.; Behçet Cemal, Şeyh Sait İsyanı, Sel yay., İstanbul, 1955.

Herkesin üzerine düşen "manevi" görevi unuttuğunu; "paraya, ticarete, menfaat ve istifadeye dalmak üzere" olduğunu ve "Halka karşı mütehakkim mütekebbir vaziyetler almakta" olduğunu belirten Ağaoglu, CHF'nin devrim heyecanı ve faaliyetini yitirdiğini ileri sürmektedir: "Bahsetmek istediğim uzviyet -Fırka Divanıdır. Divanın Fırkaya mensup en muktedir ve en mutemet zevattan teşekkül etmesi tabiidir. Zaten Heyeti Hükümet dahi Divana dahildir. Böyle bir teşekkülden maksat memleketi idare eden Fırkanın faaliyetini tanzim ve Hükümetin vazifelerini teshildir. Halbuki Divanımız hakikatte cansız ve faaliyetsiz bir uzviyet halinde kalmaktadır. Aylarca içtima etmez. Etiği zamanlar dahi ikinci derecede meseleler ile iştiğal eder".

Hayat pahalılığından da şikayet eden Ağaoglu Ahmet, ülkenin içinde bulunduğu sorunların çözümünü ve devrimin kökleşip yerleşebilmesini M. Kemal'in sağlayabileceğini belirtmektedir. Ağaoglu, M. Kemal'e şöyle seslenmektedir: "Acizlerinin layezul kanaatimce -siz aramızdan kalktığınız gün- büyük eserinizle beraber bütün memleket de, bütün bizler de mahiv ve perişan olmağa mahkumuz. Eseri yuşatmak ve ebedileştirmek için fırsattan bilistifade onun etrafında muhkem teşkilat ve vazifeşinas bekçiler vücade getirmek lazımdır" ¹⁴.

Ağaoglu Ahmet, 1920'lerde CHF'nin önde gelen kişilerinden biri olmakla beraber, daha Cumhuriyetin ilk yıllarında partiye yönelik eleştirilerde bulunmuş ve yukarıda da görüldüğü gibi görüşlerini rapor haline getirerek, M. Kemal'e sunmuştur. Ağaoglu'nun söz konusu eleştirilerini gözönüne alan M. Kemal, bu eleştirilerinden ötürü olsa gerek, kendisinin 1930 yılında girişilen güdümlü muhalefet (SCF) hareketi içerisinde yer almasını istemiştir. Nitekim, Ağaoglu SCF'nin en önemli fikir adamı, hatta ideologu olarak dikkat çekmiştir. SCF kapatıldıktan sonra, bu güdümlü muhalefet hareketi içerisinde yer alanlar tekrar CHF'ye dönerlerken, Ağaoglu, liberal muhalif çizgisini 1930'larda sürdürmüş ve CHF'ye dönmemiştir.

B. 1927-1931 Yılları Arasındaki Hizipleşmeler

Bu dönemde, CHF içindeki hizipleşmelerin temelinde ekonomik nedenler yatmaktadır. Yolsuzluk ve rüşvet tartışmaları, milletvekillerinin çeşitli şirketlerin yönetim kurullarında görev almaları önemli tartışma konularıdır. Yine bu dönemde, CHF parlamento içinde güdümlü bir kontrol mekanizması yaratmaya yönelmiş ve bu da SCF'yi doğurmuştur. Söz konusu güdümlü muhalefet deneyimi sonucunda Türkiye'de tek parti yönetimi daha da pekişirken ve bunun için gerekli ortam hazırlanırken, bu kez CHF içinde bir başka tartışma konusu gündeme gelmiştir: O da Türk Ocaklarının kapatılması meselesidir. İttihat ve Terakki'nin kültür kuruluşu olan Türk Ocaklarının CHF'nin kültür kuruluşu haline gelemeyişi ve bunların kapatılarak yerlerine

¹⁴ Hasan Rıza Soyak, Atatürk'ten Hatıralar, II, Yapı ve Kredi Bankası A.Ş. yay., İstanbul, 1973, ss. 493-499.

Halkevlerinin kuruluşu, Türk Ocakları lider kadrosunun tasfiyesi ile mümkün olabilmıştır. Bu, bir anlamda CHF içinde de bir tasfiyedir.

1. Milli Mücadele'yi Kazananların Rant Paylaşımı ya da

Emeklerinin Karşılığını Almak İsteği ve Buna Duyulan Tepkiler

Yakup Kadri Karaosmanoğlu anılarında "*dünkü Milli Mücadeleciler ve o günkü devrimciler kadrosunun bir kazanç ve menfaat şirketi karakteri taşımaya*" başladığını ve "*Bunların kimi arsa spekülasyonları, kimi idare meclisi azalıkları, kimi taahhüt işleri, kimi de türlü türlü şekillerde komisyonculuklar peşine*" düştüğünü belirtmektedir¹⁵.

a. Cumhuriyet Döneminin İlk Divan-ı Ali'si: Yavuz-Havuz Davası

Cumhuriyetin ilk yıllarında siyaseti ticarete alet ederek yapılan yolsuzlukların en ünlü örneği, Yavuz-Havuz davasıdır. Dava, eskiden İstiklal Mahkemesi başkanlığında da bulunmuş olan Bahriye Vekili Topçu İhsan (Eryavuz) Bey'in bakanlığı sırasında Yavuz zırhlısının onarımı için bir Fransız şirketten rüşvet almasına ilişkindir. İhsan Bey, aynı konuya ilişkin olarak Bilecik milletvekili Dr. Fikret Bey'le birlikte, Başbakan İsmet Paşa'nın isteği üzerine 1927 yılı sonlarında Divan-ı Ali'ye (Yüce Divan) sevk edilmiş ve yargılamalardan sonra; İhsan Bey, memuriyet görevini kötüye kullanmak, fesat karıştırmak ve rüşvet yemeğe teşebbüs suçlarından 2 yıl ağır hapis ve 2 yıl memuriyet haklarından yoksunluk cezasına çarptırıldı, Dr. Fikret Bey de 4 ay hapis ve 100 lira para cezasına çarptırıldı. Ayrıca, İhsan ve Dr. Fikret Beylerin milletvekillikleri de kaldırıldı¹⁶.

Dönemi yaşayanlardan bazıları anılarında, İsmet Paşa'nın İhsan Bey'le arasının açık olduğunu ve bu olayı bahane olarak kullandığını ileri sürmektedirler¹⁷. Gerçekten de İsmet Paşa ile İhsan Beyin arası Milli Mücadele yıllarından beri ve özellikle İhsan Bey'in İstiklal Mahkemesi başkanı olduğu dönemden beri açıktır. İsmet Paşa, bu yolsuzluk olayını öğrendikten sonra, İhsan Bey'le hesaplaşmak için kullanmış olmalıdır.

1928 yılı başında, eski Ticaret Bakanı (Kasım 1924-Mayıs 1926) ve Gaziantep milletvekili Ali Cenani Bey, bakanlığı döneminde görevini kötüye kullanmaktan ve yine görevini savsaklamaktan Yavuz-Havuz davasının görüşüldüğü Divan-ı Ali'de ayrıca yargılandı. Zahire yolsuzluğundan yargılanan Ali Cenani Bey'e yol açtığı zarar tazmin ettirildi¹⁸.

¹⁵ Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Politikada 45 Yıl*, İletişim yay., İstanbul, 1984, s. 100.

¹⁶ Tunçay, age., ss. 206-207; Goloğlu, age., ss. 239-247; Kemal Zeki Gençosman, *Yakın Tarihimizde Yolsuzluk ve Rüşvet Olayları*, İstanbul, 1976; Kemal Zeki Gençosman, *Altın Yıllar*, Hürriyet yay., İstanbul, 1981, ss. 148-157.

¹⁷ Karaosmanoğlu, age., ss. 104-105.

¹⁸ Gençosman, *Yolsuzluk ve Rüşvet Olayları*, ss. 220-238; Gençosman, *Altın Yıllar*, ss. 157-159; Goloğlu, age., s. 247; Karaosmanoğlu, age., s. 105.

Yapılan yargılama sonunda, Ali Cenani Bey, suiistimalden "*suçun işlendiği tarihte yürürlükte olan eski Ceza Kanuna'na göre bir ay süre ile hapsedilmesine ve dört ay rütbe ve memurluktan yoksun*

b. İş Bankası ve Diğer Şirketlerde Yer Alan Politikacılar

1924 yılında, M. Kemal'in de desteği ile kurulan Türkiye İş Bankası'nın tarihçesi hakkında bilgi verecek değiliz. Cumhuriyetin ilk yıllarındaki sanayileşme hareketi içerisinde önemli bir yeri olan İş Bankası'nın 1924 ve 1934 yıllarındaki İdare Meclisi üyelerinin tümünün milletvekili olduğunu belirtmekle ve bunların isimlerini vermekle yetineceğiz.

İş Bankası'nın ilk İdare Meclisi üyeleri (1924): Genel Müdür Mahmut Celal Bey başta olmak üzere, Siirt Mebusu Mahmut, Bozoyuk Mebusu Salih, Rize Mebusu Fuat, Gaziantep Mebusu Kılıç Ali, Cebeli Bereket Mebusu İhsan, Ertuğrul Mebusu Dr. Fikret, Sivas Mebusu Rasim, Ankara Mebusu Kınacızade Şakir ve İzmir Mebusu Rahmi Beyler.

İş Bankası'nın 1934 yılı İdare Meclisi: Siirt Mebusu Mahmut, Bilecik Mebusu Salih, Rize Mebusu Fuat, Gaziantep Mebusu Kılıç Ali, Sivas Mebusu Rasim, Ankara Mebusu Kınacıoğlu Şakir ve İzmir Mebusu Rahmi, Sinop Mebusu Recep Zühtü, Bolu Mebusu Cevat Abbas ve Gaziantep Mebusu Nuri Beyler¹⁹.

İş Bankası yönetim kurulunda yer alanlar arasında M. Kemal'in askerlikten ve Selanik'ten arkadaşı olan ve "Mutad Zevat" olarak bilinen kişiler de yer almaktadır: Kılıç Ali, Fuat Bulca, Nuri Conker, Salih Bozok gibi.

Bu dönemde çeşitli şirketlerde yönetim kurulu üyesi olmak ya da hisse sahibi olmak bu kişilerle sınırlı değildir. 1920-1930 tarihleri arasında yabancı sermaye ile ortak olarak kurulan Türk Anonim Şirketlerinde kurucu, hissedar ve yönetim kurulu üyesi olarak bulunan birçok tanınmış kimse vardır. İsmet Paşa (İnönü), Mahmut Celal

bırakılmasına ve cezaların ertelenmesine ve şahsi hukuk olarak 177.755 lira 22 kuruşun kendisinden tahsiline karar verildi".

¹⁹ Türkiye İş Bankası, On Yılı, 1924-1934, Devlet Matbaası, (İstanbul), 1934.

İş Bankası'na ve Türkiye ekonomisine ilişkin bu yıllarda yurtdışında bazı doktora tezlerinin yapıldığını belirledik. İşin ilginç yanı, bu doktora tezlerini yapanlardan bir kısmının İş Bankası yönetim kurulu üyelerinden bazılarının yakınları olmasıdır. Bunlardan biri, Celal baya'ın oğlu Turgut Bayar'dır. Söz konusu tez yayınlanmış olup, künyesi şöyledir: Turgut Bayar, *La Türkiye İş Bankası (La Banque D'affaires de Turque S. A.) et L'economie de la Turque*, These Presentee a la Faculte de Droit de l'Universite de Neuchatel. Pour l'Obtention du Grade de Docteur es Sciences Commerciales et Economiques, Montreux, Imprimerie Nouvelle CH. Corbaz S.A., 1939.

Bir diğer kişi, Orhan Conker'dir. Atatürk'ün yakınlarından olan Gaziantep milletvekili Nuri Conker'in akrabası/oğlu (?) olduğunu tahmin ettiğimiz Orhan Conker'in yurtdışında yayınlanmış iki kitabını belirledik. Her iki kitabın künyesi şöyledir: Orhan Conker, *Les Chemins de fer en Turque et la Politique Ferroviaire Turque*, Librairie du Recueil Sirey, Paris, 1935; Orhan Conker, *Redressement Economique et Industrialisation de la Nouvelle Turque*, Preface de S. E. İsmet İnönü, Librairie du Recuil Sirey, Paris, 1937. Belçika'daki Liege Ticari Bilimler Üniversitesi'nde doktora yapmış olan Orhan Conker'in Türkçe olarak da yayınlanmış bir kitabını belirledik. Bkz. Orhan Conker, *Büyük Türkiye*, Ankara, 1939. Türkiye'nin topyekün kalkınmasını ele bu kitabın ilginç yanlarından birisi de, Türkiye'ye yurtdışından (Balkanlardan) Türk göçmen getirilmesini önermesidir. Yazarın bu konudaki parolası şudur: "*Balkanlardaki bütün Türkleri en kısa zamanda Türkiye'ye getirmek*".

Yurtdışında Türkiye ekonomisi üzerine doktora yapanlara son örneğimiz, Sait Emin Özbek'tir. Bkz. Sait Emin Özbek, *La Sumer Bank et l'Industrialisation de la Turque sous la Republique*, Universite de Lausanne Ecole des Hautes Etudes Commerciales, 1938, Imprimerie du Salut Public, Lyon, Imprime en France. Sait Emin Özbek Docteur de Sciences commerciales et economiques, Licencie es Sciences sociales et politiques, Professeur au Lycee de Commerce d'Ankara.

(Bayar), Yunus Nadi, Hasan (Saka), Cevat Abbas (Gürer), Kılıç Ali, M. Şakir (Kesebir), Edip Servet...²⁰.

Milli Mücadele'yi kazanan kadroların sermaye kesimi ile kaynaşmaları, Milli Mücadele'nin hemen sonrasında açık bir şekilde ortaya çıkar. İzmir'in kurtarılmasından 10 gün sonra, 19 Eylül 1922 tarihinde 54 milletvekili ve 37 tüccar ve bazı asker-sivil bürokratlar, "*Türkiye Milli İthalat ve İhracat Anonim Şirketi*" ni kurdular. Yabancı sermaye ile de yakın ilişkiler kurmak isteyen şirketin yöneticileri arasında şunlar vardır: Yunus Nadi, Şükrü Kaya, Ali Çetinkaya, Kılıç Ali, Hilmi Uran, Mustafa Şeref, Tunalı hilmi, Soysallıoğlu İsmail Suphi...²¹.

c. Yakup Kadri (Karosmanoğlu) Bey'in Tepkisi

Yakup Kadri, Milli Mücadele döneminde hiçbir çıkar gözetmeden vatan için savaştan subay ve politikacıların, savaş sonrasında taahhüt işlerine girip, arsa spekülasyonları yaparak, "*Milli Mücadele ruhu*" nu yitirmelerini bir romanına konu etmiştir²².

Y. Kadri, 1929 yılında, *Milliyet* gazetesinde yazdığı bir makalede, bir milletvekili arkadaşının kendisine anlattıklarını aktararak, yabancı şirketler ve buralarda yönetim kurulu üyesi olan Türkler hakkında şu değerlendirmeyi yapıyor: "*Meb'us arkadaşlarımızdan biri anlattı: '1927 senesinde İstanbul Tramvay ve Elektrik Şirketinde meclis-i idare azalığına intihap edilmişim. Fakat vazifeme ancak iki defa gitmek nasiboldu, çünkü dahu ilk içtimudan itibaren bir hadiseye sebebiyet verdim. Bakınız nasıl: Eski azadan birisi -ki bir Türktür ve memleketimizin maruf şahsiyetlerinden birisidir- müzakereye başlamazdan evvel aynığa kalktı ve bana hitaben Fransızca bir nevi resmi kabul nutku söyledi; bitirip oturduktan sonra herkes yüzüme bakıyordu, yanımda oturanlardan biri -gene bir Türk aza- kulağıma eğilip sordu: 'Cevap vermeyecek misiniz?' Hayır, dedim; bana Fransızca hitap edildi: Halbuki kanunen müzakeratın Türkçe cereyanı lazım gelir.*

Hepsi birbirinin yüzüne baktı. Biz, dediler; şimdiye kadar hep Fransızca konuşuyorduk, çünkü içimizde Türkçe anlamayan kimseler var. 'Kimseler' dedikleri yalnız bir kişiden ibaretti ve azanın öbür kısmı hep Türktü, 'zabıtları da Fransızca mı tutuyorsunuz' diye sordum; evet cevabını aldım. Bunun üzerine; 'Şu halde bu zabıtnameleri de imzalamakta mazurum!' dedim.

²⁰ A. Gündüz Okçün, 1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye, AÜ SBF yay., Ankara, 1971; Korkut Boratav, Türkiye'de Devletçilik, Savaş yay., Ankara, 1982, s. 20.

İsmet Paşa, Türkiye Kibrit İnhisarı T.A.Ş.'de 200 hisse sahibiydi (Okçün, age., ss. 56-57).

²¹ Selim ilkin, "Türkiye Milli İthalat ve İhracat Anonim Şirketi", ODTÜ Gelişme Dergisi, sayı 2, İlkbahar 1971, ss. 199-228; Boratav, age., s. 20.

²² Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Ankara, İletişim yay., İstanbul, 1996.

Y. Kadri'nin söz konusu romanı, ilk kez Kadro dergisinin yayınlanmaya devam ettiği bir sırada, 1934 yılında yayınlanmıştır.

'Ben bu içtimudan çıkarırken yunuma biri yuklaştı; 'Ne yapıyorsunuz? Böyle hareket ederseniz bütün ikrumiyelerden mahrum olursunuz!' dedi.

Artık bu kıssadan lazım gelen hisseyi çıkarmakta müşkilat yoktur sanırım. Burada ecnebi sermayeli şirketlerin Türk burjuvalarını, Türk erkânı ayanını ne surette kullanmağa alıştıklarını ve bunların bütün cereyan eden suiistimallere karşı susmalarının esbabını anlamış olduğumuza da kaniim. İşte ecnebi sermayeli, bu 'sözde Türk' şirketler, meclisi idare azaları, müfettişler ve hukuk müşavirleri ile böylece işi uydurduktan sonra, artık Türk devleti, Türk milleti, Türk efkârı umumiyesi diye bazı realitelerin mevcudiyetine inanmak istemiyorlar, hükümet içinde bir hükümet, devlet içinde bir devlet gibi kendi kanunları, kendi mizanları, kendi an'ane ve arzuları dahilinde harekette bir beis görmüyorlar. Zira bu nevi müesseselerin indinde her mürakabe memurunun kıymeti 'mesarifi umumiye' faslında bir rakamdan ibarettir.

Düyunu Umumiye idaresi yıllarca Türk milletinin hakkını böyle yedi, böyle israf etti. Şimdi onun açtığı çığır üzerinde yürüyen diğer milliyeti meşkur müesseseler de tıpkı onun gibi yapmakta berdevamdırlar. Lakin bir emriniz ki o devasa binayı yıkan ve ağır çatısının altındaki bütün ayıpları meydana çıkararak kuvvet bu küçük fesat kutularının kapağını açmakta da asla gecikmeyecektir. Bazı kimseler de milli asabiyet vehne tereddide uğramış bile olsa bütün kudretini yüksek milliyet düsturlarından alan Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti bu rezaletlere bundan fazla göz yumamaz" ²³.

Y. Kadri anılarında, İsmet Paşa'nın bu konularda bazı önlemler aldığını, bazı milletvekillerinin ya da CHF'de nüfuz sahibi birtakım politikacıların devlet kapılarında iş takip etmelerini yasakladığını ve bu kararının kendisine TBMM'de ve siyasi çevrelerde itibar kazandığını belirtmektedir. "Fakat çok geçmeden görüldü ki, bu yasak herkesçe eşitlikle tatbik edilmemekte, devlet kapıları bazı çıkarıcı milletvekilleriyle politikacılar kapalı tutulduğu halde diğer bazılarına, açık değilse bile, aralık bırakılmaktadır ve bundan dolayı Millet Meclisi kulislerinde yeniden birtakım dedikodular alıp yürümeğe başlamıştır" ²⁴.

d. Mahmut Esat (Bozkurt) Bey'in Tepkisi

SCF denemesi sırasında Adliye Vekilliği görevinden ayrılan M. Esat, yolsuzluklara sert tavır alanlardan biriydi. Eylül 1930'da Adalet Bakanlığı'ndan istifa etmesi, yine CHF milletvekili olan Yunus Nadi'nin Cumhuriyet gazetesinde "Elhumdülillah" başlığı ile ve sevinçle karşılanmıştı²⁵. Yunus Nadi-Mahmut Esat arasındaki çatışmanın nereden kaynaklandığını tam olarak bilemiyoruz. Her ikisi, Milli Mücadele yıllarında Ankara'da yayınlanan sol eğilimli Anadolu'da Yeni Gün gazetesinde birlikte çalışmışlardı. Ancak, sonraki yıllarda çeşitli nedenlerle araları açılmış olmalıdır.

²³ Yakup Kadri, "Fıkra: Bir Kıssa", Milliyet, 2.2.1929, s. 4.

²⁴ Karaosmanoğlu, Politikada 45 Yıl, s. 104.

²⁵ Cumhuriyet, 22.9.1930.

Bunun nedenlerinden biri, M. Esat'ın milliyetçilik görüşü olsa gerektir. Nitekim, M. Esat Adliye Vekillikinden ayrılmadan birkaç önce Ödemiş'te yaptığı bir konuşmada "*Benim fikrim, kanaatim şudur ki, bu memleketin kendisi Türktür. Öztürk olmayanların Türk vatanında bir hakkı vardır, o da hizmetçi olmaktır, köle olmaktır*" demiştir²⁶. M. Esat'ın masonluk aleyhtarı olması da nedenlerden biri olabilir. Bir başka neden de, M. Esat'ın yolsuzluklar üzerine gitmesi olsa gerektir. Çünkü bu dönemde Yunus Nadi'nin birçok yabancı şirketin temsilcisi ve birçok şirkette yönetim kurulu üyesidir²⁷.

M. Esat, bakanlık görevinden ayrıldıktan sonra Trabzon milletvekili Nebizade Hamdi'nin çıkardığı *Halk Dostu* adlı gazetede imzasız yazılar yazmıştır. Kendini "*Sol Milliyetçi*" olarak tanımlayan gazetenin yayın politikasına baktığımızda; ekonomik yolsuzluklar eleştirilmekte, tek dereceli seçim sistemi savunulmakta ve Osmanlı borçlarının ödenmemesi istenmekte ve moratoryum ilan edilmesi istenmektedir. CHF'li milletvekilleri tarafından çıkarılan *Halk Dostu*'nda yine CHF'lilerin yaptıkları yolsuzların dile getirilmesi ve bunların şiddetle eleştirisi, bize Fransız Devrimi sırasında Jean Paul Marat'ın çıkardığı *l'Ami du Peuple* (Halk Dostu) gazetesinden etkilendikleri izlenimini vermektedir²⁸. Nitekim, Mahmut Esat'ın "*Hırsızlar Teslim Olunuz!*" başlığını taşıyan iki yazısı²⁹, o dönemde büyük etki yaratmış, yazının etkisi sonraki yıllarda da varlığını sürdürmüştür. M. Esat'ın yazılarını aşağıya aktarıyoruz:

"İlim alemindeki otoritesine ne denirse densin; herkesçe tanınmış bir Fransız yazarı vardır: Gustav Lebon.

Bu muharrir, 'Arap medeniyeti tarihi'nin 'Arapların varisleri' faslında, 'Türkler hiçbir Avrupa kavminden aşağı kabiliyette insanlar değildir. Türkten maksadım öz Türklerdir. Fakat bütün Şark'ta olduğu gibi bu milleti de yakıp kavuran müstevli bir hastalık vardır: Bahşiş!' der.

Burada bahşişten murat rüşvettir. Devlet malını çalmaktır. Devlet, millet zararına hırsızlıktır.

²⁶ Hakkı Uyar, "Türk Devrimi'ni Teorileştirme Çabaları: Mahmut Esat Bozkurt Örneği I", *Tarih ve Toplum*, sayı 119, Kasım 1993, (ss. 9-15), s. 11.

²⁷ 1924 Anayasa tartışmaları sırasında Cumhurbaşkanı Meclis'i feshetme yetkisi kabul edilmemişti ve Yunus Nadi de bunu eleştiren bir yazı yazmıştı. M. Esat, Cumhurbaşkanı bu yetkinin verilmesine karşı çıkanlardandı. Yunus Nadi'nin söz konusu yazısını kendisine emval-i metrukeden Matosyan Matbaası'nın "*bilmüzyede icar*" edilmesine karşılık olarak yazdığı muhaliflerce ileri sürülmüştü. Bkz. Tunçay, age., s. 88, dipnot 48.

Milletvekillerinin şirketlerde yönetim kurulu üyesi olmalarından bir hayli rahatsız olanlar vardır. Hatta, bu konunun CHF Meclis Grubu'nda görüşülmesi bile gündeme gelmiştir. Bkz. "Fırka Grubu Bugünlerde Toplanacak mı?", *Halk Dostu*, 28.12.1930. Söz konusu haber şöyledir: "*Fırka grubunun bugünlerde toplanarak; mebusların şirket meclisi idarelerinde aza olmalarının doğru olup olmadığını görüşeceği söyleniyor*".

²⁸ Mahmut Esat, Fransız Devrimi'nden önemli ölçüde etkilennmiştir ve Fransız Devrimi'ni iyi bir şekilde bilmektedir. Bu nedenle gazetenin adının bilinçli bir seçim olduğunu düşünmekteyiz. Marat'ın Fransa'da devrim ortamında soylulara, bakanlara ve La Fayette'e yönelttiği eleştirileri ile kazandığı *Halk Dostu* kimliğini Türkiye'de M. Esat ve Nebizade Hamdi yolsuzluklar üzerine giderek üstlenmişlerdir.

²⁹ Mahmut Esat, "Hırsızlar Teslim Olunuz!... I-II", *Halk Dostu*, 13 ve 14 Aralık 1930.

'Gustav Lebon' bu zengin görüşlerini yazalı otuz seneden fazla oluyor. Türk milleti yine o usul ve yüksek ırktır.

Fakat Fransız muharririn bahşişe ait hükmü acaba bugün dahi isabetinden çok kaybetti mi?...

Bugünün hırsız ile eski zaman hırsızlarının anlayış, vaziyet ve usulleri çok farklıdır. Bugünküler daha maharetlidirler. Daha cesurdurlar. Şebekeleri daha geniştir. Daha tehlikelidirler.

Mesele meşrutiyette -istibdatta olduğu gibi- ricalden mevki sahiplerinden hırsızlar vardı. Bunlar milletin en dar ve sıkıntılı zamanlarında hükümet kuvveti ile vagon almak, memleketin ihtiyaçlarından ihtikar etmek sureti ile zengin olurlardı.

Hariçde ve dahilde bugünkü idarenin yüksek şerefini, kuvvetini kullanarak ceplerini doldurmaya çalışanlar, bunlara ön ayak olanlar vardır. Bunlar çete halindedirler. Başlarında Hamideye tezkereli Türkler vardır!.

Türk milleti bunları dize getirinceye kadar uğraşacaktır. Bunlar neler yaparlar, nasıl hareket ederler, korkmadan milletin şerefi ile nasıl oynarlar? Yarın anlatmakta devam edeceğiz. Şimdilik şunu tereddütsüz kaydetmeliyiz ki inkılap bunları da er geç teslim alacaktır.

Ceza günü uzak değildir. 'Gustav Lebon'un Türk milleti hakkında yüksek görüşleri arasındaki o 'bahşiş' kaydı da silinecektir" ³⁰.

"Bugünkü hırsızlar teşkilat halindedir. Biz burada hırsızlardan bahsederken devletin -her memlekette olduğu gibi- muhakeme alatına alınmış herhangi bir talihsiz memurunu anlatacak değiliz.

Bu her yerde olabilir. Yeter ki bizde de takibat yapılsın, cezalarını çeksinler. Kaydetmeliyiz ki bu gibiler hakkında takibat yapılıyor. Çoğu cezalarını çekiyorlar. Her halde cumhuriyet devrinde bunların ardında koşulduğu kadar geçen devirlerde koşulmadı. Burası muhakkak...

Bizim yakalarına yapışmak istediğimiz hırsızlar millet, devlet, hükümet nüfuzunun kullanarak teşebbüs erbabının -yabancı, yerli- önlerini keserler. Devletin, milletin şerefini utanmadan, korkmadan pazara çıkarırlar. Bunlar o kadar korkusuzdurlar ki hükümetle alay ederler. Kanunların hükümlerine gülerler. Bir alay pervasızlardır. Kendilerini öne sürdürmeden kimseye iş gördürmezler. Hükümetle doğrudan doğruya temasa gireceklerin işlerini akim bırakmak için binbir entrika çevirirler. Akla hayale sığmayan dolapları kurarlar. Hükümetin şerefini ceplerinin karı olarak kullanmak isterler. Son zamanlar hükümetin bunlara karşı açtığı mücadeleyi görüyoruz. Fakat bunlar bu mücadeleden yılacaklar mı? İşte burası şüphelidir. Hükümetten çok sert cidal bekliyoruz. Bugünkünü kafi görmüyoruz. Bunlar o kadar uğraşacaklar ki memleketin çekmekte olduğu ıstırapları ileri sürerek efkarı umumiyeyi avlamak isteyeceklerdir. Türkün

³⁰ Halk Dostu, 13.12.1930.

ıstırabına bir ıstırap daha katmak isteyeceklerdir. bizim bildiğimiz hırsızları hükümet teslim alır. Bunlar hükümeti teslim almak isteyeceklerdir. Gözleri o kadar pektir. O kadar küstahdırlar. Bunların başlarında Türklüğü hakir gören Hamidiye tezkereliler vardır. Bunlar Türkün bütün haklarından müstefit olmak isterler: Amma vazifelerini kabul etmezler. Bir ecnebi ile yan yana geldiler mi memleketimizi, milletimizi kakkahalarıyla tezyif ederler!..

Bunlar soyguncular başıdır. Milli iktisadımızın düşmanıdırlar. Milli iktisadın teşebbüslerini akamete uğratmak için ellerinden geleni arkalarına koymazlar.

Mesela paramızı kıymetlendirecek olan Devlet bankası teşebbüsü bunların elinden neler çekmedi! Mesela Terkos Şirketi'ni yaşatmak için neler neler yapmadılar. Bunlar hırsızlık yapamayınca memleketi velveleye verirler. İş düşürmeye çalışırlar. Bir hükümet bunların hoşuna gidebilmek için mutlaka ceplerine millet zararına doldurmak mecburiyetindedir. Yoksa, çete halinde faaliyete geçerler. Dahilde ve hariçte düşman yabancıların mali müesseselerinden yardım görürler. Bu yardımı çete efradına dağıtırlar.

Ortalığı bir hırsız vaveylasıdır alır. Devletçe bir imtiyazlı şirket kurulacak mı, bunlar hemen haber alırlar. İşe karışırlar. Binbir yalan söylerler. Müteşebbisleri hükümetin haberi olmadan korkuturlar. Pay isterler ve alırlar! Bu paylar hep milletin kesesinden çıkar! Çünkü on kuruşluk iş yüz kuruş mal olur. Ecnebler memleketlerine dönünce bu rezaletleri önlerine gelene anlatırlar. Gazetelerine yazdırırlar. Şerefimizle oynarlar.

Türk tarihi asla affetmeyen hadiselerle, vakıalarla doludur. Bunları bilenler hırsızların akibetini şimdiden görebilirler. Türk tarihinde hırsızlar türemiştir. Fakat hangisinin yaptığı yanına kar kalmıştır? Hani İzzet Mollalar? Hani harbi umumi zenginleri?!

Bu millet günü gelince öyle hırsızlar paralamıştır ki tarih onun adına Hezarpare Ahmet demiştir.

Yani bin parça Ahmet... Fakat inkılabın ve onun yapan fırkanın oç alışı buna da benzemez. Yüz bin parça Ahmetleri de gösterebilir.

Hırsızlar teslim olunuz!.. " 31

Halk Dostu gazetesinin 21 Aralık 1930 tarihli sayısının manşeti, "Hırsızlarla Boğuşacağız" başlığını taşımaktadır. Yine aynı tarihli gazetede Halk Dostu imzasıyla çıkan "Hırsızlar kim?!" başlığını taşıyan ve Mahmut Esat'a ait olduğunu düşündüğümüz yazıda "hırsızlar çetesinin ayrıldığı kolların bir taksimat planı" verilmektedir.

"1. Bazı ecnebi mali müesseseler

³¹ Halk Dostu, 14.12.1930.

Mahmut Esat, sonraki yıllarda da halkın ekonomik olarak sömürülmesine karşı çıkmış; özellikle işçi ve köylünün haklarını savunarak, işçi ve köylüyü sömürenlere "Kıravatlı Eşkiyalar!" diye hitap ettiği sert yazılar yazmıştır. Bkz. Hakkı Uyar, "Türk Devrimi'ni Teorileştirme Çabaları: Mahmut Esat Bozkurt Örneği II", Tarih ve Toplum, sayı 120, Aralık 1993, ss.9-16.

2. Bu müesseselerin adamları
3. Devletin nüfuzunu gizli gizli kullananlar
4. Dalavereciler, mürteciler, ruşiler
5. Şantajcılar
6. Haysiyet ve şeref bezirganları
- 7 Adı sokak hırsızları" 32.

3 Aralık 1930 ile 28 Ocak 1931 tarihleri arasında toplam 54 sayı yayınlanan Halk Dostu'nda yer alan eleştirel nitelikteki haberlerine baktığımızda; Barut İnhisarındaki yolsuzluklar³³, gazetelere ilan ve reklam dağıtan Hofer'in tekel oluşturması³⁴, aşırı ve lüzumsuz yapılan harcamalar, iki dereceli seçim sisteminin kaldırılması ve onun yerine bir dereceli seçim sisteminin getirilmesi gerektiğine ilişkin haberlerin yanısıra, Gelibolu milletvekili ve Yılmaz gazetesi yazarı Celal Nuri (İleri) ve Politika gazetesi yazarı İsmail Müştak (Mayokan) hakkında da sert yazılar yer aldığı görülmektedir.

Halk Dostu'nda, Celal Nuri ve Yılmaz gazetesi sert bir şekilde eleştirilmekte ve Yılmaz gazetesinin "Rum parası ile" çıktığı ileri sürülmektedir. Konuya ilişkin bir haber şöyledir: "İki günden beri Babıali sokaklarında halka pek yabancı gelmiyen bir mecnunun av'avelerini işitmeğe başladık. Genç yaşında iken beyni sulanan, atah getiren muzır delinin adı 'Celal Nuri'dir.

Sabık Adliye Vekili Mahmut Esat Bey hakkında bu mütekait muharrir kendisine has safsatalar arasına gazetemizi de karıştırmaktan çekinmediği için hadiseye temas zaruretini hissettiğimizden pek müteessiriz. Celal Nuri mecnunu, bu yazısı ile ne ciddi ne mizahi hiçbir şey yapmağa muvaffak olmuş değildir. (...)

³² Halk Dostu, 21.12.1930.

³³ Barut İnhisarı'nın yönetim kurulunda yer alan milletvekilleri şunlardı: Trabzon milletvekili Hasan Bey, Ardahan milletvekili Tahsin Bey, Kütahya milletvekili Nuri Bey, Bolu milletvekili Cevad Abbas Bey. Bkz. Okçün, age., ss. 58-59.

Yusuf Ziya Ortaç'ın çıkardığı Akbaba dergisinde M. Esat Bozkurt'un yazısının Barut suistimaline ilişkin olduğu belirtilmektedir. Bkz. Akbaba, No. 813, 22 Kanunuevvel 1930, s. 1.

Yusuf Ziya Ortaç, daha sonraki yıllarda yazdığı anılarında M. Esat'ın söz konusu yazıları hakkında şunları söylemektedir: "Sert, acı bir kalemi vardı. Eski Trabzon mebusu Nebi zade Hamdi'nin 'Türk Sesi'nde kıyametler koparan bir başmakalesinin, sekiz sütunu kaplayan başlığı şuydu: 'Hırsızlar!... Teslim olunuz!...' "

Zavallı, zavallı yigit dostum benim! Bu makaleden biraz sonra oturduğu Bakanlık koltuğu hırsızların gazabına teslim oldu!" Bkz. Yusuf Ziya Ortaç, Bizim Yokuş, Akbaba yay., İstanbul, 1966, ss. 113-114. Ortaç'ın anılarına yönelik iki düzeltme yapmak zorundayız. Birincisi, söz konusu yazılar Türk Sesi'nde değil, Halk Dostu'nda yayınladı. İkincisi, M. Esat bu yazılarını bakanlıktan ayrılmadan önce değil, bakanlıktan ayrıldıktan yaklaşık 3 ay kadar sonra yazdı.

³⁴ Abidin Nesimi hatıralarında Hofer olayı hakkında şu bilgileri vermektedir: "Tek parti-tek şef döneminde Türkiye'de gazetelerin ilanları, dağıtımı ve kağıt işleri belli firmaların elindeydi. İlan işleri Hofer şirketinin, kağıt işleri Burla biraderlerin elindeydi. Bunların tutmayacağı bir gazetenin, derginin çıkmasına, çıksa da yaşamasına olanak yoktu. Hakkı Tarık Us'un çıkardığı Vakit, Haber ve Son Dakika gibi gazeteler ilan bulabilmekte ve ucuz kağıt sağlayabilmekte sıkıntı çekiyorlardı". Hofer ve Burla biraderler Yahudi olduklarından Hakkı Tarık Us gibi Türklere ilan vermekte ve kağıt vermekte güçlük çıkarmaktadır.

"Büyük gazetelere gelince bunlar da Yahudilere aittir. Örneğin Ahmet Emin Yalman, Enis Tahsin Til Sabataist Yahudilerdir. Yunus Nadi ise Karaim Yahudisidir. Bu suretle matbuat Yahudilerin ellerinin altında olmuş olmaktadır". Bkz. Abidin Nesimi, Yılların İçinden, Gözlem yay., İstanbul, 1977, ss. 117-118.

Mahmut Esat Beyin gazetemizle münasebeti; uru sıru dikte ettiği fikirlerin neşredilmesinden ibarettir. Yalnız hakkın tezahuru için birkaç söz söylemek mecburiyetindeyiz. Dün İttihatçı, Mütarekede mandacı, şimdi de halkçı olmaktan sıkılmayan Celal Nuri Bey, daha düne kadar adliye işlerinin başında bulunan Mahmud Esadı tebci ve takdis ederken müşarünileyhin mevkiinden ayrılmasını müteakip ona hücum etmekten zevk duyacak kadar küçük bir tınyete malik bulunmaktadır".

Mahmut Esat, "Celal Nuri gibi ne saray kapılarında, ne merkezi umumi divanhanelerinde, ne de Babıali koridorlarında pineklemiş değildir. (...)

... kanunu medeni vücuda getirildiği sırada Celal Nuri B. Fırka grup riyasetine bir takdir vererek ahkamı şer'iyenin ihmal edildiğinden şikayet etmiştir.

Derviş Mehmetle Celal Nuri arasında ne kadar fikir farkı olduğunu biz tayin etmiyelim. Onu karilerimize bırakalım. Daha dün Ermeni firarileri meselesinde bir mülkiye müfettişinin iki satırlık yazısını bahane ederek birkaç yüksek hayssiyet ve şerefe hücum ettiği için matbaası içinde yediği dayakların ucasını unutmuş olmalıdır ki şimdi de yeni sahnesinde yeni bir makyajla şuna buna saldırmak istiyor.

Halk Dostu birkaç gün evvel öz Türk hakimiyetinden bahsetmişti.

Celal Nuri'nin gazetesi ise bir Rum parasile çıkıyor; anlaşılıyor ki bizim endişemiz, Celal Nurinin patronunu sinirlendirdi ve bu sinir matuh muharriri harekete geçirmek için kafi bir sebep teşkil etmiş oldu" 35.

İsmail Müştak'ın istibdat devrinde saraya yağcılık yaptığı, II. Meşrutiyet'te Ayan başkatibi olduğu, İngilizlere "dalkavukluk" ettiği, Tanin ve İstiklal gazetelerinde yazılar yazdığı belirtilmekte ve İsmail Müştak'a şöyle seslenilmektedir: İstiklal Mahkemesi'nden "müruru zaman yüzü suyu hürmetine kurtuldun. Şimdi de Politika gazetesine sokuldun behey mufsit kırk maskeli herif!. Sen maskenin yırtulmasından da korkmuzsın, hemen yenisini bulursun haydut kahpe!.." 36

İki dereceli seçim sistemi yerine bir dereceli seçim sistemini savunan gazetenin manşetlerinden biri şudur: "Cumhuriyette halk vasiye muhtaç değildir. Bir dereceli intihap lazımdır" 37. Bu konuya ilişkin bir yazısında Mehmet Ziyaettin, "... bu milletten bir dereceli intihabı esirgemek inkılabın büyük eserini tamamlamamak demektir. (...)

35 "Celal Nuri Kimdir? Ve Neler Soylüyor?", Halk Dostu, 3.1.1931. Celal Nuri ve Yılmaz gazetesi hakkında Halk Dostu'nda bu yazıdan başka birçok yazı daha yer almaktadır. Bu yazılardan bazıları şunlardır: "Celal Nuri Beyin Mektubu", Halk Dostu, 4.1.1931; "Ey Ahalî! Yılmaz Rum Parasile Çıkıyor. Bu Gazete Rum Gazetesidir", Halk Dostu, 5.1.1931; "Celal Nuri Efendinin Sicilinden Bir Parça: Elefte Riyas Venizelos, Büyük Yunanistan", Halk Dostu, 8.1.1931.

"Marifetlerini, ruhunu, tiynetini, her gün ilan edeceğiz, utanma kabiliyetin varsa intihar et!", Bkz. "Yüz Bin Maskeli Celal Nuri Efendi!", Halk Dostu, 7.1.1931.

"Bugün Cumhuriyetçi Celal Nuri dün, milleti hain Vahdettin etrafında toplamak istiyordu. Dikkatli bakınız!

Bugün saltanat düşmanı, bugün irtica düşmanı, bugün hararetle inkılapçı, bugün aşırı milliyetperver geçinen döneç karaktersiz Celal Nurinin mütarekede neşrettiği 'Atı' gazetesinde..." Bkz. "Ey Millet, Dikkatli Oku!..", Halk Dostu, 6.1.1931.

36 Bozkurt, "Notlar: Bir Dıram", Halk Dostu, 23.12.1930. Bozkurt imzasıyla yazanın da Mahmut Esat olduğunu düşünüyoruz.

37 Halk Dostu, 14.1.1931.

Cumhuriyet idaresinde, rey'ini vermek için halk vasiye muhtaç değildir. Bir dereceli intihap lazımdır" demektedir³⁸.

Halk Dostu'nun yayın hayatına girdiği 3 Aralık 1930 tarihli sayısının ana haberi, Lozan'da Türkiye'nin payına düşen Osmanlı borçlarına ilişkindir. Söz konusu haberin başlığı "*Osmanlı Borçlarını Vermeyeceğiz*" dir. Haberin içeriği şöyledir: "*Bilinemez nasıl kör bir tesadüfle kabul ve tasdik ettiğimiz bu borçlar sırtımıza yüklendiğimiz ağır vergilerin, maliyemizdeki buhranın, memleketteki para ve iş krizinin yegane kaynağını teşkil ederlerken, hala ve hala bunları tediyeye çalışmak kolaylıkla affolunur ve göz yumulur hatalardan değildir.*

Borç meselesi bu memlekette artık bir hükümet meselesi halinden çıkmış, bir millet meselesi haline girmiştir. (...)

Türk çiftçisinin, Türk işçisinin, Türk milletinin sırtından ve midesinde tasarruf edeceğimiz üç beş kuruşu garplı efendilere vermeyeceğiz.

İnkılapçı cumhuriyetin vatandaşları!

Bu parayı biz almadık.. Bu parayı biz veremeyiz, vermiyelim veremezsek ne olur? Kıyamet mi kopar? Kıyamet kopmaz.. 1. Buhran azalır. 2. İş çoğalır. 3. Para bollaşır. 4. Vergi azalır" ³⁹.

2. CHF İçinden Güdümlü Muhalefet Yaratma Girişimi: SCF

SCF konusuna daha önce değindiğimiz için burada bu konuya tekrar ayrıntılı olarak değinecek değiliz. Doğal gelişim süreci içerisinde ortaya çıkan bir muhalefet partisi olmayan SCF, tamamıyla güdümlü bir muhalefet partisidir. Başlangıçta, partinin muhalefeti TBMM içinde bir denetim mekanizması olarak öngörülmüştür. Ancak, parlamento içi denetim mekanizması olmaktan çıkarak, kitleselleşmesi ve parlamentonun dışına taşması ve dolayısıyla CHF'yi iktidarı kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya bırakması partinin sonu olmuştur.

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı oluşturan ve CHF'den ayrılan milletvekillerinin niteliklerinin partinin serbest yani liberal kimliği ile uyuşup uyuşmadığı konusuna

³⁸ Mehmet Ziyaettin, "Mebuslarımızı Gene eskisi Gibi mi İntihap Edeceğiz", *Halk Dostu*, 14.1.1931. Aym yazarın bu konuya ilişkin bir başka yazısı da şudur: "Genel Her Mebusluğa Bir Namzet mi?", *Halk Dostu*, 19.1.1931. *Halk Dostu*'nun 19 Ocak tarihli sayısında bir dereceli seçime geçilmesine yönelik manşeti şudur: "H. Fırkası inkılabın yüksek ve ateşin mefkurelerini tahakkuk ettirmelidir".

³⁹ *Halk Dostu*, "Osmanlı Borçlarını Vermeyeceğiz", *Halk Dostu*, 3.12.1930. Bu konuya ilişkin gazetenin ertesi günkü manşeti şöyledir: "Altı milyon geri alınacaktır! Osmanlı borçları verilemez!".

Trabzon milletvekili Nebizade Hamdi de, bu konuya ilişkin bir makale yazmıştır: "Osmanlı Borçları", *Halk Dostu*, 4.12.1931.

Gazetede, borç yüzünden hapis cezasının olmamasının istendiği bir yazıda, Lozan antlaşmasına yönelik dolaylı bir eleştiri de yapılmaktadır: "*Unutmamalıdır ki hapis iade edilirse, Lozan muahedesi mucibince ecnebilere tatbik edilemeyecektir. O vakit bir ecnebiden alacaklı olan Türk, onu hapsedemeyecek, fakat ecnebi alacaklı olursa, Türkü hapsedecektir. Buna hangi vicdan tahammül edebilir?! (...)*

Türk milleti, ne şahsa ne de devlete borcundan dolayı hapsedilmemelidir. Borç için hapis düşünecek değil, fakat milleti şahıslara borçlandırmıyacak devre gitmekteyiz". Bkz. *Halk Dostu*, "Borç Hapsi", *Halk Dostu*, 20.12.1931.

değirmek istiyoruz. CHF'den ayrılarak SCF'ye katılan milletvekili sayısı 14'tür. Bunların büyük bölümü M. Kemal'in isteği üzerine, CHF'den ayrılarak SCF'ye katılmışlardır. M. Kemal'in CHF'den ayrılarak SCF'ye katılmasını istediği kişiler, kendisinin yakın çevresinde yer alan ve güvendiği kişilerdir: Reşit Galip, Ağaoglu Ahmet, Nakiyeddin, Mehmet Emin, Tahsin ve Nuri Beyler...⁴⁰

SCF'nin Genel Başkanı olan Fethi (Okyar), SCF'nin Genel Sekreteri olan Nuri (Conker) ve SCF'nin ideologu olan Ağaoglu Ahmet'in kişiliklerine baktığımızda, bu üç kişinin partinin liberal çizgisine uyduklarını söyleyebiliriz. Fethi Bey, 1924-25 tarihlerinde İsmet Paşa hükümetine alternatif bir hükümet kurmuştur. İsmet Paşa, CHF'nin "radikal" kanadını temsil ederken, Fethi Bey, "ılımlı" ve "liberal" kanadını temsil etmiştir. Nuri Bey, M. Kemal'in en yakınında olan ve "Mutad Zevut" olarak tanımlanan birkaç kişiden biridir. İsmet Paşa ile arası açıktır. İş Bankası yönetim kurulu üyesidir. Ağaoglu Ahmet ise, daha 1926'da CHF'ye yönelik eleştirel bir rapor hazırlayıp M. Kemal'e sunmuştur. 1930'ların Türkiye'sinde gerçek anlamda liberal eğilimli ender kişilerden biridir. Bu açıdan baktığımızda, bu üç kişinin SCF'nin üst yönetimini oluşturmaları son derece anlamlıdır.

3. CHF-Türk Ocakları Çatışması

Milli Mücadele sırasında ve bunu takip eden dönemde Kemalist rejimle uyum sağlayan İttihatçıların dışında kalan ve muhalif çizgisini sürdüren İttihatçılar, 1926 yılında İzmir Suikastı sırasında tasfiye edildiler. İttihatçılar, 1926 yılında siyasal yaşamda tasfiye edildiler ama, İttihat ve Terakki'nin kültür kurumu olan Türk Ocakları varlığını sürdürdü. Gerçi, Türk Ocakları CHF'nin 1927 tarihli Büyük Kongresinde, partinin denetimi altına alınmıştı. Ancak, CHF'nin otoriter ve daha disiplinli bir nitelik kazandığı SCF denemesi sonrasında, kökü eskilere (İttihat ve Terakki'ye) dayanan bu kültür kuruluşu tamamıyla kapatıldı (1931). Onun yerini yeni toplumsal koşullara uygun; ideolojisi partiye/Kemalizm'le tamamıyla örtüşen; denetimi ve kontrolü sorunsuz bir kuruluş olan Halkevleri aldı.

Türk Ocakları'nın kapatılmasını iki ayrı açıdan ele almak mümkündür: *"İlk olarak konu 'genel neden' yönünden değerlendirilmelidir. Tüm güçlerin tek elde toplanması siyasasının bir gereği olarak Ocakların CHF içine alınıp bu parti içinde eritilmeleri genel nedeni oluşturmuştur. İkinci olarak ise, 'özel nedenler' gelmektedir. Bu özel nedenlerden ötürü de, parti-devleti anlayışının gerçekleştirilmesiyle sonuçlanacak olan süreç, Türk Ocakları'nın kapatılmasıyla başlamıştır. 'Özel nedenler' derken, doğrudan doğruya Türk Ocakları'yla ilgili nedenleri belirtmek istiyoruz. Bunlar da, a) Türk Ocakları'nın gün geçtikçe CHF karşısında yer alan siyasal bir kuruluş niteliğini kazanması, b) Türkçülük görüşünün Ocaklarda giderek ırkçı ve pantürkist bir rengine*

⁴⁰ Çetin Yetkin, Atatürk'ün Başarısız Demokrasi Devrimi: Serbest Cumhuriyet Fırkası, Toplumsal Dönüşüm yay., İstanbul, 1997.

bürünmesi ve bunun o günkü Türk-Sovyet iyi ilişkilerine ters düşmesi, c) Siyasal bir güç kimliğine bürünmeye başlamış olan Türk Ocakları'nda ayrıca bir de örgütlenme ve uygulama alanında faşizme karşı açık bir eğilim görülmesi olarak belirtilebilir" 41.

Türk Ocakları'nın kapatıldığı tarihte (1931), Türk Ocakları'na üye olan birçok CHF'li milletvekili bulunmaktaydı. Türk Ocakları'nın genel başkanı olan Hamdullah Suphi (Tannöver) de CHF milletvekiliydi. Ocakların kapatılmasından sonra, H. Suphi siyasal yaşamın dışına çıkarılarak, Bükreş'e (Romanya) büyükelçi olarak gönderildi.

CHF içinde muhalif olarak görülen ve etkisizleştirilmek istenen bazı kişilerin yurtdışına büyükelçi olarak gönderildiğini görmekteyiz. Türk Ocakları'nın kapatılmasından sonra H. Suphi'nin yurtdışına büyükelçi olarak gönderilmesinden başka; 1925 yılında başbakanlığı İsmet Paşa'ya devreden Fethi Bey Fransa'ya, Kadro dergisini etkisizleştirmek amacıyla da Yakup Kadri, Arnavutluk'a büyükelçi olarak gönderilmiştir.

C. 1931-1935 Yılları Arasında Hizipleşmeler

1. Masonluk Tartışmaları ve Dernekler Meselesi

1931 yılında Türk Ocakları'nın kapanmasıyla/kapatılmasıyla başlayan süreç, 1935 yılına gelinceye kadar birçok derneğin kapanmasıyla, daha doğrusu tek parti iktidarının baskısı sonucu kendilerini feshetmek zorunda kalmalarıyla sonuçlandı. Bu süreci başlatan temel düşünce M. Kemal'in bir konuşmasında karşılığını bulmaktadır. *"Milletlerin tarihinde bazı devirler vardır ki, muayyen maksatları erebilmek için maddi ve manevi ne kadar kuvvet varsa hepsini bir araya toplamak ve aynı istikamete sevk etmek lazımgelir. Yakın senelerde milletimiz böyle bir toplanma ve birleşme hareketinin mühim neticelerini idrak etmiştir.*

Memleketin ve inkılabın içeriden ve dışarıdan gelebilecek tehlikelere karşı masuniyeti için, bütün milliyetçi ve cumhuriyetçi kuvvetlerin bir yerde toplanması lazımdır. (...)

Aynı cinsten olan kuvvetler müşterek gaye yolunda birleşmelidir" 42.

Bu konuşmayı izleyen süreç içerisinde önce Türk Ocakları, sonra da Muallim Birlikleri, Kadınlar Birliği ve Mason Locaları gibi dernekler kapatıldı. Bunlar arasında kapatılması en çok tartışılanlar Türk Ocakları ve Mason Locaları oldu.

CHF içinde mason olan birçok kişi vardı. Bunlar arasında, İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, Milli Savunma Bakanı Kazım Özalp, milletvekillerinden Hasan Saka, Edip Servet,

⁴¹ Çetin Yetkin, Türkiye'de Tek Parti Yönetimi (1930-1945), Altın Kitaplar yay., İstanbul, 1983, s. 63.

⁴² M. Kemal'in Türk Ocakları'nın kapanmasından kısa bir süre önce, 25 Mart 1931 tarihinde, Türk Ocakları hakkında yaptığı konuşmadan. Bkz. Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, III, Atatürk Araştırma Merkezi yay., Ankara, 1989, s. 130.

Söz konusu konuşma, Menemen olayından 3 ay kadar sonra yapılmıştır. Bu bakımdan konuşmayı bu olayla ilişkilendirerek okumak gerekir.

Cemil Uybadın da yer almaktaydı. Fakat CHF içinde masonluğa karşı olan kimseler de bulunmaktaydı. Bunlar arasında ise, eski Adalet Bakanı Mahmut Esat Bozkurt, Bayındırlık Bakanı Recep Peker ve M. Esat'tan sonra Adalet Bakanı olan Şükrü Saraçoğlu da yer almaktaydı⁴³.

Masonluk aleyhinde bulunanlar arasında en yoğun faaliyette bulunan M. Esat Bozkurt'tur. Türk Ocaklarının kapatılmasından 6 ay kadar sonra, Ekim 1931'de Masonluk aleyhine yoğun bir kampanya başlatan M. Esat, özellikle İzmir basınında çıkan yazıları ile konuyu ülke gündemine getirmiştir. Masonluğun Türk Devrimi'ne ve milliyetçiliğe düşman olduğunu ileri süren M. Esat, beynelmilelci ve emperyalist olmakla suçladığı Mason Localarının kapatılmasını istemektedir. Bir süre ara verilen tartışmalar Ekim 1932 tarihinde M. Esat'ın masonluk aleyhtarı yazılarıyla yeniden canlandı. M. Esat bir yazısında şunları söylüyordu: *"Türk Ocakları hakiki milliyetçi oldukları halde ikilik olmasın diye yerlerini fırkaya bıraktılar. Masonluk hala neden ayrı bir teşekkül olarak duruyor. Tekkeler çok doğru ve isabetli olarak kapatıldı. Saniazam propagandası yapan Mason tekkesinin imtiyazı nedir ki hala duruyor?"*⁴⁴ Mahmut Esat'ın masonluk aleyhine olan yazıları üzerine, masonlar da M. Esat'a gazetelerde yanıtlar verdi ve tartışma alevlendi⁴⁵. Hatta, 1933 yılı Ağustos ayında M. Esat ve arkadaşları, İzmir Karşıyaka'daki Mason Locası'na tabanca ile ateş ettiler ve yine bunu takip eden günlerde İzmir İkinci Kordon'daki Mason Locası taşlandı⁴⁶. Böylece, masonluk karşıtı yayınlar, eyleme dökülmüş oldu.

Bu tartışmalar devam ederken, CHP'nin 1935 yılındaki Dördüncü Büyük Kurultay'ında kabul edilen programda (Mayıs 1935), *"Kurulamayacak cemiyetler"* başlığı altındaki madde şöyledir: *"Arsıulusal ergelerle cemiyet yapılamayacağı gibi, kökü yurd dışında olan cemiyetler kurmak da yasak olacaktır"* (madde 69)⁴⁷.

Uluslararası amaçlarla derneklerin kurulamayacağı şeklindeki madde, dolaylı olarak Mason Localarını hedefliyor olsa gerektir. Nitekim, bu tarihten birkaç ay sonra, 9 Ekim 1935 tarihinde Anadolu Ajansı aracılığı ile yayınlanan bir haberde, Türk Mason Cemiyeti'nin kendi kendini feshettiği belirtilmekte ve şu bilgi verilmektedir: *"Mes'ul ve maruf imzalar altında ajansımıza verilen bir haberde Türk mason cemiyeti memleketimizin sosyal tekamülünü ve günden güne artan muazzam terakkilerini nazarı itibara alarak ve Türkiye Cumhuriyetinde hakim olan demokratik ve cidden layik*

⁴³ Murat Özgen Ayfer, *Masonluk Nedir ve Nasıldır?*, Logos yay., İstanbul, 1992 (Büyük Mason Mahfili derneği tarafından bastırılmıştır), s. 238.

⁴⁴ Uyar, "Türk Devrimi'ni Teorileştirme Çabaları...II", s. 11.

⁴⁵ Bu polemikler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ergün Aybars, "Mahmut Esat Bozkurt ve Masonlar", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, c. II, sayı 4-5, 1994-1995, ss. 245-262.

⁴⁶ Uyar, agm., s. 11; Hakkı Uyar, "1930'larda Türkiye Basınında 'Liberal' Muhalefet: Ağaoglu Ahmet'in Akın Gazetesi", *Toplumsal Tarih*, sayı 41, Mayıs 1997, (ss. 43-50), s. 50 dipnot 49.

⁴⁷ Söz konusu maddenin devamı şöyledir: "Uluslararası beraberlik yapmakta devletin olanların fayda göreceği ergelerle cemiyet kurmak veya kurulu şubelerini açmak için bakanlar kurulunun kararı lüzumludur". Bkz. *CHP Programı*, Partinin Dördüncü Büyük Kurultayı Onaylamıştır, Mayıs 1935, Ankara, 1935, s. 23.

prensiplerin tatbikinden doğan eyilikleri müşahade ederek faaliyetine bu hususta hiçbir kanun olmaksızın nihayet vermediği ve bütün mallarını memleket soysal ve kültürel kalkınmasına çalışan halkevlerine teberruu muvafık görüldüğünü bildirmiştir" 48.

İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'nın baskısı ile, ileri gelen masonların toplanarak aldıkları bu kararda, hiçbir kanun olmaksızın bu kararın alındığı belirtilmektedir. Halbuki, bu kararın alındığı tarihlerde, bazı CHP milletvekilleri, mason localalarının kapatılması hakkında bir yasa tasarısı hazırlamaktaydılar ve bunu TBMM'ye sunmak üzereydiler. Bunun üzerine, aralarında CHP milletvekili olan Şükrü Kaya, Hasan Saka, Edip Servet ve Cemil Uybadın'ın da bulunduğu ileri gelen masonlar toplanarak, kendi kendini feshetme kararını aldılar⁴⁹. Böylece, CHP milletvekilleri de TBMM'de diğer CHP milletvekilleriyle karşı karşıya gelmek zorunda kalmadılar. Dünyada otoriter ve totaliter ideolojilerin yükseldiği bir dönemde masonlar "uyku dönemi" ne girdiler. Bununla birlikte, bakan, milletvekili, vali ve üst düzey bürokrat olan tüm masonlar görevlerinde bulunmaya devam ettiler.

2. Kadro-Ülkü (Y. Kadri Karaosmanoğlu-Recep Peker) Çekişmesi

CHF milletvekili Yakup Kadri ve arkadaşları, 1932 yılında çıkarmaya başladıkları Kadro dergisinde, "inkılabın ideolojisi" ni oluşturmaya, bir başka deyişle Kemalizm'in teorileştirmeye giriştiler.

Dergiyi çıkarmaya başlamadan önce, CHF Genel Sekreteri Recep (Peker) Bey'den izin almak isteyen Y. Kadri, dergiyi çıkarma gerekçesinin "mebuslara ve halka Halk Partisinin ilkelerini anlatmak" olduğunu söyler⁵⁰. "Ne işe yarayacak bu dergi sanki" diyen Recep Bey'e Y. Kadri, "Kadro demek, bir partinin fikir Kadrosu, öncü kadrosudur" yanıtı verir. Bunun üzerine Recep Bey, "Bu vazife bizimdir, ben sana veremem" der. Bunun üzerine konuyu M. Kemal'e açan Y. Kadri, "Bir dergi çıkarmak istiyorum Milli Mücadelenin ruhunu izah edebilmek için" der ve dergiyi çıkarma iznini alır. Derginin çıkarılmasını M. Kemal'in yanısıra, İsmet Paşa da destekliyordu.

⁴⁸ Söz konusu haber yerel basında bile yayınlanmıştır. Bkz. "Türk Mason Cemiyeti Kendi Kendini Feshetti", Varlık Birlikle Yaşar, 11.10.1935, s. 2.

⁴⁹ Ayfer, age., ss. 238-239. Söz konusu toplantıya katılan masonlar arasında Ankara valisi Nevzat Tandoğan, İstanbul Emlak Bankası Umum Müdürü Muhittin Osman Omay ve Şurayı Devlet Reisi Mustafa Reşit Mimaroglu da vardı.

⁵⁰ Y. Kadri'nin CHF'nin ilkelerini anlatma gerekçesi şuydu: "Ben bu Kadro'yu çıkarırken Halk Partisinin anlaşılmayan bazı ilkelerinin izahı ile meşguldüm. Mesela mebuslara soruyorlardı: 'Efendim Devletçilik diye bir şey çıkarıyorlar, bu ne demektir? Eger devlet taraftarı olmaksızın, biz zaten tek partiyiz, binaenaleyh bunu ayrıca bir hareket olarak kurmanın anlamı yok' diye. Baktım bütün meclis Halk Partili, fakat Halk Partisinin ilkeleri hakkında hiçbir bilgileri yok. Bunu izah etmek için çare arıyorduk". Bkz. Atatürkçülüğün Ekonomik ve Sosyal Yönü Semineri, (11-12 Ekim 1973, İstanbul-Maçka Otel), İstanbul İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi'nin Cumhuriyete 50. Yıl Armağanı, s. 82.

CHF'nin ilk iki adamı Kadro'yu desteklerken, partinin üçüncü adamı olan Recep Bey, dergiye tamamen karşıydı⁵¹.

Bu karşı oluş, Recep Bey'in Kadrocuları M. Kemal'e şikayet etmesiyle kendisini açık bir şekilde gösteriyordu. Recep Bey, Kadro'da çıkan yarı sömürge, planlı ekonomi gibi kavramları şikayet konusu yapıyordu. Yapılan her şikayet sonunda, Kadrocuların "*Çankaya'daki elçisi*" Y. Kadri, M. Kemal'e gidip, şikayet edilen konu hakkında açıklamalarda bulunuyordu⁵². Y. Kadri'nin M. Kemal'le 1931-1934 yılları arasında 31 kez görüşmüş olması, M. Kemal'e Kadro hakkında yapılan şikayetlerin ne kadar çok olduğunu göstermektedir⁵³.

Recep Bey, Kadro'nun oluşturmaya çalıştığı "*inkılabın ideolojisi*" ne karşı, kendi çevresinde ve doğrudan CHF'ye bağlı bir yayın organı olan Ülkü dergisinde "*inkılabın ideolojisi*" ni oluşturmaya yöneldi⁵⁴.

"Ülkü ve Kadro dergilerinde sistemli bir şekilde oluşturulmaya çalışılan Kemalist ideolojiye her iki derginin bakış açılarında benzerlikler olmakla beraber, bazı önemli farklar da vardır. Ülkü dergisi, Kadro dergisinin 'inkılabın ideolojisi'ni oluşturmaya yönelik girişimine bir 'alternatif' niteliği taşımaktadır" ⁵⁵.

⁵¹ Hakkı Uyar, "Resmi İdeoloji ya da Alternatif Resmi İdeoloji Oluşturmaya Yönelik İki dergi: Ülkü ve Kadro Mecmualarının Karşılaştırmalı İçerik Analizi", *Toplum ve Bilim*, sayı 74, Güz 1997, (ss. 181-193), ss. 182-183.

⁵² Recep Bey ve etrafındaki kişilerin Yakup Kadri'ye karşı aldıkları tavır ileri boyutlara da ulaşmıştır. Örneğin Y. Kadri'nin katılmadığı bir toplantıda, CHF'nin Y. Kadri'ye "*ultimatom*" niteliğinde bir mektup vermesi ve "*ya bizdensin, ya değilsin*" denmesi dahi planlanmıştı. Bkz. Atatürkçülüğün Ekonomik ve Sosyal Yönü Semineri, s. 83.

⁵³ Temuçin Faik Ertan, *Kadrocular ve Kadro Hareketi*, Kültür Bakanlığı yay., Ankara, 1994, ss. 61-62; Atatürk'ün Nöbet Defteri (1931-1938), (Toplayan: Özel Şahingiray), Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü yay., Ankara, 1955.

⁵⁴ Uyar, agm., s. 183.

İnkılabın ideolojisini oluşturmayı da amaçlayan Ülkü dergisinin yayınlanmasından bir süre sonra, yükseköğretim kurumlarında Devrim Tarihi Dersleri okutulmaya başlandı. Recep Peker, Mahmut Esat Bozkurt, Yusuf Hikmet Bayur ve Yusuf Kemal Tengirşenk'in okuttuğu bu derslerde Türk Devrimi ve Kemalizm üzerinde tam anlamıyla bir ittifakın oluşmadığı görülmektedir. Örneğin Bozkurt, ihtilal deyimini kullanırken ve ekonomiye büyük önem verirken, Peker'in yaklaşımı daha farklıdır. Peker, ihtilal deyimini yerine inkılap deyimini kullanmaktadır. Bu konuda bkz. Uyar, "Türk Devrimi'ni Teorileştirme Çabaları... I-II"; Sina Akşin, "Bozkurt ve Peker'in Devrim Tarihi Ders Kitapları", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, c. II, sayı 4-5, 1994-1995, ss. 233-244.

⁵⁵ Uyar, "...Ülkü ve Kadro Mecmualarının...", s. 183.

Kadro dergisinin yayınlanmasını ve CHF ile olan ilişkisini İlhan Tekeli-Selim İlkin şöyle değerlendirmektedir: Kadrocular, "*Kadro*" adıyla ortaya çıkarken "*iktidarı denetliyen CHP ve bunun da bir siyasal eliti*" olan kesime karşı "*yeni bir kadrodan söz etmekle gerçekte var olan siyasal eliti bir ölçüde yadsımakta ve onun yerine adaylığını koymuş olmaktadır*". Kadrocuların soyunduğu siyasal elitliğe karşı "*Partinin siyasal eliti ise aynı yıllarda Ülkü dergisini çıkararak C.H.Partisinin ideolojik çizgisini savunmuşlardır*". Bkz. İlhan Tekeli-Selim İlkin, "Türkiye'de Bir Aydın Hareketi: Kadro", *Toplum ve Bilim*, sayı 24, Kış 1984, ss. 39-40.

Kadro dergisinde Kemalizme sosyo-ekonomik bir yorum getirilmeye çalışılırken⁵⁶; Ülkü dergisinde bundan farklı olarak, Kemalizme sosyo-kültürel bir yorum getirmeye çalışılmıştır⁵⁷.

Otoriter ve totaliter ideolojilerin ağırlık kazanmaya başladığı 1930'ların dünyasında, ortada bulunan ideolojik boşluğu doldurmak ve Türk Devrimi'nin ideolojisini oluşturmak girişiminde bulunan Ülkü ve Kadro dergileri, ana hatları ve iskeleti belli olan Kemalizmin içini doldurmaya yönelmişlerdir.

Kadro dergisi, Kemalizmin içini sosyo-ekonomik görüşleriyle doldurmaya çalışırken ve Kemalizmi ekonomik anlamda da bir milli kurtuluş ideolojisi olarak üçüncü dünya uluslarına örnek olarak önerirken; Ülkü dergisi, sosyo-kültürel açıdan yaklaştığı Kemalizme halkçı ve/veya köycü, siyasal ve kültürel bir içerik kazandırmak istemiştir.

Kadro'cu ve Ülkü'cü/Peker'ci yaklaşımlar "otoriter" bir resmi ideoloji (Kemalizm) oluşturmaya yönelmişler ve bu girişimleri bizzat Atatürk tarafından engellenmiştir. Bu çerçevede, Kadro dergisinin imtiyaz sahibi olan Y. Kadri Karaosmanoğlu, Aralık 1934'te elçilik görevi ile yurtdışına gönderilirken⁵⁸, Recep Peker de Haziran 1936'da CHP Genel Sekreterliği görevinden uzaklaştırılmıştır.

Recep Peker'in görevinden uzaklaştırılmasının başka nedenleri de vardır. Bunlar arasında, Peker'in Kazım Dirik (önce İzmir valisi, sonra Trakya Umumi Müfettişi) ile çekişmesi ve bundan da önemlisi, Recep Peker'in CHP Genel Sekreteri olarak, 1935 Büyük Kurultayı'ndan önce Avrupa'da, özellikle de İtalya ve Almanya'da yaptığı uzun inceleme gezisinden döndüğünde, 1935 Kurultayı'na sunulmak üzere, "yeni bir nizamname ile çok uzun, çok teferruatlı program" hazırlaması ve bunların içeriğidir. Hasan Rıza Soyak anılarında bu konuda şu bilgileri vermektedir: Peker'in hazırladığı nizamname ve program, "partinin genel başkan vekili -fiili başkan ve Başbakan- İsmet İnönü tarafından da kabul ve imza edilerek partinin genel başkanı Atatürk'e takdim edilmek üzere bana tevdi olunmuştu". Bunları okuyan Atatürk çok sert tepki göstermiş ve kızgınlığını şöyle dile getirmiştir: "Bu zorbalar kimlerdir, onları kim seçecektir? (...) ...orada bahsedilen, bütün kuvvetleri nefsinde toplayıp tek partiyi, tabii dolayısıyla,

⁵⁶ Uyar, agm., s. 184.

Kadrocuların Kemalizme kazandırmak istedikleri içerik birçok çevreden tepki görmüştür. CHF içerisinde sadece Recep Bey değil, İş Bankası grubu da Kadro'ya karşı çıkmıştır. Kadro'nun çıkmaya başladığı tarihlerde, İş Bankası grubunun temsilcisi Celal (Bayar) Bey, İktisat Vekili olmuştur.

⁵⁷ Uyar, agm., s. 184.

1933-1950 yılları arasında, 17 yıl süreyle çıkan Ülkü dergisi, üç ayrı dizi halinde yayınlanmıştır. Şubat 1933-Agustos 1941 tarihleri arasında çıkan ilk seri daha önemlidir. 1937 yılına kadar dergisinin sahibi Nusret Kemal Köymen, umumi neşriyatı idare eden Necip Küçüka ve CHP'nin dergi sorumlusu Recep Peker'di. 1937 yılından itibaren derginin genel sorumlusu M. Fuat Köprülü olmuştur.

⁵⁸ Doktriner bir ideoloji konusunda Atatürk ile Karaosmanoğlu arasında şöyle bir konuşma geçmiştir: "Bir gün Cumhuriyet Halk Partisinin ilkleri gözden geçiriyordu. O sırada ukalalık edip demiştim ki: 'Paşam, bu her bakımdan bir İnkılap Partisidir. İnkılap Partisi ise bir ideolojiye, bir doktrine dayanmaksızın yürüyemez'. Yüzüme bir masumun yüzüne bakar gibi bakmış ve gülümsüyerek 'O zaman donur kalırsınız' demişti". Bkz. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Atatürk, İletişim yay., İstanbul, 1983, s. 137.

Yakup Kadri'nin elçilik görevine gönderilmesi için bkz. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Zoraki Diplomat, Bilgi yay., Ankara, 1967.

devleti ve memleketi kendi başlarına, idare edecek olan yüksek meclisin azasını...; onları kim seçecek; bu zorbalara heyeti, kuvvet ve selahiyetlerini kimden ve nasıl alacak?... (..) Bu ne sakat düşüncedir, bu nasıl zihniyettir? Görülüyor ki varmak istediğimiz hedef, henüz, en yakın arkadaşlar tarafından bile, zerre kadar, anlaşılabilir değildir.(...)"

Atatürk'ün gösterdiği tepki üzerine Peker'in hazırladığı nizamname ve programı inceleyen Soyak, şu değerlendirmeyi yapıyor: "Gerek nizamname, gerek program, o zamanın tek partili totaliter idarelerindeki esaslara göre, kaleme alınmıştı; başta azası mahdut, fakat kudret selahiyeti sınırsız bir heyet tasavvur ediliyordu. Bütün kararları, bu ali heyet veriyor, Büyük Millet Meclisi bir şekilden ibaret kalıyordu... İtalya ve Almanya'da olduğu gibi, üniformalı gençlik teşkilatı kuruluyordu... Bir kelime ile ve tam manası ile faşizm... Hele program, nihayet hükümetlerin senelik programlarına girebilecek birçok teferruat ile doluydu; içinde, çocuklar için süt damlaları teşkiline kadar, akla ne gelirse hepsi vardı" ⁵⁹. Söz konusu nizamname ve programı, İsmet İnönü ve Recep Peker'le görüşen Atatürk, bunların 1935 Kurultay'ına sunulmasına engel olmuş⁶⁰ ve bu tarihten bir yıl kadar sonra da Recep Peker, CHP Genel Sekreterliği görevinden alınmıştır.

3. İş Bankası Grubu-İsmet Paşa Çekişmesi: İlk Raunt

1930'lu yıllarda Celal Bayar'ın öncülüğünü yaptığı özel girişimcilerle, devletçiliği destekleyen İsmet İnönü ve yandaşları arasındaki mücadele artarak devam etmiştir. Falih Rıfki Atay'ın "*politikacılar bankası*" olarak tanımladığı İş Bankası⁶¹ ve çevresindekiler aferistlikle (çıkarıcılıkla) suçlanmaktaydı. Gerçi, nüfuz ticareti, komisyonculuk, şirket temsilciliği yapanlar sadece İş Bankası grubu için geçerli değildi. Örneğin, Başbakan İsmet İnönü'nün de "*yakın etrafı nüfuz ticaretinden zengin olmuşlardır. Ayazpaşa mezarlığını birinin mülkü haline sokup bizzat İnönü'ye bu mezarlıktan arsa hissesi sağlamışlardı*" ⁶².

İş Bankası sınırlı olanaklarıyla özel sektörü desteklerken ve sanayi yatırımlarına yönelirken, 1930'ların başında İsmet Paşa hükümeti, Sovyetler Birliği'nde uygulanan 5 yıllık sanayi planından etkilenecek, Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nı uygulamaya koydu. Buna göre, özel sektör yapacağı yatırımlar için "*Sanayi Planlama Dairesi*"nden izin alacaktı.

Türkiye'de kağıt fabrikası kurmak isteyen Bayar'ın liderliğindeki İş Bankası'nın yaptığı öneri, Bayar ve İnönü grupları arasında çatışmaya neden oldu. İnönü grubu, özel

⁵⁹ Hasan Rıza Soyak, Atatürk'ten Hatıralar I, Yapı ve Kredi Bankası A.Ş. yay., İstanbul, 1973, ss. 57-60.

⁶⁰ Atatürk, bu görüşmeden sonra Soyak'a, "*İsmet Paşa, Recep'in marifeti olan o saçmaları okumadan imza etmiş... Neyse her şey olduğu gibi kalacaktır*" demiştir. Bkz. Soyak, age., s. 59.

⁶¹ Falih Rıfki Atay, Çankaya, Bates A.Ş. yay., İstanbul, 1984, s. 455.

⁶² Atay, age., s. 458.

sektörün kağıt fabrikası kurmasına karşı çıkmaktaydılar. Söz konusu tartışmaya Atatürk de katıldı ve ağırlığını İş Bankası grubundan yana koydu. 1932 yılında yaşanan bu olaya ilişkin olarak, Atatürk'ün bir akşam sofrasında geçen olayları anlatan Y. Kadri anılarında anlatmaktadır. Bu yemekte, Atatürk, dönemin İktisat Vekili Mustafa Şeref Bey'e sorar: "... sizin maiyetinizde de bir sanayi umum müdürü mü ne varmış, onu nasıl bilirsiniz?" M. Şeref Bey, "Dürüst, çalışkan ve kıymetli bir mesai arkadaşım olarak bilirim, Paşam" yanıtını verir. Bunun üzerine, Atatürk çok sert tepki gösterir. Y. Kadri'ye göre; "'O sizin kıymetli arkadaşınız' diyordu, 'memleketimizin iktisadi ve sınai inkişafını baltalamaktan başka bir şey bilmeyen bir adamdır. Ortada, bundan birkaç yıl evvel iki yüz elli bin lira sermaye ile kurulup bugün üç dört milyonluk bir mali müessese kudretine haiz bir milli bankamız var. İşte, bu kadar az bir zaman içinde böyle bir muvaffakiyet elde etmiş olan bu banka, geçenlerde İstanbul'da bir kağıt fabrikası kurma ruhsatı almak için vekaletinize müracaat ediyor ve buna karşı sizin dürüst ve kıymetli arkadaşınız, nedendir bilmem, bin türlü müşkilat çıkarıyor.

Ben meseleyi tetkik ettim. Yapılan mürucaatta kanunlara, mevzuata aykırı tek bir nokta bulamadım. Kat'i kanatım şudur ki, yalnız kötü niyetle hareket etmiştir; ya da bazı menfi tesirler altında kalmıştır".

Burada Atatürk'ün menfi tesirler olarak söz ettiği, İsmet İnönü'nün eskiden beri İş Bankası'nın girişimlerini kontrol altına almaya çalışması ve arasıra İş Bankası'nın yönetim kurulu üyeliklerine atanacak kişiler hakkında vetosunu dayatmak istemesidir⁶³.

Söz konusu olayın ertesi günü, İsmet İnönü Atatürk'ün sofrasına çağırılmış; ancak, İnönü buraya çok geç gelmiş ve Atatürk ile aralarında sert bir tartışma geçmiş, İnönü, İktisat Vekili'nin eleştirilmesine tepki göstermiştir.

Yakup Kadri, Atatürk ile İnönü arasındaki bu çekişmeyi şöyle değerlendiriyor:

"1. Atatürk'ün, kendi eseri telakki ettiği ve az zaman içinde birçok başarılarını görerek övündüğü İş Bankası'nın öteden beri İsmet Paşa tarafından sinsi sinsi gözetlenişi ve hatta ... bazı teşebbüs ve muamelelerinin önlenmesi ve kontrolü yolunda birtakım tedbirler alması;

2. Kağıt fabrikası meselesi ortaya çıktığı vakit İsmet Paşa'nın kendini ve hükümetini, diğer bütün devlet işlerinde olduğu gibi, doğrudan doğruya Atatürk'le başbaşa verip savunmak lüzumunu duymaksızın küskün ve hırçın bir vaziyet alarak, hatta, arasıra Yalova'ya geldiği akşamlarda bile O'nun semtine uğramaktan çekinir görünüşü" ⁶⁴.

⁶³ Karaosmanoğlu, Politikada 45 Yıl, ss. 134-136; İsmet Bozdağ, Atatürk'ün Sofrası, Emre yay., İstanbul, 1995, ss. 113-114; İsmet Bozdağ, Toprakta Bile Bitmeyen Kavga, Atatürk-İnönü, İnönü-Bayar, Emre yay., İstanbul, 1995, 79 vd.

⁶⁴ Karaosmanoğlu, age., s. 136 vd. Ayrıca bkz. Bozdağ, Atatürk'ün Sofrası., ss. 114-129 ve Bozdağ, ...Bitmeyen Kavga, s. 79 vd.

Yaşanan olaylardan sonra, Atatürk, Mustafa Şeref Bey'in yerine Celal Bayar'ın İktisat Vekili olmasını sağlamıştır. Böylece, Atatürk-İnönü çekişmesinin ilk önemli olaylarından birinde, Bayar ve ekibi İnönü'ye karşı ilk raundu almışlardır.

İnönü, Atatürk'ün bakanların değiştirilmesindeki etkisine daha başka olaylarda da tepki göstermiştir. Bunlardan biri de, Maarif Vekili Esat Bey'in yerine Reşit Galip'in getirilmesi olayıdır. Yine Atatürk sofra toplantılarından birinde (1932), Maarif Vekili olması kararlaştırılan Reşit Galip'in bakanlığa getirilmesi isteğinin kendisine geceyarısı bildirilmesi ve görüşünün sorulmasına İnönü oldukça sert bir yanıt vermiştir: "*Gece yarısı, gaflet uykusundan uyandırılarak kabinesinde yapılmak istendiğini haber alan bir Başkanvekilinin, bu hususta ileri süreceği mütaleadan nasıl bir fikir selameti beklenebilir?*"⁶⁵ İnönü, bu yanıtı vermesine rağmen, Reşit Galip'i Maarif Vekili olarak hükümete aldı.

Atatürk'ün Cumhurbaşkanı olmasının yanısıra CHP Genel Başkanı olarak hükümette değişiklik yapma hakkını İnönü'ye danışarak da olsa- kendisinde görmesine, İnönü, Başbakan ve CHP Genel Başkan Vekili olarak tepki göstermektedir. Ancak, aynı uygulamayı, İnönü Milli Şef, Cumhurbaşkanı ve CHP Genel Başkanı olarak kendi döneminin Başbakan ve CHP Genel Başkan vekillerine yapmıştır.

D. 1935-1938 Yılları Arasında Hizipleşmeler

1. Atatürk-İnönü Çekişmesi

İnönü'nün bazı uygulamalarının, İnönü-Bayar çekişmesinin ve Atatürk'ün hükümete müdahalesinin bir sonucu olarak, belirgin bir şekilde 1930'ların ilk yarısında ortaya çıkan Atatürk-İnönü çekişmesi, 1935 sonrasında artarak devam etmiştir. Bu çekişme, iç ve dış politika alanlarında geniş bir zemine yayılmıştır.

İnönü anılarında Atatürk'le aralarındaki tartışmaların 1936-1937 yıllarında başladığını belirtirken, tartışmaların temel nedeni olarak "*Yılların Yorgunluğu*"nu görmektedir. Atatürk'le aralarındaki tartışma konularını Hatay meselesi, İtalya ile münasebetler (Nyon olayı) ve Çiftlik olayı (Orman Çiftliği) olarak vermektedir⁶⁶.

⁶⁵ Bozdağ, age., ss. 99-102.

Reşit Galip'in politik hayatı için bkz. Mete Tunçay-Haldun Özen, "1933 Darülfunun Tasfiyesi veya Bir Tek-Parti Politikacısının Önlenebilir Yükselişi ve Düşüşü", *Tarih ve Toplum*, sayı 10, Ekim 1984, ss. 6-20.

⁶⁶ İsmet İnönü, *Hatıralar*, 2. Kitap, Bilgi yay., Ankara, 1987, ss. 281-290.

Atatürk-İnönü arasındaki tartışmaların tarihi daha eski döneme dayandığı gibi, tartışma nedenleri daha köklüdür.

a. Dış Politika

a.a. Hatay Sorunu

Atatürk'ün hayatının son yıllarında ilgilendiği konuların başında Hatay sorunu gelmektedir. Bunu konu, Atatürk-İnönü arasındaki tartışma konularından birisini oluşturmaktadır.

Misakı Milli sınırları içerisinde yer alan Hatay, Milli Mücadele yıllarındaki Türk-Fransız ilişkilerinin gelişimi ve Lozan görüşmeleri süresinde Türkiye topraklarına katılmaya çalışılmış, ama bu başarısız olmuştur. Hatay'ın Türkiye topraklarına katılamamış olması nedeniyle, sorun güncelliğini korumaktaydı. 1930'larda Fransa kendi madaterliği altında bulunan Suriye'ye hükümrancılığını vermeye karar verince, dünyanın içinde bulunduğu koşulları değerlendiren Atatürk, Türkiye'nin Hatay'ı topraklarına kolayca katabileceğini düşünüyordu. Atatürk'e göre, Fransa kendi içinde bulunduğu sorunlar ve Almanya'nın Avrupa'da hızla güçlenerek Fransa'yı tehdit etmesi nedeniyle, Hatay sorunuyla ilgilenemeyeceğini düşünüyordu. Bu nedenle de, Hatay'ı Türkiye topraklarına katmak için her türlü mücadeleden çekinilmemesinden yanaydı. Başbakan İsmet İnönü ise, Atatürk'ten farklı olarak daha ılımlı bir politikayı savunuyordu. Ona göre, sorun uzun bir zaman diliminde de olsa görüşmeler yoluyla çözülmeliydi. Hatay sorunu, ülkenin birinci derecedeki bir sorunu haline gelmesine rağmen, hükümetin mücadelecı bir politika izlememesi Atatürk'ün tepkisini çekmiştir⁶⁷. Atatürk, tepkisini hasta olduğu ve doktorların kesin istirahat etmesini istedikleri halde, Hatay sorunu ile ilgili olarak Mersin'e gitmişti⁶⁸. İnönü'ye göre, Atatürk Hatay için gerekirse bir askeri müdahaleden yanaydı ve İnönü buna karşı çıkmaktaydı⁶⁹. Atatürk, hükümetin politikalarına tepki olarak, Asım Us imzasıyla Fransa'yı çok sert bir dille eleştiren yazılar da yazmıştı. Kurun (Vakit) gazetesinde, 22-27 Ocak 1937 tarihleri arasında, 5 makale yazan Atatürk, bu makalelerden dördüncüsünde (26 Ocak), hükümete yönelik şu ağır eleştirileri yapmaktadır: "*Başvekil İsmet İnönü onbeş gün evvel CHP Meclis Grubunda Hatay meselesi üzerinde konuşurken şöyle demişti:*

'On beş gün bekleyiniz.'

Biz bu sözü, Cumhuriyet hükümeti teşebbüsünün ümit verici bir hedefe erişmesi maksadı ile makul yollarda sükunet, sabır ve ciddiyet ile çalışmasına mani olabilecek

⁶⁷ Bu konuda bkz. Hasan Rıza Soyak, Atatürk'ten Hatıralar II, ss. 593 vd.; Bozdağ, Bitmeyen Kavga, ss. 182-186; Bozdağ, Atatürk'ün Sofrası, ss. 193-196; Mahmut Goloğlu, Tek Partili Cumhuriyet (1931-1938), Ankara, 1974; Kandemir, Siyasi Dargılıklar, cilt 6, Atatürk-İnönü, İnönü-Mareşal Dargınlığı, Ekicigil Tarih yay., İstanbul, 1955, ss. 53-68; Olaylarla Türk Dış Politikası, c. I, (1919-1973), AÜ SBF yay., Ankara, 1977, ss. 132-139; Cemil Koçak, Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945), Yurt yay., Ankara, 1986, s. 19; İsmail Soysal, "Türk-Fransız Siyasal İlişkileri (1921-1984)", Belleten, XLVII, sayı 188, Ekim 1983, ss. 959-1044; İsmail Soysal, Hatay Sorunu ve Türk-Fransız Siyasal İlişkileri (1936-1939)", Belleten, c. XLIX, sayı 193, Nisan 1985, ss. 79-109.

⁶⁸ Kılıç Ali, Atatürk'ün Son Günleri, Sel yay., İstanbul, 1955; Celal Bayar, Atatürk'ten Hatıralar, Sel yay., İstanbul, 1955.

⁶⁹ İnönü, age., ss. 283-285.

umumi bir Türk heyecanını muvakkaten durdurmak için bir devlet emri olacak telakki ettik.

Türk milleti emniyet ettiği büyüklerinin ve devletinin her emrini yüksek itimat ile karşılar, netekim onbeş gün bitmiş, onaltıncı güne girmiş bulunuyoruz, yine bekliyoruz. Neyi? Türkiye Cumhuriyeti namına bütün Türk Milletine onbeş gün intizar tavsiye eden büyük devlet adamımız İsmet İnönü'nün yeni sözlerini. (...)

İşte bu sebeptendir ki, Türkiye Cumhuriyeti Devletine ve onun hükümetine hitap ediyoruz:

'Onaltıncı gündeyiz. Vaziyet nedir? Bizi, Türk Milletini yeniden tenvir ediniz!'

70.

Atatürk, Çankaya'da yakınlarına Hatay sorunuyla ilgili olarak şunları söylemiştir: "Başvekil Paşa, benim demeçlerimden boşuna telaş ediyor. Fransızlar, bir sancak için -özellikle şu günlerde- bizim gibi bir devletle savaşı göze alamazlar. Biz hakkımızı istiyoruz, onlar bu hakkımızı diplomatik yollarla gölgelemeğe çalışıyorlar. İngilizler bizim tarafımıza geçtiler bile. Ama bütün dünya bizim karşımızda birleşse, bir Hatay'ı alacağız! Hükümet buna cesaret edemezse, ben Cumhurbaşkanlığından çekilir, bir ferdi millet olarak Hatay'a gider, onun bağımsızlığını elde ederim. (...) Sonra da Türkiye'ye döner, hakkını almaktan aciz hükümeti deviririm!"⁷¹

a. b. Nyon Konferansı

1936 yılı yaz aylarında İspanya'da Cumhuriyetçi (solcu Halk Cephesi) hükümete karşı ayaklanan sağcı ve kralcı Franko, ülkede bir iç savaş başlatmıştı. Almanya ve İtalya, Franko'yu destekliyor ve yardım ediyorlardı. Fransa ve Sovyetler Birliği, iç savaşa karışmama kararı almalarına rağmen, gizlice Cumhuriyetçilere yardımda bulunuyorlardı. İspanya'daki iç savaş Akdeniz'e yansımış ve bazı ticaret gemileri kimliği belirsiz denizaltıların saldırısına uğramıştı. Bunun üzerine, bazı devletler sorunu görüşmek üzere, 6.11.1936 tarihinde Londra'da toplandılar. Toplantının sonunda bir tutanak oluşturuldu. Söz konusu tutanak şöyleydi:

"1. Denizaltı gemileri de, ticaret gemilerine karşı davranışlarında, denizüstü gemilerinin de bağlı buldukları Devletler Hukuku kurallarına uyacaklardır.

2. İster denizüstü, ister denizaltı olsun herhangi bir savaş gemisi: usulünce haber verip isteğini bildirdiği bir ticaret gemisini, ısrarla durdurmadan kaçınma ya da eylemli karşı koyma halleri dışında yolcularını ve gemicilerini ve borda evrakını güvenilir bir yere koymadan batıramaz ya da yola devam edemeyecek duruma getiremez".

⁷⁰ Asım Us, Gördüklerim, Duyduklarım, Duygularım, Meşrutiyet ve Cumhuriyet Devirlerine Ait Hatıralar ve Tetkikler, İstanbul, 1964, ss. 150-161; N. A. Banoglu-Nurcihan Kesim, Atatürk Başmuharrir ve Atatürk'ün Kulübesi, Tarih Dünyası yay., İstanbul, 1957.

⁷¹ Bozdağ, Atatürk'ün Sofrası, s. 196.

Bu tutanağı Türkiye de imzaladı. Ancak, alınan önlemler ticaret gemilerinin batırılmasını önleyemedi. Hatta, olaylar İspanya kıyılarından tüm Akdeniz'e kadar yayıldı ve Çanakkale Boğazı'nın ağzına kadar geldi. Bunun üzerine, Türkiye, Arnavutluk, İngiltere, Bulgaristan, Mısır, Fransa, Yunanistan, Romanya, Yugoslavya ve Sovyetler Birliği'nin temsilcileri, 14.9.1937 tarihinde İsviçre'nin Nyon şehrinde toplandılar. Toplantıya, İtalya ve Almanya katılmadı. Toplantıya katılan devletler şu metni oluşturdular:

"1. Konferansa katılan devletler kendi deniz kuvvetlerine, İspanya'da mücadele halinde bulunan taraflardan birine ait olmayan ticaret gemilerini korumak üzere talimat vereceklerdir.

2. 1936 günlü Proseverbal ile pekiştirilen devletler hukuku kurallarına aykırı olarak bir gemiye saldıran denizaltıya karşı saldırıya geçilecek ve elden gelirse yokedilecektir.

3. Ticaret gemisinin saldırıya uğradığı nokta çevresinde rastalanacak ve saldırıda bulunduğu kamısı verecek denizaltılara karşı da aynı şekilde davranılacaktır.

4. Bu hükümleri kolaylıkla yerine getirebilmeleri için Konferansı katılan devletler şu hususları da kararlaştırmışlardır:

A. Batı Akdeniz'de ve Malta Kanalı'nda -Tirenyen Bölgesi müstesna olmak üzere- güvenliğin denetimi; karasuları içinde ve açık denizde İngiliz ve Fransız donanmalarına bırakılmıştır.

B. Doğu Akdeniz'de karasularının denetimi her devletin kendisine ve açık denizde -Adriyatik müstesna olmak üzere- Çanakkale Boğazı'na kadar anlaşma hükümlerinin uygulanması yine Fransız ve İngiliz donanmalarına verilmiştir.

Ve Konferansa katılan devletlerden Akdeniz'de kıyısı olanlar, kendi araçları oranında bu donanmalara istenen yardımı yapacaklar ve özellikle bu donanmaların deniz hareketini kendi karasularında da sürdürmelerine ve seçecekleri limanlardan yararlanmalarına müsaade edeceklerdir. Bir yanlışlığa meydan vermemek için de Sözleşen Devletler'in denizaltıları bazı koşullara bağlı olarak dolaşacaklardır" 72.

Dönemin Dışişleri Bakanı Tefik Rüşü Aras, durumu Ankara'daki İnönü'ye ve İstanbul'daki Atatürk'e bildirir. İhtiyatlı bir dış politika izlemekten yana olan İnönü'nün verdiği yanıt ile Atatürk'ün verdiği yanıt farklıdır. Atatürk anlaşmanın imzalanmasından yanayken, İnönü karşı çıkar. Bunun üzerine, bazı iç politik nedenlerin de etkisiyle bir hükümet bunalımı ortaya çıkar. Anlaşmayı olağanüstü olarak toplanan TBMM onaylar ve bunu takip eden günlerde İnönü, başbakanlıktan ayrılır⁷³.

⁷² Goloğlu, age., ss. 249-251.

⁷³ Soyak, age., s. 657 vd.

b. İç Politika

b.a. Orman Çiftliği, Bira Fabrikası ve Ziraat Vekili'nin Eleştirilmesi

Atatürk ile İnönü arasında iç politikaya yönelik birçok tartışma nedeni olan konu vardır. Bakanların değiştirilmesi, hükümet işlerine karışılması gibi nedenlerin yanı sıra, Orman Çiftliği'nin Hazine'ye devri veya satın alınması tartışmaları, Orman Çiftliği'nin bakımsızlığı nedeniyle Ziraat Vekili'nin sert bir şekilde eleştirilmesi ve Orman Çiftliği'ndeki Bira Fabrikası'nın genişletilmesine İnönü'nün karşı çıkması gibi nedenleri de eklemek gerekir.

Bu tartışmalardan biri olan Bira Fabrikası hakkında İsmet Bozdağ şunları söylemektedir: *"Çiftlik üzerinde kurulmuş olan Ankara Bira Fabrikası küçük tutulmuştu. Bu yüzden kar edemiyordu. Kara geçmesi için genişletilmesi gerekiyordu. Atatürk fabrikanın genişletilmesi gerekiyordu. Atatürk fabrikanın genişletilmesini emretti. Fakat bir yandan hükümet ve İsmet Paşa, bir yandan, İstanbul'da kurulu bulunan 'Bomonti Bira Fabrikası'nın sahipleri, bu fikrin karşısına çıkmışlar, fabrikanın genişletilse de rantabl olmayacağı gerekçesi ve söylentileriyle durdurmuşlardı"* ⁷⁴.

Falih Rıfki Atay, Orman Çiftliği ve Bira Fabrikası hakkında anılarında şunları söylemektedir: *"... bir aralık bir Bomonti bira fabrikası meselesi çıktı idi. Atatürk pek emek verdiği Gazi çiftliğinin verimli olması için de uğraşıp durdu idi. Çiftliği Ankara'ya bozkırlıktan kurtarabilecek teşebbüslerin bir deneme merkezi olarak benimsemiştir. Sonra da hükümete devretti.*

Ahmet İhsan Tokgöz, ki tam bir menfaatçi idi, İstanbul'daki Bomonti fabrikasının hisselerini almış ve İdare Meclisi Reisi olmuş, İsmet İnönü'nün eniştesi Kudüslü Abdürrezzakı da idare meclisine almıştı. Her ikisi Ankara'da bira fabrikasının genişletilmesini önlemek ve Bomonti imtiyazını uzatmak için, Ankara fabrikasının getirilmeyeceği fikrini İsmet İnönü'ye telkin ettiler. Atatürk Umumi Katibi Hasan Rıza Soyak aracılığı ile Danimarkalı uzmanlara meseleyi inceletti. Onlar, eğer fiçılarla taşıyıp Haydarpaşa'da şişelenecek olursa, Bomonti'ye bile rakiplik edeceğini söylediler. Son zamanlardaki aralarındaki belli başlı anlaşmazlık bu idi" ⁷⁵.

Bu gelişmeler, Nyon Konferansı tartışmalarının olduğu, Eylül 1937 tarihiyle aynı zamana rastlamaktaydı. Tüm bu iç ve dış anlaşmazlıklar sonucunda Atatürk-İnönü arasında sert tartışmalar geçmiş ve bu İnönü'nün başbakanlığının sonu olmuştur.

2. İnönü-Bayar Çekişmesi: İkinci Raunt

İnönü'ye rağmen beş yıla yakın bir süre, İktisat Vekilliği'nde bulunan Bayar ile İnönü arasındaki çekişmenin ikinci raundunu da Bayar kazanmıştır. Atatürk-İnönü çekişmesi ve Atatürk'ün Bayar'ın (ve İş Bankası grubunun) ekonomik başarılarını

⁷⁴ Bozdağ, Bitmeyen Kavga, s. 132. Bu konuda ayrıca bkz. İnönü, age., ss. 287-290.

⁷⁵ Atay, age., s. 494.

ilgiyle izlemesi, Bayar'ı başbakanlığa taşımıştır. İnönü'nün İş Bankası'nın çalışmalarını kontrol etmek ve engellemek istemesi de, Atatürk'ün tepkisini çekmiştir.

1930'lardan itibaren özellikle ekonomik kalkınmaya büyük önem veren ve bunu gerçekleştirecek kişi olarak gördüğü Bayar'ı başbakanlığa getirmesi son derece anlamlıdır. Aynı dönemde, CHP içinde daha güçlü bir durumda olan ve hem CHP Genel Sekreteri ve hem de İçişleri Bakanı da olan Şükrü Kaya ile uzun yıllar Dışişleri Bakanı olarak görev yapan Dr. Tevfik Rüstü Aras'ın İnönü'nün yerine başbakanlığa getirilmeleri daha olası gibi görülmektedir⁷⁶. Bu açıdan Bayar'ın başbakanlığa getirilmesi bir sürpriz gibi görünse de, İnönü ile uzun yıllardır süren rekabetinin bir sonucu olarak Bayar, başbakanlığa Atatürk tarafından getirilirken, Atatürk'ün gelecek yıllardan ekonomik kalkınma ve sanayileşme beklediği anlaşılmaktadır.

İnönü'nün başbakanlıktan ayrılışı iki aşamalı olmuştur. İlk aşamada, İnönü'nün bir buçuk aylık izne ayrıldığı ve yerine Bayar'ın vekalet edeceği kamuoyuna duyurulmuştur: 20 Eylül 1937 tarihinde Anadolu Ajansı aracılığı ile yayınlanan resmi bildiriye; *"Başvekil Malatya Mebusu İsmet İnönü'ne, talep ve ricası üzerine, Reisicumhur Atatürk tarafından bir buçuk ay mezuniyet verilmiş ve Başvekalet vekaletine İktisat Vekili Celal Bayar tayin edilmiştir"* denilmektedir⁷⁷. 26 Eylül tarihli gazetelerde yer alan haberde, *"Başvekillikte Kat'i Değişiklik"* yapıldığı belirtilmekte ve *"Celal Bayar Başvekil oldu, fakat Meclis açılıncaya kadar vekil sıfatı ile vazife görecektir"* denilmektedir⁷⁸. Söz konusu haberde, başbakanlıktaki değişikliğin *"fikir ihtilafı"* nedeninden kaynaklanmadığı, değişen şartlar nedeniyle başbakanlıkta değişiklik yapıldığı belirtilmekte ve *"Bir büyük asker ve diplomata ihtiyaç gösteren makam, bu yeni devrede bir iktisatçıya lüzum göstermiştir. En kestirme yol, bu iktisatçıyı doğrudan doğruya işbaşına getirmek, para, ziraat, iktisat şeklinde olan memleket davaları ile yeni bir tarzda ve yeni usullerle uğraşmasına imkan bırakmaktır"* görüşüne yer verilmektedir⁷⁹.

Başbakan değişikliği yurtdışında da bir hayli yankı yapmıştır. Londra'da yayınlanan Times gazetesinde *"Türk Siyaseti"* başlığı ile yayınlanan yazıda, başbakan değişikliğine ilişkin şu değerlendirmeler yapılmaktadır: *"Generalin istifasına resmen sürmenaj sebep gösterildi. Fakat arada görüş farkları bulunduğu, istifanın bu sebepten verildiğine ve kabul edildiğine ihtimal verenler de oldu. (...)"*

⁷⁶ Daha önceki yıllarda Maarif Vekaleti'ne getirilen Reşit Galip'in temel amacının İçişleri Bakanı olmak ve oradan da başbakanlığa geçmek istediği düşünülecek olursa, CHP Genel sekreterliği'nin yanısıra İçişleri Bakanlığı'nı da üzerinde bulunduran Şükrü Kaya'nın başbakanlığa en yakın aday olduğunu söylemek olasıdır.

⁷⁷ "Başvekil Mezun. İsmet İnönü Bir Buçuk Ay Mezuniyet Aldılar", Tan, 21.9.1937, s. 1.

⁷⁸ Tan, 26.9.1937, s. 1, 10.

⁷⁹ Tan, 26.9.1937, s. 1, 10.

Başbakan değişiminin nedenlerine ilişkin Tan gazetesinde yer alan bir düzeltme yazısı şöyledir: *"Gazetemizin 28 Eylül tarihli sayısında çok müessif bir tertip yanlısı olmuştur. Atatürk Celal Bayara hitaben yazdığı mektubun suretini nesrederken (şiddetli sürmenaj) denilecek yerde (şiddetli süren teessür) diye yazılmıştır(...)"*. Bkz. "Bir Tertip Yanlısının İçyüzü", Tan, 9.10.1937, s. 1, 15.

İnönü'nün iş başından ayrılmasının, harici meseleler hakkındaki ihtilulur yüzünden ileri geldiğini zannedenler oldu. Türk-Rus münasebetlerindeki samimiyetin son zamanlarda azalması, Türkiye'nin Milletler Cemiyeti Konseyine yeniden seçilememesi ve Nyon anlaşması mucibince Türkiye'nin külfetli bir takım girmesi sebep gösterildi.

1925 senesinden beri Hariciye Vekaletini muhafaza eden Doktor Arasın yine aynı vekalette kalması, kabine değişikliği hakkındaki bu izahı şüpheli göstermektedir. Celal Bayarın Başvekil diye seçilmesi daha ziyade şu fikri veriyor ki değişikliğin asıl sebebi, Atatürkün, hala eski usullerle işliyen Türk idare makinesini tadil etmek ve yenilemek istemesidir. (...)

İktisadi sahada devlet, Türkiye'nin başlıca sanayiine ve yolların, limanların ve bilhassa demiryollarının inkişafına ait projelere hakim kalacaktır, fakat fazla mahsullere piyasa bulmak hususunda ve diğer hususlarda ferdi teşebbüse daha geniş bir saha verilmesi mümkündür (...)" 80.

3. İnönü'yü Siyasal Yaşamdan Silme Planları

İnönü'nün başbakanlıktan ayrılması üzerine, O'nun politik hayatını tamamıyla sona erdirmek isteyenler de harekete geçmişlerdir. Bunlar arasında seçimlerin yenilenmesi ve İnönü'nün yeniden milletvekili seçilmesinin önlenmesi de yer almaktaydı. Nitekim Bayar'ın başbakan olmasından hemen sonra, seçimlerin yenileneceğine ilişkin dedikodular ortada dolaşmaya başlamıştır. Tan gazetesinde, "*Ortada Dolaşan Şayieler: Mebus Seçiminin Tecdidı, Ayan Meclisi Kurulması ve Bir Dereceli İntihabat*" başlığı ile yer alan haber şöyledir: "*Başvekaletteki değişiklik hakkındaki karar, bütün vatandaşların umumi işlere olan alakasını ve biraz da hayalini harekete getirmiştir. Ortada türlü türlü rivayetler dolaşıyor. Bunlardan biri, Kamutay toplandıktan sonra mebus intihabının tecdidı yoluna gideceği ve yeni Kamutayda gençliğe daha çok yer verileceğidir.*

Diğer bir rivayet, Kamutayda gençlik ateşinin temerküzüne mukabil, yaşın ve tecrübenin frenleme hassasına, yeni kurulacak bir Ayan Meclisinin faaliyet sahası hazırlanacağıdır. Aynı rivayete göre, yeni Kamutayda mebuslar, muayyen intihap dairelerini değil, bütün memleketi temsil edeceklerdir. (...)

Meclisin tecdidinden evvel bir dereceli seçimin kabul edileceğine dair de bir rivayet vardır" 81.

İnönü'yü milletvekili seçimleri yenileyerek siyasal yaşamın dışından bırakmanın yanısıra, İnönü'yü büyükelçi olarak yurtdışına göndererek siyasal yaşamdan uzaklaştırma planları da yapıldığı anlaşılmaktadır. Daha önceki yıllarda da Fethi Okyar, Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Yakup Kadri Karosmanoğlu büyükelçi olarak yurtdışına gönderilmişler ve böylece siyasal yaşamın dışına çıkarılmışlardır. İnönü anılarında, başbakanlıktan ayrıldıktan sonra, Dışişleri Bakanı Tefik Rüştü Aras'ın kendisini

⁸⁰ "Son Kabine Değişmesi ve İngiliz Görüşü", Tan, 14.11.1937, s. 5.

⁸¹ Tan, 28.9.1937, s. 1.

büyükelçi olarak ABD'ye göndermek istediğini belirtmekte ve bunu şiddetle reddettiğini söylemektedir⁸².

Atatürk'ün hastalığı artınca, İnönü etrafında gruplaşmalar olmuştur. Bu kişilerden biri de Refik Saydam'dır. İnönü başbakanlıktan ayrılınca, İnönü'nün yakın adamı olarak, o da bakanlık görevinden kendi isteği ile ayrılmıştır. İnönü'nün karşısında yer alanlar arasında en önemli kişiler olarak, Şükrü Kaya ve Tevfik Rüştü Aras'ı saymak gerekir. Nitekim, İnönü cumhurbaşkanı olur olmaz hemen bakanlık görevlerinden uzaklaştırılmışlar ve daha sonra da yeniden milletvekilliğine aday gösterilmemişlerdir.

Atatürk'ün sağlığı bozulunca, kimin cumhurbaşkanı olacağı tartışmaları gündeme gelmiştir. En önemli adaylar İnönü ve Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak'tır. Ancak, Çakmak'ın milletvekili olmaması ve Celal Bayar'ın başbakan olarak tartışmaların dışında kalması ve herhangi bir maceraya izin vermemesi, İnönü'nün cumhurbaşkanı olmasını kolaylaştırmıştır⁸³.

Kimin cumhurbaşkanı olacağı tartışmalarının yaşandığı bir ortamda, İnönü'nün öldürüleceği (Atatürk'ün yakın çevresinde yer alanlardan biri olan Recep Zühtü tarafından) dedikoduları ortaya çıkmış; bu dedikodular yüzünden Refik Saydam, İnönü'nün Ankara'dan İstanbul'a giderek Atatürk'ü görmesine engel olduğu da ileri sürülmektedir.

Bu döneme ilişkin tartışmalardan biri de Atatürk'ün mirasında, İnönü'nün çocuklarına yer verilmesidir⁸⁴. İsmet Bozdağ, bunun gerekçesini açıklarken, İnönü'nün öldürülmesinin planlandığını ve bu nedenle Atatürk'ün İnönü'nün çocuklarına mirasında yer verdiğini ileri sürmektedir⁸⁵. Hasan Rıza Soyak ise, İnönü'nün çocuklarına Atatürk'ün mirasında yer vermesini ekonomik nedenlere dayandırmakta ve vasiyetini

⁸² İnönü, age., ss. 298-299.

İsmet Bozdağ ise, Aras'ın İnönü'ye Londra elçiliği teklif ettiğini ve bu teklifin Atatürk'ün isteği üzerine yapıldığını ve İnönü'nün teklifi kabul etmediğini belirtmektedir. Bkz. Bozdağ, Bitmeyen Kavga, ss. 14-15.

Söz konusu teklif hakkında Aras, anılarında herhangi bir bilgi vermemektedir. Ancak, İnönü ile aralarının iyi olmadığını belirtmektedir: "... Montreux Konferansından memleketime döndüğüm gün Florya Köşkünde ziyaretine koştuğum Atatürk, öğle yemeğine alıkoymuş ve yemek sırasında iltifatlı sözlerini şu cümle ile bitirmişti:

"Tevfik Rüştü, yeni yeni muvaffakiyetler için acele etme. Kıskançlıktan kafam kopuracaklar ama, ben hayatta oldukça hiç bir şeyden endişe etme!"

Henüz genç ve dinç olduğum çağında emekliliğimi istemeye zorlandım. Büyük Liderimizin daima önem verdiği liyakat ve hizmet kadar el üstünde tuttuğu vefa çamurlara düşmüş ve yerine kurnazlıkların türüsü gelmişti. Atatürk'ün ölümünden sonraki iki dönemde de, itina ile hükümetten uzak tutuldum. Sebepleri aynı değildir. Sayın İsmet İnönü devrinde dış politikada görüş ayrılığı ve bu yüzden karşılıklı tavır ve hareketlerimizdeki hırçnılık buna başlıca amil olmuştu. Yoksa bu görüş ayrılığı olmasaydı, Sayın Celal Bayar Kabinesinde kalmaklığımın karşılığı olarak yine Sayın Celal Bayar eliyle hükümet dışında bırakıldıktan sonra Sayın İsmet İnönü beni uzun zaman Londra'da bırakmazdı ve bırakmayacaktı sanırım". Bkz. Tevfik Rüştü Aras, Görüşlerim, İkinci Kitap, İstanbul, 1968, ss.1-2.

⁸³ Şükrü Kaya ve T. Rüştü Aras, Çakmak'ın milletvekili olmaması nedeniyle, Cumhurbaşkanı seçilemeyeceği düşününce, TBMM Başkanı Abdülhalik Renda'ya Cumhurbaşkanlığı teklif ettikleri ileri sürülmektedir. Bkz. Bozdağ, Bitmeyen Kavga, s. 33.

⁸⁴ Atatürk'ün vasiyetinde şu ibare yer almaktadır: "İsmet İnönü'nün çocuklarına yüksek tahsillerini ikmal için muhtaç olacakları yardım yapılacaktır". Bkz. Soyak, age., ss. 757-758.

⁸⁵ Bozdağ, age., ss. 30-40.

hazırlarken bu maddeye ilişkin olarak Atatürk'ün "*Kendisine (İnönü'ye) bir hal olursa -Hasan Rıza Temelli'yi kastederek- kardeşi çocuklarına bakmaz*" dediğini belirtmektedir⁸⁶. Atatürk'ün İnönü başbakanlıktan ayrılınca, O'na para yardımında bulunduğu düşünülecek olursa ve Atatürk'ün hasta olduğu günlerde İnönü'nün de safra kesesi iltihabı gibi tehlikeli bir hastalık geçirmesi, Atatürk'ün vasiyetinde İnönü'nün çocuklarına niçin yer verdiğini göstermektedir. Yalnız burada dikkat çekilmesi gereken bir nokta da, Atatürk'ün kendisinden sonra Cumhurbaşkanı olarak İnönü'yü değil, Çakmak'ı halef olarak görmek istediğidir⁸⁷. Bu nedenle de, siyasal yaşamın dışında kalması muhtemel olan İnönü'nün çocuklarına vasiyetinde yer vermiş olabilir.

E. 1938-1945 Yılları Arasındaki Hizipleşmeler

1. Atatürk'ün Ölümünden Sonra İnönü'nün Yaptığı Tasfiyeler

Atatürk'ün ölümü üzerine, Cumhurbaşkanı seçilen İnönü'nün yeni kurulan Celal Bayar hükümetinde (İkinci Bayar Hükümeti: 11 Kasım 1938-25 Ocak 1939) iki kişiyi görevinden alması özellikle dikkat çekicidir. Bunlar, İçişleri Bakanı Şükrü Kaya ve Dışişleri Bakan T. Rüştü Aras'tır. Bu iki kişinin yerine, İnönü'nün güvenilir adamları getirilmiştir. İçişleri Bakanlığı'na, İnönü'nün başbakanlıktan istifa ettiği dönemde, O'nunla beraber hükümetten ayrılan Refik Saydam getirilmiştir. Dışişleri Bakanlığı'na ise, yine İnönü'ye yakın kişilerden ve İkinci Dünya Savaşı yıllarında başbakan olacak olan Şükrü Saraçoğlu getirilmiştir.

İnönü ilk aşamada, Kaya ve Aras'ı tasfiye etmiş ve bunu Bayar aracılığı ile gerçekleştirmiştir. İki buçuk aylık geçici bir hükümet olarak kalan Bayar hükümetine İnönü en güvenilir adamı olan Refik Saydam'ı İçişleri Bakanı olarak sokmuştur. İnönü'nün Kaya ve Aras'ın yerine hükümete soktuğu Saydam ve Saraçoğlu'nun ilerleyen yıllarda İnönü'nün başbakanı olacağı düşünülecek olursa, bu değişiklik daha da dikkat çekici bir hale gelmektedir.

İçişleri Bakanı değişikliği ile polis ve istihbarat teşkilatını kontrolüne alan (Saydam'ın İçişleri Bakanı olması, aynı zamanda CHP Genel Sekreteri olması ve partinin kontrol altına alınması demekti) İnönü'nün ikinci aşamada Bayar'ı tasfiye edecektir. Bayar'ın yerine başbakanlığa Refik Saydam getirilmiştir. Saydam, Ocak 1939'dan Temmuz 1942'ye kadar başbakanlık görevinde bulunacak; O'nun ölümü üzerine de bu göreve getirilen Saraçoğlu, Ağustos 1946'ya kadar başbakanlık yapacaktır.

Bakanlıktan uzaklaştırılan Kaya ve Aras, 1939 yılında yapılan yeni milletvekili seçimlerinde milletvekilliğine de aday gösterilmediler. Bu durum, İnönü'nün en büyük hedefinin bu iki kişi olduğunu göstermektedir.

İkinci aşamada tasfiye edilen Bayar'ın kurduğu hükümet çeşitli yolsuzluk olayları ile sarsılmış ve böylece, Bayar'ın tasfiyesi daha kolay olmuştur. Bayar hükümetini

⁸⁶ Soyak, age., s. 755.

⁸⁷ Soyak, age., s. 755, 758.

sarsan yolsuzluk olayları şunlardır: İstanbul Valisi Muhittin Üstündağ olayı, Uçak kaçakçılığı olayı (Ekrem König olayı) ve Denizbank skandalları (İmpex olayı, gemi usulsüzlükleri ve Satie binası alımı olayı)⁸⁸. Tüm bu olaylarla yıpranan ve gerçekte de geçici bir özellik taşıyan Bayar'ın kurduğu hükümetin yerine, Saydam'ın kurduğu hükümet almıştır. Bayar, başbakanlıktan ayrılmakla beraber, milletvekilliğini sürdürmüştür. Kaya ve Aras gibi, tam bir tasfiyeye tabi tutulmamıştır. Bayar, tek parti yönetiminin sonunu hazırlayan çok partili yaşam öncesi tekrar gündeme gelecektir.

2. İnönü'nün Muhaliflerle Barışma Politikası

Atatürk döneminde siyasal yaşamın dışına itilmiş birçok kişiye karşı İnönü barışma politikası uygulamıştır. Gerçi, eski muhaliflerle barışma politikası Atatürk döneminde başlamıştır. Ancak, barışılan kişiler CHP'ye dahil edilmeden müstakil mebus yapılmışlardır. Ali Fuat Cebesoy ve Refet Bele gibi ilk beşler arasında yer alan iki kişinin, 1931 sonrasında müstakil mebus yapılması rejimin kendine duyduğu güvenin bir ifadesi olduğu kadar, sistemde normalleşmenin bir işareti olarak kabul edilebilir. Milli Mücadele'nin eski yöneticileriyle bu barışmanın yaşandığı dönemde, yine eski muhalif basın mensupları olan Hüseyin Cahit Yalçın ve Ahmet Emin Yalman da basın hayatına dönmüşlerdir. Eski rejim muhalifleriyle barışmanın bir diğer önemli noktası da, Atatürk'ün ölümünden kısa bir süre önce, 150'liklerin affıdır. Atatürk döneminde başlayan ve aşamalı olarak devam eden rejim muhalifleriyle barışma politikasını İnönü devam ettirmiş ve bunu kendi Milli Şef'liğini pekiştirmenin bir aracı olarak kullanmıştır. Bir yandan Şükrü Kaya ve Tefik Rüştü Aras tasfiye edilirken, diğer yandan Kazım Karabekir, Rauf Orbay başta olmak üzere muhalifler siyasal yaşama dahil edilmişlerdir⁸⁹. Böylece, ilk beşler arasında yer alanların tümü -vefat eden Atatürk dışında- siyasal yaşama dönmüşlerdir. İşin ilginç, Atatürk döneminde müstakil mebus olan Ali Fuat Cebesoy ve Refet Bele CHP'ye girmişler; Karabekir de CHP milletvekili olarak TBMM'ye girmiştir. Rauf Orbay'ın ikinci seçmenlere aday olarak ilan edildiği bildirinin içeriği son derece ilginçtir. Bildiri, 21.10.1939 tarihli olup CHP Genel Başkan Vekili ve Başvekil Refik Saydam imzalıdır:

⁸⁸ Koçak, age., ss. 71-78; Nursen Mazıcı, Celal Bayar, Başbakanlık Dönemi, 1937-1939, Der yay., İstanbul, (1996), ss. 127-142; "CHP Kamutay Grubunda Başvekil B. Celal Bayar 'İmpeks' adındaki şirket, Hariciye Vekili Hilafet meselesi hakkında beyanatta bulundular", Ayın Tarihi, sayı 62, İkincikanun 1939, ss. 44-46; "Kaçakçılık meselesi hakkında CHP Meclis Grubunda konuşmalar yapıldı. Başvekil, Hariciye ve Adliye Vekilleri beyanatta bulundular", Ayın Tarihi, sayı 62, İkincikanun 1939, ss. 18-27.

Kaçakçılık olayı 10 Ocak'ta, İmpeks olayı da 24 Ocak'ta CHP Meclis Grubu'nda görüşülmüş ve 25 Ocak'ta da Bayar istifa etmiştir.

⁸⁹ Atatürk, 1930'larda Kazım Karabekir ve Rauf Orbay ile de barışmak istemiş, ancak bu gerçekleşmemiştir. Bkz. Ali Fuat Cebesoy, Siyasi Hatıralar, II. Kısım, İstanbul, 1960, ss. 242-247.

"Kastamonu mebusu Hüsnü Açıksöz'ün ölümü dolayısıyla boşalan Kastamonu mebusluğuna eski İstanbul mebusu ve eski Başvekil Rauf Orbay'ın Genel Başkanlık Divanınca namzetliği kararlaştırılmıştır.

Rauf Orbay hakkında evvelce İzmir İstiklal Mahkemesi tarafından verilmiş olan mahkumiyet kararının ref'i için vaki müracaatı üzerine yapılmış olan hukuki tetkikte araya girmiş olan Umumi af kanunları, isnat olunan fiili bertaraf ettiği gibi, muhakeme indisini de gayrı mümkün kılmış ve mahkeme iade edilebilse idi beraatinin muhakkak olacağı kanaatine varılmış olduğu görülmüştür. Sayın ikinci müntehiplere bildirir ve ilan edirim" ⁹⁰.

Karabekir ve Orbay'ın dışında, bu dönemde milletvekili olan eski muhalifler şunlardır: Fethi Okyar, Hüseyin Cahit Yalçın, Faik Ahmet Barutçu, Adnan Adıvar⁹¹.

İnönü döneminde eski muhaliflerden Ali Fuat Cebesoy ve Fethi Okyar bakanlık görevlerine de gelmişlerdir. Cebesoy ve Okyar'ın bakanlık görevlerine gelmeleri, Bayar'ın tasfiyesinden hemen sonra kurulan Refik Saydam hükümetinde gerçekleşmiştir. Cebesoy, daha sonraki yıllarda TBMM başkanlığı da yapmıştır. Kazım Karabekir ise, çok partili yaşama geçildikten sonra, TBMM başkanlığına getirilmiştir.

3. Atatürk Döneminden Kopuş: Bazı Örnekler

Atatürk'ün yakınında yer alan Şükrü Kaya, Tevfik Rüştü Aras, Kılıç Ali, Fuat Bulca ve Recep Zühtü Soyak gibi kişileri tasfiye eden İnönü, eski muhaliflerle (Kazım Karabekir, Rauf Orbay, Faik Ahmet Barutçu gibi) barışarak, Atatürk döneminden farklı bir politika izleyeceğini ortaya koymuştur. Gerçi, Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği görevinden bulunan ve Atatürk'ün yakın çevresinde yer alan Hasan Rıza Soyak'ı da ara seçimlerle milletvekili yapan İnönü, tasfiye sürecini -Kaya, Aras ve Bayar'ın tasfiyelerinde görüleceği üzere- aşamalı bir şekilde gerçekleştirmiştir. Atatürk'ün ölümünden hemen sonra milletvekili yapılan Soyak'ın milletvekiliği sadece birkaç ay sürebilmiştir. Çünkü, Mart 1939'da yapılan yeni seçimlerde Soyak tekrar aday gösterilmemiştir. Bu, İnönü'nün tasfiye sürecini temkinli ve aşamalı gerçekleştirmek istediğinin ve aynı zamanda da bu tasfiye konusunda kararlı olduğunun bir göstergesidir.

⁹⁰ Ayın Tarihi, sayı 71, İlkteşrin 1939, ss. 15-16; Rauf Orbay, Cehennem Değirmeni, Siyasi Hatıralarım, 2, Emre yay., İstanbul, 1993, s. 250.

Söz konusu bildiri, 21 Ekim 1939 tarihinde Anadolu Ajansı ile duyurulmuş ve ertesi günü gazetelerde yer almıştır. Milletvekili adaylığının basında yer aldığı gün (22 Ekim), ikinci seçmenler Orbay'ı milletvekili olarak seçmişlerdir. 22 Ekim tarihinde de, Anadolu Ajansı aracılığı ile "ittifakta" seçildiği kamuoyuna duyurulmuştur. Bu seçimin gerçek anlamda bir seçim olmadığı ortadadır. Adaylığın açıklanmasıyla seçimin yapılması arasında sadece bir gün vardır. Milletvekillerinin seçim çalışması yapması ya da ikinci seçmenlerin milletvekili adaylarını ayrıntılı olarak tanımayı istemeleri gibi bir durum söz konusu değildir. Aslında yapılan seçim değil, milletvekilliğini onaylamaktan ibarettir.

Orbay'ın milletvekili seçilmesi için bkz. Ayın Tarihi, sayı 71, İlkteşrin 1939, s. 16. Burada 22 Ekim tarihli Anadolu Ajansı'nın haberi yer almaktadır.

⁹¹ Bu konuda bkz. Koçak, age., 68-71; Şevket Süreyya Aydemir, İkinci Adam, İkinci cilt (1938-1950), Remzi Kitabevi yay., İstanbul, 1985, ss. 43-46; Kazım Karabekir, Ankara'da Savaş Rüzgarları, II. Cihan Harbi, CHP Grup Tartışmaları, Emre yay., İstanbul, 1994; Faik Ahmet Barutçu, Siyasi Anılar, 1939-1954, Milliyet yay., İstanbul, 1977.

İnönü'nün cumhurbaşkanı olmasından sonra, olağanüstü toplanan CHP Kurultay'ında Atatürk'ün "*Partinin banisi ve ebedi Başkanı*" ilan edilmesi (madde 2)⁹² ile birlikte, Atatürk'ün "*Ebedi Şef*" ve İnönü'nün de "*Milli Şef*" ilan edilmesi süreci başlamış ve aynı zamanda bu iki terimin kullanılması resmi bir nitelik kazanmıştır⁹³. Söz konusu Kurultay'da İnönü'nün "*Partinin Değişmez Genel Başkanı*" ilan edilmiş olması (madde 3)⁹⁴, "*Milli Şef*"lik ile birlikte düşünüldüğünde, yeni bir dönemin başladığını açık bir şekilde göstermektedir. Milli Şeflik yılları, İnönü'nün yüceltilme yılları olmuştur. Özellikle, I. ve II. İnönü savaşları ile Lozan Antlaşması'nın yıldönülerinde, başına baktığımızda İnönü'ye övgüler düzülmesini görülmektedir.

Milli Şeflik döneminin bir başka ayırıcı özelliği de, İnönü'nün resminin yeni basılan paralara konması ve ayrıca İnönü resminin tüm devlet dairelerine konulmasıdır. Belirleyebildiğimiz kadarıyla, 1940-1948 yılları arasında basılan kağıt paralarda İnönü'nün resmi yer almaktadır⁹⁵. Yine aynı dönemde, devlet dairelerine ve hatta köy odalarına ve köy okullarına kadar İnönü'nün resimleri asılmıştır⁹⁶. CHP Genel

⁹² CHP Tüzüğü, 26.12.1938 tarihinde Usnomal toplanan Büyük Kurultay tarafından onaylanmıştır. Ankara, s. 3.

⁹³ Bu kavramların ortaya çıkışı için bkz. Nadir Nadi, *Perde Aralığından*, Çağdaş yay., İstanbul, 1991.

⁹⁴ CHP Tüzüğü, s. 3.

⁹⁵ 1940-1948 yılları arasında basılan ve İnönü'nün resminin yer aldığı kağıt paralar şunlardır: 50 kuruş, 1 lira, İki Buçuk lira, 10 lira, 50 lira, 100 lira, 500 lira ve 1000 lira. Bkz. Cüneyt Ölçer, *50 Yıllık Türk Kağıt Paraları, 1923-1973*, Türkiye İş Bankası Kültür yay., İstanbul, 1973, ss. 26-28, 49-63.

İnönü paralara kendi resminin konulmasını şöyle açıklıyor: "*Atatürk ölmüştü. Lider gitmişti. Ona yakın olan biriyim ve Atatürk'ü göğsünde taşıyan bir İsmet İnönü olarak da, liderliğimi ilan etmek zorundayım. Atatürk'ü bu kadar kudsîyetle andığım halde gölgesinde lider olamam... Paraların üzerinde Atatürk var ama Atatürk yok... Anlatmak istedim ki Atatürk öldü, ama yeri boş kalmadı*". Aktaran, Haldun Derin, *Çankaya Özel Kalemimi Anımsarken (1933-1951)*, (yay. haz. Cemil Koçak), Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul, 1995, s. 172.

İsmet Bozdağ ise, İnönü döneminde Atatürk düşmanlığının, Kazım Karabekir'in Tan gazetesinde hatıralarını yazmaya başlamasıyla ortaya çıktığını, üniversite gençliğinin gösterdiği eylemli tepki nedeniyle gazetenin yayını kesmek zorunda kaldığını belirtmekte ve şunları söylemektedir: "*Atatürk aleyhine açılmış yazı kampanyası, bıçak gibi kesildi. Fakat, çeşitli grupların yüreğinde yatan bu düşmanlık, gizli bir yara gibi işleyecek ve devlet yönetiminde, Atatürk'ün pullardan ve paralardan resminin kaldırılması ve devlet dairelerinden resimlerinin indirilmesi biçiminde canlılığını için için sürdürecekti*". Bkz. Bozdağ, *Bitmeyen Kavga*, ss. 254-257.

⁹⁶ Gerçi, İnönü'nün resimleri daha önce de, CHP taşra örgütleri başta olmak üzere çeşitli yerlerde asılı bulunmaktaydı. İnönü'nün başbakanlıktan ayrıldığı, Eylül 1937 tarihinden sonra CHP örgütlerine, Halkevi başkanlıklarına ve Umumi Müfettişliklere CHP Genel Sekreterliği tarafından gönderilen bir yazıda (18.12.1937), İnönü'nün resimlerine yönelik şunlar söylenmekteydi:

"CHP Başkanlığına, Halkevi Başkanlığına, Umumi Müfettişlere

Zata Mahsustur:

İşgal ettiği makamlardan ziyade yurduna ve Ulusuna yaptığı hizmetlerle inkılap ricalimiz arasına girmiş olan İsmet İnönü'nün Parti teşkilatı ve Halkevi Binalarında resmine gösterilen hürmet ve itibarın eskisi gibi devam etmesi tabiidir.

Bu resimlerin yalnız mevki ve makam icabı asıldığı zehabîle indirilmiş olanları varsa eski yerlerine konulması lüzumunu bildirir, sevgiler sunar ve başarılar dilerim.

CHP Genel Başkan Vekili

C. Bayar"

CHP Genel Sekreterliği'nin 18.12.1937 tarih ve 1096 tarihli yazısı. Bkz. Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinin Parti Örgütüne Genelgesi, Temmuz 1937 den 31

Sekreterliği tarafından 24 Aralık 1938 tarihinde Vekaletlere, CHP teşkilatına, Halkevlerine, Milli Banka ve Cemiyetlere gönderilmiş olan bir genelgede, İnönü'nün resimlerinin asılması istenmektedir:

"Büyük Milli Şef Reiscumhur İsmet İnönü'nün resimleri bir ressama yaptırılarak teksir edilecek ve bütün devlet daireleriyle müessesata aynı resim asılacaktır.

Bu karara göre şimdiden fazla masrafa girerek resim yaptırılmamasını arzeder saygılar sunarım" 97.

İnönü'nün resimlerinin asılmasına ilişkin olarak, 7 Kasım 1939 tarihinde, Anadolu Ajansı'nın bir haberinde şu bilgi verilmektedir:

"C. H. Partisinin teşebbüsüyle evvelce iki kıymetli ressamımızı yaptırılan Milli Şef İsmet İnönü'nün resimleri köy odalarına ve köy mekteplerine varıncaya kadar bütün devair ve müessesata yetecek miktarda basılmak üzere bir müesseseye sipariş verilmişti.

Bu müessesece, hazırlanan nümuneler beğenilerek derhal teksire başlanması tebliğ edilmişti. Birinci kanun sonundan itibaren peyder pey tesellüme başlanacak olan bu resimlerin her yerde muntazam ve mazbut bir şekilde asılmasını temin için çerçiveli olarak tevzii partice düşünülmüş ve icabeden tedbirler alınmıştır" 98.

Atatürk döneminde, 18 Haziran 1936 tarihinde İçişleri Bakanı'nı CHP Genel Sekreteri ve valileri CHP il başkanı yapan uygulamaya İnönü döneminde son verilmiştir. Bu konuya ilişkin, 29 Mayıs 1939 tarihinde toplanan CHP Beşinci Büyük Kurultay'ında kabul edilen nizamnameye dayanarak, CHP Genel Başkanlık Divanı'nın 7 Haziran 1939 tarihinde aldığı karar, valilere ve CHP örgütlerine gönderilmiştir. Vali ve CHP örgütlerine gönderilen yazıda, söz konusu karar hakkında şu bilgi verilmektedir:

"Parti faaliyeti ile Hükümet idaresi arasında daha ameli bir beraberlik temin için Genel Başkanlık Divanınca itihaz edilmiş olan 18.6.1936 tarihli kararın ref'i ve Beşinci Büyük Kurultayca yeniden tanzim edilmiş olan nizamname hükümlerinin yerine getirilmesi hakkında 766/1939 tarihinde Genel Başkanlık Divanınca yeniden alınmış olan karar sureti bağlı olarak gönderilmiştir.

Valilerimizin Parti Başkanı sıfatıyla 3 senedenberi yurdumuza ve partimize yaptıkları hizmetlerin şükranını eda ederken bundan böyle de Partiye ve teşkilatımıza karşı yakın alaka ve samimi müzaheretlerini esirgemeyecekleri hakkındaki ümidimi samimiyetle izhar etmek isterim. Yeni nizamname Parti Genel Sekreterinin Devlet Vekili olarak İcra vekilleri heyetine girmesini temin etmiş ve bu suretle Parti ve Hükümet

Birincikanun 1937 tarihine kadar, c. 11, (Gizlidir. İşe özgü ve özeldir. Parti bürolarında kullanılacaktır.), Ankara, 1938, s. 8.

97 CHP Genel Sekreterliği'nin 1344 sayılı ve 24.12.1938 tarihli ve Dahiliye vekili CHP Genel sekreteri Dr. R. Saydam imzalı yazısı. Ekz. Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinin Parti Teşkilatına Umumi Tebligatı, Temmuz 1938 den Birincikanun 1938 tarihine kadar, c. 13, (Gizlidir. Hizmete mahustur. Parti bürolarında kullanılacaktır.), Ankara, 1940, s. 46.

Söz konusu yazı, 26 Aralık 1938 tarihinde toplanan CHP Usnomal Kurultay'ından önce gönderilmiş olmakla beraber, İnönü'den Milli Şef olarak söz edilmektedir.

98 Ayın Tarihi, sayı 72, Sontesrin 1939, ss. 7-8.

beraberliği esasını mahfuz tutmuş olduğundan esasen Parti hükümetinin yüksek birer memuru bulunan Vali arkadaşlarımızın şimdiye kadar olduğu gibi bundan sonra da teşkilatımıza azami yardım ve himayede bulunmalarını tabii buluyorum.

Yeni nizamnameye göre bütün vilayetlere daimi Parti müfettişi gönderileceğinden Parti Başkanlığından çekilecek olan valilerin şimdilik idare heyeti azalarından birisini kendilerine vekil tayin etmeleri ve asıl idare reisi intihabının müfettişler mahallerinde işe başladıktan sonra yapılması muvafık görülmüştür. Bu sebeple şimdilik başkanlık vekaletine Vilayet İdare Heyeti azasından münasip göreceğiniz bir arkadaşı getirerek vazifeyi kendisine teslim etmenizi ve bu tamimi bütün teşkilatımıza tebliğ etmenizi rica eder, sevgi ve saygı ile gözlerinizden öperim" ⁹⁹.

İnönü'nün Cumhurbaşkanı seçilmesinden sonra, Atatürk döneminde gerçekleştirilen Dil Devrimi'nden geri adımlar atıldığı görülmektedir. 1939 yılından itibaren Partinin resmi yazışmalarda ve yayınlarında, 1935 öncesinde kullanılan sözcüklerin yeniden kullanılmaya başlanmıştır. Örneğin, Tüzük sözcüğünün yerini Nizamname; Tutulga sözcüğünün yerini Zabıt; Genel İspekter'in yerini Umumi Müfettiş; Parti Örgütü'nün yerini Parti Teşkilatı; Genelge'nin yerini Umumi Tebligat; İşe Özgü ve Özeldir'in yerine Hizmete Mahsustur sözcükleri almıştır¹⁰⁰. Benzer bir değişiklik gazete adlarında da olmuştur. Dil Devrimi'nden sonra Kurun adını alan Vakit gazetesi, 1939'dan itibaren yeniden Vakit adını almıştır.

4. İkinci Dünya Savaşı Yılları: Amerika/İngiltere mi, Almanya mı?

İkinci Dünya Savaşı yıllarında CHP milletvekillerinin hangi grubu tuttuğunu belirlemek pek kolay değildir. Milletvekilleri arasında Almanya yanlısı (Mihver yanlısı) bir dış politika izlemekten yana olanlar olduğu gibi, İngiltere yanlısı (Müttefikler yanlısı) dış politika izlemekten yana olanlar da vardı. Savaş yılları boyunca, Türkiye'nin izlemiş olduğu denge politikasını, bir başka deyişle aktif tarafsızlığı incelediğimizde, savaş koşulları içerisinde çizilen zigzaglara rağmen, temelde milletvekillerinin büyük bir bölümünün birleştiği konu Sovyet düşmanlığıdır. Savaşın ilk yıllarında Almanya ile Sovyetler Birliği'nin anlaşmaları Türkiye'de tedirginlik yaratmış ve Almanya'nın

⁹⁹ CHP Genel Sekreterliği'nin 1488 sayı ve 5.7.1939 tarihli ve CHP Genel Sekreteri A. F. Tuzer imzalı yazısı. Bkz. Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinin Parti Teşkilatına Umumi Tebligatı, Temmuz 1939 dan 31 Birincikanun 1939 tarihine kadar, c. 15, (Gizlidir. Hizmete mahsustur. Parti bürolarında kullanılacaktır.), Ankara, 1940, ss. 5-6. Ayrıca bkz. Ayın Tarihi, sayı 68, Temmuz 1939, ss. 39-40.

¹⁰⁰ Bu konuda örneğin bkz. CHP Tüzüğü, Ankara, 1935; CHP Nizamnamesi, Ankara, 1939; CHP Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası, 9-16 Mayıs 1935, Ankara, 1935; CHP Beşinci Büyük Kurultay Zabıtları, 29 Mayıs 1939-3 Haziran 1939, Ankara, 1939; Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinin Parti Örgütüne Genelgesi, İkincikanun 1938 den 30 Haziran 1938 tarihine kadar, c. 12, (Gizlidir. İşe özgü ve özeldir. Parti bürolarında kullanılacaktır.), Ankara, 1938; Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinin Parti Teşkilatına Umumi Tebligatı, Temmuz 1938 den Birincikanun 1938 tarihine kadar, c. 13, (Gizlidir. Hizmete mahsustur. Parti bürolarında kullanılacaktır.), Ankara, 1940.

Sovyetler Birliği'ne saldırması büyük sevinçle karşılanmıştır. Almanlar, Sovyetlere saldırmadan önce, Dışişleri Bakanı'nın CHP Meclis Grubu toplantılarında dile getirdiği temenniye dikkat çekmek gerekir: "*Ruslar, mutlaka Almanlarla harbe girecek!*"¹⁰¹

Milletvekillerinin her iki gruptan hangisine eğilimli olduğunun anlaşılmasının bir yolu da gazetelerden geçmektedir. Çünkü, yayınlanan gazetelerin büyük bölümünün başyazarları CHP milletvekilidir. Düşüncelerini az çok gazetelerine yansıtmışlardır.

Gazeteler içerisinde en tarafsız olmaya çalışanı CHP'nin resmi yayın organı Ulus'tur. Buna rağmen, bazen Ulus'un başyazarı ve CHP milletvekili Falih Rıfkı Atay'ın Almanya'yı eleştirdiği görülmektedir. Atay, "*Balkanlarda Harp Mesuliyeti*" adlı yazısında, Balkanlarda savaşın sorumluluğunun Almanya ve İtalya'ya ait olduğunu, Balkan devletlerinin hiçbirinin onları kışkırtacak herhangi bir harekette bulunmadığını belirtmektedir¹⁰².

Basında, Almanya'ya karşı açıkça tavır alanların başında Yeni Sabah'ın başyazarı ve CHP milletvekili olan Hüseyin Cahit Yalçın gelmektedir. Yalçın, başta İngiltere ile olmak üzere Batılı devletlerle iyi ilişkiler kurulmasını savunmakta ve hatta Almanlara karşı Sovyetleri desteklemektedir¹⁰³.

Basında, açıkça İngiltere müttefiklerinden yana politika izleyen gazeteler arasında Ahmet Emin Yalman'ın Vatan ve Sertel'lerin Tan gazetelerini saymak mümkündür. Gerçi, Yalman ve Sertel'ler milletvekili değillerdir. Ancak, bu iki gazetenin

¹⁰¹ Karabekir, a.g.e., s. 361.

Karabekir'in söz konusu kitabında ağırlıklı olarak, 1939-1941 yılları yer almaktadır. Bu kitaptan CHP Meclis Grup toplantıları hakkında ayrıntılı bir bilgi edinmenin imkanı yoktur. Çoğunlukla Karabekir'in konuşmalarına yer verilmektedir. Karabekir, konuşmalarında sık sık Sovyet tehdidine dikkat çekmektedir.

¹⁰² Ulus, 4.4.1941.

Atay'ın söz konusu yazısının bir bölümü şöyledir:

"*Bu harp başladığı gündenberi, Balkan antantı devletleri, mihvere karşı kendi aralarında, velev tedafui, herhangi bir tedbiri münakaşa etmiyecek, tahrik edici değil, uzaktan şüphelendirici her türlü harekatten sakındılar. Yunanistan, Romanya ve Yugoslavya devletlerinden her biri, kendi infirat alemi içinde son derece titiz bir bitarafılık siyaseti takip etti. Bilhassa Romanya ve Yugoslavya iktisatlarını mihver ihtiyaçlarına göre ayar ettiler; petroleri, her çeşit gıda maddeleri ve madenleri ile mihver cephesini beslediler. (...) Bütün bu memleketlerin tek kaygısı, istiklal ve toprak bütünlüklerinin muhafazasından ibaretti.*"

¹⁰³ Orneğin bkz. Hüseyin Cahit Yalçın, "Balkanlarda Harp", Yeni Sabah, 7.4.1941. Yalçın bu yazısında Almanların Balkanlara saldırısını sert bir şekilde eleştirmektedir.

Hüseyin Cahit Yalçın, "Sovyetler Birliği ve Bulgaristan", Yeni Sabah, 5.3.1941. Almanların yalancılığına "*ilk isyan eden resmi ağız Moskova diplomasisi oldu. Tebrik ederiz.*"

Hüseyin Cahit Yalçın, "Rooseveltin Nutku", Yeni Sabah, 17.3.1941. "*Totaliter ve mütehakkim rejimlerle demokrasilerin arasında devam eden muharebenin neticesi artık taayyün etmiş sayılabilir. (...) Şimdi İngilizlerle Amerikalılar bütün kabiliyetleriyle çalışmaga vakit ve imkan bulunca Almanlar için mukadder yalnız bir ukubet vardır. Ezilmek!*"

H. C. Yalçın'ın bu dönemdeki görüşleri için ayrıca bkz. Johannes Glasneck, Türkiye'de Faşist Alman Propagandası, (çev. Arif Gelen), Onur yay., Ankara, ss. 25-26; Selim Deringil, Denge Oyunu, İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası, Tarih Vakfı yurt yay., İstanbul, 1994, ss. 8-12.

kamuoyundaki etkisi büyüktür. Yalçın ve Yalman liberal eğilimli iken, Sertel'ler sol eğilimlidir ve Sovyetlerle dostluktan yanadır¹⁰⁴.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında, CHP milletvekili Necmettin Sadak'ın Akşam gazetesi, ılımlılığı ile tanınırken; Cumhuriyet ve Tasvir gazeteleri -özellikle İngilizlerce-, Almanya yanlısı olarak tanımlanıyordu¹⁰⁵. CHP milletvekili Yunus Nadi'nin sahibi olduğu Cumhuriyet gazetesinin bu dönemdeki yayın politikası hakkında Yunus Nadi'nin oğlu Nadir Nadi anılarında, o yıllarda gazetelerin homojen bir yapısının olmadığını, farklı ve zıt eğilimlerde olan insanların aynı gazete yazı yazabildiklerini belirtmekte ve Cumhuriyet'in tarafsız bir politika izlemeye çalıştığını, ancak Cumhuriyet'te yazan Peyami Safa'nın Almanya'yı desteklediğini belirtmektedir¹⁰⁶. Nadir Nadi'nin söylediklerinin doğruluk payı olsa gerektir. Nitekim, Yunus Nadi'nin bazı yazılarında Almanya'yı eleştirdiği görülmektedir¹⁰⁷. Bununla beraber, Almanya realitesinin tanınması isteyen Nadir Nadi'nin yazıları nedeniyle Cumhuriyet gazetesi ile Yeni Sabah gazetesi (H. C. Yalçın) arasında bir polemik meydana gelmiştir¹⁰⁸.

Bu dönemin milletvekillerinden Mahmut Esat Bozkurt, savaşı İngiltere'nin kazanacağını ve Faşizm'in ergeç yenileceğini belirten yazılar yazmıştır¹⁰⁹.

Bu dönemin milletvekillerinin farklı eğilimlerde olmalarını, homojen olmayan tek parti yönetimin tipik özelliklerinden biri olarak kabul etmek gerekir. Diğer bir çok olayda da olduğu, İkinci Dünya Savaşı'nda milletvekillerinin farklı eğilimleri bulunmaktadır. Bu durum milletvekillerinin bakanlık durumlarını da etkilemektedir. Nitekim, Almanya yanlılığı ile tanınan Dışişleri Bakanı Numan Menemenciğlu, savaşın Müttefikler lehine dönmesi üzerine bakanlık görevinden istifa etmek zorunda kaldı (Haziran 1944).

¹⁰⁴ Ahmet Emin Yalman, "Özürleri Kabahatlerinden Bile Büyük", *Vatan*, 7.4.1941. Yalman yazısında, Balkan milletlerinin diğer Avrupa milletlerinden farklı olduğunu ve Alman işgaline direneceklerini belirtmektedir.

M. Zekeriya Sertel, "Harici ve Dahili Hiçbir İstırap Olmayan Memleket", *Tan*, 29.10.1939. "*Cumhuriyetin banileri dahilinde ıstırap kaynağı olabilecek bütün imkanları imha etmişlerdir. Memleket dahilinde milli birlik teessüs etmiştir. Ekonomimiz sağlam esaslara dayanmaktadır. Yeryüzünde sansürsüz, tazyıksız yaşayan nadir memleketlerden biri de Türkiyedir*".

Bu konuda ayrıca bkz. Glasneck, age., ss. 25-26; Deringil, age., ss. 8-12; Zekeriya Sertel, *Hatırladıklarım*, Gözlem yay., İstanbul, 1977; Sabiha Sertel, *Roman Gibi*, Belge yay., İstanbul, 1987.

¹⁰⁵ Glasneck, age., ss. 25-26; Deringil, age., ss. 8-12.

¹⁰⁶ Nadi, age., s. 46 vd.

¹⁰⁷ Yunus Nadi, "Yugoslavyanın Üçlü Pakta İltihakı", *Cumhuriyet*, 27.3.1941. Almanya'nın yeni nizam anlayışı eleştirilmekte ve "Ne yeni nizamı? Kahrın, tegallübün, tahakkümün ve esaretin adı ne vakittenberi yeni nizam oldu?" denilmektedir.

Yunus Nadi, "Demokrasinin Zaferi", *Cumhuriyet*, 15.3.1941. ABD kastedilerek, "Yüz otuz milyon nüfuslu ve kudretli bir memleket mücadelede demokrasinin zaferini hedef tutarak İngiltere yanında mevki almış bulunmaktadır" görüşü ileri sürülmektedir.

¹⁰⁸ Tekin Erer, *Basında Kavgalar*, İstanbul, 1965, ss. 76-89.

Cumhuriyet gazetesi daha önceki yıllarda (1937) *Tan* gazetesi tarafından Goebbels'in avukatlığını yapmakla suçlanmıştır. Bkz. Emin Karaca, *Cumhuriyet Olayı*, Altın Kitaplar yay., İstanbul, 1994, s. 89 vd.; Erer, age., ss. 9-61.

¹⁰⁹ Örneğin bkz. Mahmut Esat Bozkurt, "Faşistlik Yıkılacaktır", *Anadolu*, 10.2.1941.

F. 1945-1950 Yılları Arasındaki Hizipleşmeler

1. Köy Enstitüleri'nden Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'na

Milli Şef dönemine yön veren belli başlı kanunlar şunlardır: Milli Korunma Kanunu, Toprak Mahsulleri Vergisi Kanunu, Varlık Vergisi Kanunu, Köy Enstitüleri Kanunu ve Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu. Bu beş kanun Milli Şef döneminin genel karakteristiğini ortaya koymak bakımından önemlidir.

Söz konusu kanunlardan güncelliğini koruyan ve hala tartışma konusu olma özelliğini taşıyanlardan biri Varlık Vergisi Kanunu'dur (1942)¹¹⁰. Varlık Vergisi, İkinci Meşrutiyet yıllarında başlayan ulusal burjuvazi yaratma ve sermaye birikiminin azınlıkların elinden Türk-Müslüman burjuvazinin eline geçmesini sağlamaya yönelik adımların önemli kilometre taşlarından biridir. İkinci Meşrutiyet yıllarında başlayan süreç; tek parti döneminde Varlık Vergisi şeklinde, çok partili dönemde de 6-7 Eylül olayları şeklinde bir ileri aşamaya ulaşmıştır.

Varlık Vergisi Kanunu'nun dışında güncelliğini koruyan ve birbiriyle ilintili olduğu gibi, Milli Şeflik döneminde CHP içinde de önemli tartışmalara yol açan diğer iki kanun, Köy Enstitüleri Kanunu (1940) ve Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'dur (1945). Köy Enstitüleri köylerin öncelikli olarak eğitim/kültür kalkınmasını hazırladığı gibi, aynı zamanda köyde yaşanacak ekonomik değişimin (Toprak Reformu'nun) altyapısını hazırlamayı amaçlamıştır.

Köy Enstitülerinin kuruluş amaçlarının başında köy ve şehirler arasındaki uçurumun kapatılması gelmektedir. Köy ve şehirler arasındaki eğitim/kültür seviyesi farkı hakkında kanun tasarisının gerekçesinde açık bir şekilde ortaya konmaktadır. Buna göre; ilk öğrenim yapmak zorunda olan çocukların şehir ve kasabalarda % 80'i, köylerde ise % 26'sı okutulabilmektedir ve yine nüfusu 10.000'den az olan yerlerde okuma-yazma bilmeyenlerin oranı % 89.3 iken, nüfusu 10.000'den çok olan yerlerde bu oran % 59.7'dir¹¹¹. Köy Enstitüleri'nin eğitim/kültür boyutunun yanı sıra ekonomik boyutunun da var olması, konuyu milletvekilleri arasında daha tartışmalı bir hale sokmaktadır. Kanuna göre, Köy Enstitülü öğretmen sıradan bir öğretmenin çok ötesindedir; köylüye her alanda (eğitim/kültür, sağlık, tarım, hayvancılık, ekonomik kalkınma, modern yaşam) örnek olacak bir devrim misyoneridir.

Köy Enstitüleri Kanunu, TBMM'de görüşülürken (17 Nisan 1940) bazı milletvekilleri kanuna yönelik eleştiriler getirmişlerdir. Bunlardan biri Kazım

¹¹⁰ Bu konuda zengin ve hala güncel bir kaynakça mevcuttur. Örneğin bkz. Faik Okte, *Varlık Vergisi Faciası*, Nebioğlu yay., İstanbul, (1951); Avner Levi, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler*, İletişim yay., İstanbul, 1996; Edward C. Clark, "Türk Varlık Vergisine Yeniden Bakış", *Yapıt*, sayı 8, Aralık/Ocak 1984-85, ss. 29-43; Muhammet Güçlü, "Varlık Vergisi ve İzmir Uygulaması", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, sayı 8, 1993, ss. 157-182; Ayhan Aktar, "Varlık Vergisi ve İstanbul", *Toplum ve Bilim*, sayı 71, Kış 1996, ss. 97-149; Rıfat N. Bali, "Çok Partili Demokrasi Döneminde Varlık Vergisi Üzerine Tartışmalar", *Tarih ve Toplum*, sayı 165, Eylül 1997, ss. 47-59; Oral Çalışlar, "Hayim'in Oğlu İshak", *Cumhuriyet Dergi*, sayı 617, 18 Ocak 1998, ss. 1, 10-12.

¹¹¹ Mahmut Gologlu, *Milli Şef Dönemi (1939-1945)*, Ankara, 1974, s. 65.

Karabekir'dir. Karabekir konuşmasında şunları söylemiştir: "... bendeniz bu kanunda bir noktayı mahzurlu görüyorum; o da 3. madde hükmile köy enstitüleri yalnız köy ilkokullarını bitiren çocuklara hasrediliyor. Şehir ve kasaba çocuklarının köylerle temasını kesiyor. (...) Şu halde 40-50 sene sonraki hayatı tasvir edersek memleketimiz ikiye ayrılmış olacaktır. Biri köylünün kendi ruhile terbiyesi, biri de şehirli kısmı (...) Biz şehir ve köy çocuklarına böyle birbirleriyle kaynaştıracak yerde bir safiyeti fikriye ile ayırırsak, sonra acaba bu köylere başka taraflardan yapılacak telkinlerle günün birinde biz bu şehirlilerin karşısında başka fikirlerle onları mücehhez bulmaz mıyız?" Karabekir'in yanısıra, Feridun Fikri Düşünsel de 3. maddenin bu yönüne karşı çıkmıştır. Karabekir, söz konusu maddenin kent-köy ayrımına ve sınıf farklılığına yol açacağına ısrar etmiş ve "... köylülerimizi böyle bir kültür sahasında az görgülü yarı münevverlerin nüfuzuna hatta maddi manevi tahakkümüne bırakmayı bendeniz istikbal için çok tehlikeli görüyorum" demiştir¹¹².

Köy Enstitüleri Kanunu'na ilişkin TBMM'deki oylamaya 278 milletvekili katılmış ve bu milletvekillerinin oy birliği ile kanun kabul edilmiştir. Oylamaya 148 milletvekilinin katılmadığı görülmektedir. Aynı gün (17 Nisan 1940) yapılan diğer iki kanun oylamasına 316 milletvekilinin katıldığı ve bu kanunların oylanmasına katılmayan milletvekillerinin sayısının 110 olduğu¹¹³ düşünülecek olursa, Köy Enstitüleri oylamasına bilinçli olarak katılmayan milletvekili sayısının 38 olduğunu söylemek mümkündür.

Bu durum, CHP içinde, önemli sayıda milletvekilinin Köy Enstitüleri Kanunu'na karşı "sessiz muhalefet" politikası izlendiğini göstermektedir. Parti içi muhalefetin TBMM'de açıkça ortaya konmadığı düşünülecek olursa¹¹⁴, milletvekilleri Köy

¹¹² Koçak, age., s. 240. Ayrıca bkz. Goloğlu, age., ss. 65-77.

¹¹³ Koçak, age., s. 241.

¹¹⁴ Milletvekillerinin tepkilerini açık bir şekilde ortaya koymaları durumunda başları derde girmiştir. Örneğin, Haziran 1939'da TBMM'de kabul edilen Barem kanunlarına ilişkin bir eleştiri yazısı yazması nedeniyle Muhittin Birgen, CHP Meclis Grubu'nda sorguya çekilmiş ve Birgen CHP Meclis Grubu'ndan özür dilemek zorunda kalmıştır; 4 Temmuz 1939 tarihinde toplanan CHP Meclis Grubu'nda görüşülen konulardan biri de Birgen'in makalesidir. "Ruznamede ikinci bir mesele olarak Son Posta gazetesinin 27 haziran tarihli nüshasında ve başmuharrir Mardin meb'usu Muhittin Birgenin son günlerde Büyük Millet Meclisince tetkik ve kabul edilmiş olan barem kanunlarının hükümlerini tenkid eden bir makalesi hakkında Büyük Millet Meclisinin umumi heyeti içtimaında Ankara meb'usu Mümtaz Omer tarafından sorulan bir suale cevaben Başvekil Refik Saydam verdiği izabatta Başmuharririn bu makale ile ifade ettiği fikirlerin hatalı olduğu ve Cumhuriyet Halk Partisine mensub bir meb'us böyle bir makale yazması doğru olup olmadığı anlaşılmak üzere makaleyi Parti grubu idare heyetine tevdi ettiğini bildirmişti. Grup idare heyetinin bu havale üzerine yaptığı tetkikat neticesinde verdiği karar umumi heyetin tetkikine bu celsede arz olunmuştur.

Grup idare heyeti başmuharrir Muhittin Birgenin bu makalesini gerek barem kanunları hakkında grup umumi heyetince evvelki müzakerelerin birinde vermiş olduğu prensip kararlarına gerek parti nizamnamesinin neşriyata taalluk eden maddesi hükümlerine muhalif gördüğünü umumi heyete arz etmişti.

Evvela makale sahibi Mardin meb'usu Muhittin Birgen söz alarak bu makale ile ifade ettiği fikirlerin hatalı olduğunu beyan ederek umumi heyete karşı itizar etti. Bununla beraber mevzu hakkında söz alan birçok hatibler makale ile efkarı umumiyeye arz edilen fikirler hakkında tenkidlerini serdettiler.

Başvekil son söz olarak mevzuun bir çok arkadaşlar tarafından umumi heyete tebarüz ettirildiğini ve esasen muharrir itizar beyan ettiği cihetle başka bir muamele yapılmasına mahal olmadığını beyan

Enstitüleri Kanunu'na karşı muhalif tavırlarını oylamaya katılmamakla göstermişlerdir¹¹⁵.

Milletvekillerinin tavırlarını açıkça ortaya koymaya başlamaları, İkinci Dünya Savaşı'nın sona erdiği günlere rastlamaktadır. Bu tarihlerde tek parti yönetiminin uygulamalarından rahatsız olan ticaret burjuvazisinin ve büyük toprak sahiplerinin temsilcileri olan CHP milletvekilleri ortamı uygun görerek, açık muhalefete yöneldiler. Muhalefetin açık bir şekilde ortaya çıkması, bütçe görüşmeleri sırasında gerçekleşti ve görüşmeler sırasında hükümet sert bir şekilde eleştirildi. C. Bayar, A. Menderes, F. Köprülü, R. Koraltan, E. Sazak bütçeye red oyu verdiler. Bunu müteakip güvenoyu isteyen hükümete, C. Bayar, A. Menderes, F. Köprülü, R. Koraltan, E. Sazak, Y. H. Bayur ve R. Peker güvenoyu vermediler¹¹⁶. Bunlardan ilk beşi Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu aleyhine de oy kullanmışlardır. Bu beş kişinin dışında kalan Bayur, daha sonra Millet Partisi içerisinde yer alacaktır. Peker de, Saraçoğlu'nun yerine başbakan olacaktır.

Köy Enstitüleri Kanunu ve bunu takiben Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'ndan rahatsız olan büyük toprak sahipleri ile Varlık Vergisi'nden rahatsız olan ticaret burjuvasının açık muhalefeti, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu sırasında da devam edecektir. Bu kanunun hazırlandığı karma komisyonda yer alan Adnan Menderes, tasarıda istediği değişiklikleri yaptırmaya çalışmıştı. Hükümetin getirdiği toprak reformu tasarısına göre; "5.000 dönümlük oldukça geniş bir üst mülkiyet sınırı" tanınmaktaydı, ancak toprağın yetmediği yerlerde, topraksızlara ve az toprak sahiplerine dağıtılmak üzere 50 dönüme kadar arazinin kamulaştırılabileceği öngörülmekteydi (madde 17). Söz konusu kamulaştırmalar, gerçek bedel üzerinden değil, arazi vergisi için gösterilen bedel üzerinden yapılacaktı (madde 21). Adnan Menderes ve arkadaşları özellikle bu iki maddenin değiştirilmesine çalışmışlardı. Ancak, Menderes ve arkadaşlarının istekleri kabul edilmeyince; Menderes komisyon raportörlüğünden istifa etti (9 Haziran). Kanunun istenilen değişiklik yapılmadan çıkarılacağı anlaşılınca Bayar, Menderes, Köprülü ve Koraltan 7 Haziran 1945 tarihinde CHP Meclis Grubu Başkanlığı'na "Dörtü Takrir" i verdiler. Takririn içeriği, ülkede ve CHP'de siyasal liberalleşmeye gidilmesi isteklerini

etmiş ve bunun üzerine meselenin de müzakeresine son verilmiştir". Bkz. Ayın Tarihi, sayı 68, Temmuz 1939, ss. 7-8. Muhittin Birgen'in milletvekilliği daha sonra devamsızlık nedeniyle düşürülmüştür (Haziran 1941). Bkz. Zeki Ankan, Tarihimiz ve Cumhuriyet, Muhittin Birgen (1885-1951), Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul, 1997, s. 69.

CHP milletvekilleri arasında, CHP Meclis Grubu'nda en çok soru soran ve bakanlardan açıklama isteyen milletvekillerinin başında Rasih Kaplan gelmektedir. Ancak, Kaplan'ın faaliyetleri Parti Grubu içinde kaldığından herhangi bir problemle karşılaşmamıştır.

¹¹⁵ Koçak, age., s. 241. "Bu yasanın, dönemin basın ve yayın organlarında -bir haber, bir yazı veya bir makale biçiminde olsun- hemen hiç yer yer almaması çok ilginçtir. Konu usla propaganda aracı olarak kullanılmamıştır. Basında enstitülerle ilgili yalnızca İnönü'nün okulları ziyaretleri sırasında çıkmıştır ki, bu da enderdir". Koçak'ın yaptığı bu tesbit gerçekten de doğrudur. Ayrıca, aynı döneme ilişkin anılar yazan politikacıların (Kazım Karabekir, Hilmi Uran, Faik Ahmet Barutçu) anılarında da bu konuya değinilmemektedir.

¹¹⁶ Gologlu, age., s. 354; Koçak, age., ss. 384-385.

barındırıyordu. Bu arada, TBMM 10 Haziran 1945 tarihinde 4753 sayılı Çiftçiye Topraklandırma Kanunu'nu kabul etti¹¹⁷.

CHP Meclis Grubu'na verilen Dörtlü Takrir, İnönü'nün de isteği ile kabul edilmedi. Çünkü, değişen ülke ve dünya koşulları çerçevesinde, parti içi muhalefetin CHP'den ayrılarak, partileşmesi yani muhalif bir parti kurmaları istenilmekteydi¹¹⁸.

Dörtlü Takrir'in verilmesinden birkaç ay sonra, Bayar milletvekilliğinden istifa etti. Bu tarihten itibaren Bayar, sadece CHP üyesiydi. Menderes ve Köprülü ise, Ahmet Emin Yalman'ın sahibi olduğu Vatan gazetesinde muhalefetlerini açık bir şekilde sürdürmekteydiler. Bunun üzerine, CHP Meclis Grubu, "*Hareket ve faaliyetlerini CHP'nin hareket ve faaliyetlerine zıt gördüğünden bu iki milletvekilinin CHP ile olan ilgilerinin kesilmesine oybirliğiyle karar vermiş*" ve bu karar CHP Genel Sekreterliği tarafından onaylanmıştır¹¹⁹. Bu kararı, 2 Ekim tarihinde Vatan gazetesine verdiği bir demeçle eleştiren ve CHP tüzüğüne aykırı bulan Koraltan da verdiği demeç nedeniyle partiden ihraç edilmiştir.

17 Eylül 1945 tarihinde milletvekilliğinden istifa eden Bayar, 2 Aralık tarihinde de CHP'den istifa etti. Böylece, Dörtlü Takrir'i verenlerin tamamı CHP'den ayrılmış oldular. Söz konusu dört kişinin bir parti kuracakları kesin bir şekilde ortaya çıkmaktaydı. Nitekim, aynı günlerde Bayar gazetelere verdiği demeçte bunu doğrulamaktaydı. İnönü de, 4 Aralık 1945 tarihinde Bayar'ı yemeğe davet etmiş ve kurulacak olan partiyi desteklediğini belirtmişti¹²⁰.

Böylece, İnönü başta olmak üzere CHP, parti içinde beliren muhalefeti yüreklendirmiş ve bu hareketin parti dışına çıkarak, yeni bir muhalefet partisi haline gelmesini açıkça desteklemişlerdir. Gerçi, CHP'nin bu tavrı diğer bazı muhalif çevrelerde muvazaa şüphesini doğurmuşsa da, ilerleyen yıllar bunun böyle olmadığını göstermiştir. DP, CHP'nin desteğinin yanısıra, SCF'nin taşra kadrolarının da desteğini almakla ve CHP içinden kopanlarla kurulduğu için, başlangıçta SCF olayının bir başka benzeri ile karşılaştığı şüphesini doğurmuş ve bunun sonucu olarak Millet Partisi kurulmuştur (1948). Ancak, değişen ülke ve dünya koşulları ile birlikte DP yöneticileri hiçbir zaman SCF durumuna düşmemişler ve toplumsal muhalefetin odaklandığı ana merkez olarak, 1950 yılında iktidarı devralmışlardır.

¹¹⁷ Cem Eroğul, *Demokrat Parti (Tarihi ve İdeolojisi)*, İmge yay., Ankara, 1990, ss. 9-10; Tevfik Çavdar, "Demokrat Parti", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, c. 8, İletişim yay., ss. 2060-2075; Hilmi Uran, *Hatıralarım*, Ankara, 1959, s. 432 vd.; Fahir Giritlioglu, *Türk Siyasi Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisinin Mevkii*, c. I, Ankara, 1965, s. 169 vd.; Hikmet Bila, *Sosyal Demokrat Süreç İçerisinde CHP ve Sonrası*, Milliyet yay., İstanbul, 1987, s. 150 vd.;

¹¹⁸ Koçak, age., ss. 385-386.

¹¹⁹ Tarık Z. Tunaya, *Türkiyede Siyasi Partiler, 1859-1952*, Ankara, 1952, s. 648; Erdoğan Teziç, *100 Soruda Siyasi Partiler*, Gerçek yay., İstanbul, 1976, s. 256.

¹²⁰ Tunaya, age., ss. 646-649; Teziç, age., s. 256; Çavdar, age., s. 1064; Metin Toker, *Tek Partiden Çok Partiye*, İstanbul, 1970.

2. Hasan Ali Yücel-Reşat Şemsettin Sırer Çekişmesi ya da Sol-Sağ Çekişmesi

CHP, bir tek parti olarak içerisinde, o günün koşullarında sağ ve sol olarak tanımlanabilecek farklı ideolojik eğilimleri taşıyan milletvekillerini barındırmaktaydı. Bunun örneklerini İkinci Dünya Savaşı yıllarında görmek mümkündür. Eski solculardan Nurullah Esat Sümer ve Mehmet Vehbi Sarıdal, İnönü döneminde milletvekili olmuşlardı¹²¹. Ayrıca, sol eğilimleri ile tanınan Memduh Şevket Esendal¹²², İkinci Dünya Savaşı yıllarında CHP Genel Sekreterliği görevinde bulunmuştur. Aynı dönemde (1943 seçimlerinde), Samet Ağaoglu'nun belirttiğine göre, Ankara'da *Dönüm* dergisini çıkaran ve başlarında Şevket Raşit Hatipoğlu'nun bulunduğu Anadolu grup TBMM'ye birçok milletvekili sokmuştur; bu, milliyetçilerin solculara karşı -DTCF'deki solcu hocalar- karşı milliyetçilerin zaferi, olarak görülmüştür¹²³.

Solcuların örgütlendiği ve üst kademelerinde yer aldığı yerlerden biri de Milli Eğitim Bakanlığı'dır. Hasan Ali Yücel'in bakanlığı döneminde (30 Aralık 1938-12 Ağustos 1946) solcuların/komünistlerin korunduğuna ilişkin iddialar daha İkinci Dünya Savaşı yıllarında başlamıştır. Nitekim, Nihal Atsız *Orhun* dergisindeki yazılarında H. A. Yücel'i "*güflet*" içinde olmakla suçlamış ve dönemin (1944) Türkçü Başvekili Şükrü Saraçoğlu'nun bu konuda önlem almasını istemiştir. Bu yıllarda komünistlikle suçlanan ve memuriyet görevlerinde bulunanlar -ki bunlar Milli Eğitim Bakanlığı ile ilgili görevlerdir- şunlardır: Devlet Konservatuarı öğretmenlerinden ve TDK üyesi Sabahattin Ali, AÜ DTCF folklor doçenti Pertev Naili Boratav, Pedagoji Enstitüsü başında bulunan Sadrettin Celal Antel, TDK üyelerinden ve CHP eski milletvekillerinden Ahmet Cevat Emre¹²⁴.

Komünistlerin devlet görevlerinden uzaklaştırılmasını isteyen Turancılar'ın istekleri İkinci Dünya Savaşı yıllarında gerçekleşmemiş; ülke içindeki ve dışındaki dengeler nedeniyle tasfiye edilen Turancılar olmuştur (1944 Irkçılık-Turancılık Davası). Ancak, İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesi, SSCB'nin Türkiye'den toprak talebi, değişen ülke ve dünya konjonktürü çerçevesinde Turancıların intikamlarını almaları gecikmemiştir. İntikamı alan bizzat Turancıların kendisi olmamışlar; intikamı alan CHP içinden kopan DP'liler ve özellikle de CHP içindeki Hasan Ali Yücel karşıtları olmuştur.

¹²¹ Nurullah Esat Sümer, 1939-1950 yılları arasında TBMM'de milletvekili olarak bulunmuş; ayrıca, Maliye ve Devlet bakanlıklarına da getirilmiştir. M. Vehbi Sarıdal, 1943-1950 yıllarında CHP milletvekili olarak TBMM'de bulunmuştur.

¹²² Abidin Nesimi anılarında, M. Şevket Esendal'ı "kooperatifçi sosyalist" olarak tanımlamakta ve çok partili yaşama geçildikten sonra 35'ler hareketi içinde yer alan Esendal'ın CHP'ye sol bir kimlik kazandırmak istediğinden söz etmektedir. Bkz. Nesimi, *Yılların İçinden*, ss. 240-250.

Samet Ağaoglu ise, Abidin Nesimi ile aynı görüşte değildir ve Esendal'ı mistik ve klerikal eğilimleri olarak tanımlamaktadır. Bkz. Samet Ağaoglu, *Siyasi Günlük, Demokrat Parti'nin Kuruluşu*, (yay. haz. Cemil Koçak), İletişim yay., İstanbul, 1992, ss. 25-29.

¹²³ Ağaoglu, *age.*, s. 29.

¹²⁴ Bu konuda ayrıntılı bilgi için tezimizin, "*1940'lı Yılların İlk Yarısında Türkiye Basını*" adlı bölümüne bakınız.

Bunun sonucu olarak, 1946 yılında kurulan Recep Peker hükümetine Hasan Ali Yücel alınmamış, Milli Eğitim Bakanlığı'na Yücel'in rakibi olarak ve O'nun yaptıklarını düzeltmek için Reşat Şemsettin Sirer getirilmiştir. Nitekim, Sirer'in gelmesinden sonra ilk görevden uzaklaştırılanlardan biri Köy Enstitüleri'nden sorumlu olan İlköğretim Genel Müdürü İsmail Hakkı Tonguç olmuştur.

Çok partili yaşama geçilmesiyle birlikte, sol kesime karşı alınacak tavır Tan Olayı (4 Aralık 1945) açık bir şekilde ortaya konmuş ve onların DP ile işbirliğine yönelerek, muhalif bir cephe yaratmaları önlenmiş; kısa bir süre sonra CHP'nin anti-Sovyet ve anti-komünist politikalarına DP de sahip çıkmıştır. CHP içindeki sol grubun ürünü olduğunu düşündüğümüz Köy Enstitüleri ve Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun da etkisiyle ortaya çıkan DP, CHP içinde bir kopmaya yol açmıştır; ancak, bu kopuşla CHP durulmamış ve CHP içindeki sağ grup da parti içinde egemen olan sol grubun iktidarına son vermiştir. Nitekim, bu çerçevede 1945 yılında Esenalp CHP Genel Sekreterliği'nden alınmış ve 1946 yılında da Yücel bakanlık görevinden uzaklaştırılmıştır.

Çok partili yaşam sürecinde, sol olarak tanımlanan kesimlere karşı saldırı çok yönlü olarak gerçekleştirilmiştir. CHP içindeki sol gruba karşı yine CHP içinden (Kazım Karabekir, Fahri Kurtuluş...) ve DP'den (Kenan Öner) gerçekleştirilen saldırılarda Köy Enstitüleri'nde komünist propagandanın yapıldığı iddiaları ileri sürülmüştür. Daha sonra, bu iddialar 1947 yılı boyunca Kenan Öner-Hasan Ali Yücel Davası olarak mahkemeye de yansımıştır.

Solculara yönelik saldırıların genişliyerek devam etmesinin bir başka boyutu da DTCF'deki bazı öğretim üyelerinin (Pertev Naili Boratav, Niyazi Berkes, Mediha Berkes, Behice Boran, Muzaffer Şerif Başoğlu) komünistlikle suçlanarak, Üniversite'den atılmalarını ve konuda TBMM'nin bile devreye girmesini eklemek gerekir. Bu dönemin sonlarına doğru Sabahattin Ali de esrarengiz bir şekilde öldürülmüştür¹²⁵.

Söz konusu dönemde, Köy Enstitülerinden geri adım atan CHP, aynı geri adımı Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nda da atmıştır. CHP, devletçilik politikalarından geri adım attığı 1947 Büyük Kurultay'ında, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun 17. maddesini kaldırmaya karar vermiştir. Bu karar CHP Programı'nda şu şekilde yer almıştır: "*Toprak Kanunu'nun ana prensipleri mahfuz kalmak üzere bu kanun mülkiyet*

¹²⁵ Bu dönem hakkında zengin bir kaynakça vardır. Örneğin bkz. Uğur Mumcu, *40'ların Cadı Kazanı*, Tekin yay., İstanbul, 1990; Niyazi Berkes, *Unutulan Yıllar*, (yay. haz. Ruşen Sezer), İletişim yay., İstanbul, 1997; Kemal H. Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi, Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller*, İstanbul, 1967; Feroz Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)*, (çev. Ahmet Fethi), Hil yay., İstanbul, 1994; Mahmut Gologlu, *Demokrasiye Geçiş, 1946-1950*, Kaynak yay., İstanbul, 1982; Taner Timur, *Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş*, İletişim yay., Cep Univ., İstanbul, 1991; Kemal Sülker, *Sabahattin Ali Dosyası*, Ant yay., İstanbul, 1968; Mete Çetik, "Dil-Tarih Tasfiyesi ve Hukuka Aykırılık", *Tarih ve Toplum*, sayı 160, Nisan 1997, ss. 5-13; Cemil Koçak, "İrkçılık-Turancılık Davasının Siyasi Rövanşı: Öner-Yücel Davası", *Tarih ve Toplum*, sayı 166, Ekim 1997, ss. 22-30.

güvenliği toprak sahiplerine bırakılacak azami miktar ve kamulaştırma değeri yönlerinden faydalı buluruz" (madda 43)¹²⁶.

Bu dönemde sol kesime karşı uygulanan politikaları değerlendirirken, dönemin koşullarını gözönünde bulundurmak, solculara karşı uygulanan politikaları anlamayı kolaylaştırmaktadır. Dünyanın iki büyük bloka ayrılmasının ilk belirtilerinin görülmesi, SSCB'nin Türkiye'den toprak ve üs talebi (ve bunun sonucu olarak anti-Sovyetizm), ABD ile kurulan yakın ilişkiler (Truman Doktrini, Marshall Yardımı, Mc Carthy'cilik) sola karşı uygulanan politikaları büyük ölçüde belirlemiştir.

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemin belli başlı özelliklerinden biri de ABD hayranlığıdır. Bu dönemde, ABD hakkında tamtacı nitelikte birçok kitap yayınlanmıştır. Bunlardan biri olan İlhan Lütem'in *Amerikayı Tanıyalım* adlı kitabına dönemin CHP'lilerinden Nihat Erim yazdığı Önsöz'de şunları söylemektedir: *"İkinci Cihan Harbi sonunda milletlerarası münasebetlerin nazımı olarak ortada kalan en büyük kuvvet Amerika Birleşik Devletleridir. (...)*

Birleşik Devletleri görmüş olanlar, o memleketlerle dünyanın diğer yerleri arasındaki hayat arasında bir karşılaştırma yapabilmek için müşterek ölçü bulamamak gibi bir şaşkınlığa uğramaktadırlar. Bilhassa maddi ilerleme yurttaşların en fakirine dahi sağlanmış olan yaşama imkanları bir Avrupalının daha uzun yıllar hayalden hakikate geçiremeyeceği hallerdendir.

Yeni Dünya, gerçekten yepyeni ve bambaşka bir dünyadır. Orada herşey gelişme halindedir. Amerikalılar, kendi kendilerine o kadar yeter durumdadırlar ki... (...)

... memleketimizde de anglo-sakson alemine karşı ilgi artmaktadır. Bu oluşu teşvik etmek her aydının ödevidir. Yurdumuzu kültür alanında, teknik alanda zenginleştirmek ardındayız. Ülkümüz, Türk köylüsünü, Türk işçisini Amerikan köylü ve işçisi varlıklı ve yaşama seviyesi yükselmiş görmektir. Gözlediğimiz noktaya bizden önce varmış olanların gittiği yoldan yürümek tecrübelerinden faydalanabilmek için onları yakından tanımalı ve iyi anlamalıyız" ¹²⁷.

Sovyetler Birliği ve sol düşmanlığına karşı ABD hayranlığının arttığı bir dönemde, ender de olsa CHP'yi sol parti olarak tanımlayan bazı yayınlara da rastlamak mümkündür. Kadroculardan biri olan İsmail Hüsrev Tokin, CHP'ye ilişkin bir

¹²⁶ Timur, age., ss. 61-62. Söz konusu Kurultay'da din eğitiminde yumuşama konusunda geri adımlar atıldığı gibi, Köy Enstitüleri'nin tasfiye süreci devam etmiştir.

¹²⁷ *"Kitap Hakkında Profesör Nihat Erim'in Önsözü"* nden. Bkz. İlhan Lütem, *Amerikayı Tanıyalım*, MEB yay., Ankara, 1946.

Erim'in yazdığı önsözde, DP'nin Türkiye'yi Küçük Amerika haline getirme söyleminin ilk örneklerini görmek mümkündür.

Bu dönemde hazırlanan Thornburg Raporu'nu da unutmamak gerekir. Bkz. Max W. Thornburg, *Türkiye Nasıl Yükselir*, Nebioğlu yay., İstanbul.

Çok partili yaşama geçiş döneminde, Türk-Amerikan ilişkilerine yönelik olarak yayınlanan; sahipliğini Hidayet-Kemal Erkan ve neşriyat müdürlüğünü Kazım Nami Duru'nun yaptığı bir dergi de yayınlanmıştır: *Türk Anglo-Amerikan Postası*. Derginin ilk sayısı Nisan 1947 tarihinde yayınlanmıştır.

broşüründe (1946), "Sağlık ve solluk meselesi" başlığı altında CHP'yi şöyle tanımlamaktadır: "Cumhuriyet Halk Partisinin toprak davasını ele alış tarzı, işçi sağlığı, işçi teşkilatı, sosyal yardım, sosyal sigorta ilh. işlerini kanunlarla düzenleme yolunda yolunda aldığı tedbirler sol adımlardır. Halbuki Demokrat parti, özel teşebbüslerin bu gibi mükellefiyetler altına girmesini terviç etmemektedir. Bu itibarla bütün sosyal tatbikatiyle Cumhuriyet Halk Partisi, Demokrat partinin solunda yer almış bulunmaktadır" ¹²⁸.

3. Recep Peker'e Karşı 35'ler

1942-1946 yılları arasında başbakanlık yapan ve bu süre içerisinde bir hayli yıpranan Şükrü Saraçoğlu'nun yerine 1946 yılında Recep Peker başbakan oldu. 1945 yılındaki bütçe görüşmeleri sırasında Saraçoğlu hükümetine güvenoyu vermeyen 7 kişiden biri olan Peker'in Saraçoğlu'nun yerine başbakanlığa getirilmiş olması bu açıdan önemlidir. Ancak, açıklanmaya muhtaç olan durum, otoriter eğilimleri ile tanınan ve CHP'nin radikal kanadına mensup biri olduğu herkesce bilinen Peker'in, muhalefet partisinin kurulmasını destekleyen İnönü tarafından başbakanlığa getirilmesidir. Burada bir çelişkinin olduğu düşünülebilir; İnönü, muhalif bir partinin yani DP'nin kurulmasını desteklediği halde, niçin Peker gibi çok partili ortama uyum sağlayamayacak ve tek parti döneminin tipik temsilcisi olan Peker'i başbakanlığa getirmiştir? Bizce, bunun nedeni Peker ile DP yöneticilerini karşı karşıya getirmek ve çatıştırmak istediği ve bu çatışan tarafların uzlaştırılması rolünün İnönü'ye düşmesi istegidir. Nitekim, öyle de olmuştur. İnönü, partiler üstü ve her iki partinin üzerinde uzlaştığı bir lider olarak, Başbakan Peker ve DP lideri Bayar'ı biraraya getirmiş ve 12 Temmuz Beyannamesi'ni yayınlattır. Böylece, İnönü her iki kesime kendini kabul ettirmeyi ve kendisinin onların üstünde olduğu havasını yaratmak istemiştir.

DP ile ilişkilerin gerginleştirilmesi politikasında başarılı olan Peker hükümetin uzun ömürlü olamayacağı ortadadır. Peker hükümetine tepkiler sadece DP'den gelmemiş; CHP'nin ılımlı ve genç milletvekillerinden de gelmiştir. 35'ler hareketi olarak tanımlanan hareket içerisinde, CHP'nin ağır topları olarak tanımlanabilecek (Ali Fuat Cebesoy, Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Memduh Şevket Esendal) isimler de vardır. İnönü'nün her iki partinin ilişkilerini yumuşatma girişimi, Peker hükümetini zayıflattı; hükümetin zayıflamasına uygulanan ekonomi politikaları (7 Eylül kararları) ve baskıcı yöntemler de yol açtı.

Geçici bir dönem için ihtiyaç duyulan Peker, işlevini yerine getirdikten sonra İnönü'nün de desteklediği 35'ler hareketini karşısında buldu. Bu dönemin CHP Meclis

¹²⁸ İsmail Hüsrev Tökin, Cumhuriyet Halk Partisinin Dünya ve Cemiyet Görüşü (Genel Esaslar), Ankara, 1946, s. 31.

Tökin'in aynı seriden çıkan ve bu kitabın devamı olan diğer kitabı da şudur: İsmail Hüsrev Tökin, Cumhuriyet Halk Partisinin İktisadi Siyaset Sistemi, Ankara, 1946.

Grubu'nun aşırı ve ılımlılardan oluştuğunu söylemek mümkündür. Aşırı grubunun desteğini sağlamakla beraber, ılımlılar grubunu karşısında bulan Peker, 26 Ağustos 1947 tarihindeki CHP Meclis Grubu'nda kendisine yapılan sert eleştiriler karşısında, güvenoyu istedi. Toplantıda hazır bulunan CHP milletvekillerinden 35'i Peker'e güvenoyu vermediler. Bu milletvekilleri şunlardır: Ali Fuat Cebesoy, Tahsin Banguoğlu, Hamdullah Suphi Tanrıöver, Fahri Kurtuluş, Nihat Erim, Memduh Şevket Esenal, İsmail Rüştü Aksal, Vedat Dicleli, Cavit Oral, Said Odyak, Muhtar Ertan, Nazif Ergün, Mahmut Nedim Gündüzalp, Sinan Tekelioğlu, Kasım Gülek, Tezer Taşkiran, Celal Sait Siren, Hasan Şükrü Adal, Hasan Şükrü Adal, Kasım Ener, Avni Refik Bekman, Muhsin Adil Binal, Şevket Raşit Hatipoğlu, İhsan Hamit Tiğrel, Cevat Dursunoğlu, Hilmi Öztarhan, Ali Kemal Yiğitoglu, Sedat Çumralı, Suud Kemal Yetkin, Abdurrahman Melek, Hilmi Hakkioğlu, Osman Ağan, Kamil Kitapçı, Bekir Kaleli, ve Vehbi Sarıdal¹²⁹. Peker, güvenoyu vermeyen 35 kişiye rağmen Meclis Grubu'ndan güvenoyu aldı, ama yıprandı. 4 Eylül 1947 tarihinde yeni yapılan güvenoylamasında, güvenoyu vermeyenlerin sayısı 47'ye çıkınca, Peker önce hükümette bazı değişiklikler yaptı (5 Eylül), birkaç gün sonra da istifa etti (9 Eylül 1947). Peker'in istifa nedenleri arasında, İnönü'nün Peker'i başbakan yapmakla beraber, CHP Genel Başkan Vekilliği'ne atamaması da gösterilmektedir. Peker'in başbakanlığı tarihine kadar, tüm CHP Başbakanları -bir istisna ile- aynı zamanda CHP Genel Başkan Vekili olarak da atanmışlardır. Peker'den önce, Kasım 1924-Mart 1925 tarihleri arasında başbakan olan Fethi Okyar da, CHP Genel Başkan vekili olarak atanmamıştır. Peker'in de bu göreve atanmaması, başbakanlığının geçici olarak düşünülmüş olmasından -Fethi Okyar'da olduğu gibi- kaynaklanıyor olabilir. Fethi Okyar'ın başbakanlığı döneminde, CHP Genel Başkan Vekili İsmet İnönü'dür. Peker'in başbakanlığı döneminde ise, bu görevi eski başbakanlardan Şükrü Saraçoğlu yürütmüştür (1947)¹³⁰. Zaten bu tarihten sonra da, 1950'ye kadar Genel Başkan Vekilliği ile Başbakanlık tamamıyla ayrılmıştır. 1937 yılında, Bayar'ın başbakanlığa getirildiği tarihte, İsmet İnönü başbakanlığın yanısıra, CHP Genel Başkan vekilliği'ni de Bayar'a devretmişti. Bu, yapılan değişikliğin geçici değil, sürekli olduğunun bir ifadesi olsa gerektir.

Peker'in başbakanlıktan ayrılması, ılımlıların aşırıya karşı bir başarı olarak değerlendirilmiş; 1947-1950 tarihleri arasında başbakanlıkları sırasıyla Hasan Saka ve Şemsettin Günaltay yürütmüştür. Bu dönemlerde, CHP'nin tek parti yönetimi döneminde uygulamalarıyla çelişen politikalar izlenmiştir. Din eğitimi, imam-hatip kursları, Köy Enstitüleri, ekonomi politikaları (devletçilik'ten ekonomik liberalizm'e) vb. alanlarda izlenen politikalara buna örnek olarak verebiliriz. Tek parti dönemi ile çok partili dönem arasındaki farkları, 1950 seçimleri öncesinde Başbakan Şemsettin Günaltay'ın

¹²⁹ Bila, age., s. 169; Goloğlu, Demokrasiye Geçiş, ss. 174-176. 35'ler hareketi içindeki gençlerin büyük bölümü, 1950 sonrasında CHP'de önemli görevlere geleceklerdir.

¹³⁰ Saraçoğlu'nun CHP Genel Başkan Vekilliği için bkz. Giritlioğlu, age., ss. 198-200.

TBMM'de yaptığı bir konuşmada açıkça görmekteyiz: *"İlkokullarda din dersleri okutmaya başlayan hükümetin başkanıyım. Bu ülkede müslümanlara namazlarını öğretmek, ölülerini yıkatmak için imam-hatip kursları açan bir hükümetin başbakanıyım. Bu ülkede müslümanlığın yüksek esaslarını öğretmek için İlahiyat Fakültesi açan bir hükümetin başbakanıyım"* ¹³¹.

4. Yolsuzluklar ve Yüce Divan'a Verilen Bir Bakan:

Suat Hayri Ürgüplü

Milli Şef dönemi ile sonraki çok partili rejim döneminde de birçok yolsuzluk iddiaları gündeme gelmiştir. Özellikle İkinci Dünya Savaşı yılları istifçilik, vurgunculuk, karaborsa ve arsa spekülasyonlarının doruğa ulaştığı yıllardır. Söz konusu dönemdeki yolsuzlukları ise; Şeker Şirketi'ndeki yolsuzluklar, Tekel yolsuzluğu, sigorta yolsuzluğu, petrol yolsuzluğu, Öğretmen Yapı Sandığı yolsuzluğu olarak sıralamak mümkündür. Bu yolsuzluklardan birine Başbakan Şükrü Saraçoğlu'nun ağabeyi ile birlikte Ticaret Bakanı Dr. Behçet Uz'un da adı karışmıştır. Bu yolsuzluk, 1942 yılında Bursa Koza Kooperatifleri Birliği'nin kozalarının sigortalanmasına ilişkindir. Yıllık 100-150.000 liralık sigorta priminin ödendiği bu sigortanın, Ziraat Bankası'nın da ortak olduğu Anadolu Sigorta Şirketi'ne yaptırılması gerekirken -araya Ticaret Bakanı Behçet Uz'un da girmesiyle-, sigortanın Başbakan Şükrü Saraçoğlu'nun ağabeyinin yönetim kurulu başkanı olduğu Doğan Sigorta Şirketi'ne yaptırıldığı görülmektedir¹³². Yine Saraçoğlu'nun ağabeyinin yönetim kurulu başkanı olduğu Doğan Sigorta Şirketi'ne 1944 yılında Tekel'in 200.000.000 liralık sigorta muamelesinin yaptırıldığı ve 1.500.000 liranın komisyon olarak sigortanın yapılmasına aracılık eden bir kişiye verildiği iddiaları basında yer almıştır¹³³. Saraçoğlu'nun ağabeyinin adının karıştığı sigorta yolsuzluğu hakkında, Arif Oruç, *"Hırsızlara, Sülüklere, Muhtekirlere Harp"* adlı yazısında şunları söylemektedir: *"Bunlara karşı öyle amansız bir mücadele ki, demir yumruğu altında ezilmedik ne biraderler, ne amca ve yeğenler kalsın, hepsi tuz buz olsun"* ¹³⁴.

İnönü döneminde gündeme gelen yolsuzluk iddialarından biri de yine Tekel'deki yolsuzluklara ilişkindir. Yolsuzluk iddiaları, Saraçoğlu hükümetinde Gümrük ve İnhisarlar Bakanı olarak bulunan Suat Hayri Ürgüplü'nün (Mart 1943-Şubat 1946), bakanlık dönemini kapsamaktadır. Başlangıçta kahve alımı yolsuzluğu olarak ortaya çıkan iddialara daha sonra yeni yolsuzluk iddiaları eklenmiştir (Dinamit işi, Tekal Hastanesi işi, Tutkal işi, Yunanistan'a kibrit satışı işi, Rize Kereste Fabrikası işi ve

¹³¹ Doğan Duman, *Demokrasi Sürecinde Türkiye'de İslamcılık*, Eylül yay., İzmir, 1997, s. 29.

¹³² Hilmi Özgen, *Türk Sosyalizminin İlkeleri*, Ankara, 1962, ss. 36-37.

¹³³ "Tekel'in 200.000.000 luk Sigorta Muamelesi, Bir Birader Kim?", *Yarın*, 23.11.1946, s. 1, 3; "Tekel Sigortaları Meselesi, 'Yarın'ın Neşriyatına Bakan Ne Diyor?", *Yarın*, 7.11.1946, s. 1; "Birbuçuk Milyonluk Sigorta Primi, Komisyonu Kim Aldı", *Yarın*, 8.12.1946, s. 1, 3.

¹³⁴ *Yarın*, 6.12.1946, s. 1.

Tomruk işi). Bu iddialar nedeniyle, bakanlık görevinde istifa eden Ürgüplü, Yüce Divan'a verilmiş ve uzun süren yargılamalardan sonra beraat etmiştir (1948)¹³⁵.

Tek parti dönemi boyunca, Yüce Divan'a verilen bakan sayısı üçtür. Bunlardan Bahriye Vekili İhsan Bey (Havuz-Yavuz Davası) ve Ticaret Vekili Ali Cenani Bey (Zahire Yolsuzluğu) suçlu görülerek cezalandırılmışlardır. Gümrük ve İnhisarlar Vekili Suat Hayri Ürgüplü (Tekel Yolsuzluğu) ise, suçsuz görülmüş ve beraat etmiştir.



¹³⁵ Kemal Zeki Gençosman, *Yakın Tarihimizde Yolsuzluk ve Rüşvet Olayları*, ss. 241-290.

SONUÇ

Türkiye'deki tek parti yönetiminin yapısı üzerine yapılan değerlendirmeler, genel olarak birbirinden çok farklıdır; hatta, birbiriyle çelişmektedir. Tek parti döneminde demokrasi var mıydı, yok muydu; parti içi demokrasi işliyor muydu, yoksa işlemiyor muydu; tek parti yönetimi demokrasiyi nihai amaç olarak hedefliyor muydu, hedeflemiyor muydu? şeklindeki sorulara yanıt vermek pek kolay değildir. Bu görüşlerden herhangi birinin doğruluğu üzerine, çeşitli belgeler ve olgular ortaya koymak mümkündür. Dönem üzerine çalışanlar, birbiriyle tamamıyla zıt yorumlara yol açabilecek farklı olgular bulabilirler. Hatta, aynı olgu üzerinden farklı bile yorumlar çıkarabilirler. Bunun iki temel nedeni vardır. Birincisi, tek parti yönetimlerinin tasnifi konusunda siyaset bilimcilerin hemfikir olmamalarıdır. İkincisi ise, bununla bağlı olarak, Türkiye'deki tek parti yönetiminin teorik ya da ideolojik açıdan herhangi şablona oturtulamayıştır. Gerçi, araştırmacıların çoğu, Türkiye'deki tek parti yönetiminin otoriter bir özellik taşıdığı konusunda birleşmektedirler. Ancak, sorun bu yönetimin kendi iktidarını kalıcı mı, yoksa geçici mi olarak tanımladığı konusunda düğümlenmektedir.

Türkiye'deki tek parti yönetiminin geçici değil, kalıcı bir rejim olarak düşünüldüğünü ileri sürenler arasında Mete Tunçay, Cemil Koçak ve Ahmet Demirel de vardır. Mete Tunçay, Türkiye'deki tek partinin otoriter ve pragmatik olarak tanımlanabileceğini, tek parti döneminin bir diktatörlük olduğunu belirtirken¹; Cemil Koçak şu değerlendirmeyi yapmaktadır: "*CHP, hiç kuşkusuz, otoriter bir tek-partidir; ancak otoriterliğin derecesinin ne olduğu da sorulmalıdır. Bu anlamda CHP'nin 'vesayetçi' bir tek-parti olduğu savunulmaktadır.*

Ancak belirtilmelidir ki, CHP'nin 'vesayetçi' tek-parti olduğunu savunan görüşlerin ortaya koyduğu 'vesayetçi tek-parti' modeli ile, bu çalışmada ortaya çıkan tarihsel ve siyasal olayların yarattığı model arasında bir benzerlik bulmak kolay değildir.

Hiç olmazsa İnönü dönemi için şu yargıda bulunmak yanlış olmayacaktır: Bu dönemde yönetim ve CHP, kendini topluma tek-parti olarak sunmuş ve bunun 'geçici' bir durum olduğu yolunda herhangi bir açıklama yapmamıştır. Yönetimin, tek-parti iktidarının aslında geçici bir dönem olduğunu düşündüğü yönünde herhangi bir yazılı belge bulmak kolay değildir. Buna karşılık, tek-parti yönetiminin meşrulaştırılmak istendiği yolunda birçok resmi açıklama ortaya konabilir.

¹ Örneğin bkz. Mete Tunçay, T.C.'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931), Cem yay., İstanbul, 1989; Mete Tunçay, "Atatürk'e Nasıl Bakmak", Toplum ve Bilim, sayı 4, Kış 1978, ss. 86-92.

Son olarak, bu konuda üzerinde durulması ve dikkat edilmesi gereken bir nokta da, fiili bir tek-parti olan CHP'nin aslında bir 'vesayet partisi' olduğunu savunan görüşler ile, CHP'nin çok-partili hayata geçişte ve daha sonraki yıllarda kendi tarihini açıklarken ortaya koyduğu görüşler arasında bir paralellik ve uygunluk olduğudur" ².

Ahmet Demirel ise, şu değerlendirmeyi yapmaktadır: "... tek parti dönemindeki kurumsallaşma, yöneticilerin niyet, davranış ve açıklamalarıyla döneme ilişkin belgelere dayanarak yapılan incelemeler, tek parti yönetiminin geçici değil, kalıcı bir sistem olarak benimsendiğini açıkça ortaya koymaktadır. Tek parti dönemine ilişkin belgeler, bu sistemin doğal uzantısının çoğulculuk olacağını haklı çıkarmamaktadır. O halde, 1945 sonrasındaki çok partili sisteme geçiş nedenlerini, tek parti dönemindeki yöneticiler arasındaki mücadeleye ve bu mücadele sonucunda iktidarı ele geçirmek için toplumun desteğini alma gereğinin ortaya çıkmasına ve uluslararası konjonktürdeki değişmelere bağlamak daha gerçekçidir" ³.

Türkiye'deki tek parti yönetiminin kalıcı değil, geçici olduğunu ve CHP'nin bir "vesayet partisi" olduğunu savunanların başında Tarık Zafer Tunaya gelmektedir. Tunaya, vesayet partisi ya da "fiili tek parti rejimi" olarak tanımladığı bu türdeki tek partiler hakkında şu bilgiyi vermektedir: "... her tek parti rejimi otoriterdir, ama mutlaka totaliter olmayabilir. O kadar ki, bazı tek parti rejimleri, geçici olduklarını ve demokratik ve uygarca düzene varmak için köprü olduklarını ilan etmişlerdir. Geri kalmış ülkelerde bu duruma daima tınik olunmuştur, bugün de olunmaktadır. Böyle bir tek parti bir çeşit vesayet rejimi kurur. Ülke içinde başka partiler bulunsu bile, kendisini hepsinden güçlüdür ve onları belli bir yöne sevkedici önder durumundadır. Biz, bu sisteme vesayet partisi denmesi yanlısıyız. Yine, bu sistemlerde, başka partiler ve belli hürriyetler, Anayasada kurulmalarına ve kullanılmalarına bir hukuki engel bulunmadığı halde, kurulmazlar ve kullanılmazlar. Daha doğrusu kurdurulmazlar ve kullandırılmazlar. Bu suretle, hukuki olmayan, fiili bir tek parti rejimi vücut bulmaktadır. Bu rejimde de, hakim bir vesayet partisi önderlik etmektedir. Bu partinin, tek partilerde gördüğümüz, niteliklerin birçoğuna sahip olduğu bir gerçektir. Ne var ki, totaliter olmamakta, olamamaktadır. Ve, demokratik bir sistem hazırlayıcısı olduğu için kendi sonunu kendisi

² Cemil Koçak, Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945), Yurt yay., Ankara, 1986, s. 392.

Çok partili yaşama geçtikten sonra, CHP'nin vesayetçi yönü üzerinde, CHP'nin yorumu şöyledir: "Cumhuriyet Halk Partisi, Kemal Atatürk'ün önderliği altında Millî Kurtuluş Savaşını yürüten ve Millî Egemenliği sağlayan 'Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin bir siyasi parti haline gelmesinden doğmuştur. Partimiz memlekette millî iradenin egemenliğini en iyi bir şekilde belirten Cumhuriyet rejiminin temelini atmış, milletimizin gelişmesine engel olan bütün eskimiş kurumları kaldırarak Türk milletini ileri ve demokratik topluluk haline getiren şartları hazırlamıştır". Bkz. CHP 25 Yıl, Ankara, 1948.

³ Ahmet Demirel, Birinci Meclis'te Muhalefet, İkinci Grup, İletişim yay., İstanbul, 1994, ss. 608-609. Demirel, CHP'nin 1943 tarihli bir yayınına atıfta bulunarak, CHP'nin 1943'te bile çok partili bir yaşama geçmeyi hedeflemediğini ileri sürüyor. Bkz. Ahmet Demirel, "Resmî Yayında Parti Tarihi", Tarih ve Toplum, sayı 141, Eylül 1995, ss. 80-83.

hazırlamaktadır. Çin'de Kou Min Partisi, Türkiye'de CHP bu niteliklere sahip olmuşlardır. Hindistan'da, Kongre Partisi de bir vesayet partisidir" ⁴.

Tunaya ile benzer bir yaklaşıma sahip olan Maurice Duverger, "hakim parti" (le parti dominant) deyimini kullanmakta ve şunları söylemektedir: "... bazı tek partiler, gerek felsefeleri gerek yapıları bakımından gerçek anlamda totaliter değildir. Bunun en iyi örneğini, 1923'ten 1946'ya kadar Türkiye'de de tek parti olarak faaliyet göstermiş bulunan Cumhuriyet Halk Partisi sağlamaktadır. Bu partinin başta gelen özelliği, demokratik ideolojisindedir. Bu ideoloji, hiç bir zaman, Faşist ya da Komünist kardeşleri gibi, bir Tarikat ya da Kilise niteliği taşımamış; üyelerine bir iman ya da mistik empoze etmemiştir; Kemalist devrim, özü bakımından pragmatiktir. Ödevi, Orta-Doğu uluslarının modernleşmelerini önleyen başlıca engelle, yani İslamiyete karşı mücadele ederek, Türkiye'yi 'Batılaştırmak' olmuştur. Partinin yönetici kadrolarının anti-klerikal ve akılcı tutumu, onları açıkça ondokuzuncu yüzyıl Liberalizmine yaklaştırmıştır; milliyetçilikleri bile, 1848'de Avrupa'yı çalkalandırmış olan akımdan pek farklı değildir. Cumhuriyet Halk partisinin tutumu, zaman zaman, Fransız Radikal Sosyalist partisinin altın çağındaki tutumuyla kıyaslanmıştır; böyle bir kıyaslama hiç de saçma değildir. Adının 'Cumhuriyetçi' oluşu bile, bu partiyi, yirminci yüzyılın otoriter rejimlerinden çok, Fransız Devrimine ve ondokuzuncu yüzyıl terminolojisine yakınlıktır. Konvansiyon örneğine uygun olarak bütün iktidarı Büyük Millet Meclisine veren ve aynı bir yürütme organı kurmayı reddeden Türk Anayasası da bu benzerliği doğrulamaktadır. (...) Faşist rejimlerde her gün rastlanan otorite savunusunun yerini, Kemalist Türkiye'de demokrasi savunusu almıştır; bu da, 'halkçı' ya da 'sosyal' diye nitelendirilen 'yeni' bir demokrasi değil, geleneksel siyasal demokrasidir. (...)

Seçime sadece bir tek adayın katılması dolayısıyla ... çoğunluğun garantilenmiş olması, (...) bir ideal değil, geçici ve esef verici bir zorunluluk olarak gösterilmiştir. Türk tek-parti sistemi, hiç bir zaman bir tek parti doktrinine dayanmamış; tekele resmi bir nitelik vermemiş; onu, sınıfsız bir toplum varlığıyla ya da parlamenter çekişmeleri ve liberal demokrasiyi ortadan kaldırma arzusuyla meşrulaştırmaya çalışmamıştır. Sahip olduğu tekelden dolayı daima rahatsızlık, hatta utanç duymuştur. Türk tek partisi, bir suçlu vicdanına sahip olmuş ve bu noktada, kendilerini taklit edilmesi gerekli modeller olarak gösteren Faşist ya da Komünist kardeşlerinden ayrılmıştır. Parti liderlerinin gözünde tekel, Türkiye'deki özel siyasal durumun bir sonucu olmuş ve çok-partili sistem ideal olmaktan devam etmiştir. Kemal, çeşitli fırsatlarda bu tekele son veremeye çalışmıştır

⁴ Tarık Zafer Tunaya, Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku, İÜ Hukuk Fak. yay., İstanbul, 1980, ss. 313-315.

Burada ele aldığımız yaklaşımların tümü tek parti dönemine bir bütün olarak ele almaktadır. Bu yaklaşımların dışında, Atatürk dönemi ile İnönü dönemini birbirinden ayıran ve İnönü dönemini diktatörlük olarak tanımlayan yaklaşımlar da vardır. Bu yaklaşımı benimseyenler arasında, İnönü döneminin gadrine uğrayan Niyazi Berkes ve Atilla İlhan da vardır. Berkes ve İlhan'ın tam tersi olarak, Tunçay ve Koçak her iki dönemin sürekliliğine vurgu yapmaktadırlar.

ki, bu olgu tek başına bile derin bir anlam taşımaktadır. Hitler Almanya'sında ya da Mussolini İtalya'sında böyle bir şey düşünülemezdi".

Türkiye'deki tek parti yönetiminin faşizmden çok radikal sosyalizme yakın olduğunu söyleyen Duverger, parti içindeki bütün görevlere seçimle gelinmesinin, parti içi demokrasi açısından önemli olduğunu belirtmektedir. Bununla birlikte yine Duverger'ye göre, Türkiye'deki tek parti yönetimi faşist olmadığı gibi, demokratik de değildir. Seçimler, plebisitten öte bir anlam taşımıyordu. Duverger'nin dikkat çektiği bir başka konu da, parti içindeki hihiplerin varlığı ve bunların faşist ülkelerde olduğu gibi tasfiye edilmediği ve Atatürk döneminde İnönü-Bayar hizbinin ortaya çıktığıdır. Parti dışında yasaklanan plüralizm, bu kez parti içinde aynı rolü oynayabilecektir.

"... Türkiye örneği, basiretle uygulanan bir tek parti yönetiminin, birgün gerçek bir demokrasinin kurulmasını mümkün kılacak tek unsur olan yeni bir yönetici sınıfın ve bağımsız bir siyasal elitin yavaş yavaş ortaya çıkmasına imkan verebileceğini göstermektedir. Acaba, bunu genelleştirerek, tek partinin, nazik demokrasi bitkisinin çorak bir toprakta büyümesini sağlayacak geçici bir destek ödevi görebileceğini kabul edebilir miyiz? Hala geçici nitelik taşıyan tek bir örnekle bir sonuca varmaya bilimsel bakımdan imkan yoksa da, bu soru, sorulmaya değer mahiyettedir" 5.

Türkiye'deki tek parti yönetiminin kalıcı mı, yoksa geçici mi olduğu; yani, ileride demokrasiyi geçmeyi amaçlayıp amaçlamadığı hakkında yapılan değerlendirmelere yönelik olarak bizim yaklaşımımızı ele almadan önce, bu konuya yaklaşırken hangi şartları gözönünde bulundurmak gerektiği üzerinde durmak istiyoruz. Bu konuya iki açıdan bakmak gerekir. Bunlardan birincisi, Türkiye'deki tek parti yönetiminin demokrasiyi kurabilecek düzeyde olup olmadığıdır. Bunu anlamak için şu şartları gözönünde bulundurmak gerekir:

1. Osmanlı İmparatorluğu'ndan devralınan siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel miras.
2. Dünya konjonktürü.

Türkiye'deki tek parti yönetimine yönelik bu iki konuya değindikten sonra, ikinci olarak ele alınması gereken konu; eğer koşullar demokrasiyi gerçekleştirmek için elverişli değilse, demokrasinin altyapısını oluşturmak için herhangi bir çalışma yapılmış mıdır, yapılmamış mıdır, sorusuna yanıt vermektir.

Osmanlı İmparatorluğu'ndan devralınan siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel mirasa baktığımızda; İkinci Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'in ilamına kadar geçen süreç içerisinde, ülkedeki siyasal grupların/partilerin arasındaki ilişkilerin son derece gergin olduğu ve yer yer düşmanlığın çok ileri boyutlara ulaştığı görülmektedir. Bu düşmanlık öylesine ileri boyutlara ulaşmıştır ki, birçok Hürriyet ve İtilaf Fırkası üyesi (Refik Halit Karay, Rıza Tevfik) anılarında Milli Mücadele katılmama gerekçesi olarak, Milli

⁵ Maurice Duverger, *Siyasi Partiler*, (çev. Ergun Özbudun), Bilgi yay., Ankara, 1993, ss. 358-364.

Mücadele'yi İttihatçılığın bir devamı olarak göstermektedirler. Bu açıdan baktığımızda, Türkiye'deki siyasal partilerin büyük bölümü (II. Meşrutiyet dönemi) toplumsal ve ekonomik nedenlerin bir ürünü ve belli toplumsal kesimlerin temsilcisi olmaktan öte, komitacılık'tan ve gizli cemiyetler'den (örgütlerden) gelmektedir (Özellikle İttihat ve Terakki ile Hürriyet ve İtilaf Fırkası). Siyasal açıdan baktığımızda, siyasal partilerin güçlü bir demokrasi kültürünün olmadıkları görülmektedir.

Sosyal ve ekonomik açıdan baktığımızda, Cumhuriyet'in ilk yıllarında nüfusun % 80'den fazlasının köylerde yaşadığı ve ekonomik yapının neredeyse tamamen tarıma dayandığı bir toplumda demokrasinin yaşayamayacağı açıktır. Çünkü, demokrasi, modern toplumun, kentli toplumun ürünüdür, sanayileşmemiş ve kapitalleşmemiş bir toplumda demokrasi yaşayamaz.

Kültürel açıdan baktığımızda, Cumhuriyet'in ilk yıllarında okuma-yazma oranı % 5-10 civarındadır; bu oran, köylerde % 1'e düşmektedir. 1930'ların başında, 40.000 civarındaki köyden sadece 5.000 kadarında okul ve öğretmen vardı; 1940'ların başında ise, köylerdeki çocukların % 80'i okuldan yoksundu. Eğitim ve kültür altyapısının son derece düşük olduğu bir toplumda demokrasinin yaşaması pek mümkün değildir. 1930'ların Türkiye'sine baktığımızda, iller arasında okuma yazma oranında büyük farkların olduğu görülür. Bu oran, İstanbul'da % 53.7, Ankara'da % 20.2, Amasya'da % 14.8, Antalya'da % 13.2, Afyon'da % 13.1 ve Ağrı'da % 4.5'tir. Demokrasiyle eğitim/kültür seviyesinin yüksekliği arasında bir bağ olduğu düşünülecek olursa, 1930'ların Avrupa'sına bakmak bir fikir verecektir. Okuma-yazma oranı, demokrasiyle yönetilen Fransa'da % 94, Belçika'da % 86'dır. Diktatörlük rejimlerinin kurulduğu Romanya'da % 57 ve Portekiz'de % 34'tür. Türkiye'de ise, % 16.3'tür⁶.

Bu açılardan baktığımızda, Osmanlı İmparatorluğu'ndan devralınan siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel mirasın demokrasi için gerekli altyapıyı oluşturacak düzeyde olmadığı açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır.

Türkiye'de tek parti iktidarının bulunduğu yıllardaki dünya konjonktürüne bakmak da, Türkiye'nin içinde bulunduğu dış şartları da ortaya koyacaktır. Bu dönemde dünya ülkelerinin büyük bölümü sömürge durumunda olduğu gibi, 1922 yılında bağımsız olan 64 devletten 29'u, 1942 yılında ise 61 devletten 12'si demokrasiyle yönetiliyordu. 1922 yılında, bağımsız 64 devletten 29'u demokratikti, 35'i demokratik değildi ve demokratik devletlerin tüm bağımsız devletlere oranı ise, % 45.3'tü. 1942 yılında ise, 61 devletten 12'si demokratikti, 49'u demokratik değildi ve demokratik devletlerin tüm bağımsız devletlere oranı ise, % 19.7 idi⁷. Buna göre, 1922 ile 1942 yılları arasında demokrat devletler % 56.6 oranında azalmışlardır.

⁶ Safaeddin Karanakçı, "Türkiyede Kültür Seviyesi", İnsan, sayı 4, 15 Temmuz 1938, ss. 338-341.

⁷ Samuel P. Huntington, Üçüncü Dalga, Yirminci Yüzyıl Sonlarında Demokratlaşma, (çev. Ergun Özbudun), Türk Demokrasi Vakfı yay., Ankara, 1993, s. 23.

Eric Hobsbawm'ın Katastrof Çağı olarak tanımladığı, Birinci ve İkinci Dünya savaşları arasında demokrasinin kesintisiz olarak işlediği dünyadaki 12 ülkenin isimleri şunlardır: İngiltere, Finlandiya,

F. Cambo'nun 1930'larda yaptığı bir araştırmaya göre; okuma yazma oranının düşük olduğu, kişi başına düşen yıllık gelirin düşük olduğu, yeni doğan çocuklarda ölüm oranlarının yüksek olduğu ve kişi başına yazılan mektubun az olduğu ülkelerde diktatörlük rejimlerinin görüldüğü ve diktatörlüklerin toplumlardaki/devletlerdeki "zaaf ve hastalık alameti" olduğu belirtilmektedir. Cambo'nun yaptığı araştırmanın bazı ayrıntıları hakkında bilgi verelim: 1913 yılında, okuma yazma oranının düşük olduğu beş ülke (sırasıyla); Romanya, Rusya, Sırbistan, İtalya ve Yunanistan'dır. Okuma yazma oranının en yüksek olduğu beş ülke ise; Almanya, Danimarka, İsveç, İsviçre ve İngiltere'dir. 1927 yılında kişi başına düşen yıllık gelirin (dolar bazında) en düşük olduğu beş ülke; Rusya, Bulgaristan, Yugoslavya, Lehistan ve Litvanya'dır. Kişi başına düşen yıllık gelirin en yüksek olduğu beş ülke ise; Danimarka, İsviçre, Belçika, İngiltere ve Norveç'tir. 1927 yılı verilerine göre, yeni doğan çocuklarda ölüm oranının en yüksek olduğu beş ülke; Rusya, Romanya, Bulgaristan, Portekiz ve İspanya'dır. Yeni doğan çocuklarda ölüm oranının en düşük olduğu beş ülke ise; Hollanda, Norveç, Danimarka, Almanya ve İsviçre'dir. Kişi başına gönderilen mektupların en düşük olduğu beş ülke; Yunanistan, Bulgaristan, Romanya, Portekiz ve Yugoslavya'dır. Kişi başına gönderilen mektup sayısının en yüksek olduğu beş ülke ise; İsveç, İngiltere, Belçika, Fransa ve Avusturya'dır⁸. Verilen dört istatistikte durumları en iyi olan ülkelerin demokratik olduğu -bazı istisnalar hariç-; durumların kötü olanların ise, diktatörlükle yönetildikleri görülmektedir. İstisnai durumda olan ülke, Almanya'dır. Bunun nedenini ise, Almanya'nın Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik çıkması ve çok ağır şartlar taşıyan bir barış anlaşması imzalaması ve bunun ülkede yarattığı olumsuz duruma bağlamak gerekir. Cambo'nun yaptığı araştırmada, Türkiye'ye yer verilmemektedir; bununla birlikte, Türkiye'nin durumu en kötüler arasında yer aldığı tahmin etmek güç olmasa gerektir.

Türkiye'deki tek partinin yani CHP'nin kendisini Avrupa ülkelerinden hangi partilerine yakın hissettiğini bilmek de sanırız ki, önemli bir ipucu olacaktır. 1924 yılında Avrupa ülkelerinin "*Ortanın Solu*" olarak tanımlanabilecek partilerinin kurdukları uluslararası birliğe, CHP 1927 yılında "*müşahit*" (gözlemci) olarak katılmıştır. 1927 yılında Karlsruhe'da yapılan "*Radikal ve Mümasili Fırkaların Beynelmimel İtilafı Kongresi*" ne CHF Katibi Umumisi (Genel Sekreteri) Saffet Arıkan katılmıştır. CHF'nin söz konusu toplantıya katılmasını isteyen Fransızların Radikal Partisi'dir (Bu partinin özelliği anti-klerikal olmakla beraber, özel mülkiyetçi olmasıdır). Bu birliğe dahil olan partiler arasında; Fransa Radikal ve Radikal Sosyalist, Republiken Demokratik, Almanya'nın Demokrat Fırkası, Belçika'nın Radikal ve Radikal Sosyalist Fırkası,

İrlanda, İsveç, İsviçre, Kanada, Avusturalya, Yeni Zelanda, Kolombiya, Kosta Rika, Uruguay ve ABD'dir. Bkz. Zafer Toprak, "Cumhuriyet Demokrasiye Hazırlıktı", *Milliyet*, 10.11.1995, s. 18.

⁸ F. Cambo, "Diktatörlükler Zaaf ve Hastalık Alametidir", *Fikir Hareketleri*, sayı 12, 11 Kanunusani 1934, ss. 1-3.

Macaristan Radikal Fırkası, Bulgaristan'ın Radikal ve Demokrat Fırkaları, İtilaf-ı Hollanda'nın Demokratik Radikal Fırkası, Polonya'nın Radikal Halk Fırkası, Litvanya'nın Halk Fırkası, Çekoslavya'nın Milli Sosyalist Fırkası, Yunanistan'ın Demokratik Müttehidesi ve bunların yanısıra İsveç, Norveç Radikal Sosyalist Fırkalarıyla Demokratik ve Radikal ve İngiltere'de Liberallerden bir zümre de vardır. CHF, bu birliğe üye olarak katılmamakla beraber, gözlemci olarak katılmaya ileriki yıllarda da devam etmiştir. Örneğin, 1933 yılında Bulgaristan'da yapılan toplantıya da katılmıştır. Bu toplantıda CHF'yi Necip Ali Küçükka temsil etmiştir⁹. CHP'nin üye olmamakla beraber, müşahit (gözlemci) olarak da olsa, radikal ve demokratik partilerin uluslararası toplantılarına katılması son derece anlamlıdır.

Burada son olarak ele almak istediğimiz konu; tek parti yönetiminin (CHP'nin) tek parti dönemi boyunca kendi iktidarını geçici mi, yoksa kalıcı mı olarak gördüğü; demokrasiyi amaçlayıp amaçlamadığı ve demokrasinin altyapısını hazırlamaya çalışıp çalışmadığıdır.

Tek parti dönemi boyunca CHP, iktidarının meşruiyetini iki temele dayandırdı:

1. *Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri temeli (Milli Mücadele'yi kazanmış olduğu verdiği prestij)*. Milli Mücadele'nin ilk ulusal düzeydeki örgütü olan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne (A-RMHC) dayanarak, Milli Mücadele'yi kazanmanın verdiği prestiji değerlendiren Atatürk, ulusal savaşın başarıya ulaşması sonrasında kurmuş olduğu Halk Fırkası ile A-RMHC arasında bağ kurmuş; Halk Fırkası'nın A-RMHC'nin devamı olduğunu belirtmiştir. CHF'nin 1927 Büyük Kongresi'nde açıkça Atatürk tarafından ortaya konan bu görüş, Sivas Kongresi'ni (4-11 Eylül 1919) CHF'nin ilk kongresi olarak kabul etmiştir. Milli Mücadele'nin başarılması mirasına resmen bu şekilde sahip çıkan CHP -ki, kuruluş tarihi olarak da, İzmir'in kurtarılmasının 1. yıldönümü olan 9 Eylül 1923 tarihini benimsemektedir-, ülkeyi kurtarmış olmanın sağladığı avantajı kullanarak, iktidarı elinde tutma -plebisit şeklindeki seçimlerle de olsa- hakkını kendinde görmekte ve "kurtarıcı" yönünü, bu kez toplumu ve devleti modernleştirme yoluyla göstermeye girişmektedir.

2. *Sınıfsız imtiyazsız kaynaşmış kitle düşüncesi*. Halkı meslek grupları temelinde değerlendiren ve sınıf ayrımını reddeden CHP, benimsediği "halkçı" söylemiyle ülkedeki tüm toplumsal kesimleri kapsama iddiasındaydı. Dolayısıyla, CHP "ulusal" bir partiydi. Türkiye'de sınıfların olmadığını, toplumun çeşitli meslek

⁹ Bu konuda bkz. Mete Tunçay, "Radikal ve Mümasili Fırkaların Beynelmül İtilafı ve CHF", *Mustafa Kemal'i Anlamak*, (Haz. Fahrünnisa Kadıbeşgil), Oluşum yay., Ankara, 1981, ss. 16-25; Tarık Z. Tunaya, *Türkiyede Siyasi Partiler, 1859-1952*, İstanbul, 1952, s. 569; *Cumhuriyet Halk Fırkası Büyük Kongresi*, Ankara, 1927, ss. 33-36; Hakkı Uyar, "1930'larda Türkiye Basınında 'Liberal' Muhalefet: Ağaoglu Ahmet'in Akın Gazetesi", *Toplumsal Tarih*, sayı 41, Mayıs 1997, ss. 43-50; Abidin Nesimi, *Yılların İçinden, Gözlem yay.*, İstanbul, 1977, ss. 179-180.

gruplarından oluştuğunu ileri süren CHP, halkçı ve ulusal kimliği ile, ülkedeki tüm toplumsal kesimleri temsil ettiğini savunuyor ve meşruiyetini de buna dayandırıyor¹⁰.

CHP'nin demokrasi anlayışının da bazı çelişkileri içerdiğini söylemek gerekir. Bir yandan, ortaokullarda okutulan demokrasi, özgürlük gibi kimi kavramların ve devlet-vatandaş ilişkilerinin ele alındığı "*Medeni Bilgiler*" adlı kitapta, demokrasi "*siyasi*" olarak değerlendirilirken¹¹ ve bu demokrasi tanımı Batı tarzı liberal demokrasiyi çağrıştırırken; öte yandan partinin resmi yayınlarında, demokrasi ile Halkçılık aynı anlamda değerlendirilmekte ve demokrasi "*halk yararına çalışmak*" olarak tanımlanmaktadır¹². Bu iki değerlendirme arasında çelişki olduğu düşünülebilirse de, bunu bir çelişki olmaktan öte, amaçlanan Batı tarzı liberal demokrasi ile ülkede var olan durum arasındaki farktan; ve, demokraside muhalif partilerin halk yararı gözetme ve rejime zarar vermeme şartından -örneğin, M. Kemal, SCF lideri Fethi Bey'den *laik Cumhuriyet* esaslarına bağlı kalmasını istemişti- kaynaklanıyor olsa gerektir. Nitekim, *Medeni Bilgiler* adlı kitapta, muhalif partilerin sadece eleştiri amacıyla kurulmayacağı, "*şu işleri şu tarzlarda ve şu yolları takip ederek göreceğim*" denilerek kurulabileceği belirtilmekte ve bu partilerin ancak, sürekli ve emek isteyen bir çalışma ve yüksek ahlak sayesinde başarılı olabileceği ileri sürülmektedir¹³.

Siyasal partilerin kurulmasına ancak belli koşulların gerçekleşmesi karşısında sıcak bakan tek parti yönetimi, Parti Programı'na tek dereceli seçimi de almıştır. 1931 tarihli CHP Programı'nda bu konuya şu şekilde yer vermiştir: "*Bir dereceli intihaba tatbik etmek yüksek emellerimizdendir. Ancak vatandaşı, intihap edeceğini tanıyabilecek vasıflar, şartlar ve vasıtalarla mücehhez kılmak lazımdır. Bunun temini hususundaki mesainin matlup neticeyi vereceği güne kadar vatandaşı, yakından tanıdığı ve emniyet ettiği insanları intihap etmekte serbest bırakmağı demokrasinin hakiki icaplarına daha uygun buluruz*" ¹⁴.

¹⁰ Hakkı Uyar, "'Devletin İşçi Sınıfı' ve Örgütlenme Girişimi: CHP İzmir İşçi ve Esnaf Cemiyetleri Birliği (1935)", *Tarih ve Toplum*, sayı 160, Nisan 1997, ss. 14-20.

¹¹ A. Afetinan, *Medeni Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları*, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara, 1988, s. 31.

¹² Cumhuriyet Halk Partisi, *On Beşinci Yıl Kitabı*, Ankara, 1938, ss. 10-11. Burada Halkçılık esası özellikleri üçe ayrılmaktadır: "a. Demokratlık, b) Herhangi bir fert veya zümreye milletin umumi hakları haricinde imtiyaz tanımamak, c) Sınıf mücadelesini kabul etmemek" (s. 11). Sınıf esasına dayalı olan Batı tarzı temsili demokrasilerle bu bakış açısı çelişmekle beraber, bunu anlamak mümkündür. Çünkü, sınıf çatışmasını kabul etmek, CHP'nin iktidarı elinde tutma meşruiyetiyle çelişmektedir.

¹³ Afetinan, age., ss. 236-237.

¹⁴ CHF Nizamnamesi ve Programı, Ankara, 1931, s. 30.

Gerçi, ilerleyen yıllarda bu konuda bazı değişiklikler yapılmıştır. 1935 tarihli CHP Programı'nda bir dereceli seçimden geri adım atılarak, iki dereceli seçim sisteminin demokratikleştirilmesi esası benimsenmiştir: "*Saylav seçim kanunu yenilenecektir. Yurdumuzun genel şartlarına göre, vatandaşı, yakından tanımakta olduğu ve inandığı şahısları ikinci seçmen olarak ayırmakta özgür bırakmağı ve saylav seçimini bu yönden yapmağı demokrasi gereğine en uygun buluruz*". Bkz. CHP Programı, Partinin Dördüncü Büyük Kurultayı Onaylamıştır, Mayıs 1935, Ankara, 1935, s. 5.

CHP'nin 1939 tarihli Programı'nda bu konuda bir değişiklik yapılmamıştır (Bkz. CHP Programı, Partinin Beşinci Büyük Kurultayının 1-Haziran-939 tarihindeki toplantısında kabul edilmiştir, Ankara, 1939, s. 5). Ancak, 1943 tarihindeki Büyük Kurultay'da kabul edilen Program'da yapılan değişiklikle, 1943 yılındakinden de geriye gidilmiştir. Söz konusu madde şu şekilde

Tek parti yönetiminin gittikçe pekişmeye başladığı bir tarih olarak bilinen 1931 yılından sonra, milletvekili seçimlerinde müstakil mebuslara olanak tanınması, Ali Fuat Cebesoy ve Refet Bele gibi eski muhaliflerin müstakil mebus olarak TBMM'ye girmeleri, dinsel ve etnik azınlıklardan Rum, Ermeni, Musevi ve Ortodoks'lardan müstakil mebus seçilmesi (1935) ve kadınlardan milletvekili seçilmeye başlanması (1935), rejimin toplumsal temsil tabanını genişletme girişiminin bir ifadesi olduğu kadar, artık kendine güvenmeye başladığının ve TBMM içinde güdümlü de olsa bir muhalif grubun olmasını istediğinin bir ifadesi olsa gerektir. Müstakil mebuslukların devamı olarak nitelenebilecek, Müstakil Grup'un kurulması da parlamento içi denetimi sağlamaya yönelik küçük, ama başarısız bir adımdır. Tek parti dönemindeki seçimlerdeki çoğulculuğa yönelik bir adım da, milletvekili seçimlerinde bazı illerde seçilmesi gerekenden daha çok milletvekilinin aday gösterilmesidir. 1943 seçimlerinde, toplam 455 milletvekili seçilmesi gerekirken, 78 milletvekili adayı daha fazla gösterilerek, toplam aday sayısı 533'e yükseltilmiş; ikinci seçmenlerin bunlar arasından tercih yapmaları sağlanmak istenmiştir¹⁵.

Tek parti döneminde Millet Mektepleri ve Halkevleri'nde düzenlenen kurslarla yetişkinlerin okuma yazma oranı ve kültür seviyesi -hatta, bu amaçla Halkevleri'nde *adabı muâşeret* kursları bile verilmiştir- artırılmaya çalışılırken; Köy Enstitüleri sayesinde, 1950'ye gelindiğinde ülkedeki köylerin yaklaşık 16.000'ine öğretmen gönderilebilmişti. 40.000 civarında köy olduğu düşünülecek olursa, 25.000 civarında köy hala öğretmensizdi ve bu tarihlerde hala, nüfusun yaklaşık % 75'i köylerde yaşamaktaydı. Okuma-yazma oranı ise, 1950'de % 32.4'e ulaşmıştı. Erkeklerin %

değiştirilmiştir: "Yurdumuzun umumi şartlarına göre vatandaşın yakından tanıdığı ve emniyet ettiği kimselere rey vermesini tamin eden iki dereceli seçimi ameli icaplara uygun buluruz". Bkz. CHP Programı, Partinin VI. Büyük Kurultayının 14. VI. 1943 Tarihindeki Toplantısında Kabul Edilmiştir, Ankara, 1943.

1943 tarihli programda, demokrasi kelimesi çıkarıldığı gibi, ikinci seçmenleri vatandaşların özgürce seçebilmeleri esası da değiştirilmiştir. Bu açıdan baktığımızda, Atatürk ve İnönü dönemleri arasında bir farklılık göze çarpmaktadır. Bu farklılık, Niyazi Berkes ve Attila İlhan'ın yaklaşımlarını doğrular niteliktedir.

¹⁵ Koçak, age., ss. 331-332. Koçak, bu listeyi verirken, Türkiye'deki il sayısını 62 olarak vermektedir. Halbuki, il sayısı 63'tür. Listeye Muş'u dahil etmemiştir. 38 ilde gösterilen 412 adaydan 334'ü seçimleri kazanabilecekti. 25 ilde ise (Koçak, 24 olarak vermektedir), 121 aday vardı ve kazanacak olanların sayısı da 121'di (Koçak 43 olarak vermektedir).

Milletvekili seçimlerinde gerekenden fazla aday gösterilmesi parti içi çoğulculuğun bir işareti olarak görülmekle beraber, CHP Genel Sekreterliği'nin CHP Bölge Müfettişleri'ne 25 Mart 1943 tarihinde gönderdiği gizli bir yazı, parti içi çoğulculuk yaklaşımına bile şüpheyle bakılabileceğini göstermektedir: "Son Mebus seçiminde fazla Parti namzedi gösterilen Vilayetlerimiz içinde şu veya bu namzet leh ve aleyhinde açık veya gizli propaganda yapılmış mıdır? Yapılmış ise ne gibi ve ne şekilde yapılmıştır.

Gelecek seçimler için faydalanılmak üzere bizi aydınlatmanızı rica ederim". CHP Genel Sekreterliği'nin 25.3.1943 tarih ve 1/2418 sayılı yazısı. Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinin Parti Teşkilatına Umumi Tebligatı, İkinci Kanun 1942 den 31 İlik Kanun 1943 tarihine kadar, c. 20, (Gizlidir. Hizmete mahsustur. Parti bürolarında kullanılacaktır.), Ankara, 1944, s. 75.

54.7'si, kadınların ise, % 80.6'sı okuma yazma bilmemekteydi¹⁶. Bu açıdan baktığımızda, 1950'ye gelindiğinde bile, demokrasi için altyapının henüz tam olarak hazırlanmamış olduğu ortaya çıkmaktadır.

Tek parti dönemi boyunca, Türkiye'deki tek parti yönetimi yani CHP merkezi ve disiplinli yapısıyla otoriter bir kimlik taşımaktadır. CHP, bu otoriterliği hem kendi içinde, hem de hem de ülke genelinde yaygın bir şekilde kullanmıştır. Toplumun ve devletin modernleştirilmesi sürecinde; ulus-devlet oluşturma, sanayileşme/kapitalistleşme, birey yaratma ve Aydınlanma felsefesini hakim kılmaya çalışan tek parti yönetimi, geleneksellikten modernliğe geçişte kullandığı otoriter yöntemlere rağmen, kendi yönetimini fiili olmaktan öteye geçirmemiş, hukukileştirmemiştir. Otoriter bir resmi ideoloji yaratma girişimlerinin de önüne geçmiştir. Daha çok pragmatik yöntemlerle, kalkınmayı ya da modernleşmeyi gerçekleştirmek isteyen tek parti yönetimi, demokrasiyi öncelikli bir sorun olarak görmemiştir. Örgütlü ve örgütsüz muhalefete yer yer yaşama imkanı tanımakla beraber, tek parti döneminde genel bir çoğulculuktan söz etmek mümkün değildir. Ancak, yine de Türkiye'deki tek parti yönetimi çağdaş ve komşusu Balkan devletlerindeki otoriter yönetimlerden -toplumsal ve ekonomik gelişmişliklerdeki benzerliklere rağmen- farklıdır*.

Türkiye'deki tek parti yönetiminin bazen kalıcı olma özellikleri taşısa da, genel olarak geçici olduğunu ve demokrasinin altyapısını hazırlamada önemli kazanımlar sağladığını düşünüyoruz. Kentlileşmiş ve sanayileşmiş toplumların ürünü olan demokratik yaşama geçişin tam olarak sağlanamamasında, Osmanlı İmparatorluğu'ndan devralınan mirasın yetersizliğinin payı çok büyüktür. 1950'ye gelindiğinde iktidarı seçimle ve kansız bir şekilde muhalif bir partiye -hem de kendi içinden çıkan partiye-devreden CHP'nin tek parti yönetimi, yakın dönem Türkiye tarihinin modernleşme sürecinde en önemli kilometre taşlarından biridir.

Otoriter bir ortamda, demokratik olmayan yöntemlerle gerçekleştirilen modernleşme sürecinin tamamlanması, demokrasinin de yerleşmesini ve kökleşmesini sağlayacaktır. C. E. Black, toplumların modernleşmelerinin üç aşamada gerçekleştiğini belirtmektedir. Bunlar; çağdaşlaştıran önderliğin sağlanması, ekonomik ve sosyal dönüşüm ile toplumun bütünleştirilmesidir. Birinci aşama, 1908-1923 yılları arasında gerçekleşmiştir. 1923'te başlayan toplumsal ve ekonomik dönüşümün tamamlanmasından sonradır ki, toplumun bütünleşmesi sağlanacaktır¹⁷. Bir başka deyişle; kişi başına düşen yıllık gelirin artırılması, eğitim/kültür seviyesinin

¹⁶ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişimin 50 Yılı, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü yay., Ankara, 1973.

* Örneğin, Türkiye'deki tek parti yönetimi, Birinci ve İkinci Dünya Savaşı yılları arasındaki otoriter ve totaliter rejimlerde oldukça yaygın bir şekilde görülen ırkçı ve anti-semitik eğilimleri taşımamaktadır. Milliyetçilik anlayışı, ırkı ve dışlayıcı değil, özümleyicidir. Bu bağlamda da, milliyetçilik anlayışını kültürel temellere oturtmuştur.

¹⁷ C. E. Black, Çağdaşlaşmanın İtici Güçleri (çev. M. Fatih Gümüş), Verso yay., Ankara, 1989.

yükseltilmesi, toplumsal örgütlenmişliğin yaygınlaşması (sendikalar, dernekler, vakıflar, yurttaş girişimleri...), toplumsal ve ekonomik dönüşümle (kentlileşme, sanayileşme...) sağlanacak; bu noktada, hem toplumsal bütünleşme gerçekleştirilecek ve demokrasinin altyapısı güçlü bir şekilde kurulabilecektir.



KAYNAKÇA

Arşivler

- Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi, Dosya No. 1 (Hacı Hüseyin Bey'in evrakı).**
- T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, tasnifi devam eden CHP Arşivi'nin kabataslak tasnifi.**
- T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, T.C. Başvekalet Kararlar Müdürlüğü 2/962 sayı ve 7.7.1934 tarihli Kararname'si.**
- Türk Tarih Kurumu Arşiv ve Dökümantasyon Şube Müdürlüğü, Cami Baykurt'un Anıları, Defter I-II, No. 1082.**

Resmi Yayınlar

- Doğu, Cumhuriyetin "15"nci Yılında, Üçüncü Umumi Müfettişlik Neşriyatından: Sayı: 1, 1938.**
- Güney Doğu, Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi, Birinci Genel Müfettişlik tarafından neşrolunmuştur, İstanbul, 1939.**
- TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 2, İçtima Senesi: 1, cilt 1.**
- TC Dahiliye Vekaleti Vilayetler İdaresi Umum Müdürlüğü, İdare Taksimatı 1936, Ankara, 1936.**
- TC Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Yayınları, Soğuk Harp, (Çev. Fahri Çeliker), Ankara, 1976.**
- Türk Hava Kurumu Altıncı Kurultayı Zabıtları, 24-25 Mayıs 1935, Ankara, 1935.**

CHP Yayınları

- CHF İntihap Yoklama Talimatnamesi, Ankara, 1933.**
- CHF Nizamnamesi ve Programı, 10 Mayıs 1931 de Toplanan Üçüncü Büyük Kongresi tarafından Kabul Edilmiştir, Ankara, 1931.**
- CHF Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları (10-18 Mayıs 1931), İstanbul, 1931.**
- CHP Adapazarı İlçeyön Kurulu Tarafından Belediye Meclisi Seçicilerine Hitaben Neşrolunan Beyanname ve Namzet Listesi, Adapazarı, 1938.**
- CHP VI.ıncı Büyük Kurultaya Sunulan CHP Meclis Müstakil Grupunun Raporu, Ankara, 8.6.1943.**

- CHP Altıncı Büyük Kurultayına Sunulan Vilayet Kongreleri Dilekleri Hülasası,
Ankara, 1943.
- CHP Ankara Merkez İlçesi: 1944 Dileklerimize Alınan Cevaplar, Ankara, 1945.
- CHP Aydın İl Kongresi 28.12.1946 İlçe Kongrelerinden Gelen Dileklerin Özeti,
Aydın, 1946.
- CHP Aydın İl Kongresi 3.4.1948 İlçe Kongrelerinden Gelen Dileklerin Özeti, Aydın,
1948.
- CHP Aydın İl Kongresi 30.12.1949 İlçe Kongrelerinden Gelen Dilekler, Aydın, 1949.
- CHP Beşinci Büyük Kurultay Zabıtları, 29 Mayıs 1939-3 Haziran 1939, Ankara, 1939.
- CHP 1940 Kongre Dilekleri, Ankara, 1940.
- CHP 1941 Kaza Kongreleri Dilekleri, Ankara, 1941.
- CHP Büyük Kurultayına Sunulan Vilayet Kongreleri Dilekleri Hülasası, Ankara, 1939.
- CHP Büyük Kurultayının 10 Mayıs 1946 Olağanüstü Toplantısına Sunulan CHP
Müstakil Grubu Raporu ve Ekleri, Ankara, 1946.
- CHP Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası, 9-16 Mayıs 1935, Ankara,
1935.
- CHP Genel Sekreterliği, 5.2.1937 Büyük Millet Meclisinde Teşkilatı Esasiye
Kanunundaki Değişikliğe Dair Müzakereler, Ankara, 1937.
- CHP İzmir Kamun 1934-1935 Kongrelerinde Saptanan Dileklere Şarbaylıktan Verilen
Karşılıklar, İzmir, 1935.
- CHP İzmir Kamun ve İlçe 1934-1935 Kongrelerinde Saptanan Dileklere İlbaylıktan
Verilen Karşılıklar, İzmir, 1935.
- CHP Nizamnamesi, Ankara, 1939.
- CHP Programı, Partinin Dördüncü Büyük Kurultayı Onaylamıştır, Mayıs 1935, Ankara, 1935.
- CHP Programı, Partinin Beşinci Büyük Kurultayının 1-Haziran-1939 tarihindeki toplantısında kabul
edilmiştir, Ankara, 1939.
- CHP Programı, Partinin VI. Büyük Kurultayının 14.VI. 1943 Tarihindeki Toplantısında Kabul
Edilmiştir, Ankara, 1943.
- CHP Tüzüğü, Ankara, 1935.
- CHP Tüzüğü, 26.12.1938 tarihinde Üsnomal toplanan Büyük Kurultay tarafından onaylanmıştır,
Ankara.
- CHP 25 Yıl , Ankara, 1948.
- Cumhuriyet Halk Fırkası Büyük Kongresi, Ankara, 1927.
- Cumhuriyet Halk Fırkası İstanbul Kongresi Zabıtı, 1925-1341, İstanbul, 1926.
- Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi, 15 Teşrinievvel 1927 de İnikad Eden Cumhuriyet Halk
Fırkası Büyük Kongresi'nin 22 Teşrinievvel 1927 Tarihli İçtimanda Bilmüzakere Kabul
Olunmuştur, Ankara, 1927.
- Cumhuriyet Halk Fırkası Teftiş Raporu, Ankara, 1931, Yenigün Matbaası.
- Cumhuriyet Halk Fırkası Vilayet Kongreleri Temenniyatı Hülasası, Ankara, 1931.

- Cumhuriyet Halk Fırkası Katibiumumiliginin F. Teşkilatına Umumi Tebligatı,**
Mayıs 1931 den Birincikanun 1932 nihayetine kadar, cilt 1, (Mahremdir.
Hizmete mahsustur. Fırka bürolarında kullanılacaktır.), Hakimiyeti Milliye Matbaası,
Ankara, 1933.
- Cumhuriyet Halk Fırkası Katibiumumiliginin F. Teşkilatına Umumi Tebligatı,**
İkinci Kanun 1933 ten Haziran nihayetine kadar, cilt 2, (Mahremdir.
Hizmete mahsustur. Fırka bürolarında kullanılacaktır.), Hakimiyeti Milliye Matbaası,
Ankara, 1933.
- Cumhuriyet Halk Fırkası Katibiumumiliginin F. Teşkilatına Umumi Tebligatı,**
Temmuz 1933 ten Birincikanun 1933 sonuna kadar, cilt 3, (Mahremdir.
Hizmete mahsustur. Fırka bürolarında kullanılacaktır.), Hakimiyeti Milliye Matbaası,
Ankara, 1934.
- Cumhuriyet Halk Fırkası Katibiumumiliginin F. Teşkilatına Umumi Tebligatı,**
İkincikanun 1934 ten Haziran 1934 sonuna kadar, cilt 4, (Mahremdir.
Hizmete mahsustur. Fırka bürolarında kullanılacaktır.), Hakimiyeti Milliye Matbaası,
Ankara, 1934.
- Cumhuriyet Halk Fırkası Genel Katibliğinin Fırka Teşkilatına Umumi Tebligatı,**
Temmuz 1934 ten Birincikanun 1934 sonuna kadar, cilt 5, (Mahremdir.
Hizmete mahsustur. Fırka bürolarında kullanılacaktır.), Ulus Basımevi, Ankara, 1935.
- Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinin Parti Örgütüne Genelgesi, İkinci**
kanun 1935 den 16 Mayıs 1935 e kadar, cilt 6, (Gizlidir. İşe özgü ve özeldir.
Parti bürolarında kullanılacaktır.), Ulus Basımevi, Ankara, 1935.
- Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinin Parti Örgütüne Genelgesi, 17 Mayıs**
1935 den Birincikanun 1935 sonuna kadar, cilt 7, (Gizlidir. İşe özgü ve
özeldir. Parti bürolarında kullanılacaktır.), Ulus Basımevi, Ankara, 1936.
- Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinin Parti Örgütüne Genelgesi, 1**
İkincikanun 1936 dan 30 Haziran 1936 tarihine kadar, cilt 8, (Gizlidir. İşe
özgü ve özeldir. Parti bürolarında kullanılacaktır.), Ulus Basımevi, Ankara, 1936.
- Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinin Parti Örgütüne Genelgesi, Temmuz**
1936 dan 30 Birincikanun 1936 tarihine kadar, cilt 9, (Gizlidir. İşe özgü ve
özeldir. Parti bürolarında kullanılacaktır.), Ulus Basımevi, Ankara, 1937.
- Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinin Parti Örgütüne Genelgesi, İkinci**
kanun 1937 den 30 Haziran 1937 tarihine kadar, cilt 10, (Gizlidir. İşe özgü
ve özeldir. Parti bürolarında kullanılacaktır.), Ulus Basımevi, Ankara, 1937.
- Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinin Parti Örgütüne Genelgesi, Temmuz**
1937 den 31 Birincikanun 1937 tarihine kadar, cilt 11, (Gizlidir. İşe özgü
ve özeldir. Parti bürolarında kullanılacaktır.), Ulus Basımevi, Ankara, 1938.

- Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinin Parti Örgütüne Genelgesi, İkincikanun 1938 den 30 Haziran 1938 tarihine kadar, cilt 12, (Gizlidir. İşe özgü ve özeldir. Parti bürolarında kullanılacaktır.), Ulus Basımevi, Ankara, 1938.**
- Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinin Parti Teşkilatına Umumi Tebligatı, Temmuz 1938 den 31 Birincikanun 1938 tarihine kadar, cilt 13, (Gizlidir. Hizmete mahsustur. Parti bürolarında kullanılacaktır.), Zerbamat Basımevi, Ankara, 1940.**
- Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinin Parti Teşkilatına Umumi Tebligatı, İkincikanun 1939 dan 30 Haziran 1939 tarihine kadar, cilt 14, (Gizlidir. Hizmete mahsustur. Parti bürolarında kullanılacaktır.), Zerbamat Basımevi, Ankara, 1940.**
- Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinin Parti Teşkilatına Umumi Tebligatı, Temmuz 1939 dan 31 Birincikanun 1939 tarihine kadar, cilt 15, (Gizlidir. Hizmete mahsustur. Parti bürolarında kullanılacaktır.), Zerbamat Basımevi, Ankara, 1940.**
- Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinin Parti Teşkilatına Umumi Tebligatı, İkincikanun 1940 dan 30 Haziran 1940 tarihine kadar, cilt 16, (Gizlidir. Hizmete mahsustur. Parti bürolarında kullanılacaktır.), Zerbamat Basımevi, Ankara, 1940.**
- Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinin Parti Teşkilatına Umumi Tebligatı, Temmuz 1940 dan 31 Birincikanun 1940 tarihine kadar, cilt 17, (Gizlidir. Hizmete mahsustur. Parti bürolarında kullanılacaktır.), Zerbamat Basımevi, Ankara, 1941.**
- Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinin Parti Teşkilatına Umumi Tebligatı, 1 İkincikanun 1941 den 30 Haziran 1941 tarihine kadar, cilt 18, (Gizlidir. Hizmete mahsustur. Parti bürolarında kullanılacaktır.), Ulusal Matbaa, Ankara, 1941.**
- Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinin Parti Teşkilatına Umumi Tebligatı, 1 Temmuz 1941 den 31 İlk Kanun 1941 tarihine kadar, cilt 19, (Gizlidir. Hizmete mahsustur. Parti bürolarında kullanılacaktır.), Alaeddin Kural Basımevi, Ankara, 1942.**
- Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinin Parti Teşkilatına Umumi Tebligatı, 1 İkinci Kanun 1942 den 31 İlk Kanun 1943 tarihine kadar, cilt 20, (Gizlidir. Hizmete mahsustur. Parti bürolarında kullanılacaktır.), Ankara, 1944.**
- Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinin Parti Teşkilatına Umumi Tebligatı, 1 Ocak 1944 den - 1 Ocak 1945 tarihine kadar, cilt 21, (Gizlidir. Hizmete mahsustur. Parti bürolarında kullanılacaktır.), Ankara, 1945.**
- Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinin 1 Ocak 1945 tarihinden 30 Haziran 1945 tarihine kadar Parti Teşkilatına gönderdiği tamimler, cilt 22, (Gizlidir. Hizmete mahsustur. Parti bürolarında kullanılacaktır.), Ankara, 1945.**

Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği Yayın Bürosu Genelgesi (10 Mayıs 1952-9

Aralık 1953, 30 sayı).

Cumhuriyet Halk Partisi, On Beşinci Yıl Kitabı, Ankara, 1938.

Cumhuriyet Halk Partisi Broşürü (?), İstanbul, 1937 (?).

Halk Fırkası İçtimalı (?), 8 Kanun-u sani 1340, Ankara, 1340 (1924), 39 s.

Halk Fırkası İçtimalı, 10 Kanun-u sani 1340 Salı, Ankara, 1340 (1924), 39, 40 s.

Halk Fırkası İçtimalı (?), 15 Kanun-u sani 1340, Ankara, 1340 (1924), 45 s.

Halk Fırkası İçtimalı, 28 Kanun-u sani 1340 Pazar, Ankara, 1340 (1924), 59 s.

Halk Fırkası İçtimalı, (Zabta girildiği zaman Muhtar Bey (Trabzon) kürsüde söz söylemekteydi),

2 Mart 1340, Ankara, 1340 (1924), 71 s.

Halk Fırkası Müzekkeratı, 25 Teşrin-i evvel Cumartesi, Ankara, 1340 (1924), 24 s.

Halk Fırkası Nizamnamesi, (Türkiye Büyük Millet Meclisi'ndeki Halk Fırkası Azaları Tarafından

Bilmüzakere Hey'et-i Umumiyesi 9 Eylül 1339 Tarihinde Kabul Olunmuştur),

Ankara (?), 1342-1339.

10 TC 1923-1933 (Onuncu Yıl Kitabı), (Ankara (?), 1933(?).

Raporları Tedkik Encümeni Mazbatası (Ankara, 1927).

Yirmi Yıl İçinde Cumhuriyet Halk Partisi (Cumhuriyet Halk Partisinin 20 nci Yılı

Münasebetiyle Yayınlanmıştır), Ankara, 1943.

Kitaplar

(ABALIOGLU), Nadir Nadi, Perde Aralığından, Çağdaş yay., İstanbul, 1991.

ACAROGLU, M. Türker, 120 ans de Journalisme Turc en Bulgarie (1865-1985), Editions

ISIS, İstanbul-Paris, 1992.

AFETİNAN, A., Medeni Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları, Türk Tarih

Kurumu yay., Ankara, 1988.

AFETİNAN, A., İzmir İktisat Kongresi (17 Şubat-4 Mart 1923), TTK yay., Ankara, 1989.

AGAOGLU, Ahmet, Serbest Fırka Hatıraları, İletişim yay., İstanbul, 1994;

AGAOGLU, Ahmet, Devlet ve Fert, İstanbul, 1933.

AGAOGLU, Samet, Kuvayı Milliye Ruhu, Kültür Bak. yay., Ankara, 1981.

AGAOGLU, Samet, Siyasi Günlük, Demokrat Parti'nin Kuruluşu, (yay. haz. Cemil Koçak),

İletişim yay., İstanbul, 1992

AHMAD, Feroz, İttihat ve Terakki (1908-1914), Kaynak yay., İstanbul, 1986.

AHMAD, Feroz, Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980), (çev. Ahmet Fethi), Hil yay.,

İstanbul, 1994.

AKAR, Atilla, Bir Kuşağın Son Temsilcileri: "Eski Tüfek" Sosyalistler, İletişim yay.,

İstanbul, 1989.

AKDERE, İlhan-KARADENİZ, Zeynep, Türkiye Solu'nun Eleştirel Tarihi (1908-1980), c. 1,

Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 1994.

- AKŞIN, Sina, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, Cem yay., İstanbul, 1983.
- AKŞIN, Sina, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1987.
- ALAÇAM, S.-DERİŞ, E.D., *Polonya*, İstanbul, 1945, İlaveli İkinci Baskı.
- ALTAY, Fahrettin, *10 Yıl Savaş ve 1912-1922 Sonrası*, İnsel yay., İstanbul, 1970.
- ARAR, İsmail, *Atatürk'ün Halkçılık Programı ve Halkçılık İlkesinin Tarihçesi*, İstanbul, 1963.
- ARAS, Tevfik Ruştü, *Görüşlerim, İkinci Kitap*, İstanbul, 1968.
- ARIKAN, Zeki, *Tarihimiz ve Cumhuriyet, Muhittin Birgen (1885-1951)*, Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul, 1997.
- ARMAOĞLU, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, 1914-1980*, Türkiye İş Bankası yay., Ankara, 1988.
- (ATATÜRK), Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk-Söylev, c. II, (1920-1927)*, TTK yay., Ankara, 1987.
- Atatürkçülüğün Ekonomik ve Sosyal Yönü Semineri*, (11-12 Ekim 1973, İstanbul-Maçka Otel), İstanbul İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi'nin Cumhuriyete 50. Yıl Armağanı.
- Atatürk'ün Nöbet Defteri (1931-1938)*, (Toplayan: Özel Şahingiray), Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü yay., Ankara, 1955.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I*, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü yay., İstanbul, 1945.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I-III*, Atatürk Araştırma Merkezi yay., Ankara, 1989.
- Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV (1917-1938)*, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü yay., Ankara, 1964.
- (ATAY), Falih Rıfki, *Yeni Rusya*, Ankara, 1931.
- ATAY, Falih Rıfki, *Atatürkçülük Nedir?*, Ak yay., İstanbul, 1966.
- ATAY, Falih Rıfki, *Çankaya*, Bates A.Ş. yay., İstanbul, 1984.
- AYATA, Ayşe Güneş, *CHP (Örgüt ve İdeoloji)*, (çev. Belkis Tarhan-Nüvit Tarhan), Gündoğan yay., Ankara, 1992.
- AYBAR, Mehmet Ali, *Bağımsızlık, Demokrasi, Sosyalizm, Seçmeler 1945-1967*, Gerçek yay., İstanbul, 1968.
- AYBARS, Ergün, *Atatürk, Çağdaşlaşma ve Laik Demokrasi*, İleri Kitabevi yay., İzmir, 1994.
- AYBARS, Ergün, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*, DEÜ Hukuk Fak. yay., Ankara, 1995.
- AYBARS, Ergün, *İstiklal Mahkemeleri, c. I-II*, Milliyet yay. İstanbul, 1997.
- AYDEMİR, Şevket Süreyya, *Suyu Arayan Adam*, Remzi Kitabevi yay., İstanbul, 1967.
- AYDEMİR, Şevket Süreyya, *İkinci Adam, İkinci cilt (1938-1950)*, Remzi Kitabevi yay., İstanbul, 1985.
- AYDEMİR, Şevket Süreyya, *İnkılap ve Kadro*, Remzi Kitabevi yay., İstanbul, 1990.
- AYFER, Murat Özgen, *Masonluk Nedir ve Nasıldır?*, Logos yay., İstanbul, 1992 (Büyük Mason Mahfili derneği tarafından bastırılmıştır).
- BABAN, Cihad, *Politika Galerisi (Büstler ve Portreler)*, Remzi Kitabevi yay., İstanbul, 1970.
- BANOĞLU, N. A.-KESİM, Nürchihan, *Atatürk Başmuharrir ve Atatürk'ün Kulübesi*, Tarih Dünyası yay., İstanbul, 1957.

- BARUTÇU, Faik Ahmet, *Siyasi Anılar, 1939-1954*, Milliyet yay., İstanbul, 1977.
- BAYAR, Celal, *Atatürk'ten Hatıralar*, Sel yay., İstanbul, 1955.
- BAYAR, Turgut, *La Türkiye İş Bankası (La Banque D'affaires de Turque S. A.) et L'economie de la Turquie*, These Presentee a la Faculte de Droit de l'Universite de Neuchatel. Pour l'Obtention du Grade de Docteur es Sciences Commerciales et Economiques, Montreux, Imprimerie Nouvelle CH. Corbaz S.A., 1939.
- BERKES, Niyazi, *Siyasi Partiler, Yurt ve Dünya yay.*, İstanbul, 1946.
- BERKES, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Doğu-Batı yay., İstanbul.
- BERKES, Niyazi, *Unutulan Yıllar*, (yay. haz. Ruşen Sezer), İletişim yay., İstanbul, 1997.
- BEŞİKÇİ, İsmail, *Cumhuriyet Halk Fırkası'nın Tüzüğü (1927) ve Kürt Sorunu*, Yurt Kitap-Yayın, Ankara, 1991.
- BEŞİKÇİ, İsmail, *Tunceli Kanunu (1935) ve Dersim Jenosidi*, Yurt Kitap Yayın, Ankara, 1992.
- BİLA, Hikmet, *Sosyal Demokrat Süreç İçerisinde CHP ve Sonrası*, Milliyet yay., İstanbul, 1987.
- BLACK, C. E., *Çağdaşlaşmanın İtici Güçleri* (çev. M. Fatih Gümüş), Verso yay., Ankara, 1989.
- BLEDA, Mithat Şükrü, *İmparatorluğun Çöküşü*, Remzi Kitabevi yay., İstanbul, 1979.
- BOSUTER, Kudret, *Türk Siyasi Partiler Sisteminde Parti İçi Demokrasi*, Ankara, 1969.
- BORATAV, Korkut, *Türkiye'de Devletçilik*, Savaş yay., Ankara, 1982.
- BOSTANCI, Naci, *Kadrocular ve Sosyo-ekonomik Görüşleri*, Kültür Bak. yay., Ankara, 1990.
- BOZDAG, İsmet, *Atatürk'ün Sofrası*, Emre yay., İstanbul, 1995.
- BOZDAG, İsmet, *Toprakta Bile Bitmeyen Kavga*, Atatürk-İnönü, İnönü-Bayar, Emre yay., İstanbul, 1995.
- BOZKURT, Celal, *Siyaset Tarihimizde Cumhuriyet Halk Partisi, Dünü, Bugünü, İdeolojisi (Siyaset İlimi Açısından Bir İnceleme)*, Ankara (?), 1968 (?).
- (BOLUKBAŞI), Rıza Tevfik, *Biraz da Ben Konuşayım*, (yay. haz. Abdullah Uçman), İletişim yay., İstanbul, 1993.
- CAROCCHI, Giampiero, *Faşizmin Tarihi*, (Çev. Muhittin Yılmaz), Remzi Kitabevi yay., İstanbul, 1965.
- CARR, E. H., *Sovyet Rusya Tarihi, Bolşevik Devrimi, 1917-1923, c. I*, (Çev. Orhan Suda), Metis yay., İstanbul, 1989.
- CASTELLAN, Georges, *Balkanların Tarihi, 14.-20. Yüzyıl*, (Çev. Ayşegül Yaraman-Başbuğu), Milliyet yay., İstanbul, 1993.
- CEBESOY, Ali Fuat, *Siyasi Hatıralar, I. Kısım-II. Kısım*, İstanbul, 1957-1960.
- CEBESOY, Ali Fuat, *Milli Mücadele Hatıraları*, İstanbul, 1959.
- CEMAL, Behçet, *Şeyh Said İsyanı*, Sel yay., İstanbul, 1955.
- CERRAHOĞLU, A., *Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı*, May yay., İstanbul, 1975.
- CINGI, Aydın, *Diktadan Demokrasiye, Güney Avrupa'nın Yeni Demokrasileri, İspanya-Portekiz-Yunanistan*, TUSES yay., İstanbul, 1990.

- CONKER, Orhan, *Les Chemins de fer en Turquie et la Politique Ferroviaire Turque*, Librairie du Recueil Sirey, Paris, 1935.
- CONKER, Orhan, *Redressement Economique et Industrialisation de la Nouvelle Turquie*, Preface de S. E. İsmet İnönü, Librairie du Recueil Sirey, Paris, 1937.
- CONKER, Orhan, *Büyük Türkiye*, Ankara, 1939.
- COQUIN, François Xavier, *Rus İhtilali*, İstanbul, 1966.
- ÇAVDAR, Tevfik, "Müntehib-i Sani"den Seçmene, Verso yay., Ankara, 1987.
- ÇELİK, Hüseyin, *Ali Suavi ve Dönemi*, İletişim yay., İstanbul, 1994.
- ÇOŞKUN, Atilla, *Siyasal Yaşamından Kesitlerle Nazım'ın Davaları*, Cem yay., İstanbul, 1989.
- ÇUKALAS, Konstantin, *Yunanistan Dosyası*, (Çev. Şeyla), Ant yay., İstanbul, 1970.
- DARENDELIOĞLU, İlhan, *Türkiye'de Komünist Hareketleri*, Toker yay., İstanbul, 1979.
- DAVER, Bülent, *Çağdaş Siyasal Doktrinler*, Doğan yay., Ankara, 1969.
- DAVER, Bülent, *Siyaset Bilimine Giriş*, Doğan yay., Ankara, 1969.
- DEMİREL, Ahmet, *Birinci Meclis'te Muhalefet, İkinci Grup*, İletişim yay., İstanbul, 1994.
- DERİN, Haldun, *Çankaya Özel Kalemini Anımsarken (1933-1951)*, (yay. haz. Cemil Koçak), Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul, 1995.
- DERİNGİL, Selim, *Denge Oyunu, İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası*, Tarih Vakfı yurt yay., İstanbul, 1994.
- DESCHAMPS, Hubert, *Sömürge İmparatorluklarının Çöküşü*, (Çev. Oktay Akbal), Akşam Kitap Kulübü yay., İstanbul, 1966.
- DOĞU, Fuat, *Portekiz Kırmızı Karanfiller İhtilali*, İstanbul, 1982.
- DUMAN, Doğan, *Demokrasi Sürecinde Türkiye'de İslamcılık*, Eylül yay., İzmir, 1997.
- DUVERGER, Maurice, *Siyasi Partiler*, (Çev. Ergun Özbudun), Bilgi yay., Ankara, 1993.
- DUVERGER, Maurice, *Siyasal Rejimler*, Gelişim yay., İstanbul, 1974.
- EGELİ, Münir Hayri, *Atatürk'den Bilinmeyen Hatıralar*, İstanbul, 1959.
- EKİZ, Osman Nuri, *Refik Halik Karay, Hayatı, Sanatı ve Eserleri*, Gökşin yay., İstanbul, 1984.
- ELİÇİN, Emin Türk, *Kemalist Devrim İdeolojisi*, Ant yay., İstanbul, 1970.
- EMRE, Ahmet Cevat, *İki Neslin Tarihi*, Hilmi Kitabevi, İstanbul, 1960.
- ENZENSBERGER, Hans Magnus, *Anarşinin Kısa Yazı, Buenaventura Durruti'nin Yaşamı ve Ölümü*, (Çev. Mehmet Aşçı), Ayrıntı yay., İstanbul, 1993.
- ERER, Tekin, *Basında Kavgalar*, İstanbul, 1965.
- ERER, Tekin, *Türkiyede Parti Kavgaları*, İstanbul, 1966.
- ERDEM, Tarhan, *Anayasalar ve Seçim Kanunları, 1876-1982*, Milliyet yay., İstanbul, 1982.
- EROĞUL, Cem, *Demokrat Parti (Tarihi ve İdeolojisi)*, İmge yay., Ankara, 1990.
- ERTAN, Temuçin Faik, *Kadrocular ve Kadro Hareketi*, Kültür Bakanlığı yay., Ankara, 1994.
- Eski Harfli Türkçe Süreli Yayınlar Toplu Kataloğu, c. 1*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Kütüphane Başkanlığı yay., Ankara, 1987.

- FADEYEF, A.-ÇERMINSKİ, E.-GOLIKOF, G., *Sovyetler Birliğinde Sosyalizmin Kuruluşu*, (Çev. Şerif Hulusi), Payel yay., İstanbul, 1966.
- (FATİNOĞLU), Abidin Nesimi, *Yılların İçinden*, Gözlem yay., İstanbul, 1977.
- Franco Kimdir, *Falanjizm Nedir?*, (Der. T. Kakinç), Kıtay yay., İstanbul, 1969.
- GENÇOSMAN, Kemal Zeki, *Yakın Tarihimizde Yolsuzluk ve Rüşvet Olayları*, İstanbul, 1976.
- GENÇOSMAN, Kemal Zeki, *Altın Yıllar*, Hürriyet yay., İstanbul, 1981.
- GİRİTLİOĞLU, Fahir, *Türk Siyasi Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisinin Mevkii*, c. I, A Ankara, 1965.
- GLASNECK, Johannes, *Türkiye'de Faşist Alman Propagandası*, (çev. Arif Gelen), Onur yay., Ankara.
- GOLDSTON, Robert, *The Road Between the Wars: 1918-1941*, The Dial Press, New York, 1978.
- GOLOĞLU, Mahmut, *Cumhuriyete Doğru (1921-1922)*, Ankara, 1971.
- GOLOĞLU, Mahmut, *Türkiye Cumhuriyeti*, 1923, Ankara, 1971.
- GOLOĞLU, Mahmut, *Devrimler ve Tepkileri (1924-1930)*, Ankara, 1972.
- GOLOĞLU, Mahmut, *Tek Partili Cumhuriyet (1931-1938)*, Ankara, 1974.
- GOLOĞLU, Mahmut, *Milli Şef Dönemi (1939-1945)*, Ankara, 1974.
- GOLOĞLU, Mahmut, *Demokrasiye Geçiş, 1946-1950*, Kaynak yay., İstanbul, 1982.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyip, *Milli Mücadele Başlarken*, c. I-II, Türkiye İş Bankası Kültür yay., Ankara, 1959-1965.
- GREW, Joseph, *Atatürk ve İnönü (Bir Amerikan Elçisinin Hatıraları)*, (Çev. Muzaffer Aşkın), Kitapçılık Tic. Ltd. Şti. yay., İstanbul, 1966.
- GÜNEŞ, İhsan, *Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Düşünsel Yapısı (1920-1923)*, Anadolu Univ. yay., Eskişehir, 1985.
- HALLI, Reşat, *Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar (1924-1938)*, Genelkurmay Harp Tarihi Bşk. yay., Ankara, 1972.
- HARRIS, George S., *Türkiye'de Komünizmin Kaynakları*, (Çev. Enis Yedek), Boğaziçi yay., İstanbul, 1975.
- HIRSH, Ernst F., *Anılarım, Kayzer Dönemi, Weimar Cumhuriyeti, Atatürk Ülkesi*, (Çev. Fatma Suphi), TÜBİTAK yay., Ankara, 1997.
- HOBSBAWM, Eric, *Kısa 20. Yıl, 1914-1991, Aşırılıklar Çağı*, (Çev. Yavuz Alogan), Sarmal yay., İstanbul, 1996.
- HUNGTINTON, Samuel P., *Üçüncü Dalga, Yirminci Yüzyıl Sonlarında Demokratlaşma*, (çev. Ergun Özbudun), Türk Demokrasi Vakfı yay., Ankara, 1993.
- İLERİ, Rasih Nuri, *Atatürk ve Komünizm*, Anadolu yay., İstanbul, 1970.
- İLHAN, Attila, *Hangi Atatürk*, Bilgi yay., Ankara, 1981.
- İnönü Diyor ki, Nutuk Hitabe Beyanat Hasbihaller*, (Toplayan, metni hazırlayan ve notlarla neşreden Herbert Melzig), İstanbul, 1946.

- İNÖNÜ, İsmet, *Hatıralar, 2. Kitap, Bilgi yay., Ankara, 1987.*
- İNÖNÜ'nÜN Söylev ve Demeçleri I, TBM Meclisinde ve CHP Kurultaylarında (1919-1946), Türk Devrim Tarihi Enstitüsü yay., İstanbul, 1946.
- İNSEL, Ahmet, *Türkiye Toplumunun Bunalımı, Birikim yay., İstanbul, 1995.*
- KABACALI, Alpay, *Başlangıçtan Günümüze Türkiye'de Basın Sansürü, Gazeteciler Cemiyeti yay., İstanbul, 1990, ss. 110-123.*
- KABASAKAL, Mehmet, *Türkiye'de Siyasal Parti Örgütlenmesi (1908-1960), Tekin yay., İstanbul, 1991.*
- KADIR, A., *1938 Harp Okulu Olayı ve Nazım Hikmet, İstanbul, 1967.*
- KANDEMİR, *Siyasi Dargınlıklar, c. 1, Ekicigil Tarih yay., İstanbul, 1955.*
- KANDEMİR, *Siyasi Dargınlıklar, c. 2, Ekicigil Tarih yay., İstanbul, 1955.*
- KANDEMİR, *Serbes Fırka Nasıl Kuruldu-Nasıl Kapatıldı?, Ekicigil tarih yay., İstanbul, 1955.*
- KANDEMİR, *Siyasi Dargınlıklar, cilt 6, Atatürk-İnönü, İnönü-Mareşal Dargınlığı, Ekicigil Tarih yay., İstanbul, 1955.*
- KANSU, Aykut, *1908 Devrimi, (Çev. Ayda Erbal), İletişim yay., İstanbul, 1995.*
- KARABEKİR, Kazım, *İstiklal Harbimizin Esasları, Yanlış Bilgi Felaket Kaynağıdır, İstanbul, 1933-1951.*
- KARABEKİR, Kazım, *Ankara'da Savaş Rüzgarları, II. Cihan Harbi, CHP Grup Tartışmaları, Emre yay., İstanbul, 1994.*
- KARABEKİR, Kazım, *Paşaların Hesaplaşması, İstiklal Harbine Neden Girdik, Nasıl Girdik, Nasıl İdare Ettik, (yay. haz. Faruk Özerengin), Emre yay., İstanbul, 1995.*
- KARACA, Emin, *Cumhuriyet Olayı, Altın Kitaplar yay., İstanbul, 1994.*
- KARAGÖZ, Adem Ruhi (Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü Memurlarından), *Bulgaristan Türk Basını (1879-1945), Bulgaristan Türklerinin Kültür Hayatına Dair İncelemeler, No.1, İstanbul, 1945.*
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi, c. VI-VIII, TTK yay., Ankara, 1983.*
- KARAOSMANOĞLU, Yakup Kadri, *Zoraki Diplomat, Bilgi yay., Ankara, 1967.*
- KARAOSMANOĞLU, Yakup Kadri, *Atatürk, İletişim yay., İstanbul, 1983.*
- KARAOSMANOĞLU, Yakup Kadri, *Politikada 45 Yıl, İletişim yay., İstanbul, 1984.*
- KARAOSMANOĞLU, Yakup Kadri, *Panorama, İletişim yay., İstanbul, 1987.*
- KARAOSMANOĞLU, Yakup Kadri, *Ankara, İletişim yay., İstanbul, 1996.*
- KARAY, Refik Halid, *Minelbab İlelmihrab, İnkılap ve Aka Kitabevleri yay., İstanbul, 1964.*
- KARAY, Refik Halid, *Bir Ömür Boyunca, İletişim yay., İstanbul, 1990.*
- KARPAT, Kemal H., *Türk Demokrasi Tarihi, Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller, İstanbul, 1967.*
- KAYALI, Kurtuluş, *Ordu ve Siyaset, 27 Mayıs-12 Mart, İletişim yay., İstanbul, 1994.*
- Kendi Belgeleriyle Rus Devriminde Menşevikler, (Haz. Abraham Ascher), (Çev. Celal Kanat), Metis yay., İstanbul, 1992.

- Kendi Belgeleriyle Rus Devriminde Anarşistler, (Haz. Paul Avrich), (Çev. Celal Kanat), Metis yay., İstanbul, 1992.
- KILIÇ, Ali, Atatürk'ün Son Günleri, Sel yay., İstanbul, 1955.
- KIŞLALI, Ahmet Taner, Siyaset Bilimi, İmge yay., Ankara, 1994.
- KIVILCIMLI, Hikmet, 1935 Marksizm Bibliyotegi Serisi: I (Telif ve Tercümeleler), Çağrı yay., İstanbul, 1978.
- KILI, Suna Kili, 1960-1975 Döneminde Cumhuriyet Halk Partisinde Gelişmeler, -Siyaset Bilimi Açısından Bir İnceleme-, Boğaziçi Üniversitesi yay., İstanbul, 1976.
- KOÇAK, Cemil, Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945), Yurt yay., Ankara, 1986.
- KOLOĞLU, Orhan, Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Basın, İletişim yay., Cep Univ., İstanbul, 1992.
- KUTAY, Cemal, Yüzellilikler Faciası, Tarih Kütüphanesi yay., İstanbul, 1955.
- KUÇUKÖMER, İdris, Düzenin Yabancılaşması-Batılaşma, Ant yay., İstanbul, 1969.
- LANDAU, Jacob M., Türkiye'de Sağ ve Sol Akımlar, (Çev. Erdiñç Baykal), Turhan Kitabevi, Ankara, 1979.
- LEE, Stephen J., The European Dictatorships, 1918-1945, Cambridge, 1987.
- LEVI, Avner, Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler, İletişim yay., İstanbul, 1996.
- LÜTEM, İlhan, Amerikayı Tanıyalım, İkinci Basılış, MEB yay., Ankara, 1946.
- MARDİN, Şerif Jön Türklerin Siyasi Fikirleri (1895-1908), İletişim yay., İstanbul, 1989.
- MARDİN, Şerif, Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu, (Çev. Mümtaz'er Türköne-Fahri Unan-İrfan Erdoğan), İletişim yay., İstanbul, 1996.
- MAZICI, Nürşen, Belgelerle Atatürk Döneminde Muhalefet (1919-1926), Dilmen yay., İstanbul, 1984.
- MAZICI, Nürşen, Celal Bayar, Başbakanlık Dönemi, 1937-1939, Der yay., İstanbul, (1996).
- MUMCU, Uğur, 40'ların Cadı Kazanı, Tekin yay., İstanbul, 1990.
- NEVINS, Allan-COMMAGER, Henry Steele, Amerika Birleşik Devletleri Tarihi, (Çev. Halil İnalçık), Varlık yay., İstanbul, 1961.
- NOLTE, Ernst, Faşist Hareketler, (Çev. Halim İnal), Hür yay., İstanbul, 1980.
- NUR, Rıza, Hücumlara Cevaplar, İstanbul, 1941.
- Nuri Demirağ'ın (Millet Hayrına, Memleket Menfaatına) Amerika Seyahatı İntibaları ve Türk Milletine Beyannamesi, İstanbul, 1951.
- OKYAR, Osman Okyar-SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, Fethi Okyar'ın Anıları, Atatürk, Okyar ve Çok Partili Türkiye, Türkiye İş Bankası Kültür yay., Ankara, 1997.
- Olaylarla Türk Dış Politikası, c. I, (1919-1973), AU SBF yay., Ankara, 1977.
- Olivera Salazar Kimdir? Korporatizm Nedir?, Tasvir Neşriyatı, İstanbul, (t.y.).
- ORBAY, Rauf, Cehennem Değirmeni, Siyasi Hatıralarım, 1-2, Emre yay., İstanbul, 1993.
- ORTAÇ, Yusuf Ziya, Bizim Yokuş, Akbaba yay., İstanbul, 1966.
- ORUÇ, Arif, Vatandaşın Birinci Hürriyeti, Hürriyet Külliyyatı: No. 1, İstanbul, 1932.

- OKÇUN, A. Gündüz, 1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde
Yabancı Sermaye, AU SBF yay., Ankara, 1971.
- OKÇUN, A. Gündüz, Türkiye İktisat Kongresi, 1923-İzmir, Haberler-Belgeler-Yorumlar,
AU SBF yay., Ankara, 1981.
- OLÇER, Cüneyt, 50 Yılın Türk Kağıt Paraları, 1923-1973, Türkiye İş Bankası Kültür yay.,
İstanbul, 1973.
- OKTE, Faik, Varlık Vergisi Faciası, Nebioğlu yay., İstanbul, (1951).
- OZ, Esat, Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım (1923-1945), Gündoğan yay., Ankara,
1992.
- OZACUN, Orhan, CHP Bibliyografya Denemesi, İstanbul, 1993.
- OZBEK, Sait Emin, La Sumer Bank et l'Industrialisation de la Turquie sous la
Republique, Universite de Lausanne Ecole des Hautes Etudes Commerciales, 1938,
Imprimerie du Salut Public, Lyon, Imprime en France. Sait Emin Özbek Docteur de
Sciences commerciales et economiques, Licencie es Sciences sociales et politiques,
Professeur au Lycee de Commerce d'Ankara.
- OZBUDUN, Ergun, Siyasal Partiler, AU Hukuk Fak. yay., Ankara, 1974.
- OZBUDUN, Ergun Özbudun, Batı Demokrasilerinde ve Türkiye'de Parti Disiplini, Ankara
Univ. Hukuk Fak. yay., Ankara, 1968.
- OZGEN, Hilmi, Türk Sosyalizminin İlkeleri, Ankara, 1962.
- OZGEN, Mahmut İhsan, TKP ve Organize Gençlik Hareketleri, 14 Mayıs Vakfı yay., İstanbul,
1982.
- OZKAYA, Yücel, Milli Mücadele'de Ege Çevresi, Kültür Bakanlığı yay., Ankara, 1994.
- PERİNÇEK, Doğu, Osmanlı'dan Bugüne Toplum ve Devlet, Kaynak yay., İstanbul, 1986.
- PETROSYAN, Yuriy Aşatoviç, Sovyet Gözüyle Jöntürkler, (Çev. Mazlum Beyhan-Ayşe
Hacıhasanoğlu), Bilgi yay., Ankara, Ankara, 1974.
- Political Parties in the Third World, Edited by Vicky Randall, Sage Publications, London,
1990.
- RAMSAUR, E.E., Jön Türkler ve 1908 İhtilali, (Çev. Nuran Yavuz), Sander yay., İstanbul,
1982.
- RUBIN, Barry, Modern Dictators, Third World Coup Makers, Strongmen and Populist
Tyrants, Mc Grow-Hill Book Company, New York, 1987.
- SABINE, George H., A History of Political Theory (Revised by Thomas Landon Thorson),
(fourth edition), Dryden Press, Hinsdale, Illinois, 1973.
- Sabih İzzet, Serbest Cumhuriyet Fırkası ve Türk Milleti, İstanbul (?), 1930.
- SANAL, Türker, Türkiye Cumhuriyeti ve 50 Hükümeti, Ankara, 1995.
- SANDER, Oral, Siyasi Tarih, 1918-1994, İmge yay., Ankara, 1996.
- SARICA, Murat, Birinci Dünya Savaşından Sonra Avrupada Barışı Kurma ve Sürdürme
Çabaları (1919-1929), İÜ SBF yay., İstanbul, 1982.
- SARICA, Murat-AYBAY, Rona, Faşizm, İstanbul, 1965.

- SAYILGAN, Aclan, *Solun 94 Yılı (1871-1965)*, Ankara, 1968.
- SAYILGAN, Aclan, *Türkiye'de Sol Hareketler (1871-1972)*, Hareket yay., İstanbul, 1972.
- SCF Umumi Katıplığı, "Serbes Cumhuriyet" Fırkasının Prensipleri, Fırka reisinin Reisi
Cumhur Hazretlerine takdim ettikleri mektup, Reisi Cumhur
Hazretlerinin Cevapları, Fırka Umumi Katıplığı tarafından neşredilmiştir. Her
nüshada Fırkanın mührü vardır. Parasız tevzi olunur, İstanbul, 1930.
- SENCER, Muzaffer, *Türkiye'de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri*, May yay., İstanbul,
1974.
- SERTEL, Sabiha, *Roman Gibi*, Belge yay., İstanbul, 1987.
- SERTEL, Zekeriya, *Hatırladıklarım*, Gözlem yay., İstanbul, 1977.
- SEZEN, Saim, *Seçim ve Demokrasi*, Gündoğan yay., Ankara, 1994.
- Sol Kemalizme Bakıyor*, (Röportaj: Levent Cinemre-Ruşen Çakır), Metis yay., İstanbul, 1991.
- Sol Kendini Anlatıyor*, (yay. haz. Nihat Behram), May yay., İstanbul, 1977.
- SOYAK, Hasan Rıza, *Atatürk'ten Hatıralar I-II*, Yapı ve Kredi Bankası A.Ş. yay., İstanbul, 1973.
- SOYSAL, İlhami, *Kurtuluş Savaşı'nda İşbirlikçiler*, Gür yay., İstanbul, 1985.
- SOYSAL, İlhami, *150'likler, Kimdiler, Ne Yaptılar, Ne Oldular?*, Gür yay., İstanbul, 1988.
- SULKER, Kemal, *Nazım Hikmet'in Polemikleri*, Ant yay., İstanbul, 1968.
- SULKER, Kemal, *Sabahattin Ali Dosyası*, Ant yay., İstanbul, 1968.
- TANJU, Sadun, *Dolu Dizgin, Ali Naci Karacan Bir Gazetecinin Hayatı*, Karacan yay.,
İstanbul, 1986.
- TANOR, Bülent, *Türkiye'de Yerel Kongre İktidarları (1918-1920)*, Afa yay., İstanbul, 1992.
(TANRIOVER), Hamdullah Suphi, *Dağyolu, 2 inci Kitap, Türk Ocakları İlim ve San'at Hey'eti*
Neşriyatından, Ankara, 1931.
- Tarih IV Türkiye Cumhuriyeti*, İstanbul, 1931.
- TAŞYÜREK, Muzaffer, *Mustafa Kemal Paşanın Muhalifleri, Lozan'a Hayır Diyenler*,
İhtar yay. İstanbul, 1995.
- TEVETOĞLU, Fethi, *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler (1910-1960)*, Ankara,
1967.
- TEVETOĞLU, Fethi, *Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar*, Türk Tarih Kurumu yay.,
Ankara, 1991.
- TEZEL, Yahya S., *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul,
1994.
- TEZİÇ, Erdoğan, *100 Soruda Siyasi Partiler (Partilerin Hukuki Rejimi ve Türkiye'de*
Partiler), Gerçek yay., İstanbul, 1976.
- THORNBURG, Max W., *Türkiye Nasıl Yükselir*, Nebioğlu yay., İstanbul.
- TİMUR, Taner, *Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş*, İletişim yay., Cep Univ., İstanbul, 1991.
- TKP'nin Tarihsel Konumu*, (Der. Süleyman Arslan), Emekçi yay., İstanbul, 1976.
- TOKER, Metin, *Şeyh Sait ve İsyanı*, Bilgi yay., Ankara, 1968.
- TOKER, Metin, *Tek Partiden Çok Partiye*, Milliyet yay., İstanbul, 1970.

- TOKER, Metin, *Solda ve Sağda Vuruşanlar*, Akis yay., Ankara, 1971.
- TOPRAK, Zafer, *Türkiye'de "Milli İktisat" (1908-1918)*, Yurt yay., Ankara, 1982.
- TOKIN, İsmail Hüsrev, *Cumhuriyet Halk Partisinin Dünya ve Cemiyet Görüşü (Genel Esaslar)*, Ankara, 1946.
- TOKIN, İsmail Hüsrev, *Cumhuriyet Halk Partisinin İktisadi Siyaset Sistemi*, Ankara, 1946.
- TUNAYA, Tank Z., *Türkiyede Siyasi Partiler, 1859-1952*, İstanbul, 1952.
- TUNAYA, Tank Z., *Hürriyetin İlanı, İkinci Meşrutiyetin Siyasi Hayatına Bakışlar*, İstanbul, 1959.
- TUNAYA, Tarık Zafer, *Siyasi Müesseseler ve Anayasa Hukuku*, İstanbul, 1966. TUNAYA, TUNAYA, Tank Zafer, *Siyasi Müesseseler ve Anayasa Hukuku*, İÜ Hukuk Fak. yay., İstanbul, 1975.
- TUNAYA, Tank Zafer, *Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku*, İÜ Hukuk Fak. yay., İstanbul, 1980.
- TUNAYA, Tank Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler, c. I, İkinci Meşrutiyet Dönemi*, Hürriyet Vakfı yay., İstanbul, 1988.
- TUNAYA, Tank Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler, c. II, Mütareke Dönemi*, Hürriyet Vakfı yay., İstanbul, 1986.
- TUNAYA, Tank Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler, c. III, İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, Hürriyet Vakfı yay., İstanbul, 1989.
- TUNÇAY, Mete, *Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)*, Bilgi yay., Ankara, 1978.
- TUNÇAY, Mete, *Eski Sol Üzerine Yeni Bilgiler*, Belge yay., İstanbul, 1982.
- TUNÇAY, Mete, *1923 Amele Birliği, BDS yay.*, İstanbul, 1989.
- TUNÇAY, Mete, *T.C. 'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*, Cem yay., İstanbul, 1989.
- TUNÇAY, Mete, *Tek-Parti Yönetimine Yurtdışından Muhalefet Eden Bir Yayın Organı: Arif Oruç'un Yarın'ı (1933)*, İletişim yay., İstanbul, 1991.
- TUNÇAY, Mete, *Türkiye'de Sol Akımlar-II (1925-1936)*, BDS yay., İstanbul, 1992.
- TURAN, Şerafettin, *Türk Devrim Tarihi, 1. Kitap, İmparatorluğun Çöküşünden Ulusal Direnişe*, Bilgi yay., Ankara, 1991.
- TURGUT, Nükhet, *Siyasal Muhalefet, Batı Demokrasileri-Sosyalist Ülkeler-Türkiye*, Birey ve Toplum yay., Ankara, 1984.
- TULBENTÇİ, Feridun Fazıl, *Cumhuriyetten Sonra Çıkan Gazeteler ve Mecmualar, 29 İlkteşrin 1923-31 İlkkanun 1940*, Başvekalet Matbuat U. Müdürlüğü, 1941.
- Türk Parlamentoculuğunun İlk Yüzyılı 1876-1976, Kanun-u Esasinin 100. Yılı Sempozyumu (9-11 Nisan 1976)*, Hazırlayan: Siyasi İlimler Türk Derneği, Ankara, 1978.
- Türkiye İş Bankası, On Yılı, 1924-1934*, Devlet Matbaası, (İstanbul), 1934.
- Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı*, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü yay., Ankara, 1973.

- URAN, Hilmi, *Hatıralarım*, Ankara, 1959.
- US, Asım, *Gördüklerim, Duyduklarım, Duygularım, Meşrutiyet ve Cumhuriyet Devirlerine Ait Hatıralar ve Tetkikler*, İstanbul, 1964.
- US, Asım, *Asım Us'un Hatıra Notları, 1930 dan 1950 Yılına Atatürk ve İsmet İnönü Devirlerine Ait Seçme Fıkralar*, İstanbul, 1966.
- UÇOK, Coşkun, *Siyasal Tarih (1789-1960)*, AU Hukuk Fak. yay., Ankara, 1975.
- Unye Merkez Nahiyesinde Siyasal Bakımdan Etüdler, Halkevi Neşriyatından: 3, Ordu, 1937.
- WEIKER, Walter F., *Political Tutelage and Democracy in Turkey -The Free Party and Its Aftermath-*, Leiden, 1973.
- YALÇIN, Hüseyin Cahit, *Siyasal Anılar*, (yay. haz. Rauf Mutluay), Türkiye İş Bankası Kültür yay., İstanbul, 1976.
- YALMAN, Ahmet Emin, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, 2, 1922-1971*, (yay. haz. Erol Şadi Erdinç), Pera yay., İstanbul, 1997.
- YANARDAG, Merdan, *Türk Siyasal Yaşamında Kadro Hareketi*, Yalçın yay., İstanbul, 1988.
- YETKİN, Çetin, *Türkiye'de Soldaki Bölünmeler (1960-1970) Tartışmalar-Nedenler-Cözüm Önerileri*, Toplum yay., Ankara, 1970.
- YETKİN, Çetin, *Türkiye'de Tek Parti Yönetimi (1930-1945)*, Altın Kitaplar yay., İstanbul, 1983.
- YETKİN, Çetin, *Atatürk'ün Başarısız Demokrasi Devrimi: Serbest Cumhuriyet Fırkası*, Toplumsal Dönüşüm yay., İstanbul, 1997.
- ZURCHER, Erik Jan, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, (Çev. Gül Çağalı Güven), Bağlam yay., İstanbul, 1992.

Makaleler

- ADAL, Hasan Şukru, "Bugünkü İtalyanın Siyasal ve Soysal Felsefesi", *Aylık Siyasal Bilgiler*, Dördüncü Yıl, sayı 45, Birincikanun 1934, ss. 9-18.
- AKDAG, Mustafa, "Demokraside Partileri Yaratın Erkenler", *Ozgür İnsan*, sayı 1, 1 Haziran 1972, ss. 13-18.
- AKKOYUN, Turan, "1934'de Orhun ve Milli İnkılap'ın Kapatılmasına Mahalli Bir Bakış", 3 Mayıs 1944, 50. Yıl, *Türkçülük Armaganı*, Akademi Kitabevi, İzmir, 1994.
- AKŞİN, Sina, "Atatürk Döneminde Demokrasi", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, c. 47, sayı 1-2, Ocak-Haziran 1992 (Prof. Dr. Gündüz Okçün'e Armagan), ss. 245-252.
- AKŞİN, Sina, "Bozkurt ve Peker'in Devrim Tarihi Ders Kitapları", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, c. II, sayı 4-5, 1994-1995, ss. 233-244.
- AKŞİN, Sina-FIRAT, Melek, "İki Savaş Arası Dönemde Balkanlar", *Balkanlar, Ortadoğu ve Balkan İncelemeleri Vakfı (OBİV) yay.*, İstanbul, 1993.
- AKTAR, Ayhan, "Varlık Vergisi ve İstanbul", *Toplum ve Bilim*, sayı 71, Kış 1996, ss. 97-149.

- AYBARS, Ergün, "Trabzon Muhafaza-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti ve Ali Sait Paşa Tahkik Heyeti", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, sayı 2, 1984, ss. 159-201.
- AYBARS, Ergün, "Mahmut Esat Bozkurt ve Masonlar", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, c. II, sayı 4-5, 1994-1995, ss. 245-262.
- BAKIREZER, Güven, "Batı Medeniyeti Hayranı Liberal Bir Aydının Çelişki ve Sınırları: Ahmet Ağaoglu", **Toplumsal Tarih**, sayı 41, Mayıs 1997, ss. 36-42.
- BALİ, Rıfat N., "Çok Partili Demokrasi Döneminde Varlık Vergisi Üzerine Tartışmalar", **Tarih ve Toplum**, sayı 165, Eylül 1997, ss. 47-59.
- BAŞAR, Ahmet Hamdi, "Hatıralar: Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e (1) İktisadi Savaş Başlıyor", **Barış Dünyası**, sayı 56, Ocak 1967, ss. 57-64.
- BERKES, Niyazi, "Atatürk'ün Yöntemi ve Yönetimi 1-8", **Cumhuriyet**, 26 Ocak-2 Şubat 1979.
- BİNGÖL, Sedat, "Çerkez Ethem'e Dair Yeni Bazı Belgeler ve Değerlendirmeler", **Toplumsal Tarih**, sayı 40, Nisan 1997, ss. 35-43.
- BOKE, Pelin, "'Eski' Anadolu Sosyalistleri Arasında 'İkinci' Polemik", **Birikim**, sayı 38-39, Haziran-Temmuz 1992, ss. 127-131.
- CAMBO, F., "Diktatörlükler Zaaf ve Hastalık Alametidir", **Fikir Hareketleri**, sayı 12, 11 Kanunusani 1934, ss. 1-3.
- CANIVAR, Gülser-HEPER, Metin, "Ülkü ve Kadro Dergilerinde Yayınlanmış Bazı Makalelerle Beliren Devletçilik Anlayışı", **Boğaziçi Üniversitesi Dergisi**, c. 4-5, ss. 9-12.
- CLARK, Edwad C., "Türk Varlık Vergisine Yeniden Bakış", **Yapıt**, sayı 8, Aralık/Ocak 1984-85, ss. 29-43.
- ÇALIŞLAR, Oral, "Hayim'in Oğlu İshak", **Cumhuriyet Dergi**, sayı 617, 18 Ocak 1998, ss. 1, 10-12.
- ÇAVDAR, Tefvik, "Kurtuluştan Cumhuriyet'e 'Tevhid-i Efkâr'", **Bilim ve Sanat**, sayı 48, Aralık 1984, ss. 45-49.
- ÇAVDAR, Tefvik, "'Tan' Gazetesi'nin Demokrasi Sınavı", **Bilim ve Sanat**, sayı 49, Ocak 1985, ss. 49-50.
- ÇAVDAR, Tefvik, "Cumhuriyet'in Başlangıcında Filizlenen Demokrasi ve 'Tahrir-i Sükun' Yasası", **Birikim**, sayı 4, Ağustos 1989, ss. 33-40.
- ÇAVDAR, Tefvik, "Serbest Fırka ve Arif Oruç'un Yarın Gazetesi", **Mülkiyeliler Birliği Dergisi**, sayı 122, Ağustos 1990, ss. 44-48.
- ÇAVDAR, Tefvik, "'Tevhid-i Efkâr', Velid Ebüzziya ve 'Tahrir-i Sükun'", **Mülkiyeliler Birliği Dergisi**, sayı 129, Mart 1991, ss. 9-13;
- ÇAVDAR, Tefvik, "Demokrat Parti", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, c. 8, İletişim yay., ss. 2060-2075.
- ÇAVDAR, Tefvik, "Serbest Fırka", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, c. 8, İletişim yay., 2052-2059.
- ÇETİK, Mete, "Dil-Tarih Tasfiyesi ve Hukuka Aykırılık", **Tarih ve Toplum**, sayı 160, Nisan 1997, ss. 5-13.
- DEMİREL, Ahmet, "1923 Seçimleri", **Tarih ve Toplum**, sayı 144, Aralık 1995, ss. 23-31.

- DEMİREL, Ahmet, "Resmi Yayında Parti Tarihi", **Tarih ve Toplum**, sayı 141, Eylül 1995, ss. 80-83.
- ERDİLEK, Neşe, "Hükümetler ve Programları", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, c. 4, İletişim yay., ss. 967-1046.
- GEORGEON, François, "Ahmet Ağaoglu: Aydınlanma ve Devrim Hayranı Bir Türk Aydını", **Toplumsal Tarih**, sayı 36, Aralık 1996, ss. 28-35.
- GEVGİLİLİ, Ali, "Türkiye Basını", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, c. 1, İletişim yay., ss. 202-228.
- GÜÇLÜ, Muhammet, "Varlık Vergisi ve İzmir Uygulaması", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, sayı 8, 1993, ss. 157-182.
- GUNDUZ, Mehmet, "TKP, Dış TKP ve TBKP", **Saçak**, sayı 50, Mart 1988, ss. 15-23.
- GUNEŞ, İhsan, "Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nden Halk Fırkası'na Geçiş", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, c. III, sayı 8, Mart 1987, ss. 427-442.
- GUNEŞ, İhsan, "1923 Seçimlerinde Oylar Nasıl Kullanıldı?", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, (Muammer Aksoy'a Armağan), c. XLVI, No. 1-2, Ocak-Haziran 1991, ss. 253-264.
- GÜVEN, Haluk, "Tarihe Bakmak ve Resimli Ay", **Bilim ve Sanat**, sayı 20, Ağustos 1982, ss. 19-23.
- İLKİN, Selim, "Türkiye Milli İthalat ve İhracat Anonim Şirketi", **ODTÜ Gelişme Dergisi**, sayı 2, İlkbahar 1971, ss. 199-228.
- KARANAKÇI, Safaeddin, "Türkiyede Kültür Seviyesi", **İnsan**, sayı 4, 15 Temmuz 1938, ss. 338-341.
- KARPAT, Kemal H., "The Republican People's Party 1923-1945", **Political Parties and Democracy in Turkey**, (Edited by Metin Heper-Jacob M. Landau), London, 1991, ss. 42-64.
- KOÇAK, Cemil, "Hüseyin Cahit Yalçın ve Fikir Hareketleri", **Tarih ve Toplum**, sayı 68, Ağustos 1989, ss. 22-24, 26-30.
- KOÇAK, Cemil, "Tek-Parti Döneminde Cumhuriyet Halk Partisi'nde Parti Mufettişliği", **Tarık Zafer Tunaya'ya Armağan**, İstanbul Barosu yay., İstanbul, 1992, ss. 459-494.
- KOÇAK, Cemil, "İrkçılık-Turancılık Davasının Siyasi Rövanşı: Öner-Yücel Davası", **Tarih ve Toplum**, sayı 166, Ekim 1997, ss. 22-30.
- KUTAY, Cemal, "Siyasi Hayatımızda Deneme Basamağı: Müstakil Grup Macerası", **Tarih Konuşuyor**, c. 8, sayı 49, Şubat 1968, ss. 3548-3552.
- LEVİ, Avner, "1934 Trakya Yahudileri Olayı: Alınamayan Ders", **Tarih ve Toplum**, sayı 151, Temmuz 1996, ss. 10-17.
- MENEMENCİ, Edhem, "Etatism, Korporatizm, Liberalizm", **Siyasal Bilgiler**, yıl 4, sayı 48, Mart 1935, ss. 27-30.
- OKAY, Cüneyd, "1927 Seçimlerinde Bir Müstakil Amele Mebus Namzedinin Beyannamesi", **Toplumsal Tarih**, sayı 49, Ocak 1998, ss. 34-36.

- ORAN, Baskın, "İç ve Dış Politika Açısından İkinci Dünya Savaşında Türkiye'de Siyasal Hayat ve Sağ-Sol Akımlar", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, c. XXIV, No. 3, Eylül 1969, ss. 227-275.
- ÖZ, Esat, "Serbest Cumhuriyet Fırkası Denemesi: Nedenleri ve Sonuçları", **Sosyo Politik Yaklaşım**, sayı 2, Nisan-Mayıs 1993, ss. 47-52.
- ÖZACUN, Orhan, "CHP'nin Kuruluş Tarihi Üzerine", **Tarih ve Toplum**, sayı 141, Eylül 1995, ss. 4-7.
- ÖZDALGA, Elizabeth, "CHP: Halk ile İktidar Arasında", **Demokrasi İçin Toplumcu Düşün**, sayı 9, Nisan-Mayıs 1979, ss. 279-305.
- SABRİ, A. Nihat, "Salazar: Portekiz'in Profesör Diktatörü", **Siyasal Bilgiler**, yıl 4, sayı 47, Şubat 1935, ss. 57-60.
- SAVCI, Bahri, "Partilerimizde Tabakalaşmanın Gerçek Mahiyeti ve Sosyal Muhtevalı Politika Meyli (1)", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, c. XIII, No. 1, Mart 1958, ss. 42-80.
- SEZGİN, Omür-ŞAYLAN, Gencay, "Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, c. 8, İletişim yay., ss. 2043-2051.
- SOYSAL, İsmail, "Türk-Fransız Siyasal İlişkileri (1921-1984)", **Belleten**, XLVII, sayı 188, Ekim 1983, ss. 959-1044.
- SOYSAL, İsmail, "Hatay Sorunu ve Türk-Fransız Siyasal İlişkileri (1936-1939)", **Belleten**, c. XLIX, sayı 193, Nisan 1985, ss. 79-109.
- SOYSAL, Mümtaz-SAGLAM, Fazıl, "Türkiye'de Anayasalar", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, c. I, İletişim yay., ss. 18-52.
- SÜLKER, Kemal, "Yakılıp Yıkılışının 40. Yılında Tan Olayı", **Günümüzde Kitaplar**, sayı 24, Aralık 1985, ss. 9-15.
- TEKELİ, Safa, "Söylev'deki Gazeteciler: 3, Refik Halit Karay", **Bilim ve Sanat**, sayı 34, Ekim 1983, ss. 24-25.
- TEKELİ, İlhan-ŞAYLAN, Gencay, "Türkiye'de Halkçılık İdeolojisinin Evrimi", **Toplum ve Bilim**, sayı 6-7, Yaz-Güz 1978, ss. 44-110.
- TEKELİ, İlhan-İLKİN, Selim, "Türkiye'de Bir Aydın Hareketi: Kadro", **Toplum ve Bilim**, sayı 24, Kış 1984, ss. 35-67.
- TEKELİ, Şirin, "Cumhuriyet Döneminde Seçimler", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, c. 7, İletişim yay., ss. 1797-1824.
- TOPRAK, Zafer, "Fikir Dergiciliğinin Yüz Yılı", **Türkiye'de Dergiler-Ansiklopediler (1849-1984)**, Gelişim yay., İstanbul, 1984, ss. 13-54.
- TOPRAK, Zafer, "Entellektüel Bakış: Cumhuriyet Demokrasiye Hazırlığı", **Milliyet**, 10.11.1995, s. 18.
- TUNÇAY, Mete, "Atatürk'e Nasıl Bakmak", **Toplum ve Bilim**, sayı 4, Kış 1978, ss. 86-92.
- TUNÇAY, Mete, "Radikal ve Mümasili Fırkaların Beynelmillel İtilafı ve CHF", **Mustafa Kemal'i Anlamak**, (Haz. Fahrünnisa Kadıbeşgil), Oluşum yay., Ankara, 1981, ss. 16-25.

- TUNÇAY, Mete, "CHF'nin 1927 Kurultayının Öncesinde Toplanan İl Kongreleri", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, (Atatürk Özel Sayısı), 1981, ss. 281-333.
- TUNÇAY, Mete, "Cumhuriyet Halk Partisi (1923-1950)", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, c. 8, İletişim yay., ss. 2019-2036.
- TUNÇAY, Mete, "Zincire Vurulmuş Cumhuriyet", **Tarih ve Toplum**, sayı 91, Temmuz 1991, s. 6, 19.
- TUNÇAY, Mete, "Muhalefetten Sesler", **Birikim**, sayı 32, Aralık 1991, ss. 69-76.
- TUNÇAY, Mete-ÖZEN, Haldun, "1933 Darülfünun Tasfiyesi veya Bir Tek-Parti Politikacısının Onlenemez Yükselişi ve Düşüşü", **Tarih ve Toplum**, sayı 10, Ekim 1984, ss. 6-20.
- UNAT, Faik Reşit, "Türkiye Büyük Millet Meclisinin Birinci Devresinde Anadolu ve Rumeli Müdafai Hukuk Grubunun Kuruluşuna ve Çalışmalarına Ait Bazı Vesikalar", **Tarih Vesikaları**, sayı 13, Ağustos 1944, ss. 1-15.
- UYAR, Hakkı, "'Serbes Cumhuriyet' Gazetesi", **Tarih ve Toplum**, sayı 95, Kasım 1991, ss. 46-50.
- UYAR, Hakkı, "Türk İhtilali'nin Düsturları ve Mahmut Esat Bozkurt I-II", **Tarih ve Toplum**, sayı 99, Mart 1992 (ss. 18-24) ve sayı 100, Nisan 1992 (ss. 39-46).
- UYAR, Hakkı, "Serbes Cumhuriyet Gazetesi Üzerine Bazı Düşünceler ve Tek Parti Yönetiminin Kurulması", **Tarih ve Toplum**, sayı 102, Haziran 1992, ss. 50-52.
- UYAR, Hakkı, "Türk Devrimi'ni Teorileştirme Çabaları: Mahmut Esat Bozkurt Örneği I-II", **Tarih ve Toplum**, sayı 119, Kasım 1993 ve sayı 120, Aralık 1993.
- UYAR, Hakkı, "Cumhuriyet Tarihimizin En Eski Partisi: Cumhuriyet Halk Partisi (1923-1980)", **Altıok (Aylık Bağımsız Kemalist Kültür ve Politika Dergisi)**, sayı 4, Kasım 1994, ss. 56-63.
- UYAR, Hakkı, "Tarihe Nasıl Bakmak? Türk Devrimi, İkinci Grup ve Hüseyin Avni Ulaş Örneği", **Toplumsal Tarih**, 18/Haziran 1995, ss. 58-64.
- UYAR, Hakkı, "Çarşaf, Peçe ve Kafes Üzerine Bazı Notlar", **Toplumsal Tarih**, sayı 33, Eylül 1996, ss. 6-11.
- UYAR, Hakkı, "'Devletin İşçi Sınıfı' ve Örgütlenme Girişimi: CHP İzmir İşçi ve Esnaf Cemiyetleri Birliği (1935)", **Tarih ve Toplum**, sayı 160, Nisan 1997, ss. 14-20.
- UYAR, Hakkı, "1930'larda Türkiye Basımında 'Liberal' Muhalefet: Ağaoglu Ahmet'in Akın Gazetesi", **Toplumsal Tarih**, sayı 41, Mayıs 1997, ss. 43-50.
- UYAR, Hakkı, "Resmî İdeoloji ya da Alternatif Resmî İdeoloji Oluşturmaya Yönelik İki dergi: Ulku ve Kadro Mecmualarının Karşılaştırmalı İçerik Analizi", **Toplum ve Bilim**, sayı 74, Güz 1997, ss. 181-193.
- ÜLMAN, A. Haluk, "Alman Nasyonal Sosyalist Partisi", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, c. XII, No. 4, Aralık 1957, ss. 148-179.
- VARLIK, M. Bülent, "Bir Sürgün Gazetesi Vahdet", **Tarih ve Toplum**, sayı 24, Aralık 1985, ss. 61-63.

YETKİN, Çetin, "Türk Basın Tarihinde Bir Batılılaşma Olayı Daha: Amerikan Emperyalizminin Bir Aracı Olarak 'Resimli Ay' Dergisi (1924-1928)", **Bilim ve Sanat**, sayı 17, Mayıs 1982, ss. 34-36.

Tezler

- CENGİZ, Hayrullah, II. Dönem TBMM Seçimleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri, İU SBE TC Tarihi Anabilimdalı, yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1996.
- KOLLU, Atilla, **Türkiye-Balkan İlişkileri (1919-1939)**, Hacettepe Üniv. AİTE yayınlanmamış Doktora tezi, Ankara, 1996.
- YALDIZ, Selma, **Tek Parti Döneminde 1923-1938 Yılları Arasında CHP İçindeki Hizipleşmeler**, Marmara Üniv. SBE yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 1989.
- YEŞİL, Ahmet, **Türkiye Cumhuriyeti'nde İlk Teşkilatlı Muhalefet: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası**, Hacettepe Üniv. AİTE yayınlanmamış Doktora tezi, Ankara, 1992.

Ansiklopediler

- AnaBritannica
Büyük Larousse
Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi
Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi

Sürelî Yayınlar

a. Gazeteler

- Anadolu
Akın
Aydın (Aydın)
Cumhuriyet
Doğruyol (Halep)
Hakkın Sesi (Bursa)
Halk (Trabzon)
Halk Dostu
Hur Millet
Kaynak
Milliyet
Saday-ı Hak
Son Telgraf
Tan

Ulus

Varlık Birlikle Yaşar (Erzurum)

Vatan

Yarın

Yeniyol (Trabzon)

Yeni Asır

Yeni Sabah

Zincirli Hürriyet

b. Dergiler

Akbaba

Altın-Işık

Altıok

Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi

Asil Muhalefet

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi

Atsız Mecmua

Aydın Tarihi

Aylık Siyasal Bilgiler

Barış Dünyası

Bellefen

Bilim ve Sanat

Birikim

Bogaziçi Üniversitesi Dergisi

Bozkurt

Bütün Türkiye

Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi

Çağlayan

Çınaraltı

Demokrasi İçin Toplumcu Düşün

Dikmen

Ergenekon

Fikir Hareketleri

Gök-Boru

Gün

Günümüzde Kitaplar

İnsan

İşte Babıali

İzinsiz Muhalefet

Kaynak (Balıkesir)

Kızılirma

Mes'uliyet

Meş'ale

Mülkiyeliler Birliği Dergisi

ODTU Gelişme Dergisi

Orhun

Ozgür İnsan

Resimli Ay

Resimli Şark

Partizan -

Projektör

Saçak

Siyasal Bilgiler

Söz

Tarıdağ

Tarih İncelemeleri Dergisi

Tarih Konuşuyor

Tarih ve Toplum

Tarih Vesikaları

Taşan (Merzifon)

Toplum ve Bilim

Toplumsal Tarih

Türk Amacı

Türk Anglo-Amerikan Postası

Türk Sazı

Veto

Yapıt

Yeni Çağ

Yeni Muhalefet

Yeni Türk Mecmuası

Yurt ve Dünya